

Sønderjyske Årbøger
2016

Sønderjyske Årbøger 2016

Redaktion:

Hans Schultz Hansen

Mikkel Leth Jespersen

Mogens Rostgaard Nissen

Anne Marie Overgaard

Klaus Tolstrup Petersen

Mads Mikkel Tørsleff

Historisk Samfund for Sønderjylland

Sønderjyske Årbøger · 2016

© Historisk Samfund for Sønderjylland

ISSN: 0106-4452

Skrift: Palatino LT

Grafisk produktion: PE offset A/S, Varde

Sats: Lars Rud Fyhn

Bogbind: Centrum Grafisk Færdiggørelse A/S, Randers

Fagfællebedømmelse (peer review)

Historiefaglige artikler i Sønderjyske Årbøger underkastes eksternt fagfællebedømmelse før publiceringen.

Forsidebillede:

Fenolulykken i Simmersted i januar 1972 fik stor betydning for dansk miljølovgivning. Her ses den forulykkede tankbil ligge som en strandet hval inde midt i Simmersted by – ganske tæt ved byens vandværk. Foto: Lokallhistorisk arkiv for Vojens-området.

Indhold

Artikler:

<i>Mikkel Leth Jespersen: Skibsreder Jacob Bendixen fra Stolliggård</i>	7
<i>Sidsel Maria von Qualen: "Die nationale Pflicht für das Mutterland"</i>	39
<i>Hans Schultz Hansen: "Spadeslaget" i Haderslev den 8. december 1940</i>	63
<i>Jesper Thestrup Henriksen: Side om side i det kommende Europa</i>	95
<i>Erik Nørr: En sønderjysk skolestrejke 1951</i>	121
<i>Leif Hansen Nielsen: Giftulykken i Simmersted</i>	155
<i>Mogens Rostgaard Nissen: Slesvigland</i>	181

Anmeldelser	209
------------------------------	-----

Adriansen, Inge og Steen Bo Frandsen (red.): Efter 1864. Krigens følger på kort og langt sigt	209
Auge, Oliver & Detlev Kraack (red.): 900 Jahre Schauenburger im Norden. Eine Bestandsaufnahme	211
Bach, Svend: Om de tyske flygtninge i Danmark 1945-1949. Opgør med en myte	213
Beier, Svend: Sønderjydsk lommeuld	215
Callesen, Bodel (udg.): Kaptajnsfrue Dorothea Nissens dagbøger fra Kinakysten 1863-1867	217
Clausen, Aase Beyer og Hans Walmar: Historier om en sønderjysk familie og krigen 1914-1918.	219
Flott, Søren: Sønderjylland besat.	220
Hansen, Mikael Kristian: Frederik Ahlefeldt-Laurvig – teatrets aristokrat i det dansk-tyske grænseland	222
Hering, Rainer, Hans Schultz Hansen og Elke Imberger (red.): 1864 – Mennesker mellem magterne – Menschen zwischen den Mächten	224
Ingemann, Henrik: Rigsdagsmand Hans Lassen af Lysabild.	228

Kristensen, Tenna R. (red.). Haderslev – en købstad bliver til. Udgravninger ved Starup og Mølleåen	230
Manitz, Bärbel: Der Jungendstilkünstler Anton Huber und sein Hauptwerk Haus Lensnack.	233
Mehlhorn, Dieter-J.: Architektur in Schleswig-Holstein. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart	234
Nielsen, Ditlev: Som jeg så det – sønderjyske erindringer	238
Hansen, J.K.: Fra husmandssøn til Rigets Borg	238
Rasmussen, Carsten Porskrog, René Rasmussen og Axel Johnsen (red.): Sønderborg soldater. Kasernen i Sønderborg 1907-2014.	240
Rheinheimer, Martin: Ipke und Angens. Die Welt eines nordfriesischen Schiffers und seiner Frau (1787-1801)	242
Riecken, Claas: Berthold Bahnsen Friesisch-schleswigscher Landtagsmann	244
Sørensen, H. E.: Alle de skjalde. Litteraturen i Sønderjylland og Sønder- jylland i litteraturen	246
Forfatterliste	249
Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2015.	251
Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 2015	279
Oversigt over årsskrifter og periodica 2015/2016	289
Historisk Samfund for Sønderjylland	298

Skibsreder Jacob Bendixen fra Stolliggård

En Aabenraa-matadors storhed og fald

AF MIKKEL LETH JESPERSEN

Gennem et langt liv som kaptajn og skibsreder opbyggede Jacob Bendixen et af det danske monarkis største rederier. Han var blandt de første danske kaptajner, der sejlede på Rio de Janeiro i 1820'erne, hvorefter han gik i land på sin hjemegn og fik bygget det ene store skib efter det andet. Samtidige iagttagere beskriver ham som en sympatisk mand, der vandt folk for sig, hvor han kom frem i det ellers forholdsvis barske søfartsmiljø. Han var svoger til alle tiders største Aabenraa-matador, Jørgen Bruhn, som han livet igennem stod i et tæt forretningsmæssigt og personligt forhold til. I 1858 døde Jørgen Bruhn, og ved samme tid tog det kun Jacob Bendixen nogle få fejlslagne investeringer at sætte sit store rederi over styr med omfattende konsekvenser for hele familien til følge.

Indledning

Både Jacob Bendixens og Jørgen Bruhns roller i opbygningen af den oversøiske Aabenraa-søfart er beskrevet i min bog *Kaptajner og kolonier. Sejlskibstidens oversøiske Aabenraa-søfart (1820-1890)*, men mens Jørgen Bruhn er biograferet i flere omgange, foreligger der endnu ingen samlet skildring af Jacob Bendixens levnedsløb.¹ Det er derfor hensigten med denne artikel at tegne et billede af Jacob Bendixens familiære baggrund, karriere til søs, opbygningen af hans rederi, hans netværk af familie og venner på Aabenraa-egnen og til sidst rederiets endeligt og konsekvenserne heraf for familien. Da han var en af de centrale aktører i opbygningen af Sønderjyllands oversøiske søfart i 1800-tallet, bidrager Jacob Bendixens personlige historie med væsentlige aspekter til dette vigtige kapitel i den sønderjyske erhvervshistorie. Det gælder både beskrivelsen af selve sejladsen ude på verdenshavene og forståelsen af udgangspunktet hjemme på Aabenraa-egnen. Samtidig åbner historien om Jacob Bendixen for et stort persongalleri af mennesker, hvis liv på forskellig vis blev formet af deres relation til søfarten.

Artiklen bygger på et meget forskelligartet kildemateriale, da Jacob Bendixens aktiviteter dels kan spores i de statslige konsulatsrapporter fra den oversøiske søfart, dels kan følges i mere lokale kilder som avis-

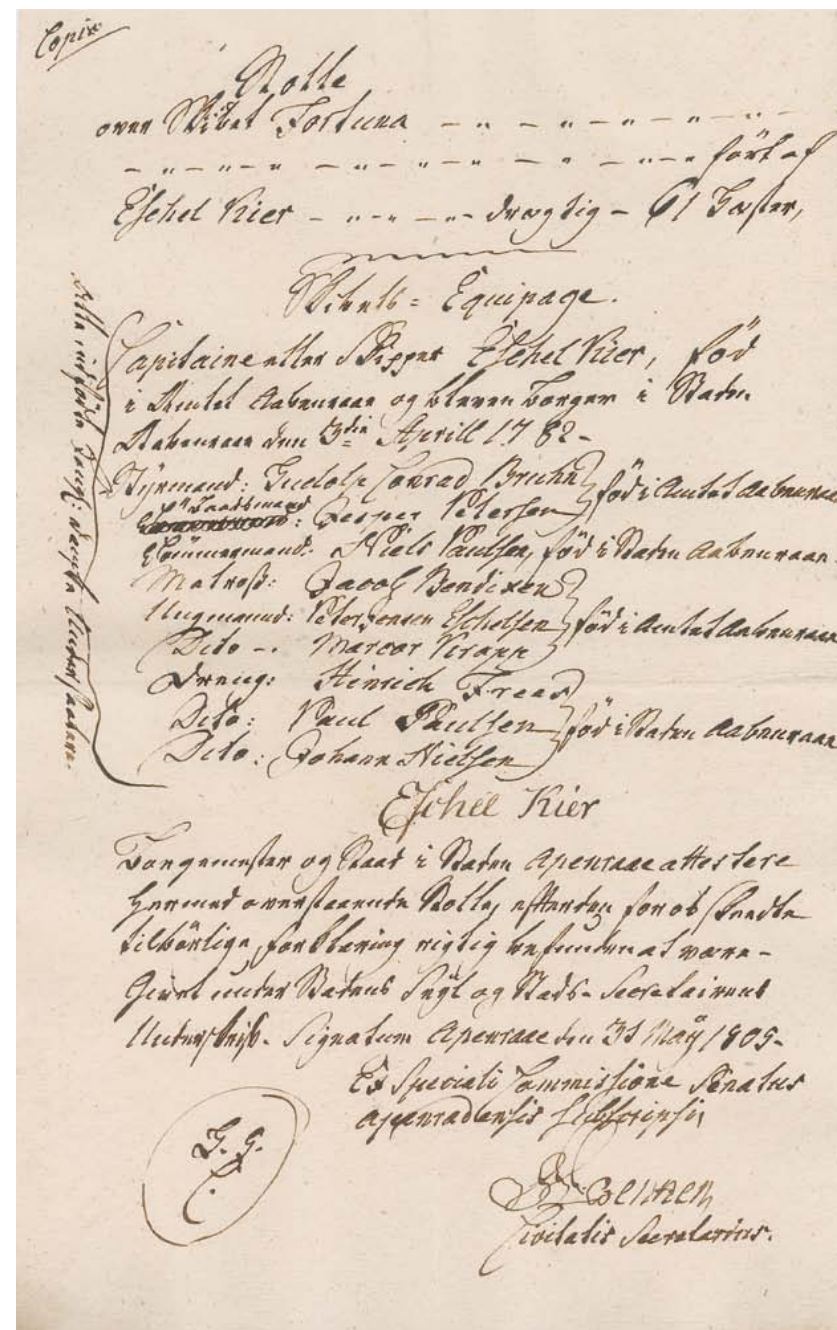
artikler, folketællinger, kirkebøger, grundbøger og erindringer fra personer, der kendte ham. Den mest omfattende beskrivelse af Jacob Bendixen i samtidige erindringer findes hos hans nevø, kaptajn Hans Bruhn. Derudover har et af hans børnebørn, Marie Bendixen, beskrevet Jacob Bendixen i sine erindringer. Samlet set gør dette omfattende kildemateriale det muligt at give en detaljeret beskrivelse af en bemærkelsesværdig personhistorie, som tager sin begyndelse på Løjt i slutningen af 1700-tallet.

Baggrund og opvækst

Allerede i 1700-tallet blev det karakteristisk for Aabenraa-søfarten, at selvom skibene var indregistreret i selve købstaden, så spillede byens nordlige opland – halvøen Løjt Land – en stor rolle i byens søfart. På Løjt boede en del af skibenes redere, ligesom området fostrede et voksende antal af skibenes kaptajner, styrmænd og menige besætningsmedlemmer.² I landsbyen Stollig på Løjt Land fødte Clara Bendixen (1752-1811) den 18. februar 1788 sønnen Jacob Bendixen. Hendes ægtemand, som var drengens fader, hed Jep Bendixen (ca. 1741-1820). Han var en af den bakkede halvøes mange kaptajner og ud af den vidt forgrenede kaptajns- og rederslægt, som er blevet kaldt Bruhn-Bendixen-klanen. Medlemmerne af slægterne Bruhn og Bendixen var ikke blot gift ind i hinanden, men havde også nære relationer til en række af Løjt Lands andre kaptajnsfamilier. De ejede parter i hinandens skibe, som ofte var bemandede med flere af klanens medlemmer.³ Da Jacob kom til verden, havde Clara og Jep Bendixen allerede den seks år gamle søn, Jørgen.

Jep Bendixen havde taget borgerskab i Aabenraa som skipper i 1765, men trak sig på et tidspunkt tilbage som landmand og rentier på sin ejendom (et såkaldt toftbolsted) på Løjt. Clara var rundet af samme maritime miljø, da hun var datter af kaptajnsfamilien Rolfsen.⁴ Ifølge en skatteopkrævning i 1789 tilhørte parret Løjt Lands økonomiske elite.⁵ Jacob Bendixen voksede til, og med en slægtsbaggrund som hans kan det næppe undre, at han valgte at stikke til søs, da muligheden bød sig. Hans ældre broder, Jørgen, var også sømand. Han optræder i folketæl-

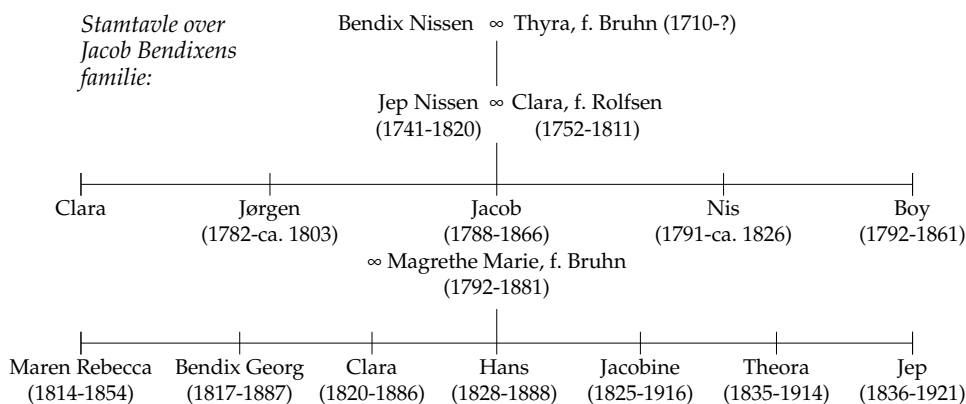
² "Rolle", det vil sige mandskabsliste, over skibet Fortuna på 61 læster fra 1805. Øverst står kaptajn Eschel Kier, og det fremgår, at han er født i Aabenraa amt, og at han blev borger i staden den 3. april 1782. Derefter følger styrmænd Ludolf Conrad Bruhn, bådsmand Jesper Petersen og tømmermand Niels Paulsen. Næste mand på listen er skibets eneste matros, Jacob Bendixen. Rigsarkivet Aabenraa.

lingen i 1803, som 21 år gammel styrmand, men derefter forsvinder han ud af kilderne og er formentlig omkommet til søs. Udover Jørgen og Jacob fik ægteparret også de to sønner Nis (f. 1791) og Boy (f. 1792), der begge blev kaptajner, og – som det senere vil fremgå – fik også de deres navne indskrevet i Sønderjyllands søfartshistorie.

Aabenraa-avisen *Freja* fortalte i 1863, at Jacob Bendixen kom "alleerede i en meget tidlig Ungdom tilsøes". Der findes dog ingen samtidige kilder, der belyser Jacob Bendixens tid som skibsdreng, men derfra avancerede man som regel til såkaldt jungmand og fra denne position videre til matros. I 1805, da Jacob Bendixen var fyldt sit syttende år, optræder han som matros på brigantinen FORTUNA af Aabenraa. Skibet var ejet af Magnus Fischer i Aabenraa og blev ført af kaptajn Eschel Kier fra Løjt Skovby. Styrmand om bord var Jacob Bendixens senere svoger, Conrad Ludolph Bruhn (f. 1792), der dog vistnok døde til søs omkring den tid, da Jacob Bendixen blev gift med hans søster i 1813.⁶ Kredsen af personer omkring skibet var således lokale folk, der kendte hinanden, som det var almindeligt på Aabenraa-egnen. Det var vigtigt, at besætningsmedlemmerne kunne stole på hinanden, når skibene var på langfart, og det forholdt sig formentlig således, at jo større en andel af lokale folk, der var om bord på et skib, desto stærkere følte besætningsmedlemmerne sig forpligtet over for hinanden. De fleste regnede vel med en dag at vende hjem for at bosætte sig på Løjt, og så var det vigtigt, at man havde optrådt ordentligt, da man var ude at sejle.

Skulle Jacob Bendixen tage næste skridt på karrierestigen, måtte han have dokumenteret sine teoretiske styrmandskundskaber, så den 7. februar 1805 tog han navigationseksamen i Tønning i det sydvestlige

Slesvig.⁷ Det normale forløb var, at søfolkene fra Aabenraa og Løjt læste hos en lokal underviser, der selv havde erfaring udi styrmandskunsten, hvorefter de tog til København eller Tønning og aflagde selve prøven. Ifølge nevøen Hans Bruhns erindringer var Jacob Bendixen "en meget duelig Skibsfører". Det er dog uvist, hvilke skibe han sejlede med i sine første år som styrmand.

Englandskrigene

I anden halvdel af 1700-tallet havde Aabenraa-skibene specialiseret sig i fragtruten mellem Østersøen og Middelhavet. Denne sejlads var baseret på den danske neutralitetspolitik og Danmarks traktater med de muslimske bystater langs Middelhavets sydkyst. Den danske orlogsflåde var et vigtigt element i denne ordning, så da briterne bortførte hovedparten af den danske flåde i 1807, blev det meget vanskeligt for Aabenraa-skibene at forsætte deres hidtidige europæiske langfart. Straks ved krigsudbruddet tog englænderne ni store Aabenraa-skibe, og efter krigens afslutning blev det samlede tab opgjort til 46 af byens 66 store fragtskibe.⁸ Hvad Jacob Bendixen foretog sig, da krigen brød ud, er uvist, men intet tyder på, at han blev interneret af englænderne ligesom mange andre Aabenraa-søfolk. Ifølge et udsagn fra redaktør Frederik Fischer i tiden omkring 1840 gjorde Jacob Bendixen tjeneste om bord på rangskibet PRINDS CHRISTIAN under "den tapre Jessen" i 1808.⁹ Det skib, der her er tale om, kan kun være linjeskibet PRINDS CHRISTIAN FREDERIK, som blev ført af kaptajn Carl Wilhelm Jessen under søslaget ved Sjællands Odde den 22. marts 1808, men var Jacob Bendixen virkelig om bord?

I efteråret 1807 var PRINDS CHRISTIAN FREDERIK det ene af to danske linjeskibe, som englænderne ikke havde taget, da de to skibe havde været på togt til Norge. Jessen havde overtaget kommandoen i november 1807, så hvis Jacob Bendixen var blandt besætningen, kan det kun være et meget begrænset tidsrum, der var tale om. Efter Jessen overtog kommandoen, sejlede PRINDS CHRISTIAN FREDERIK først patrulje, og efter årsskiftet gik turen til Norge med forsyninger til hæren. Den 22. marts udkæmpede skibet slaget ved Sjællands Odde mod to engelske linjeskibe og tre fregatter. Det blev et blodigt slag, som kostede danskerne 69 døde og 132 sårede, og Jessen måtte overgive sig. Dagen efter sprængte englænderne PRINDS CHRISTIAN FREDERIK i luften.¹⁰ Blandt militærhistorikere har der været stor interesse for skibet og dets sidste heroiske

kamp mod overmagten. I anledning af 150-året for søslaget satte kommandørkaptajn H.F. Kiær sig for at rekonstruere den ellers tabte rulle for skibets bemanning.¹¹ Blandt rullens 575 navne leder man forgæves efter Jacob Bendixen, og det er således lidet sandsynligt, at han kæmpede på PRINDS CHRISTIAN FREDERIK under kaptajn Jessen. Det peger i samme retning, at skibet ikke omtales i den biografiske artikel, som avisen *Freja* trykte om Jacob Bendixen i 1863. Man kan således kun gisne om, hvad Frederik Fischer har ment med sit udsagn. Det mest oplagte er, at redaktøren faktisk troede, at Jacob Bendixen havde været om bord på skibet under Jessens kommando, men det er også muligt, at han brugte det kendte skib med dets ligeså kendte kaptajn som et billede på, at Jacob Bendixen havde kæmpet for Danmark under Englandskrigene.

Ved tabet af flåden var den danske regerings muligheder for at føre søkrig mod englænderne blevet stærkt reducerede. En af de måder, man fra dansk side forsøgte at svare igen på, var ved at indlede en kaperkrig, således at man fra mindre privatudrustede – men kongeligt privilegerede – kaperskibe forsøgte at opbringe engelske handelsskibe. Et eventuelt bytte blev delt mellem kongen og den enkelte kaperkaptajn og dennes investorer. Det hele var nøje reguleret og institutionaliseret med såkaldte priseretter, der sikrede lovligheden og den rette fordeling af prisen, dvs. byttet. Den 13. april 1809 var Jacob Bendixen blevet styrmand på kaperkutteren *HYÆNE* af Helsingør, der havde Jørgen Bruhn som kaptajn. Med sine blot to kommercelæster (kmcl.) var det ikke noget stort skib. Det havde en 12-mand stor besætning og var armeret med to kanoner – såkaldte svingbasser, der sad på rælingen og kunne drejes i alle retninger. Efter at have opbragt et britisk handelsskib overlod Jørgen Bruhn den 19. juli *HYÆNE* til Jacob Bendixen.¹² Senere på året 1809 blev Jacob Bendixen ifølge den tidlige omtalte artikel i *Freja* "fører for en Galease fra Helsingør, der kort Tid efter blev opbragt af Englænderne".¹³ Denne oplysning har det ikke været mulig at bekræfte eller uddybe ved hjælp af andre kilder, og måske er der faktisk tale om kutteren *HYÆNE*.

Den 29. september 1809 tog Jacob Bendixen borgerskab i København, hvilket foregik i forbindelse med, at han blev optaget i byens skipperlav. Det skete på baggrund af hans ovennævnte styrmandseksamensbevis fra Tønning. Inden der var gået et år, havde Jacob Bendixen dog mistet sine personlige papirer som styrmand om bord på fregatskibet *DANNEBROG* på 245 kmcl. ført af kaptajn Jochum Herholdt fra Assens. Skibet var ejet af den københavnske grosserer Friedrich Tutein (1757-

1853). Den 22. marts udstedte kaptajnen et brev til sin tidligere styrmand, hvoraf det fremgår, at *DANNEBROG* var brændt op i søen den 12. marts, og at Bendixens papirer ved den lejlighed var gået tabt.¹⁴ Den 23. april 1810 udstedte magistraten i København et nyt borgerbrev til Jacob Bendixen, hvis ordlyd var lig det oprindelige dokument. Samme år fremgår det, at han havde logi i Nyhavn nr. 13. Derudover er lidet kendt om hans gøren og færden i disse år. I 1811 oplyses det dog, at han sejlede som styrmand fra Norge.¹⁵

Snart foretog Jacob Bendixen en række dispositioner, der tyder på, at han ville vende hjem til Aabenraa-egnen, når han havde tjent penge nok til at kunne etablere sig. I 1813 giftede han sig med Margrethe Marie Bruhn (1792-1881), som var søster til vennen Jørgen Bruhn. Brylluppet stod den 6. juli og indledte et langt og efter alt at dømme lykkeligt ægteskab. Dermed var Bruhn-Bendixen-dynastiet blevet knyttet sammen ved endnu et giftermål. Jacob Bendixen blev nu svoger til de Bruhn-brødre, der – sammen med ham selv – skulle blive dominerende personer i Aabenraa-søfarten frem til udgangen af 1850'erne.¹⁶ Senere samme år, den 7. august, overtog han en mindre landejendom (et toftbolsted) i landsbyen Stollig på Løjt Land, som indtil da var ejet af hans farbroder, skipper og reder Nis Bendixen (1743-1822).

Selvom Jacob Bendixen hermed havde etableret en base på sin hjemegn, var han fortsat borger i København. I 1814 blev han styrmand på det 98 kmcl. drægtige *CATHARINA* af København, som var ejet af skibsreder Peter Christian Knutzon. Om bord på dette skib sejlede han blandt andet på England og Frankrig. I 1816 avancerede Jacob Bendixen for første gang til kaptajn på det kun godt halvt så store skib *BOLETTE & MARIE* af Nyborg på 53 kmcl.¹⁷ I 1820 opsagde Jacob Bendixen sit københavnske borgerskab, og den 21. marts blev han i stedet borger i Aabenraa.¹⁸ Flytningen var muligvis forårsaget af de dårlige tider i det københavnske handelsliv. Måske spillede det også en rolle, at Jacob Bendixens fader netop var død den 11. marts dette år. Blandt den hjemvendte kaptajns første initiativer var købet af *BOLETTE & MARIE* sammen med Jørgen Bruhn. Nogle af pengene til anparterne i skibet skaffede Jacob Bendixen efter alt at dømme ved hjælp af to lån, som han optog i sin ejendom i Stollig i marts måned. Det ene til en gårdmand i Løjt Skovby ved navn Hans Kjær, det andet til skibskaptajn Johann Bahnsen Wohlgehagen i Aabenraa.¹⁹ Jacob Bendixen fortsatte selv som skibets kaptajn, og i de efterfølgende år sejlede han i pendulfart mellem Nord- og Sydeuropa. Ved købet af *BOLETTE & MARIE* lagde Jacob

Bendixen på to måder grunden til sine aktiviteter i de følgende 40 år: For det første blev han nu parthaver i det skib, han selv førte. For det andet indledte han det nære forretningsmæssige partnerskab med Jørgen Bruhn, som blev vigtigt for hans aktiviteter mange år frem.

Med kurs mod Sydamerika

Da intet tyder på, at Jacob Bendixen havde været uden for europæiske farvande før midten af 1820'erne, må han have tjent sine sporer i den europæiske fragtfart. I 1820'erne og 1830'erne kom han dog – ligesom en række andre kaptajner fra Aabenraa – til at sejle adskillige ture fra primært Hamborg til Sydamerika. Efter Englandskrigene orienterede rederne fra Aabenraa sig primært mod Hamborg, hvor deres skibe stadig oftere blev forsikrede og befragtede. I den store hansestad havde man blikket stift rettet mod Brasilien, hvis status som portugisisk koloni begyndte at smuldre fra 1808, og i 1821 var det endeligt forbi, da Brasilien blev udråbt til selvstændigt kejserrige under kejser Pedro 1. Nu var Brasilien blevet et åbent og attraktivt oversøisk marked for europæisk handel og søfart.

Fra dansk side fulgte man også denne udvikling nøje, da man håbede, at skibsfart på Sydamerika kunne bidrage til en genetablering af det danske monarkis stolte søfartstradition, som havde lidt et alvorligt knæk under Englandskrigene. I 1818 ankom den første danske chargé d'affaires, der samtidig skulle fungere som generalkonsul, til Rio de Janeiro. Fra samme år begyndte et stigende antal danske skibe at lægge til i Rio de Janeiros havn. Til at begynde med var det kun et par stykker om året, men i 1824 var antallet oppe på 27, heraf var syv skibe fra Aabenraa. Et af disse skibe var BOLETTE & MARIE, som blev ført af kaptajn Jacob Bendixen.²⁰ Af dette års skibsliste fra det danske generalkonsulat i Rio de Janeiro fremgår det, at skibet ankom fra Porto den 6. august. I lasten havde det købmandsvarer og vin. Jacob Bendixen står ikke blot angivet som kaptajn, men også som korresponderende reder. Den 30. september afsejlede BOLETTE & MARIE mod Vigo i det nordvestlige Spanien i ballast.

Et andet af de Aabenraa-skibe, der anløb havnen i Rio de Janeiro i 1824 var PERLEN, der havde Jacob Bendixens yngre broder Nis Bendixen om bord som styrmand. PERLEN rundede herefter Kap Horn, og efter et års tid på den Sydamerikanske vestkyst sejlede skibet videre mod Manila med Nis Bendixen som kaptajn. Han blev syg og døde

i Fjernøsten, og han fik således ikke nogen lang karriere i Aabenraa-søfarten, men hans deltagelse i PERLENS dristige færd, slog alligevel hans navn fast i søfartshistorien.²¹

Tilbage til Jacob Bendixen, som efter hjemkomsten fra sin første oversøiske rejse solgte sine parter i BOLETTE & MARIE til Jørgen Bruhn. Han skulle formentlig bruge penge til deres ambitiøse fællesprojekt: Det store nye fregatskib CREOLE, der skulle sejle kolonister og soldater over Atlanten for den brasilianske regering. Brasilien var et kæmpestort og meget tyndt befolket land, derfor ønskede regeringen at tiltrække europæiske – især driftige nordeuropæiske – immigranter, som kunne slå sig ned i landet og fremme dets erhvervsliv. Samtidig befandt Brasilien sig i en ustabil politisk situation både internt og i forhold til nabostaterne. Regeringen var derfor i færd med at opbygge en hær, som gerne skulle have et betydeligt indslag af europæiske soldater. Derfor havde den brasilianske kejser i 1823 udsendt agenter til Europa, der skulle hverve kolonister og soldater. En af dem var Georg Anton Schäffer, som

Der kendes adskillige skibsportrætter af CREOLE, men ingen fra Jacob Bendixens tid som kaptajn om bord på skibet. Mens han var kaptajn på CREOLE, var skibet det mest berømte og med sine 143 kommercelæster det største af alle Aabenraa-skibene. Dette skibsportræt stammer fra 1842, da Jes Peter Boysen var blevet kaptajn om bord. Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa.

slog sig ned i Hamborg og udgav en omfattende skildring af kejserriget Brasilien. Der er tale om en flere hundrede sider lang beskrivelse af landets historie, samfundsforhold, handel, kultur mv. Dens næstsidste kapitel var viet til en immigrationsvejledning, der kunne tages i brug, når læseren var blevet overbevist om alle landets herligheder.²²

Rejsen skulle foregå om bord på et kolonistskib, som blev ført af en dygtig kaptajn og var rigeligt forsynet med levnedsmidler og vand. Skibet ville kun være lastet med mennesker, og hvad der skulle bruges til at dække menneskelige behov. Det gjaldt en omhyggeligt udvalgt læge, nogle kirurger og et skibsapotek, der skulle afhjælpe nødstilfælde. Når kolonisterne ankom til Rio de Janeiro, ville de blive underholdt på den brasilianske regerings regning, indtil de så hurtigt som muligt kunne blive sendt ud til det sted, hvor de skulle slå sig ned. Schäffers bog var med andre ord en lang opfordring til læseren om at udvandre til Brasilien. Der findes ikke kildebelæg for, at Jørgen Bruhn og Jacob Bendixen var i kontakt med Schäffer, men det er sandsynligt, at deres kontakt til den brasilianske regering gik igennem ham, og at kontakten var etableret inden de satte gang i bygningen af CREOLE på Jacob Paulsens skibsværft i Aabenraa i 1824.²³

Jørgen Bruhns søn, kaptajn Hans Bruhn (1813-1893), der selv var med på en af Jacob Bendixens rejser til Rio de Janeiro, fortæller i sine erindringer om udvandrerne. De fleste kom fra det indre Tyskland og måtte selv finansiere deres rejse, men når de så kom frem til Brasilien gav kejseren dem et stykke land, som de skulle opdyrke. Med soldaterne forholdt det sig lige omvendt. De fik betalt deres rejse og "gode håndpenge". Når de så havde tjent i kejserens hær i den aftalte periode, fik også de et stykke land, som de kunne bosætte sig på og opdyrke. Hans Bruhn hævder dog, at flere af dem gik en krank skæbne i møde, da de endte som straffefanger på Slangeøen.²⁴

CREOLE i Rio de Janeiro

Jacob Bendixens rejser til Rio de Janeiro med CREOLE i anden halvdel af 1820'erne blev efter alt at dømme stærkt medvirkende til at etablere de tætte kontakter mellem Aabenraa og den brasilianske hovedstad, der skulle komme til at præge de følgende årtier. Det blev til fem overfarter med i alt omkring 2000 personer. På returrejsen medbragte skibet som regel kaffe eller sukker. Det betød, at turen var særdeles indbringende, da man havde gode fragter med begge veje. I 1830'erne ophørte

persontransporten på udrejsen, og nu måtte Jacob Bendixen og Jørgen Bruhn finde andre laster til skibet.

Udover skibslisternes nøgterne konstatering af, at CREOLE befandt sig i Rio de Janeiros havn, er skibet også det hyppigst omtalte fartøj i de danske konsulatsrapporter fra denne tid. Nogle af omtalerne giver et forholdsvis detaljeret indblik i skibets sejlads. Den 6. januar 1829 rapporterede den nyudnævnte konsul Steen Bille, at han ved sin ankomst til Rio de Janeiro havde fundet to danske skibe i havnen. Det ene af dem var CREOLE, som var ankommet for over fem måneder siden. Det havde fået opsat sin hjemrejse på grund af manglende betaling fra den brasilianske regering. Nu havde problemet dog løst sig, og CREOLE ville afgå til Hamborg om seks dage med fuld ladning.²⁵

Sidst på året var Jacob Bendixen og CREOLE atter i Rio de Janeiro, men denne gang var byen blot en trædesten på rejsen længere sydpå og videre rundt om Kap Horn. Den 27. september 1829 kunne Steen Bille fortælle, at CREOLE atter var ankommet, og at både kaptajnens og skibets gode egenskaber var velkendte i Rio de Janeiro. Man havde derfor opholdt en fragt til skibets ankomst. Nu var det sejlet videre mod Santos for der at komplettere sin ladning til Valparaiso. CREOLE var kendt som et smukt skib, og med på rejsen til Santos var guvernøren af Sao Paulo med hele hans familie. De fornemme passagerer var lidt af en æresbevisning til skibet fra Aabenraa. Ved ankomsten til Santos meddelte Jacob Bendixen Steen Bille i Rio de Janeiro, at der allerede havde været to andre Aabenraa-skibe i Santos dette år. Steen Bille tog dette som et udtryk for, at den lille by Aabenraa hævdede sig ved nogle få driftige mænds aktiviteter. Kaptajnen havde anbefalet, at man indsatte en konsul i Santos – et synspunkt Steen Bille bakkede op. Der kom dog til at gå nogle år, før der blev indsat en dansk konsul i Santos. Under opholdet i Santos kom der mange fremmede om bord på CREOLE for at se det store flotte skib, og kaptajnen var en behagelig vært og selskabsmand, der indbød enhver, han mødte.²⁶

Hans Bruhn fortæller desuden, at Jacob Bendixen blev gode venner med den brasilianske kejser Pedro 1. og derfor blev inviteret til middag på det kejserlige slot St. Christopher hver søndag, når CREOLE lå i Rio de Janeiros havn.²⁷ Historien lyder utrolig, og mere sand er formentlig historien om, at Jacob Bendixen fik et landområde forærende af kejseren, som han aldrig tog i brug og derfor mistede retten til. I avisen *Freja* fortaltes mange år senere i anledning af Jacob Bendixens guldbryllup, at han gjorde sig "bemærket og yndet" hos den brasilianske kejser. Måske var der noget om snakken. Hans Bruhns fortæller også, hvorledes Jacob

Bendixen købte en slave af sin ven tømremester Rosantos. Slaven hed Emanuel og kom med hjem til Jørgen Bruhn på Løjt. Her boede han et års tid, indtil han faldt af hesten og druknede, da han badede hestene i Aabenraa Fjord.²⁸ Denne historie kan bekræftes, da dødsfaldet er optegnet i Aabenraa Kirkebog, den 6. juni 1828. Hans Bruhn var ikke bare fuld af løgn, så måske er det også sandt, når han fortæller, at de sorte i Rio de Janeiro glædede sig, når de så Jacob Bendixen og råbte »Commandante de Navio CREOLE«, hvorefter kaptajnen gav dem nogle skillinger.²⁹

Jacob Bendixen var en afholdt mand, hvilket Hans Bruhn var første-handsvidne til i sin tid som skibsdreng om bord på CREOLE. Kaptajnen var kendt for sin humane og menneskekærlige omgang med passagererne, og der kunne næppe findes nogen bedre mand til denne post end Jacob Bendixen. Det havde stor betydning om bord på skibet, da kaptajnen fungerede som myndighed på nær sagt alle livets områder; han viede unge par, døbte nyfødte børn – drengebørn blev ofte opkaldt efter ham – og afgjorde konflikter.³⁰ Officererne og soldaterne, som også var med om bord på CREOLE, forstod Jacob Bendixen ligeledes at omgås, selvom han næsten aldrig sagde et barsk ord til nogen. Hans Bruhn mener dog, at han kunne have været lidt skrappere over for mandskabet, hvilket førte til nogen uorden om bord, som ikke kom til kaptajnens kendskab.³¹ En anden af Hans Bruhns historier om Jacob Bendixen og hans rejser til Sydamerika handler om en rød ko, som kaptajnen skulle skaffe i Holsten til en engelsk købmand i Rio de Janeiro. Koen købte han hos Jørgen Bruhns svoger, som var præst i Borsfleth ved Glückstadt. Han tog den derefter med om bord på CREOLE. Her blev koen malket hver dag af kolonistpigerne, og den sørgede således for frisk mælk på rejsen. Dyret var åbenbart allerede med kalv, da skibet sejlede af sted, så nogen tid efter ankomsten til Rio de Janeiro fødte den en tyrekalv, som fik navnet Mister Dixon – opkaldt efter Jacob Bendixen.³²

Med om bord på en af rejserne til Rio de Janeiro var ægteparret Kersting fra Hannover. Da manden betegnes som befalingsmand, var han formentlig en af de soldater, som CREOLE fragtede til Brasilien.³³ Parret havde en søn ved navn Eduard Friedrich Christian Kersting, han var født i Celle den 11. april 1814. Drengen må have knyttet sig til Jacob Bendixen, da han blev om bord på CREOLE som skibsdreng, og kaptajnen blev en plejefar for ham. Eduard Kersting avancerede i 1831 til jungmand om bord og ifølge folketællingen i 1835 var han nu blevet styrmand. Da havde han fast bopæl hos familien Bendixen på Løjt. På optællingstidspunktet var han ganske vist fraværende til søs. Ifølge

Hans Bruhn blev Eduard Kersting konfirmeret i Løjt Kirkeby og var i det hele taget som en søn af huset. Han blev en dygtig kaptajn, der sejlede for rederiet Jacob Holms Sønner i København, Jørgen Bruhn og Wattenbach, Heilgers & Co. i Calcutta. Endelig førte han skibet THE-RESA af Aabenraa, som han selv havde andel i. Efter at have solgt dette skib i Kina, slog han sig ned i Aubæk på Løjt.³⁴ Senere flyttede han til Aabenraa, hvor han blev havnefoged. Eduard Kersting blev gift med en kaptajnsdatter fra Aabenraa-egnen, Maria Rebecca Richelsen – hun var niece til Jacob Bendixen og Margrethe Marie – og de fik fire børn. I 1857 tog han borgerskab i byen og blev senere udnævnt til havnefoged.³⁵ Han døde i 1879, mens hustruen levede til 1903.³⁶ Eduard Kersting blev opfattet som en rigtig Aabenraa-kaptajn, men hans vej til byen var altså gået over Jacob Bendixens sejlads med soldater og kolonister til Rio de Janeiro i anden halvdel af 1820'erne.

Et andet interessant bekendtskab, som Jacob Bendixen gjorde på disse rejser, var den danske naturforsker Peter Wilhelm Lund (1801-1880), der på grund af tuberkulose var rejst til Brasilien på kurophold i 1825.³⁷ I 1829 returnerede han med en omfattende samling af brasilianske planter og dyr om bord på CREOLE. Han var ikke meget for at sejle, men mødet med Jacob Bendixen havde hjulpet ham til at udstå rejsen. Det fortæller han i et brev, som han skrev til kaptajnen efter sin hjemkomst. Jacob Bendixen skrev også til Lund, og fortalte om sin lykkelige hjemkomst til kone og børn, som han fandt sunde og raske. Måske har de to mænd diskuteret om Danmark var bedre end Brasilien eller omvendt, for Bendixen meddelte, hvorledes den skønne årstid nu var på vej med kommentaren ”vores Land er dog bedre som Brasilien”. Det var måske denne bemærkning, som fik Lund til at ønske Jacob Bendixen, at denne snart ”kunne ombytte det ustadige Søliv ... med det rolige Landliv”. Dermed indfangede han hele kaptajnens ambition, nemlig at tjene penge nok med sit skib til at etablere sig i land. Jacob Bendixen var dog i færd med at forberede endnu en rejse til Brasilien, så hvis Lund kendte nogen, der var interesserede i at sejle med som passager, håbede han, at CREOLE ville blive anbefalet.³⁸

Familien på Stolliggård

I 1832 kom så den dag, hvor Jacob Bendixen kunne bytte ”det ustadige søliv med det rolige landliv”, som P.W. Lund beskrev den overgang fra skibsfører til rentier, som alle succesrige kaptajner før eller siden

gennemgik. Dette år foretog hans sin sidste rejse til Rio de Janeiro med CREOLE, og da han vendte hjem hen ved slutningen af året, slog han sig ned på Stolliggård, som han havde købt i 1829. Der var tale om en anseelig ejendom, som havde haft adelige privilegier i fjern fortid. Senere var jorden blevet delt, men gården var fortsat blandt Løjts største. Efter Jacob Bendixen havde overtaget ejendommen, flyttede han avlsbygningerne 200 meter mod nord. Her stod den ejendom, han allerede ejede, og som havde været hans barndomshjem, og den gjorde han til stuehus for det nye gårdanlæg. På husets gavle stod årstallet 1783 og initialerne J.B. og C.R. for hans forældre Jep Bendixen og Clara Rolfsen, som havde opført huset.³⁹

Det fremgår af folketællingen fra 1835, hvem der dette år boede på gården, og hvor gamle de var. Øverst stod den da 47-årige kaptajn Jacob Bendixen selv og under ham hustruen Margaretha Marie Bruhn på 43. Derefter følger den betydelige børneflokk, som parret nu havde hos sig af biologiske børn og plejebørn. Den ældste datter, Maren Rebecca, var dog allerede flyttet hjemmefra, da hun havde giftet sig med køb-

Ældre udateret fotografi af Jacob Bendixens gamle stuehus på Stolliggård. I siderne kan avlsbygningerne anes. I vinteren 1972 blev stuehuset revet ned, men en del af det fine interiør fra Jacob Bendixens tid kan i dag ses på søfartsmuseet i Aabenraa. Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa.

mand Hermann Davidsen i Aabenraa. Ældste hjemmeboende barn var sønnen Bendix Georg Bendixen på 18. Han var fraværende til søs som jungmand. Derefter fulgte de tre søstre Clara på 14, Botilla Sophia på 13 og Jacobine Maria på 9. Yngste barn i flokken var på dette tidspunkt Hans på syv. Hos familien boede nevøen/plejesønnen Andreas Johannes Schäfer (1821-1907) på 14. Hans biologiske forældre var Jacob Bendixens søster Clara og en løjtnant Venselin von Schäfer. Dette par var blevet gift den 10. december 1812 og havde fået Andreas Johannes den 3. maj 1821 i Løjt Kirkeby. Hvad der senere hen var blevet af ægteparret, er uvist. Endelig nævnes den 21-årige Eduard Kersting, som var ude at sejle. Derudover bestod husstanden af en barnepige, en tjenestepige og fire karle. Der var tale om i alt 15 personer.

Ti år senere ved folketællingen i 1845 var der sket en del ændringer i husstanden, som nu var vokset til 21 personer. Den første ændring var, at den nu 27-årige Bendix Georg var blevet gift med Caroline Amalie Frederikke Warner den 29. juli 1841. De to havde lært hinanden at kende, mens hun havde været guvernante på Høgebjerg hos hans morbroder kaptajn Hans Detlev Bruhn. Efter brylluppet var hun flyttet ind på Stolliggård. Ifølge ægteparrets datter, Marie, som mange år senere nedskrev sine erindringer, havde Caroline Warner tilbragt sine første syv leveår ved det kongelige hof, hvor hendes fader var kongens hofjægermester, og moderen var dronningens hofdame. Senere var familien kommet til Aabenraa, hvor hendes fader tilbragte sin alderdom og en broder tjente som skovrider.⁴⁰ Ved tiden for ægteskabets indgåelse betegnes faderen, Jacob Peter Warner, som skovrider. Et indtryk af den opmærksomhed, der stod omkring Caroline Warner og Bendix Georg Bendixen i disse år, får man i Ellen Reuters breve til sin søfarende forlovede Andreas Matthiessen Schmidt. Den 28. juni 1841 fortæller hun, at man ventede kaptajn Bendix Bendixen til Hamborg, og at han derefter skulle hjem og giftes med "sin Line".⁴¹ Den 19. februar 1842 fortæller hun om brylluppet, og at kaptajnen havde så meget "Stads og Fias" med hjem, at alle talte om det.⁴² Bendix Georg Bendixen var nu kaptajn på sin faders store skibe, og hans ægteskab med Caroline Warner viste den medvind familien på Stolliggård havde i 1840'erne.

Blandt familiens tre ældste døtre var det kun den angiveligt sindsyge Clara, der endnu boede på gården i 1845. Botilla Sophia var død, mens Jacobine Maria var blevet gift og flyttet hjemmefra. Den 16-årige Hans boede endnu på gården, men var til søs som jungmand. Interessant er det, at Bendixen-parret i årene efter 1835-tællingen fik yderli-

Det eneste bevarede fotografi af Jacob og Margrethe Marie Bendixen stammer formentlig fra deres guldbryllup i 1863, da de begge var godt oppe i årene. Efter kopi på Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa.

gere to børn, til trods for at de var henholdsvis omkring 45 og 50. Først fik de datteren Thora, som var ni år gammel i 1845 og nogle år senere Jep, som var fyldt seks. Eduard Kersting nævnes ikke længere på bopælen, men det gør til gengæld plejesønnen, Andreas Johannes Schäfer, der sejlede som styrmand og blev noteret som fraværende fra hjemmet. Udover familien boede der i 1845 en mængde tjenestefolk på Stolliggård. Det gjaldt en privatlærer, to husjomfruer, fem tjenestekarle og fire tjenestepiger, som alle var på kost.⁴³ Antallet af tjenestefolk var således steget betydeligt.

Jacob og Margrethe Marie Bendixens hjem på Stolliggård blev et sted, hvor Bruhn-Bendixen-dynastiets mange medlemmer mødtes. Hans Bruhn fortæller, hvorledes der var et tæt forhold mellem Jacob Bendixen og Jørgen Bruhn: "Onkel og vores Fader stod stedse paa megen venskabelig Fod med hverandre, kom ogsaa undertiden en liden Kurre paa Traaden, saa græmmede de sig begge, indtil de blev syge, ingen vilde give efter, som det almindelig alle tiders er Tilfælde ved et saadan Uvenskab". Det var dog forholdet til søsteren, Margrethe Marie, som stod højest for Jørgen Bruhn. Hans Bruhn fortæller, at faderen aldrig

foretog dispositioner som køb af ejendom eller skibsbyggerier, uden at han først havde drøftet sagen med hende: "Hendes Raad var ham et fuldstændigt Evangelium". Drøftelserne foregik som regel på Stolliggård, hvor Jørgen Bruhn jævnligt lagde vejen ind omkring. Det vigtigste møde foregik dog hver søndag morgen, hvor Bendixen-parret holdt "en Slags Børs", hvor familien kom fra nær og fjern og blev trakteret med ristet skinke. Omdrejningspunkt for selskabet var Jørgen Bruhn og hans søster, Margrethe Marie Bendixen.

Der blev formentlig også diskuteret politik omkring bordet på Stolliggård. Jacob Bendixen levede i den periode, hvor det nationale spørgsmål opstod og blev det dominerende tema på den politiske dagsorden i Slesvig. Omkring 1840 var de fleste af Aabenraas redere blevet tysk-slesvig-holstensk-orienterede og modstandere af den danske helstat. Den samme tendens gjorde sig gældende på Løjt, hvor skibsrederne formentlig var påvirket af købstadens kaptajns-, reder- og storkøbmandsmiljø. Det gjaldt også Jacob Bendixen, der som kandidat til stændervalget i 1840 blev betegnet "overbevist slesvig-holstener". Dette var til den danske åndelige fører Frederik Fischers store fortrydelse. Han mente ikke, at denne betegnelse kunne gælde Jacob Bendixen. Det var i den forbindelse, at Frederik Fischer argumenterede med det formentlig forkerte forhold, at Jacob Bendixen havde kæmpet på PRINDS CHRISTIAN FREDERIK under kaptajn Carl Wilhelm Jessen. Redaktøren tilføjede, hvad rigtigt var, at Jacob Bendixen efter den tid desuden havde sejlet under Dannebrog på verdenshavene.⁴⁴

Jacob Bendixen var og blev dog orienteret mod det tyske. Han fik 52 stemmer ved stændervalget i 1840 og tilhørte den kreds af Aabenraa-redere, der i 1842 skrev under på en petition, hvori de tilkendegav, at de ønskede skibsmærket "Dansk Eiendom" fjernet fra byens skibe og Dannebrog afskaffet til fordel for det slesvig-holstenske flag.⁴⁵ De fleste personer i kredsen omkring Jacob Bendixen var også tyskorienterede. Det viser deres underskrifter på den hjemmetyske adresse fra Løjt 1849. Her genfindes hovedparten af de personer, der ejede parter i Jacob Bendixens skibe; svogeren Hans Detlev Bruhn til Høgebjerg, broderen Boy Bendixen, sønnen Bendix Georg Bendixen og svigersønnen Nis Hohlmann.⁴⁶ Eneste undtagelse i familiekredsen var Jørgen Bruhn, der fastholdt en konservativ kongetro position uden dog at søge den nationale konfrontation.⁴⁷ Jacob Bendixen og Jørgen Bruhn indtog forskellige positioner i den nationale konflikt, men at det skulle have ledt til større modsætninger imellem dem, hører man ikke om.

Rederiets storhedstid

Selvom Stolliggård var en landbrugsbedrift, må det have været skibsredervirksomheden, der udfyldte Jacob Bendixens tid, efter han gik i land. Inden da havde han allerede været medreder for skibet BOLETTE & MARIE, og han ejede fortsat andele i CREOLE. Nogle år efter sin landgang begyndte han dog at opbygge en flåde, der i slutningen af 1850'erne gav ham status af Aabenraas, ja faktisk hele hertugdømmet Slesvigs næststørste reder: "Næst det Bruhn'ske Bo eier her J. Bendixen 4 Skibe paa 906½ Clstr.", skrev avisen *Freja* den 1. juli 1858. De 906 ½ kmcl. bekræftes af skibslisterne i *Mercantil-Calender for det danske Monarchie* for dette år. I slutningen af 1850'erne stod Jacob Bendixen som korresponderende reder for fire store langfartssejlere og var således blevet en af det danske monarkis allerstørste skibsredere. Han begyndte dog mere beskedent.

Det var i Sydamerika-fartens gode år, at Jacob Bendixen for alvor etablerede sig som skibsreder. Den første nybygning, han engagerede sig i efter landgangen i 1832, var fregatten CYBELE på 104½ kmcl., der blev bygget på Paulsens skibsværft i Aabenraa i 1836. Rederkredsen var identisk med CREOLES, hvilket vil sige, at den udover Jacob Bendixen selv bestod af brødrene Jørgen og Hans Detlef Bruhn. Kaptajn blev Erik Bock, som havde været Bendixens overstyrmand på CREOLE, og styrmand blev Johann Møller. Hans Bruhn fortæller, hvorledes CYBELE efter en indledende rejse mellem Danzig og New York sejlede "mange år i Brasilienfart".⁴⁸ I skibslisterne kan man se, hvorledes skibet blandt andet sejlede salt til Rio de Janeiro og returnerede med kaffe til Europa.

I 1838 fik Jacob Bendixen bygget fregatten WODAN på 116½ kmcl. på Thorkild Andersens værft i Aabenraa. WODAN, der blev det skib, som Jacob Bendixen kom til at eje over den længste periode (ca. 23 år), blev også indsat i Sydamerika-farten. Det var det første skib, hvor Jacob Bendixen selv stod øverst på skibslisternes kreds af partredere. De resterende parter var ejet af svogeren Hans Detlef Bruhn og broderen Boy Bendixen. Sidstnævnte, som havde været kaptajn på nogle af Jørgen Bruhns største skibe, blev nu kaptajn om bord på WODAN. Det var en udbredt praksis blandt Aabenraa-rederne, at de optog skibenes kaptajner i rederkredsen med en mindre andel, så kaptajnen dermed fik egne økonomiske interesser i skibets indtjening. Jacob må have været tilfreds med Boys kommando på skibene, for broderen blev senere kaptajn på flere af hans andre langfartssejlere. Styrmand på WODAN blev

Jacob Bendixens ældste søn, Bendix Georg Bendixen (1817-1887). Han avancerede senere til kaptajn for skibet. Jacob Bendixen ejede WODAN indtil 1861, hvor det blev solgt i Amoy.⁴⁹

I 1839, året efter bygningen af WODAN, fremgår det af skibslisterne, at Jacob Bendixen var trådt ud af rederkredsen for CREOLE, men intet tyder på, at han sænkede ambitionsniveauet. I 1840 var han med i rederkredsen for to af Jørgen Bruhns nybygninger; fregatskibet HARPYE på 112 kmcl. fra Thorkild Andersens værft og den noget mindre brig COURIER på 70½ kmcl. fra Paulsens værft. Sidstnævnte beskrives af Hans Bruhn som "et smukt og velsejlende fartøj".⁵⁰

At Jacob Bendixen havde ambitionerne intakt, viser bygningen af det 151 kmcl. store fregatskib NAPOLEON i 1841 på T. Andersens værft. De øvrige personer i rederkredsen var igen svogeren Hans Detlef Bruhn, broderen Boy Bendixen og endelig svigersønnen købmand Hermann Davidsen i Aabenraa. Endnu engang blev Boy Bendixen udnævnt til kaptajn på et af sin broders nybyggede skibe. I skibslisten for 1847 står Jacob Bendixen som enereder for NAPOLEON. Skibet blev til at begynde med indsat i Sydamerika-farten, men senere blev det et af de første Aabenraa-skibe, der sejlede på Hongkong, hvor det både blev registreret i konsulatsrapporterne for 1847 og 1848. Dermed blev Jacob Bendixen endnu engang en af de Aabenraa-redere, der var blandt de første til at indtage et nyt fragtmarked. Fra omkring 1850 og frem til sejskibstidens ophør var Fjernøsten Aabenraa-skibenes foretrukne farvand.

Udover skibets rolle som pionerskib er NAPOLEON også interessant, fordi det efter alt at dømme dannede forbillede for det kirkeskib, som Jacob Bendixen forærede Løjt Kirke den 24. maj 1845. Det hænger der endnu, og indlagt i kirkeskibet er tre dokumenter, hvoraf det ene oplyser, at det oprindeligt er lavet af styrmand Johannes Møller i Aubæk, at det var blevet restaureret og ophængt af kaptajn A.M. Christoffersen fra Løjt Kirkeby, og at skibet blev foræret til kirken af Jacob Bendixen i Stollig.⁵¹ Kirkeskibet fik navnet GLORIA DEO (til Guds ære), og man bad Gud om at opretholde sognets søfart og velsigne alle i Jesu navn. Kirkeskibet henviser ikke til NAPOLEON, men der er bemærkelsesværdige ligheder mellem de to handelsfregatter, som begge har ni kanonporte i hver side.

I 1849 fik Jacob Bendixen bygget fregatten HINDOO på 235 kmcl. på Paulsens værft. Det var angiveligt det sidste af rederens nybygninger, som blev en rigtig forretningsmæssig succes. Han ejede selv ni sekstendedele af skibet, mens de øvrige parter var fordelt, således at sviger-

Akvarel af fregatskibet HINDOSTAN, som blev Jacob Bendixens næstsidste nybygning. Det blev bygget i 1853 på Paulsen Værft i Aabenraa, og var det største skib, som hidtil var blevet bygget på havnen i Aabenraa. På skibsportrættet ses Helgoland i baggrunden til højre for HINDOSTAN. Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa.

sønnen Nis Hohlmann (gift med datteren Jacobine) havde en fjerdedel, broderen Boy Bendixen en ottendedel og endelig havde en Peter Jespersen en sekstendedel. Kaptajner var sønnen Hans Bendixen (1828-1888) og svigersønnen Nis Hohlmann.⁵² HINDOO blev en udpræget langfartsejler, der i 1850'erne fragtede varer mellem kontinenterne. Det kom forholdsvis ofte til Indien, fra hvis befolkning det også havde fået sit eksotiske navn.

Allerede i 1850 tog skibet den første tur fra Europa til Calcutta, hvor HINDOO ifølge den forholdsvis detaljerede skibsliste fra konsulatet ankom i april under kaptajn Nis Hohlmann. Hvad det bragte med fra London, fremgår ikke, men i den store bengalske havneby Calcutta blev det lastet med en bred vifte af kolonialvarer lige fra horn og skin, til forskellige farvestoffer, salpeter, ris, te, tobak, silke mv. Ifølge den fungerende konsul, J. Mackey, afsejlede skibet den 21. maj mod London. Den eneste ændring, der var sket i besætningen, var, at en sømand var fratrådt. I 1851 gik turen fra London til Hongkong og Whampoa

og i 1852 til Singapore og Penang med stop på vejen i Calcutta på både ud- og hjemrejsen. Her afslører skibslisten igen, hvad HINDOO havde i lasten. Fra London til Calcutta – hvor det ankom den 30. maj – fragtede det købmandsvarer, vin, øl, jernbaneskiner og krudt. Fra Calcutta til Kina fragtede det hovedsageligt korn, men også sejlgarn, salpeter, ris og bomuld havde skibet i lasten. Fra Kina retur til Calcutta fragtede HINDOO blandt andet tin, kinesiske vaser og forskellige krydderier herunder safran, peber og muskatnødder. Om hele denne ladning blev losset i Calcutta er uvist, men her blev skibet lastet med flere eksotiske varer. I oktober afsejlede skibet HINDOO mod London efter at have skiftet to af besætningsmedlemmerne ud. Under begge ophold i Calcutta noterede konsulen, at kaptajnen ikke havde meldt sin afrejse på konsulatet, som han skulle.⁵³

I de følgende ti år sejlede HINDOO over hele kloden. Udover Europa og Fjernøsten var det også en tur over Stillehavet til den amerikanske vestkyst, fra San Francisco til Valparaiso og tilbage igen, ligesom det flere gange var i Australien. Til trods for at HINDOO havde været en indbringende investering, gik skibet ikke fri af de økonomiske vanskeligheder, der tårnede sig op for Jacob Bendixen fra slutningen af 1850'erne. Den 25. juni 1863 blev det ifølge Aabenraa-avisen *Freja* rapporteret fra Melbourne, at HINDOO efter en i øvrigt uproblematisk grundstødning var blevet solgt efter ordre fra admiralitetsretten, da der var blevet gjort fordringer gældende på 1.950 £. Pengene kunne Jacob Bendixen åbenbart ikke udrede uden at sælge sit skib.⁵⁴ Det har ikke været sjovt for den aldrende matador, at dette uheldige forløb blev omtalt i Aabenraas lokale avis.

Nedgangstider

De to sidste skibe, som Jacob Bendixen byggede, fik også navne med indisk klang. Det første var det allerede nævnte HINDOSTAN på 259 kmcl. bygget på Paulsens værft i 1853. Navnets lighed med HINDOO var formentlig udtryk for et fromt ønske om, at HINDOSTAN ville blive en lige så god forretning, når det satte kurs mod det indiske subkontinent. Jacob Bendixen ejede selv tre fjerdedele af skibet, mens sønnen Bendix Georg, der også blev dets kaptajn, ejede den sidste fjerdedel.⁵⁵ Bendix Georg førte HINDOSTAN frem til 1857, hvor det blev overtaget af hans yngre broder Hans. Det sejlede over det meste af verden og blev registreret i havnebyer som Callao, Valparaiso, San Francisco, Ant-

werpen, Calcutta og Melbourne. HINDOSTAN er blevet beskrevet som et dårligt skib, der var en del af årsagen til rederens erhvervsmæssige nedtur i perioden omkring 1860. Ligesom WODAN blev det også solgt i året 1861. Det foregik på auktion i Hamborg den 2. maj og indbragte Jacob Bendixen 45.500 Mark.

Det blev efter alt at dømme hans sidste og største nybygning, fregatten HIMALAYA, der blev Jacob Bendixens endelige ruin. Skibets navn signalerede ellers rederens store ambitioner. Denne store fregat var på hele 296 kmcl. og bygget på Paulsens værft i 1857. Til at begynde med gik det godt. HIMALAYAS første og korte rejse gik fra Aabenraa den 3. juli 1857 til Danzig under den næstældste søn Hans Bendixens kommando. Førstestyrmand var Andreas Schäfer, der som tidligere nævnt var Jacob Bendixens nevø, der var vokset op som hans plejesøn. Sidst på efteråret 1857 sejlede det store skib af sted på sin første lange rejse. Det var nu blevet overtaget af Jacob Bendixens ældste søn, Bendix Georg Bendixen. I november måned 1857 mødte HIMALAYA det engelske skib MARY ANN NEWETT, som var "i en meget beskadiget og hjælpeløs Tilstand". Det lykkedes kaptajnen og hans besætning at bringe det engelske skib ind til havnen i Pernambuco på den brasilianske kyst og derved redde både ladning og besætning. Den 3. april 1858 kunne man læse i *Freja*, at bedriften havde indbragt kaptajn Bendixen en smuk skibskikkert af mærket *Thoughton & Simms* med en inskription, der fortalte om hans "hurtige og ædelmodige" bedrift. HIMALAYA sejlede derefter Jorden rundt. Først gik turen til Valparaiso, videre op langs den amerikanske vestkyst til San Francisco og derfra til Australien og Fjernøsten, hvorfra skibet vendte tilbage til Europa. Herefter sejlede det nogle ture mellem Europa og Fjernøsten.

Det fortælles, at det var dette skib, der "ødelagde ham", da det blandt andet var finansieret ved optagelsen af et lån på 11.200 rigsbankdaler, som skibet ikke tjente hjem. Skyld- og panteprotokollen for Stollig oplyser, at han fra 1857 og frem til 1861 optog en række lån i Stolliggård, som han ellers ikke havde belånt siden 1820. Det var formentlig vanskeligheder med at afdrage på den store gæld, der fik Jakob Bendixen til at sælge nogle af sine andre sejskibe i 1861. I 1864 var HIMALAYA i Callao i Peru med købmandsvarer under Jacob Bendixens dattersøn kaptajn Poul Davidsen, som havde ført skibet de sidste par år. Herfra sejlede HIMALAYA mod Chinha Øerne i ballast for at hente guano. Omkring midten af 1860'erne blev skibet solgt til Norge og omdøbt til NORDKAP.⁵⁶ Dermed var det endegyldigt slut med Jacob Bendixens rederi.

Byggeriet af HIMALAYA havde været uheldig timing. Netop i 1857 indledte en verdensomspændende pengekrise en tid med dårlige konjunkturer for søfarten. På Aabenraas værfter blev skibene bygget på spekulation, det vil sige uden aftalt køber, og i 1859 lå der seks nybyggede skibe i havnen, hvoraf kun to var afsat.⁵⁷ Det var altså på det helt forkerte tidspunkt, at HIMALAYA stod ud på verdenshavene med sin store tonnage, og det kan derfor ikke undre, at den aldrende reder og hans kaptajner (de to sønner Bendix Georg og Hans og senere dattersønnen Paul Davidsen) havde vanskeligt ved at forrente den store investering. Konsekvenserne blev dog først tydelige efter 1860.

Bendix Georg Bendixens fald

Jacob Bendixens ældste søn kaptajn Bendix Georg Bendixen var, som nævnt, kaptajn på flere af faderens store langfartsskibe. Bendix Georg og Caroline Bendixens datter, Marie, var født i 1852, og hun havde derfor sine tidligste barndoms minder fra tiden, hvor familien endnu levede i velstand. I sine erindringer fortæller hun, at hun elskede, når hun sammen med sin moder rejste til Flensborg eller Hamborg for at tage imod sin fader, når han anløb havnene med et af sine skibe. Han hyggede sig i familiens skød for en kort stund, inden han atter måtte af sted. Afskeden var smertelig, og om aftenen foldede moder og børn hænderne og bad Gud om at beskytte faderen. Fem gange sejlede han rundt om jorden, og hjembragte de smukkeste kinesiske ting; silke, kolonialvarer og et sybord med indlagt elfenben. I Bordeaux blev han optaget i frimurerlogen, fortæller hun.

Mens rederiet var på sit højeste, opførte Bendix Georg Bendixen et hus til sig selv og sin familie i Stollig. Familien kunne nu flytte ud fra Stolliggård og få deres eget. Hans Bruhn omtaler ejendommen som "det smukke lille Huus i Stollig", og Marie Bendixen kalder det "Unser schöner Besitz". Som mange andre kaptajner på Løjt havde Bendix Georg Bendixen investeret en del af sine opsparede penge i en kaptajns-gård, hvor han kunne trække sig tilbage, når han ikke længere sejlede på verdenshavene. Så vidt var han dog ikke kommet endnu, og netop mens han havde foretaget investeringen i det fine lille hus, begyndte det at gå ned ad bakke for familiens rederi. I 1856 lånte Bendix Georg 4.000 mark i Graasten Spare- og Lånekasse med sikkerhed i sin ejendom. To år senere lånte han sammen med sin far det samme beløb af en borger i Aabenraa til at udfri lånet. Denne manøvre gentog han i 1861,

hvor han lånte pengene af sin svoger Nis Hohlmann på Valhalla. De 4.000 mark var formentlig blevet investeret i HIMALAYA, og blev derfor næppe forrentet, og derfor kunne Bendix Georg ikke betale af på sit lån.

Rederiets nedtur ramte Bendix Georg Bendixen hårdt. Efterhånden som faderen solgte sine skibe, kunne han ikke længere få skib at føre og måtte gå i land. Det er ligefrem blevet hævdet, at han førte HIMALAYA dårligt og derfor var en del af årsagen til faderens økonomiske deroute.⁵⁸ Nogle kaldte ham "den uduelige". Det var han dog langt fra. De første mange år af sin kaptajnskarriere førte han faderens skibe WODAN og HINDOSTAN – og det gjorde han nok ikke så dårligt, for det var i den periode, hvor rederiet klarede sig rigtig godt. At det så gik hurtigt ned ad bakke med HIMALAYA fra slutningen af 1850'erne, kan vel næppe lægges på Bendix Georgs skuldre alene. Når man læser Hans Bruhn, som jo var Bendix Georgs fætter, får man en mere nuanceret beskrivelse af ham. Han hævder, at Bendix Georg Bendixen i sin tid var en af Aabenraas "raskeste kaptajner", men skæbnen var ham ikke god. Datteren Marie Bendixen fortæller, hvordan tilbagegangen ramte familien: Da hun var omkring 10 år gammel, gik det tilbage med famili-

Det fine hus som Bendix Georg Bendixen fik bygget til sig og sin familie i Stollig. I dag har ejendommen adressen Stollig Bygade 2 og minder forbipasserende om, hvor usikker en metier søfarten kunne være. Foto: Mikkel Leth Jespersen.

ens økonomiske forhold. Det fine hus i Stollig måtte sælges og familien flyttede til Aabenraa.

Den anden af Jacob Bendixens sønner, der gjorde karriere som kaptajn på sin faders skibe, var Hans. Han førte blandt andet HIMALAYA og HINDOSTAN. Senere blev han for en kort bemærkning kaptajn for rederiet Jørgen Bruhns Sønner, som var ejet af hans fætre. De havde skibet HELVETIEN, som Hans Bendixen i 1864 sejlede fra Cardiff til Manila med 504 tons kul. Her blev han dog afløst af skibets egentlige kaptajn, Eschel Boysen, der førte skibet tilbage til Europa. Om Hans Bendixen fik et nyt skib at føre er uvist, men i 1870'erne skrev fætteren Hans Bruhn, at Hans Bendixen endnu var skibsfører, "men Lykken har indtil Dato ikke været ham Huld". Til trods for hans position som kaptajn på nogle af Aabenraas største skibe, havde han ikke tjent penge nok til at kunne trække sig tilbage som velhavende rentier. Hans Bendixen var gift med Elise Paulsen, der ligesom ham selv var en del af Bruhn-Bendixen-dynastiet. Hun var datter af Samuel Paulsen, som havde ægtet enken efter Jørgen Bruhns yngre broder Jacob Bruhn på gården Dalholdt, og han var dermed blevet optaget i slægtskredsen som en af deres egne. Da Hans Bruhn skrev sine erindringer, boede Hans og Elise i Stollig og havde fire børn. Efter rederiets lukning ernærede Hans Bendixen sig som kroavært og købmand i Stollig.

Den 7. august 1863 blev Stolliggård, der nu var på 48,5 hektarer land, overtaget af familiens yngste søn Jep Bendixen. Det var dog en temmelig behæftet ejendom. I 1857 havde Jacob Bendixen, som nævnt, optaget tre store lån i Stolliggård, som var blevet fulgt af endnu et i 1860. Til trods for det dårlige udgangspunkt lykkedes det dog Jep at klare skærene. I 1864 blev han gift med Maren Rebecca Paulsen (1843-1916) fra Dalholdt, en søster til hans ovennævnte svigerinde Elise. Parret førte slægtsgården videre, men de nedarvede lån fik de aldrig indfriet, og frem til Jep Bendixens død i 1911 fortsatte belåningen af ejendommen. Jacob Bendixens dårlige økonomi i de sidste år af hans liv hang således ved familien på Stolliggård mange år frem.

Guldbrylluppet 1863

Netop i et af de år, hvor det gik hurtigt ned ad bakke for den gamle reder og dermed hele hans familie, kunne Jacob Bendixen og Margrethe Marie fejre et guldbryllup, som næppe har set sit lige på Løjt Land. Ægteparret var så populært blandt høj som lav, at folk stimlede til fra nær

og fjern. Det fandt sted den 6. juli 1863 og er beskrevet i flere samtidige kilder. Den 4. juli, altså allerede et par dage inden selve guldbrylluppet, blev den store begivenhed omtalt i Aabenraa-avisen *Freja* med en yderst positiv skildring af det gamle ægtepar: I de mange år jubelparret havde været bosat i Stollig, havde alle agtet og æret dem for deres retskaffenhed, og den gæstfrihed, godhed og gavmildhed de altid havde udvist over for trængende sogneboere. Derfor mente man på *Frejas* redaktion, at der ville være bred interesse for at høre noget om Jacob Bendixens liv til søs, og der fulgte derfor en længere skildring af hans karriere, som flere gange er blevet refereret i det foregående. Omtalen sluttede med en hjertelig lykønskning: "Den Fest som han nu efter et langt, Virksomt Liv staaer i Begreb med at feire, forskønnes tillige med Nærværelsen af nogle af hans Børn og Børnebørn, hvoraf 3 ere Skibsførere. Til de mange Lykønskninger, der sikkert ville blive Jubelparret bragte fra Venner og Bekjendte føie vi vor med det Ønske, at de maae henleve Resten af deres Dage i Sundhed og Tilfredshed".

Om selve festen fortæller Hans Bruhn, som formentlig selv var til stede, at der ved den lejlighed havde forsamlet sig tusinder af mennesker i Stollig. Selv hvis man trækker lidt fra, må der have været tale om et usædvanligt stort opbud af mennesker, der kom for at vise det gamle ægtepar deres agtelse. Hans Bruhn fortæller videre, at det "gik meget lystigt og behageligt til ved den Højtidelighed, mange Foræringer, Gratulationer etc. indløb fra alle Kanter og er vel næppe noget Guldbryllup før eller sildiger blevet saa højtideligholdt, som dette, hvilket gav et slagende Beviis paa, hvor højagtede disse Oldinger stode ved Høje og Lave". Denne popularitet giver Marie Bendixen en forklaring på i sine erindringer: Da hun kom til søsterhuset i Christiansfeld den 1. oktober 1878, blev hun spurgt, om hun kendte søster Højsvig, der også kom fra Stollig, og hun blev straks ført hen til hende. Søster Højsvig fortalte nu, at hendes forældre havde været daglejere på Stolliggård, og Jacob Bendixen havde ladet et lille hus bygge til de to gamle, hvor de kunne tilbringe deres gamle dage.

Marie fortæller videre, at festlighederne under guldbrylluppet i 1863 havde gjort et stort indtryk på hende – hun var da 11 år gammel. Mange af de kaptajner og skibsredere, som havde samarbejdet med Jacob Bendixen kom rejsende til fra nær og fjern. Da det var højsommer, blev den kirkelige fejring holdt i det fri. Et blæserorkester og et 46-piger stort kor modtog guldbrylluppet med sang og musik.

De to små sølvbægere blev givet til Jacob Bendixen og Margrethe Marie Bendixen i anledning af deres guldbryllup. Gaverne var købt for penge indsamlet på egnen. På den ene står: „Dem Capitain Jacob Bendixen zur Feier seiner goldenen Hochzeit gewidmet von treuen Freunden am 6ten Juli 1863“. Den anden indledes med „Der Madame Maria Margrethe ...“ og derefter er resten af teksten den samme. Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa.

Afslutningen

Hans Bruhn fortæller, at Jacob Bendixen var "i mange Aar ja indtil 4-5 Aar førend sin Død en meget velhavende mand, efter min Mening vistnok over 100.000 Rdl. Courant, havde selv to store Skibe for egen Regning og desforuden flere andre Skibsparter sammen med Fader [Jørgen Bruhn], sin Gaard fri ext. men de sidste Aaringer ruinerede de 2 Skibe [HINDUSTAN og HIMALAYA] ham aldeles, alting gik i mod, og gik hans store Formue bort til ingen ting, saa han maatte sælge sine værdifulde Skibe for Spotpris, for at gjøre sine Debitorer Ret og Skel, maatte belaste sin Gaard og overlade samme til sin yngste søn Jep Bendixen, tog Bolig i Aftægtshuset, hvor han levede i flere Aar, tilsyneladende munter og vel, men jeg er overtydet om, at disse Formuesforandringer trykkede de to Gamle mere end som nogen troede". Det var således, kredsen omkring Jacob Bendixen oplevede nedturen.

Det var dog ikke kun erhvervsmæssige nederlag, der plagede Jacob Bendixen på hans gamle dage, "han var ogsaa af og til plaget med Po-

dagra og Gigt, var i sin Manddomsalder stærk og feed", skriver Hans Bruhn om sin aldrende onkel. Det lune gemyt synes dog ikke at have forladt ham, for han "spillede gerne et Parti Lhombre ..., han spillede ikke af Lidenskab, for at vinde Penge, men blot for at more sig og sine Gæster". Man kan levende forestille sig den selskabelige Jacob Bendixen holde humøret højt på trods af sin modgang.

Jacob Bendixen døde i 1866, 78 år gammel, og blev begravet på Løjt Kirkegård den 18. december, og det kan vel næppe undre nogen, at der også ved den lejlighed stillede et stort følge. Margrethe Marie overlevede ham med mange år og var rask og munter højt op i alderen. Efter Jacobs død flyttede hun ind hos Jep på Stolliggård, hvor hun boede til sin død den 13. januar 1881.

Både Jacob og Margrethe Marie nåede at opleve konsekvenserne af rederiets konkurs, men faldet blev langt fra så smerteligt for dem som for sønnen Bendix Georg og hans familie. Hos det førhen så feterede par blev den økonomiske nedtur fulgt af en social deroute, som splittede de to ægtefæller. Hans Bruhn fortæller, at Bendix Georg – udover at han måtte gå i land og sælge sit hus – havde problemer på hjemmefronten. Det var efter alt at dømme ikke nemt for den førhen så fornemme Caroline Bendixen at affinde sig med, at familien nu sad i små kår.

Tiden som kaptajn på nogle af Aabenraas største sejlskibe havde dog ikke givet Bendix Georg nykker. Han holdt sig ikke tilbage for at bruge sine kræfter på et "hvilket som helst arbejde", fortæller Hans Bruhn. Til at begynde med fik Bendix Georg arbejde som havnemester og lods, hvilket gav en god indtægt, fortæller datteren Marie. Senere måtte han dog opgive disse hverv og fik i stedet arbejde på et skibsværft i Aabenraa, som fortsat gav familien brød på bordet. Efterhånden gik det dog helt galt, da han kom i dårligt selskab og begyndte at drikke. Den tidligere så stolte skibskaptajn mistede selvrespekten, drak stadig mere og blev ludfattig. Marie skriver videre, at moderen var fortvivlelsen nær og lod af og til børnene alene til disses store bekymring.

Kronologien for dette forløb er uklar, men bådsmænd Søren Møller fra Aabenraa fortæller, at han omkring 1873 arbejdede sammen med takkelmester Petersen fra Gildegade på Paulsens værft. De skulle udstyre den nybyggede skonnert CLARA med tovværk. Efter nogle dage skulle takkelmesteren bruge en mand til "og han fik en gammel kaptajn Bendixen som i flere Aar havde arbejdet sammen med ham".⁵⁹ Der kan næppe være tale om andre end Bendix Georg Bendixen, der på dette tidspunkt var omkring 56 år gammel. Det var formentlig i løbet

af 1870'erne, at livet endegyldigt smuldrede for Bendix Georg, og den 27. oktober 1887 døde han ifølge kirkebogen som "forhenværende kaptajn" på arbejdshuset, det vil sige fattiggården, i Aabenraa. Han havde således ramt samfundets absolutte bund.

Mens Bendix Georg efterhånden havde mistet fodfæstet helt, var det lykkedes hans hustru at give børnene en nogenlunde anstændig opvækst, og de klarede sig alle hæderligt. Hun fik blandt andet midler til deres underhold ved at sælge ud af de værdigenstande, hun havde bevaret fra de gode år. Samtidig modtog hun understøttelse fra Aabenraa Sømandskasse, som Jørgen Bruhn, Jacob Bendixen og andre velstående Aabenraa-redere havde stiftet i 1839 til understøttelse af "trængende søfolk og personer, der har sejlet, samt deres familier".⁶⁰ De gamle kaptajner vidste, at når det gik op, kunne det også gå ned. Det havde Caroline Bendixen så sandelig mærket, og i 1894 flyttede hun ind hos datteren Marie, som var blevet søster i brødremenigheden i Christiansfeld. Der døde hun ved middagstid den 16. marts 1902 efter et langt liv, der var gået op og ned med hendes svigerfader Jacob Bendixens rederi.⁶¹

KILDER

Utrykte kilder:

Københavns Stadsarkiv:
Borgerskabsprotokol 1809.

Museum Sønderjylland – Kulturhistorie
Aabenraa:

Marie Bendixens erindringer, kopi i Museumssag nr. 65.

Brevveksling mellem Jacob Bendixen og Peter Wilhelm Lund, kopier i Museumssag nr. 37.

MS – Museet for Søfart:

Kartotekskort over diverse skibe og kapitajner.

Rigsarkivet Aabenraa (RAÅ):

Aabenraa Købstad nr. 165d: Skibsliste 1801-1818.

Folketællinger for Løjt Sogn 1835 og 1845.
Aabenraa amtsret: Grundbog for Stollig.

LITTERATUR

Hans Bruhns erindringer, Lildholdt, Claus og Karen Harder (red.), Aabenraa 2008. "Hans Bruhns erindringer – et supplement", Mikkel Leth Jespersen (udg.): *Historier fra Bybakken*, 2014, s. 56-65.

Hansen, Hans Schultz: *Hjemmetyskheden i Nordlesvig 1840-1867 – den slesvig-holstenske bevægelse*, 2 bd. Aabenraa 2005.

Holdt, Jes M.: *Gårde og Slægter i Løjt sogn*, Aabenraa 1982.

Holm-Petersen, F.: *Under sejl i fjernøstlige farvande*, Norderstedt 1975.

Holten, Birgitte og Michael Sterll: *P.W. Lund og knokkelhulerne i Lagoa Santa*, København 2010.

Japsen, Gottlieb: "Åbenrå bys økonomiske historie 1850-64", *Sønderjyske Årbøger*, 1935 og 1943.

Japsen, Gottlieb: *Den nationale udviking i Åbenrå 1800-1850*, Tønder 1961.

Jespersen, Mikkel Leth: "Apenrade-Hamburg-Rio de Janeiro. Mit Kolonisten und Soldaten über den Atlantik in den 1820er Jahren", in: *Aus der Mitte des Landes. Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt*

Christiansfeld præstearkiv: Fødte 1896-1924, konfirmerede, viede og døde 1896-1923, folio 186 (nr. 1574).

Aabenraa præstearkiv: Kirkebog 1887.
Privatarkiver, Søren Møller: Erindringer, hæfte 7.

Retsbetjentarkiver, Rise og Sønder Rangstrup herreder nr. 977-978: Skyld- og panteprotokol I.

Rigsarkivet København (RAK):

Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet, Handels- og Konsulatkontoret, nr. 2983: Konsulatsrapporter m.m., Brasilien, Rio de Janeiro 1818-1830.

Udenrigsministeriet, Departement for Handel og Konsulatsager: Indkomne skibsliste fra konsulaterne 1848-1864.

Trykte kilder:

Freja

zum 65. Geburtstag, Detlev Kraack og Martin Rheinheimer (red.), Neumünster/Hamburg 2013a, s. 275-290.

Jespersen, Mikkel Leth: *Kaptajner og kolonier. Sejlskibstidens oversøiske Aabenraa-søfart*, Aabenraa 2014.

Kamphövener, Morten: *Borgerskaber i Åbenrå 1686-1867*, bd. I-II, Aabenraa 1974.

Kier, H.F.: "Rulle over Linieskibet PRINDS CHRISTIAN FREDERIKS Besætning under Kampen ved Sjællands Odde den 22. marts 1808", *Tidsskrift for Søværnen*, 1958, s. 130-176.

Kirkebladet for Løjt Sogn, nr. 2 – februar-marts 1981 – 2. årg.

Larsen, Rolf: "Jørgen Bruhn – matadoren fra Strågård". *Det gamle Løjt IV*, 1981, s. 104-143.

Larsen, Rolf: *Hvorhen? Aabenraa-skibenes sejlad på verdenshavene*, Aabenraa 2015.

Lassen, Hans Friedrich: *Aabenraa Sømandskasse af 1839*, Aabenraa 1983.

Løjt Sogns Historie, Hans H. Worsøe (red.), Aabenraa 1988.

Mercantil-Calender for det danske Monarchie 1858.

Mørkegaard, Ole m.fl.: "Jørgen Bruhn, søfart og søfolk fra Åbenrå 1781-1857", *Nordlesvigske Museer*, nr. 9, 1982, s. 133-167.

Mørkegaard, Ole: *Søen, slægten og hjemstaven. En undersøgelse af livsformer på åbenråregnen 1700-1900*, København 1993.

Nielsen, Erik Møller: *Fra Klamp til Konstruktion. Fra håndværk til ingeniørkunst i Aabenraa's sejlskibsbyggeri ca. 1800-1880*, Aabenraa 2000.

Rasmussen, Carsten Porskrog: "Løjt – et maritimt miljø", i: *Søfart selvfølgelig!*

Festskrift i anledning af Aabenraa Museum 125-års jubilæum, Mikkel Leth Jespersen (red.), Aabenraa 2012, s. 29-67.

Schlaikier, Hans og Mads Michelsen: *Aabenraa Søfarts Historie*, Aabenraa 1929.

Schäffer, Georg Antoine: *Brasilien als Unabhangiges Reich in Historischer, Mercantilischer und Politischer Beziehungen, Geschildert vom Ritter von Schaffer Dr. Major der Brasilischen Ehrengarde etc. etc.*, Altona 1824.

Åbenrå Bys Historie, 3 bind, Aabenraa 1961-74.

NOTER

- 1 Om Jørgen Bruhn se først og fremmest Larsen 1981 og Mørkegaard m.fl. 1982.
- 2 Rasmussen 2012.
- 3 *Løjt Sogns Historie*, s. 171-173.
- 4 Kamphövener 1974 bd. I, s. 65 og 121, bd. II, s. 6.
- 5 *Løjt Sogns Historie*, s. 107.
- 6 RAÅ, Aabenraa Købstad nr. 165d.
- 7 Københavns Stadsarkiv, Borgerskabsprotokol 1809, s. 161.
- 8 *Åbenrå Bys Historie*, bd. 2, s. 141f.
- 9 Japsen 1961, s. 166; Mørkegaard 1993, s. 12.
- 10 www.navalhistory.dk/danish/Historien/1801_1814/PCF_SjaellandsOdde1808.htm
- 11 Kier 1958, s. 130-176.
- 12 Schlaikier og Michelsen 1929, s. 174. Se også *Hans Bruhns erindringer*, side 35.
- 13 *Freja* d. 4. juli 1863.
- 14 www.skipperere.dk/folder/index.php?site=action1
- 15 www.skipperere.dk
- 16 Holdt 1982, s. 168f.
- 17 Oplysningerne i dette afsnit stammer fra kartotekskort på arkivet ved M/S Museet for Søfart.
- 18 Kamphövener 1974, II, s. 6.
- 19 RAÅ, Retsbetjentarkiver, Rise og Sønder Rangstrup herreder nr. 977-978, Skyld- og panteprotokol Bd. 1, s. 763.
- 20 RAK, Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet, Handels- og Konsulatkontoret nr. 2983.
- 21 Se f.eks. *Hans Bruhns erindringer*, s. 50.

22 Schäffer 1824, s. 403.

23 Jespersen 2013.

24 *Hans Bruhns erindringer*, s. 107.

25 RAK, Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet, Handels- og Konsulatkontoret, nr. 2983.

26 *Hans Bruhns erindringer*, s. 115.

27 Schlaikier og Michelsen 1929, s. 91.

28 *Hans Bruhns erindringer*, s. 113.

29 Schlaikier og Michelsen 1929, s. 90-91

30 *Hans Bruhns erindringer*, s. 50.

31 *Ibid.* s. 108.

32 *Ibid.* s. 8.

33 Kamphövener 1974, II, s. 208.

34 "Hans Bruhns erindringer – et supplement", s. 64-65. *Hans Bruhns erindringer* s. 63 og 65.

35 Kamphövener 1974, I, s. 208, II, s. 41.

36 Holdt 1982, s. 139.

37 Holten og Sterll 2010, s. 70.

38 Aabenraa Museum, Museumssag nr. 37, kopier efter originaler på Det Kongelige Bibliotek i København, P.W. Lunds kopibog, Håndskriftssamlingen, ny kgl. samling nr. 3261 4.

39 Holdt 1982, s. 165-168.

40 Aabenraa Museum, BK-sag 65, Marie Bendixens erindringer, kopi.

41 *Det gamle Løjt*, nr. 7, s. 133.

42 *Ibid.* s. 139.

43 Hansen 2005, bd. I s. 465.

44 Japsen 1961, s. 166.

45 Hansen 2005, bd. I, s. 310. *Ibid.* s. 196

46 *Ibid.* s. 465.

47 *Ibid.* s. 454.

- 48 *Hans Bruhns erindringer*, s. 57.
 49 Holm-Petersen 1975, s. 119.
 50 *Hans Bruhns erindringer*, s. 61.
 51 *Kirkebladet for Løjt Sogn*, nr. 2 – februar-marts 1981 – 2. årg., s. 2.
 52 Japsen 1935, s. 65f.
 53 RAK, Udenrigsministeriet, Departement for Handel og Konsulatssager, 1848-1903, Indkomne skibslistes fra Konsulaterne 1848-1864.
 54 Holm-Petersen 1975, s. 82.
 55 Ibid.
 56 Holm-Petersen 1975, s. 81.
 57 Mørkegaard 1993, s. 116.
 58 Japsen 1935, s. 80f.
 59 RAÅ, Privatarkiver, Søren Møllers erindringer, hæfte 7, s. 3.
 60 Lassen 1983.
 61 RAÅ, Christiansfeld præstearkiv, kirkebøger fødte 1896-1924, konfirmerede, viede og døde 1896-1923, *Fol. 186 (nr. 1574)*: Kirkebogens beskrivelse af hen-

des liv er kortfattet: Hun var født den 24. februar 1818 på det kongelige slot i Odense [som fejlagtigt kaldes Amalienborg] som ældste datter af overhofjægmester von Warner og dennes hustru Marie, født Bang. I 1845 [rigtigt 1841] blev hun gift med skibskaptajn Bendix Georg Bendixen fra Stollig ved Aabenraa. I 1860 blev hans førhen rige familie forarmet på grund af rederiet Bruhn og Bendixens bankerot [det var kun Bendixen, der gik ned]. Manden blev ramt af fortvivlelse og slog sig på flasken, og i 1894 kom hun som enke til brødremenigheden i Christiansfeld. Som det fremgår af korrektionerne i de skarpe parenteser, var der en række fejl i beskrivelsen, men teksten formidler tydeligt de udsving, der havde præget Bendixen-dynastiets tilværelse, og som endte med at koste Caroline og hendes familie deres velstand og sociale status.

Zusammenfassung

Im Laufe seines langen Lebens als Kapitän und Schiffsreeder schuf Jacob Bendixen aus Stollig auf Loit nahe Apenrade eine der größten Reedereien Dänemarks. Er war einer der ersten dänischen Kapitäne, die in den 1820'ern Rio de Janeiro besegelten, danach ging er in seiner Heimat an Land und ließ am Hafen in Apenrade das eine große Schiff nach dem anderen bauen. Beobachter aus dieser Zeit beschreiben ihn als einen sympathischen Mann, dem es leicht fiel, freundschaftliche Beziehungen zu den Leuten in dem verhältnismäßig rauhen Seefahrerklima zu erlangen. Er war der Schwager des größten Apenrade-Matadors aller Zeiten, Jørgen Bruhn, zu dem er sein Leben lang nahe geschäftsmäßige und persönliche Beziehungen hatte. Jørgen Bruhn starb 1858. Zur gleichen Zeit wurde die Reederei von Jacob Bendixen durch Fehlinvestitionen ruiniert, was für die Familie schwerwiegende Folgen hatte. Er starb als armer Mann, nur mit Mühe und Not gelang es einem seiner Söhne den Hof Stolligaard weiter zu betreiben. Zwei der Kapitänssöhne mussten ihre Laufbahn zur See aufgeben, einer von ihnen endete seine Tage verarmt und alkoholisiert im Arbeitshaus in Apenrade.

Die nationale Pflicht für das Mutterland

Det tyske mindretals økonomiske kollaboration under den tyske besættelse af Danmark 1940-45.¹

AF SIDSEL MARIA VON QUALLEN

Den 9. april 1940 klokken 04.15 overskred den tyske værnemagt den dansk-tyske grænse, og den tyske besættelse af Danmark var efter få timer en realitet. Dagen var for store dele af det tyske mindretal i Nordslesvig en glædens dag, da man stadig nærrede et stærkt håb om en grænserevision og derfor regnede med, at besættelsen ville bringe en sådan med sig. Mindretallet strømmede ud på gader og stræder i Nordslesvig for med jubelråb og nazihilsen at byde de tyske tropper velkommen som befriere. For at ønsket om en grænserevision kunne opfyldes, måtte mindretallet dog yde sin tårn for moderlandets store kamp, og kimen til det tyske mindretals kollaboration under besættelsen var dermed lagt.

Indledning

Den ypperste kollaboration, man som tysksindet kunne yde, var aktiv krigsdeltagelse. Dette gjorde en stor del af mindretallets unge mænd, men hvad kunne man ellers gøre for at tjene moderlandet? For en gruppe unge kvinder kom tjenesten til udfoldelse ved arbejdet som frontsygeplejesker, de såkaldte frontsøstre.² De unge pigers ypperste opgave var dog, ligesom hos kvinderne i mindretallet og i Det Tredje Rige, rollen som moder.³ De voksne kvinder var organiserede i de såkaldte Frauenschaften.⁴ For mændene i hjemstavnen var det for en stor dels vedkommende de paramilitære organisationer Zeitfreiwilligen-dienst og Selbstschutz-korpset. Endnu en mulighed lå i den økonomiske hjælp i form af arbejde for den tyske værnemagt i Danmark. Også denne form for hjælp var mere eller mindre forventet, hvis ikke fra Det Tredje Riges side, så fra det tyske mindretals side, der aktivt gik ind og støttede op om det økonomiske samarbejde.

Mange af disse aktiviteter inden for kollaborationen er allerede vel undersøgt, derfor vil fokus i denne artikel være på det tyske mindretals økonomiske kollaboration, da dette endnu ikke er særlig godt undersøgt. På baggrund af dette er følgende problemstilling relevant:

Hvilket omfang fik og hvordan formede det tyske mindretals økonomiske kollaboration sig under den tyske besættelse af Danmark 1940-45?

Da der ikke findes grundlæggende forskning om det tyske mindretals økonomiske kollaboration, bygger fremstillingen dels på et bredt udvalg af publikationer om mindretallets og grænselandets historie, hvori det økonomiske aspekt behandles sporadisk, dels på baggrund af udvalgte kilder, hvis udvælgelse uddybes nedenfor. Overordnet har værket *Danmark besat* af Claus Bundgård Christensen m.fl. været udgangspunkt for fremstillingen samt den videre søgning af litteratur. Sabine Loreks afhandling om retsopgøret hos det tyske mindretal er den eneste, der i et bredere omfang beskæftiger sig med den økonomiske kollaboration. Det er dog stadig blot en del af en samlet fremstilling. Derudover bygger Loreks afhandling alene på arkivmateriale fra retskredsene Aabenraa, Gråsten og Tønder, men ikke Haderslev retskreds, som denne artikel beskæftiger sig med.

Artiklen er endvidere bygget på arkivalier fra Rigsarkivet, Aabenraa. Alle sager er anonymiseret. Det drejer sig om dombøgerne for særlige sager 1945-49 fra retten i Haderslev, og de dertilhørende dokumenter inddraget i retssagerne. Grundet artiklens omfang har jeg valgt at afgrænse min undersøgelse til dette bestemte geografiske område. Derfor må det holdes for øje, at det ikke er muligt at drage endegyldige konklusioner om det samlede mindretals økonomiske kollaboration, men blot klarlægge visse tendenser baseret på materialet fra Haderslev. Det inddragne kildemateriale er udvalgt ud fra følgende kriterier:

1. Sagen skulle indeholde en dom om økonomisk kollaboration.
2. Det skulle fremgå tydeligt af materialet, at den dømte tilhørte det tyske mindretal. Følgende er indikatorer for dette:
 - a. Vedkender sig det selv i materialet.
 - b. Medlem af NSDAP-N – det tyske mindretals nazistiske parti.
 - c. Medlem af DBN – Deutsche Berufsgruppen für Nordschleswig.
 Det uddybes nedenfor, hvorfor medlemskab af dette medregnes.
3. Tysk statsborger eller statsløs.

Såfremt et af de ovenstående kriterier er opfyldt har kildematerialet været benyttet i den efterfølgende undersøgelse. Dvs. at de anklagede ikke nødvendigvis opfylder alle fire indikatorer, men blot en eller to. De fleste dømte var danske statsborgere, og derfor har kriterierne 2a-2c været de mest benyttede i udvælgelsen af kildematerialet. Blot fire af sagerne omhandler tyske statsborgere.

Materialet har et omfang af i alt 65 sager om økonomisk kollaboration. Heraf er 56 af sagerne imod medlemmer af det tyske mindretal. Endvidere fordeler sagerne sig på i alt 74 personer, heraf 72 mænd og 2 kvinder.⁵ Sager mod brandmænd er ikke medtaget, om end disse også delvist er anklaget for økonomisk samarbejde, selvom disse "blot" var ansatte på de tyske militærbaser. Derimod medregnes kantinebestyrere af to årsager: De modtog 10 % af omsætningen i kantinen og fordi de, som det senere vises, også blev formidlet gennem DBN. Ud over de upublicerede materialer om den økonomiske kollaboration, benytter jeg mig også af publiceret kildemateriale fra Den Parlamentariske Kommissions beretning om det tyske mindretal under besættelsen.

Over for såvel det upublicerede som det publicerede kildemateriale må man selvfølgelig tage sine forbehold. Jeg vurderer dog, at materialerne har en høj troværdighed, og de benyttes derfor i artiklen til besvarelse af den opstillede problemstilling. Jeg behandler både materialet i bredden og i dybden, da jeg mener, at problemstillingen kun kan besvares fyldestgørende gennem både kvantitativ og kvalitativ behandling af materialet.

Nazificeringen af mindretallet – Det tyske mindretal 1933-45

Indtil 1933 spillede nazismen ikke nogen afgørende rolle for det tyske mindretal i Nordslesvig.⁶ Dette ændrede sig hurtigt efter Adolf Hitlers magtovertagelse i Tyskland den 30. januar 1933.⁷ I første omgang kom ændringerne fra utilfredse grupperinger lige syd for grænsen. Det drejede sig om slesvig-holstenske nazister, ført an af dr. Wilhelm Sievers og pastor Peperkorn, der begge stærkt agiterede for en revision af den dansk-tyske grænse fra 1920 under den såkaldte "påskeblæst" i foråret 1933.⁸ Om end de slesvig-holstenske nazister var en tidlig inspirationskilde for tysksindede nordslesvigere, kom selve nazificeringen dog indefra, og den første nazistiske organisation, Nationalsozialistische Arbeitsgemeinschaft, NSAN, blev oprettet i løbet af 1933.⁹ Der kom hurtigt flere til. I den første periode var mindretallets nye nazistiske organisationer kendetegnet ved indbyrdes rivalitet og konkurrence.¹⁰

Først i 1935 fik man samlet de nordslesvigske nazister under dyrlæge Jens Møller og det nye nazistiske parti Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei Nordschleswig, NSDAP-N.¹¹ En endegyldig nazistisk ensretning efter tysk forbillede fandt dog først sted i 1938.¹² I perioden fra 1935 til 1938 var stort set alle mindretallets organisationer blevet

Et flyveblad udarbejdet af mindretallets parti Slesvigsk Parti i forbindelse med folketingsvalget den 3. april 1939. Ønsket om en grænserevision kommer særligt stærk til udtryk her. Kilde: Sønderjyllands historie 2. Efter 1815, s. 328

underlagt det nazistiske partis ledelse.¹³ Mindretallets øverste ledelse var fra 1941 organiseret i det såkaldte "Lille politiske råd." Her blev alle vigtige politiske beslutninger truffet. Folketingsvalget i 1939 blev meget vigtigt for mindretallet. I første omgang ønskede man en valgkamp omhandlende de svære økonomiske forhold i landsdelen, idet man derved håbede at vinde en del "blakkede"¹⁴ stemmer. I løbet af valgkampen blev strategien i lyset af omvæltningerne i Europa dog ændret. Nu tog man igen kravet om en grænserevision op som det afgørende emne i valgkampen. Mindretallet opnåede ikke et andet mandat, som havde været målsætningen.¹⁵ Ønsket om en grænserevision forblev dog et kernepunkt, om end Jens Møller ad flere omgange blev irettesat mht. dette fra Berlin.¹⁶ Selvom man fra tysk side ikke ønskede for meget fokus på grænsen, styrkedes mindretallets forhåbninger især af, at Tyskland efter 1920 ikke havde anerkendt "sindelagsgrænsen" mellem Danmark og Tyskland.¹⁷ Netop derfor var en grænserevision også et betændt emne i dansk udenrigspolitik i hele perioden.¹⁸ Med den tyske besættelse af Danmark forventede det tyske mindretal nu mere end tidligere, at en grænserevision var nært forestående, og der

var store forhåbninger om, at dette ville ske i løbet af sommeren 1940. Forventningerne blev dog knust, da der ikke kom en grænserevision, hverken i sommeren 1940 eller senere.¹⁹

I december 1940 beskrev Vomi²⁰ mindretallets opgaver således: "I. Volkstumserhaltung; II. Einschaltung der Volksgruppenarbeit in die Linien des gesamtdeutschen Schicksalskampfes ... [I. Bevarelse af nationalkulturen; II. Udførelse af arbejdet i folkegruppen i henhold til den fællestyske skæbnekamp.]"²¹ Den økonomiske kollaboration beskrives i et særskilt afsnit, men af andre dele af kollaborationen var hvervningerne til tysk krigstjeneste den mest fremtrædende og i forskningen den mest omtalte. Selvom denne form for kollaboration var den mest prestigefyldte, skabte den også en del betænkeligheder hos mindretallets ledelse, da man med øje på krigens forløb blev bange for at miste en stor del af sin ungdom på slagmarken.²² Derfor blev oprettelsen af den såkaldte Zeitfreiwilligendienst i 1943 også set på med venlige øjne fra ledelsens side. Zeitfreiwilligendienst var sidestillet med aktiv krigstjeneste, men blev aftjent i hjemstavnen. Omkring 1700 tysksindede i Nordslesvig gjorde tjeneste i korpset, der skulle assistere værnemagten

Medlemmer af det tyske mindretal byder de tyske tropper velkommen i Aabenraa den 9. april 1940. Foto: Ludwig von Münchow. Politikommandørens arkiv, Rigsarkivet i Aabenraa.

i tilfælde af en allieret invasion. Dette blev dog aldrig aktuelt, og korpset blev nedlagt kort før befrielsen.²³ I 1944 blev endnu et korpset oprettet på ledelsens initiativ, det såkaldte Selbstschutz-korps. Dette korps skulle fungere som et sabotageværn og i den forbindelse beskytte tysksindede virksomheder. Korpset var ikke nær så stort som Zeitfreiwilligendienst, men dette hang højst sandsynligt sammen med, at man først og fremmest rekrutterede fra den mest yderligtgående del af mindretallet.²⁴

Deutsche Berufsgruppen für Nordschleswig og Liefergemeinschaft

Den erhvervsmæssige organisering af mindretallets små og store virksomheder tog allerede form før den tyske besættelse indtraf. I 1936 oprettedes Deutsche Berufsgruppen für Nordschleswig, DBN, der var inspireret af Deutsche Arbeiterfront i Tyskland.²⁵ DBN havde ifølge sig selv to hovedopgaver: "1) dygtiggøre medlemmerne som håndværkere, og 2) at varetage deres erhvervsmæssige interesser."²⁶ For at kunne blive medlem af DBN skulle man opfylde følgende: Man skulle sende sine børn i tysk skole; man skulle holde og læse den tyske avis; være medlem af Selbsthilfe – der var en anden mindretalsorganisation - og sørge for, at voksne børn og lærlinge også blev medlemmer, samt sikre at de besøgte den tyske aftenskole.²⁷ Det lader derfor til, at oprettelsen af DBN var en del af den gennemgribende nazificeringsproces, der fandt sted hos det tyske mindretal i Nordslesvig i løbet af 1930'erne. DBN blev i efteråret 1940 omstruktureret og delt i tre undergrupper: En handelsgruppe under ledelse af købmand Hansen-Damm, en håndværkergruppe under ledelse af Wilhelm Müller og en arbejdergruppe under ledelse af Chr. Bruhn.²⁸ Man formåede at samle stort set alle forretningsdrivende i handelsgruppen, der i februar 1941 havde et medlemstal på 1019. Håndværkergruppen havde på samme tidspunkt 1834 medlemmer og arbejdergruppen et medlemstal på 1150.²⁹ DBN undergik muligvis endnu en opdeling i maj 1941. Dette er dog ikke omtalt i den Parlamentariske Kommissions redegørelse, men det er nævnt i det upublicerede kilde-materiale. I sag nr. 1082 står der, at PG, der var selvstændig sadelmager og medlem af DBN, i maj 1941 blev medlem af Sattler Innung inden for DBN, da det beskrives, at DBN var blevet opdelt i lav.³⁰ Sådanne Innungen nævnes også i flere andre sager bl.a. Tischler Innung i eksempelvis sag nr. 1043 og 1041, 463/45 og 1032.³¹ Ved de to sidstnævnte figurerer en indmeldelsesdato omkring marts 1941.

Allerede i sommeren 1940 oprettedes dog en anden underorganisation af DBN, nemlig Liefergemeinschaft, LG. LG oprettedes for at samle ordrer fra besættelsesmagten, der derefter blev fordelt mellem mindretallets håndværkere. Dermed var det i realiteten den enkelte håndværker, der var leverandør. Disse skrev selv fakturaen, der så blev sendt til LG og derfra videreekspereret. Medlemmerne betalte 2 % af omsætningen i kontingent til LG samt et mindre beløb til Selbsthilfe.³² Allerede før besættelsen havde man grundet krisen overvejet at oprette et sådan LG til leverancer til Tyskland, men det blev ikke til noget før under besættelsen.³³

For optagelse i LG gjaldt de samme regler som for optagelse i DBN. På grund af det arbejde man som medlem af LG modtog, steg medlemstallet kraftigt, og man vedtog derfor i juli 1940 visse restriktioner for optagelse for, som der stod i organisationens egen beretning: for at beskytte os mod uønskede elementer.³⁴ Allerede inden oprettelsen af LG havde repræsentanter fra mindretallet fået ordrer fra den tyske værnemagt på omkring to millioner kr. Det drejede sig hovedsageligt om håndværksarbejder som f.eks. snedkerarbejder.³⁵ Omkring 1942 lå de månedlige leverancer gennem LG på 1,2 millioner kr.³⁶ Endvidere vurderedes årsomsætningen for LG at være steget fra omkring syv millioner i 1940/1941 til 11 millioner i 1943.³⁷ LG skulle i de første 18 måneder af besættelsen have udført ordrer for 18 millioner kroner.³⁸

LG formidlede ikke blot arbejder til hovedsageligt tysksindede firmaer, men også arbejder til enkeltpersoner som f.eks. chauffører og bestyrere af kantiner. Man oprettede sågar en gruppe inden for DBN til dette kaldet Arbeitsfront der Volksdeutschen. For ansættelse forlangtes en attest for politisk pålidelighed, samt at man tilhørte mindretallet.³⁹ Man forsøgte også via LG, at få et samarbejde op at stå om levering af levnedsmidler, men det lykkedes ikke i samme omfang som håndværksarbejderne, da man fra tysk side havde regler om levering af fødevarer til Tyskland.⁴⁰

Forholdet til myndighederne

Stauning pointerede i slutningen af 1940, overfor Jens Møller "at det var en selvfølge, at mindretallet på den måde ydede en indsats, og regeringen havde intet at indvende derimod."⁴¹ Med sådan en udtalelse er det ikke underligt, hvis store dele af mindretallet var af den opfattelse, at man havde regeringens velsignelse til det økonomiske samar-

bejde. Samtidig optrådte der modsatrettede beskeder fra statsmagtens side, om at man ikke ønskede, at de tysksindede firmaer blev favoriseret i området, og det blev et stridspunkt mellem regeringen og besættelsesmagten.⁴² Et videre stridspunkt mellem mindretallet og regeringen var, hvorvidt LG måtte påtage sig ordrer, der oversteg medlemmernes kapacitet, samt om de måtte påtage sig arbejde uden for Nordslesvig.⁴³ Begge parter forsøgte at gøde jorden hos de tyske myndigheder, dog ved forskellige instanser. Det er et klassisk eksempel på det nazistiske polykrati.⁴⁴

Da Priskontrolrådet i 1942 ønskede at lave priskontrol på arbejder for værnemagten, kom DBN på barrikaderne, da man ikke ønskede at udlevere de forlangte oplysninger. Man vidste godt, at der var brugt store mængder af materiale, som man ikke havde fået tilladelse til, og en kontrol ville ganske givet betyde konfiskation af fortjeneste og retslige anklager. Gennem de tyske myndigheder fik man afværget priskontrollen.⁴⁵

Umiddelbart efter den tyske besættelse den 9. april 1940 mente dele af mindretallets erhvervsdrivende, at de oplevede en form for boykot fra deres danske kunder.⁴⁶ Det er dog uklart, om der var tale om en decideret boykot, som var organiseret. Det må snarere betegnes som privatpersoners skift af f.eks. købmænd, som når der under et møde i Statsministeriet den 18. juni 1940 om de økonomiske forhold blev givet eksempler på dette, og den følte boykot optræder også flere steder i det upublicerede kildemateriale som udslagsgivende for arbejdet for værnemagten. Det pointeredes under mødet i Statsministeriet, at grunden nærmere var købmandens opførsel den 9. april end det faktum, at manden var tysksindet, eftersom man indtil det pågældende tidspunkt havde handlet hos købmanden, selvom man givetvis har kendt til dennes tilhørsforhold.⁴⁷ Dette underbygges af udtalelser i sag nr. 857/45, hvor LJ, som var selvstændig smedemester og medlem af DBN, efter den 9. april 1940 mistede en del af sine danske kunder, fordi han havde heilet til de tyske tropper, da de kom forbi hans værksted.⁴⁸

Retsopgøret

3.000 medlemmer af det tyske mindretal blev under retsopgøret dømt for kollaboration med den tyske besættelsesmagt. Tager man i betragtning, at det tyske mindretal omfattede mellem 25 og 30.000, var det en stor andel, der blev dømt.⁴⁹ 700 af de dømte fra mindretallet blev enten dømt for værnemageri eller for at have udført vagttjeneste.⁵⁰ De blev

	Haderslev	Toftlund	Aabenraa	Sønderborg	Gråsten	Tønder	I alt
Interneret af modstandsbevægelsen	425	207	262	350	371	901	2516
Anholdt af politiet	329	86	710	346	643	245	2359
Internerede i alt	754	293	972	696	1015	1146	4876
Løsladt af modstandsbevægelsen	58	117	25	66	78	118	462
Løsladt af politiet	209	49	327	222	453	121	1381
Løsladte i alt	267	166	352	288	531	239	1843
Fængslede pr. 20.10.1945	487	127	620	408	484	907	3033

En oversigt over antallet af internerede, løsladte og fængslede i de sønderjyske politikredse i forbindelse med retsopgøret efter besættelsens ophør.
Kilde: Henrik Skov Kristensens "Straffelejren" 2011, s. 29.

dømt på lige fod med andre danske statsborgere, der havde ydet en lignende form for kollaboration.⁵¹ Overordnet må man dog konstatere, at mindretallet i Danmark blev dømt langt mildere end det var tilfældet for mange andre tyske mindretal rundt om i Europa.⁵²

Baggrunden for retsopgøret skal findes under besættelsen, hvor Frihedsrådet i pjecen "Når Danmark atter er frit" opstillede modstandsbevægelsens forventninger til et opgør med kollaboratører.⁵³ Man mente, at der måtte vedtages love med tilbagevirkende kraft, sådan at man kunne ramme flest muligt, også selvom deres kollaboration med besættelsesmagten på det udførte tidspunkt havde været lovlig.⁵⁴ Straffelovstillægget blev vedtaget i Rigsdagen den 30. maj 1945 og lovene var med tilbagevirkende kraft for hele besættelsen, dog med en undtagelse for handlinger begået før den 29. august 1943, der beviseligt var sket på baggrund af ordrer eller love fra en lovlig dansk myndighed.⁵⁵ Dette punkt viste sig fordelagtigt for en del af de store virksomheder, der havde været en del af den økonomiske kollaboration.⁵⁶

Den ene bestemmelse fra straffelovstillægget i forbindelse med sagerne om økonomisk samarbejde, var lov nr. 259, § 15 af 1. juni 1945, der lyder som følger: "Den, der ved påberåbelse af medlemskab af tyskvenlig organisation eller af egen nationale eller politiske indstilling, ved særlig

anstødeligt initiativ eller på lignende utilbørlig måde har samarbejdet med besættelsesmagten som indkøber, leverandør eller entreprenør eller medvirket som mellemmand ved antagelse af danske arbejdere til arbejde i Tyskland eller af Tyskland besatte lande uden at have det pågældende arbejde i entreprise straffes med fængsel.⁵⁷ Den anden bestemmelse, som langt de fleste dømtes efter, var lov nr. 406, § 2 (stk. 1) af 28. august 1945, som lyder: "Den, som på utilbørlig måde har samarbejdet med besættelsesmagten i erhvervsmæssig henseende, uden at forholdet dog findes at burde henføres under straffebestemmelserne i lov nr. 259 af 1. juni 1945 angående forræderi og anden landsskadelig virksomhed, straffes med fængsel indtil 4 år. [...] Bestemmelserne i stk. 1 og 2 finder tilsvarende anvendelse, når samarbejdet ikke har fundet sted direkte med besættelsesmagten, men gennem en eller flere enkeltpersoner eller virksomheder som mellemlid, såfremt den pågældende indså eller burde have indset, at tyske interesser blev fremmet ved den af ham drevne virksomhed [...]."⁵⁸

Mindretallets økonomiske kollaboration i analyse af sagerne fra Haderslev retskreds

Den første dom for økonomisk kollaboration ved kriminalretten i Haderslev faldt den 21. november 1945 og den sidste faldt den 2. juni 1949. Hovedvægten af dommene var dog i 1946. I de 65 sager, der i alt dømtes ved retten, blev fem dømt efter lov nr. 259 § 15, mens 58 blev dømt efter lov nr. 406, § 2. I de resterende to sager blev de tiltalte for værnemageri frifundet. Gennem arbejdet med det udvalgte kildemateriale har der udkrystalliseret sig følgende generelle tendenser: Gennemsnitsalderen for de dømte for økonomisk kollaboration, der tilhørte det tyske mindretal, var 42,1 år.⁵⁹ Den ældste anklagede var i 1940 62 år og den yngste blot 19 år. Langt de fleste dømte var født lige omkring eller før århundredskiftet, og de var dermed mellem 30 og 50 år, da de udførte kollaborationen. Derfor vil man ikke kunne afskrive kollaborationen med ungdomsuvidenhed. Man må formode, at man som voksent menneske var sig fuld bevidst om sine handlinger, samt at man grundet alderen også må formodes at have haft et funderet værdisæt. Derudover kan det anføres, at kollaborationen kan ses som den ældre generations bidrag til Det Tredje Riges krigsindsats, i og med, at de fleste var for gamle til at kunne lade sig hverve til frivillig krigstjeneste, sådan som mindretallets unge mænd gjorde det.

Generelt er der blandt de dømte et overvejende flertal af små håndværksmestre, der, hovedsageligt via DBN, udførte arbejder for værnemagten i større eller mindre omfang. I 31 af sagerne blev arbejdet enten formidlet gennem DBN eller dennes undergruppe LG. Dette understreger DBN's høje organisationsgrad inden for mindretallet. For de fleste organiseret i DBN fandt kollaborationen sted under det meste af besættelsen, dvs. der kom løbende nye ordrer til de erhvervsdrivende gennem DBN eller LG. Sagernes fordeling af professioner fremgår herunder.

Denne fordeling stemmer nøje overens med de grupper af erhvervslivet, som Ditlev Tamm opstiller, som dem, der blev ramt af det økonomiske retsopgør.⁶⁰ Dog er det interessant, at der i Tamms liste ikke optræder håndværkere. Dermed må man sige, at Haderslev retskreds – og formentlig hele Nordslesvig – adskiller sig på dette punkt. Langt

Entreprenør	To tiltalte
Skrædder	Tre tiltalte
Vognmand	Seks tiltalte
Murer	Tre tiltalte
Snedker	Ti tiltalte
Slagter	To tiltalte
Tømrer	En tiltalt
Bogtrykker	En tiltalt
Maler	To tiltalte
Papirvarer	En tiltalt (En frikendt)
Kantinebestyrer	Fire tiltalte
Bager	En tiltalt (En frikendt)
Sadelmager	Tre tiltalte
Smed	Seks tiltalte
Købmand	Tre tiltalte
Vognmand og kantinebestyrer	En tiltalt
Typograf	En tiltalt
Brygger	To tiltalte
Ukendt	To tiltalte

Tabellen viser erhvervsfordelingen blandt de anklagede og dømte for økonomisk kollaboration i sagerne mod mindretallets medlemmer. Den er udarbejdet af forfatteren på baggrund af kildematerialet.

de fleste af disse håndværksmestre havde haft selvstændig forretning siden tiden omkring Genforeningen i 1920 med få eller ingen ansatte. Det må derfor formodes, at de har haft en fast kundekreds, og det kan undre, at de i så stor stil påtog sig værnemagtsarbejde. Det nationale må således have spillet en rolle. Det er dog også muligt, at mange blot har set en god mulighed for at opnå en større gevinst ved det ekstra arbejde. Dette lader sig ikke afgøre af sagerne. Især selvstændige snedkere og smede optræder i sagerne, som tabellen også viser. En anden stor gruppe er de små og store vognmænd. Disse fungerede hovedsageligt på og i forbindelse med de tyske flyvepladser. Her er det især flyvepladsen i Skrydstrup i nærheden af Haderslev, der optræder i sagerne. På flyvepladserne udførte også entreprenørerne deres kollaboration. Gruppen af vognmænd var langt mere broget end gruppen af håndværksmestre, og deres kollaboration var heller ikke organiseret, som håndværkernes var. Her var det alt sammen på eget initiativ, og beløbene var ofte en del mindre, da kollaborationen sjældent fandt sted i hele besættelsesperioden. Dermed er det tydeligt, at man fra mindretallets side foretrak at støtte op om håndværkerne, sandsynligvis fordi der var flere ordrer at hente inden for dette område, hvilket også var en fordel for DBN, da de jo modtog 2 % af betalingen for det udførte arbejde, men også fordi en stor del af mindretallets kerne netop var små selvstændige håndværksmestre.

Et fællestræk i en del af sagerne er endvidere, at de anklagede angiver at være blevet kontaktet af enten militære eller civile tyskere, der havde opfordret dem til at påtage sig ordrer for værnemagten. Dette kunne stemme overens med, at der skulle have cirkuleret en liste med tysksindede erhvervsdrivende i tyske kredse.⁶¹

Kollaborationen forekommer for en stor del af sagernes vedkommende at have taget sin begyndelse kort efter den tyske besættelse. Dette stemmer godt overens med Johan Hvidtfeldts konklusioner på baggrund af kilderne fra bl.a. DBN. Dette kan have tre grunde. For det første kan det skyldes den i før omtalte "føjte" boykot af tyske virksomheder umiddelbart efter besættelsens begyndelse. Nogle kunne have følt sig tvunget ud i samarbejdet grundet økonomiske vanskeligheder. For det andet kunne det anses som et bevis for, at man netop følte det som en naturlig ting at begynde disse arbejder, i og med man følte sig mere knyttet til Det Tredje Rige. Når man nu fik muligheden for det, tog man selvfølgelig imod denne mulighed, godt hjulpet på vej af et mere eller mindre hårdt pres fra de tyske foreninger bl.a. i form af møder i

Bürgerverein i byen. Dette nævnes f. eks. i sag nr. 1041.⁶² I denne sag fortælles det, at snedkermester JA i maj 1940 efter opfordring mødte op på Bürgerverein i Haderslev. Her uddelegerede repræsentanter for LG i Sønderborg arbejde til tyske snedkermestre. Arbejdet bestod i at udfærdige borde, skabe mm. Snedkermester JA blev informeret om, at priserne var godkendt af direktoratet for vareforsyning. Han fortsatte sin kollaboration frem til august 1943. Hans samlede omsætning i perioden fastslås til 72.675,94 kr. En tredje mulighed kunne være, at man regnede med, at der i løbet af sommeren 1940 ville komme en grænserevision, og man ville dermed blot være på forkant med det uundgåelige i forbindelse med grænseændringen, hvorefter et bidrag til den tyske krigsmaskine ikke længere kun var en mulighed, men en pligt.

Den økonomiske kollaboration i tal

Den gennemsnitlige omsætning⁶³ anslås på baggrund af kildematerialet til at have været 691.181,65 kr. Dette dækker over en spændvidde fra 3.575,75 kr. til 6.341.875,34 kr. Dette er en enorm forskel og antyder derfor også den bredde den økonomiske kollaboration havde. Dog var der ingen enkeltpersoner, der havde en omsætning i millionstørrelsen. Her var der tale om ansvarlige for firmaer, der blev dømt på vegne af det respektive firma. Den største sag om økonomisk kollaboration omhandler et lokalt bryggeri, der under hele besættelsestiden i stort omfang leverede øl, vand og kaffeerstatning til besættelsesmagten. Den mindste sag om økonomisk kollaboration omhandler en lokal bogtrykker, der under stort set hele besættelsen havde leveret tryksager til besættelsesmagten mod kontant betaling.

Endvidere beløber det gennemsnitlige konfiskeringsbeløb sig på 73.231,47 kr. Her er spændvidden også meget stor fra 1.356 kr. nederst på skalaen og helt op til 1.015.331,46 kr. Her er der igen tale om firmaejere. Tallene er behæftede med en del usikkerhed, da meget blot var anslåede fortjenester og omsætninger. Dette skyldtes, at mange af de tiltalte ikke havde ført ordentlig regnskab i løbet af perioden. Men tallene giver dog et, om end ikke helt fuldendt, billede af, hvor omfangsrigt mindretallets økonomiske kollaboration var.

Af de dømte blev 21 mænd ligeledes dømt for at have været Zeitfreiwillige. Udover alderen, som ovenfor anført, kan dette sandsynlig skyldes, at de, grundet deres arbejder for værnemagten, var blevet erklæret uundværlige af mindretalsledelsen, da dette nemlig ikke udelukkede

tjeneste i dette korps, men dog udelukkede aktiv krigstjeneste.⁶⁴ Endvidere må det bemærkes, at de sager, hvor der også forekommer andre anklager, som f.eks. frivillig tjeneste i das Zeitfreiwilligenkorps, generelt dømtes noget hårdere end sager, hvor anklagen blot omhandlede økonomisk kollaboration.

23 af de dømte havde også været partimedlemmer i NSDAP-N, og dermed må det formodes, at de hvis ikke direkte havde deres loyalitet syd for grænsen, så i hvert fald stærkt sympatiserede med systemet. I den henseende er det også bemærkelsesværdigt, at de, som ikke ville vedkende sig et tilhørsforhold til mindretallet, på det kraftigste benægtede, at have tilhørt netop dette parti. Dette kan især skyldes, at det i grænselandet ikke var f.eks. sproget, der afgjorde sindelaget, men snarere andre aspekter. Her var en partibog en klar stillingtagen til mindretallet i netop denne periode.

Der var blot to kvinder, som var anklaget for økonomisk kollaboration. Det drejer sig om sagerne 821/45 og 1030.⁶⁵ Disse to sager er interessante at tage fat i, da de afviger fra normen ved at have kvindelige anklagede. I sag nr. 821/45 drejer det sig om MP, der sammen med sin mand var anklaget for økonomisk samarbejde i form af leveringer fra deres papirvareforretning. MP stod anklaget for under mandens rejser at have videreført forretningen og ved eget initiativ at have fået yderligere leverancer. MP blev dog frikendt for disse anklager, da retten mente det bevist, at hun blot fulgte mandens anvisninger, som han gav hende, når han var bortrejst. Dermed gik MP fri grundet en tidstypisk kvindeopfattelse.

I sag nr. 1030 stod MB anklaget for økonomisk kollaboration ved på sin konfektionsfabrik at have forarbejdet uniformsbenklæder til den tyske krigsmarine. MB var i 1941 blevet enke og havde dermed overtaget ansvaret for fabrikken. Året efter meldte hun sig ind i DBN og fik i den forbindelse det før omtalte arbejde, som gjorde, at hun igen kunne ansætte de 10 syersker fabrikken havde haft før mandens død. Omsætningen beløb sig på 57.938,82 kr. MB blev idømt 30 dages fængsel for dette arbejde samt en inddragelse af nettofortjenesten på 7.864,70 kr. Særligt skærpene var det, at arbejdet var formidlet gennem DBN samt arbejdets beskaffenhed. Tiltalte blev dog ikke dømt for det arbejde fabrikken havde udført inden mandens død, hvor man havde leveret tilskæringsarbejde gennem DBN, da hun ikke kendte noget til dette. Dermed blev det også cementeret i denne sag, at hvis en mand havde været til stede, måtte han stå som ansvarshaver.

I sag nr. 849/45 optræder den tiltalte JP's kone indirekte, da den kantine, som tiltalte bestyrede, stod i konens navn, og JP kunne derfor fortsætte driften af sin cigarforretning. Her blev der end ikke rejst anklage mod konen, da det mentes bevist, at det var JP, der egenhændigt drev kantinen, selvom konen også arbejdede der.⁶⁶

Mindretallets økonomiske kollaboration sat i forhold til dansk økonomisk kollaboration

Sammenligner man forholdene hos dømte for økonomisk kollaboration blandt det tyske mindretal med forholdene hos dømte dansksindede i retskredsen, træder nogle interessante aspekter frem. For denne noget mindre gruppe – det drejer sig om 11 sager samt fem sager mod såkaldte blakkede – af dømte dansksindede var der dog også visse generelle tendenser. Gennemsnitsalderen var noget lavere end hos det tyske mindretal, nemlig 33,4 år. Her spænder aldersforskellen mellem 19 og 52 år. Blandt den dansksindede gruppe var der seks tidligere straffede, hvilket, set i det meget mindre omfang, er en langt større del end hos de tysksindede, hvor otte var tidligere straffede. Også erhvervsfordelingen var noget anderledes. Her optræder blot én håndværksmester. Hovedparten af de dansksindede var involveret i kørsel for værnemagten som vognmænd. Fordelingen var som følger: to entreprenører; seks vognmænd; tre slagtere; to gårdejere; to købmænd; én gartner; én arkitekt og den nævnte murer. Dette er særligt interessant, da man dermed må formode, at mindretallet grundet sin organisering i DBN, sad tungt på kollaborationen, hvad angik håndværksmæssige arbejder.⁶⁷ Dertil må dog anføres, at der formentlig har været modstand blandt de fleste dansksindede håndværkere i Sønderjylland mod at kollaborere med besættelsesmagten.

Den gennemsnitlige omsætning var blandt de dømte dansksindede noget højere på 906.266,70 kr. Derimod var den gennemsnitlige konfiskering på 41.974,70 kr. noget lavere end hos de tysksindede. Dette er et interessant aspekt, der kunne antyde, at mindretallet pga. medlemmernes identifikation med Tyskland blev straffet hårdere, dog er det svært, at give et entydigt svar herpå, da det også for disse tal gælder, at de i endnu højere grad end hos de tysksindede er ufuldkomne. Denne udformning af den økonomiske kollaboration stemmer også godt overens med Ditlev Tamms inddeling, og man må derfor konstatere, at mindretallet grundet overvægten af håndværkere adskiller sig fra

den generelle økonomiske kollaboration i Danmark. Seks af de dømt kan muligvis falde ind under kategorien "blakkede", da det hverken er entydigt om de er dansk- eller tysksindede. De er dog medregnet her, da de ikke opfylder de opstillede krav til at falde under kategorien tilhørende det tyske mindretal. Den omtalte håndværker falder under denne gruppe.

Scene fra befrielsesdagene, her i Aabenraa. 2958 personer fra det tyske mindretal blev under retsopgøret dømt for kollaboration af forskellig art med besættelsesmagten. Dette var procentuelt en stor andel af mindretallet og fik derfor også efterfølgende stor betydning for synet på mindretallet og mindretallets egen opfattelse af denne periode. Kilde: Sønderjyllands historie 2. Efter 1815, s. 357.

En bagatelgrænse

Der lader til at have været en bagatelgrænse for, hvad man ved retten anerkendte som hørende under økonomisk kollaboration. Den laveste fortjeneste var på 1.356 kr., og alt derunder må formodes ikke at kunne have rakt til en dom. At der netop var en sådan bagatelgrænse indikerer også, at man fra mindretallets side samarbejdede i meget stor stil, når man var villig til at udføre arbejder for selv meget små beløb. Dette skyldes sandsynligvis, at kollaborationen ikke fandt sted af økonomiske grunde, men snarere ud fra overbevisning.

I de dømte sager er der et eksempel på en sådan bagatelgrænse i sag nr. 1032.⁶⁸ CH, der var snedkermester og medlem af DBN, blev idømt 30 dages fængsel og konfiskering af 10.000 kr. Han var i den henseende repræsentativ for mindretallets økonomiske kollaboration. Han blev dog frikendt i et forhold angående et arbejde for den tyske værnemagt på kasernen i Haderslev med en omsætning på 1.260,60 kr. og en fortjeneste på 326,62 kr. Begrundelsen var, at dette ikke kunne betegnes som utilbørligt arbejde.

Et kig i de sager, der ikke endte for retten, giver et videre fingerpeg om, at en sådan bagatelgrænse eksisterede. Det drejer sig her om bl.a. sag 716/45, hvor den tiltalte, UB, var anklaget for at have repareret seletøj for værnemagten med en fortjeneste på 200 kr. Denne tiltale kom dog aldrig for retten.⁶⁹

Et andet eksempel ses hos en stor klædefabrik i byen, der undgik en dom for økonomisk kollaboration modsat flere mindre systuer. Virksomheden havde hovedsageligt syet uniformer og leveret tøj til Frøslevlejren. Virksomhedens ejere blev i sommeren 1945 anklaget efter lov nr. 259, § 15. Man havde haft en omsætning på 6,5-7 mio. kr. på arbejdet for værnemagten, hvilket var mere end 50 % af virksomhedens samlede omsætning. Endvidere havde man i perioden udvidet sit personale fra 120 til 230 ansatte. Virksomheden havde været medlem af DBN, dog uden at modtage ordrer fra denne. De anklagede fremførte, at de ikke selv havde taget initiativ til arbejdet. De var såvel blevet kontaktet af tyske militærpersoner og opfordret til arbejdet af Industrirådet. Endvidere bemærkedes det, at alle ordrer var godkendt af de danske myndigheder og gik over clearingkontoen. Fra 1942 havde man protesteret mod mere arbejde, men var blevet påtvunget flere arbejder af værnemagten. Anklagen blev frafaldet i 1948 uden, at der i materialet er en nærmere grund at finde til dette.⁷⁰

En værnemagers butik kort efter Besættelsens ophør. Billedet viser de meget ophedede følelser, der herskede kort efter Befrielsen, og som også medlemmerne af det tyske mindretal fik at føle. Foto: Historisk Samling fra Besættelsestiden

Det lader derfor til, at der udover en bagatelgrænse også var en anden forudsætning for ikke at blive dømt i det økonomiske opgør, og det var, at man kunne påvise egentlig tvang fra besættelsesmagts side eller en direkte ordre fra de danske myndigheder. Det var nemmere for større firmaer, som den omtalte konfektionsfabrik, at påvise dette end det var for små lokale håndværksmestre. Set i det lys er det også klart, hvorfor såvel eget initiativ som aktivt medlemskab af DBN i sagerne regnes som skærpende omstændigheder.

Sammenligning med Tønder, Gråsten og Aabenraa retskredse

Som anført i indledningen er Sabine Lorek den eneste, der har undersøgt det tyske mindretals økonomiske kollaboration. Jeg vil hermed drage hendes resultater ind for derved at skabe et større billede af mindretallets økonomiske kollaboration. Lorek konkluderer, at blot nogle få blev dømt efter lov nr. 259 § 15, hvilket er det samme resultat, jeg er kommet til i forhold til sagerne fra Haderslev.⁷¹ Endvidere konkluderer hun, li-

gesom jeg, at gennemsnitalderen blandt de dømte var forholdsvis høj, og at en del af denne gruppe samtidig var i tjeneste som Zeitfreiwillige. Hun vurderer også, at DBN havde en afgørende rolle set i lyset af mange dømtes medlemskab af denne organisation, samt at den næststørste gruppe af dømte havde været engagerede som vognmænd. Lorek noterer også, at ingen kvinder blev dømt for økonomisk kollaboration i retskredsene Tønder, Gråsten og Aabenraa, mens det i Haderslev retskreds blot var en enkelt kvinde. Hun gør sig også de samme overvejelser om, at anklagede med flere anklager blev dømt langt hårdere end dem, der alene var anklaget for økonomisk kollaboration. I Loreks undersøgelse drejede det sig ikke kun om tysksindede, der havde begået økonomisk kollaboration, men også en gruppe af dansksindede. Ud fra disse betragtninger kan man med en vis sikkerhed konkludere, at retskredsen i Haderslev ikke er et enestående eksempel på mindretallets økonomiske kollaboration. Dog kræves en mere dybtgående undersøgelse af dette forhold inden endegyldige konklusioner drages.

Muligheden for en omfattende økonomisk kollaboration blandt de tyske mindretal i Europa

Et aspekt, der desværre heller ikke kan besvares fyldestgørende i denne artikel, er spørgsmålet om, hvorvidt der fandt en lignende kollaboration sted hos andre tyske mindretal rundt om i det besatte Europa. Dette lader til at være meget sandsynligt, især når man tager i betragtning, at nazificeringen også havde gode forhold hos f.eks. mindretallet i Tjekkosllovakiet.⁷² Spørgsmålet er, om det også fandt sted med samme form for organisering, som det er blevet påvist, at det fandt sted i Nordslesvig? Sagerne giver os faktisk en indikator om dette. I sag nr. 821/45 er AP udover anklagen om økonomisk kollaboration også anklaget for "at have ladet sig ansætte ved organisationen "Volksdeutsche Mittelstelle", der havde hovedkontor i Berlin og derefter indtil kapitulationen at have berejst distrikter i Kroatien og Serbien for at organisere produkter til den tyske værnemagt hos derboende tysksindede håndværkere, samt indsendt månedlige indberetninger om sin virksomhed til hovedkontoret i Berlin."⁷³ Det er yderst interessant, da det bringer en ny dimension til anskuelsen af den økonomiske kollaboration hos mindretallet. Det har muligvis ikke blot været et anliggende, der blev styret fra hjemstavnen, men derimod muligvis styret direkte fra Berlin. Dette er et emne, der burde undersøges nærmere!

Konklusion

Det må ud fra ovenstående konkluderes, at det tyske mindretals økonomiske kollaboration var lige så organiseret fra partitoppens side, som alle andre aktiviteter i perioden. DBN stod som den store organisation, der indsamlede og uddelegerede arbejder fra værnemagten til sine medlemmer. Medlemmerne var hovedsageligt håndværksmestre, især snedkermestre. Udformningens organisering understreges endvidere af, at man på møder i Bürgerverein opfordrede til kollaboration med værnemagten.

Omfanget af denne kollaboration lader til at have været temmelig stor, ikke kun pga. den omfattende organisering i DBN, men også fordi, som kildematerialet viser, et vidt spænd i omsætning og fortjenester forekom, og det bekræftes endda også, at der var arbejder med mindre fortjenester end 1000 kr. Disse blev dog ikke dømt under retsopgøret, men dette betyder ikke, at de ikke hører ind under det samlede omfang af den økonomiske kollaboration. Endvidere kan det konkluderes, at det var den midaldrende del af mindretallet, der udgjorde den største gruppe af dem, der begik økonomisk kollaboration. Det lader til, at det tyske mindretals samlede kollaboration kan deles op i underkategorier alt efter, hvilken gruppering af mindretallet man tilhørte. Over denne samlede kollaboration stod ønsket om en grænserevision som en ledestjerne, der guidede mindretallet i dets ageren. Endvidere må man gøre sig det klart, at der for mange i mindretallet var tale om en naturlig ting at hjælpe sit land i denne krigssituation, da mange fortsat følte sig meget tættere knyttet til deres Mutterland end til deres herbergsstat Danmark, om end langt de fleste var meget rodfæstede i det territoriale område i Nordslesvig. Derfor er det min afsluttende konklusion, at det økonomiske samarbejde for mange må ses i lyset af denne nationalitetskonflikt. Mindretallet var fanget som en lus mellem to negle. Man ydede sin indsats for krigen som var man en del af Det Tredje Rige, men man fik ikke opfyldt ønsket i parolen "Heim ins Reich."

KILDER

Utrykte kilder:

- Rigsarkivet Aabenraa (RAÅ):
Retten i Haderslev, Kriminalretten nr. 836-839: Dombog for særlige sager 1945-1949.
Retten i Haderslev, Kriminalretten nr. 845-860: Særlige sager 1945-1949.

Trykte kilder:

Bilag til beretning til Folketinget afgivet af den af tinget under 25. oktober 1950 nedsatte kommission i henhold til Grundlovens § 45, XIV:1: Det tyske mindretal under besættelsen, Danske dokumenter og oversættelser af tyske dokumenter, København 1953 (forkortet PK).

LITTERATUR

- Becker-Christensen, Henrik: "Det tyske mindretal i Nordslesvig – Hvor stort var det i 1920'erne og 1930'erne", Pluk fra forskning i Sønderjylland, 1991 s. 22-28
- Becker-Christensen, Henrik: "Nationale mindretal i det 3. rige i 1930'erne", Pluk fra forskning i Sønderjylland, 1996 s. 1-7
- Becker-Christensen, Henrik: "Nordschleswig Erwache!!!", Sønderjyske Årbøger 1998 s. 161-204.
- Becker-Christensen, Henrik: "Nazificeringen af det tyske mindretal i 1933", Birgitte Herreborg Thomsen m.fl. (red.): Sønderjylland i 1933, Aabenraa, 2010, s. 48-53.
- Bohn, Robert: "Introduktion II", i Robert Bohn m.fl. (red.): Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1933-1945, Aabenraa, 2001 s. 42-58.
- Danker, Uwe: "Introduktion I", i Robert Bohn m.fl. (red.): Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1933-1945, Aabenraa 2001 s. 9-41.
- Christensen, Claus Bundgård m.fl.: Under hagekors og Dannebrog- danskere i Waffen SS 1940-45, 4. udg. København 2005.
- Christensen, Claus Bundgård m.fl.: Danmark besat - Krig og hverdag 1940-45, 3. udg. København 2010.
- Hansen, Hans Schultz: "Den anden afstemning", Pluk fra forskning i Sønderjylland, 1999 s. 1-16
- Hansen, Hans Schultz: "Mindretal og flertal i Nordslesvig omkring 1940", Robert Bohn m.fl. (red.): Nationale mindretal i dansk-tyske grænseland 1933-1945, Aabenraa, 2001 s. 122-141.
- Hvidtfeldt, Johan: Beretning til Folketinget afgivet af den af tinget under 25. oktober 1950 nedsatte kommission i henhold til Grundlovens § 45, XIV: Det tyske mindretal under besættelsen, København 1953.
- Hopp, Peter: "Påskeblæsten 1933 – forløb, reaktioner og betydning", Birgitte Herreborg Thomsen m.fl. (red.): Sønderjylland i 1933, Aabenraa, 2010 s. 29-47.
- Jacobsen, Nina: "Tysk nazistisk ungdomsarbejde i Nordslesvig 1933-45", Sønderjyske Årbøger 1996, s. 195-222.
- Kaarsted, Tage: "Det tyske mindretal i Nordslesvig", Historie, 1991, s. 115-128.
- Kristensen, Henrik Skov: "Besættelsens sidste år og befrielsen, interneringerne og retsopgøret", Hans Schultz Hansen m.fl. (red.): Sønderjylland under krig og besættelse 1940-1945, Aabenraa, 2003, s. 138-170.
- Kristensen, Henrik Skov: "Mellem Hitler og hjemstavn - Folkegruppeløber Jens Møller", John T. Lauridsen (red.): Over strengen – under besættelsen, 2007 s. 582-608.
- Kristensen, Henrik Skov: Straffelejren. Fårhus, landssvigerne og retsopgøret, 1. udg., København 2011.
- Kühn, Jørgen: "Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1933-1945 – en forskningsoversigt", Robert Bohn m.fl. (red.): Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1933-1945, Aabenraa 2001, s. 59-101.
- Lammers, Karl Christian: "Den danske modstandsbevægelse og det tyske mindretal i Sønderjylland", Robert Bohn m.fl. (red.): Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1933-1945, Aabenraa 2001, s. 169-180.

- Lorek, Sabine: Rechtsabrechnung – Retsopgør – Politische Säuberung nach dem Zweiten Weltkrieg in Nordschleswig, 1. udg. Kiel 1998.
- Lorek, Sabine: "Retsopgøret med det tyske mindretal i Danmark efter 1945", Robert Bohn m.fl. (red.): Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1933-1945, Aabenraa 2001, s. 197-209.
- Lubowitz, Frank: "Det tyske mindretal", Hans Schultz Hansen m.fl. (red.): Sønderjylland under krig og besættelse 1940-1945, Aabenraa 2003, s. 57-76.
- Noack, Johan Peter: Det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen, 1. udg., København 1975.
- Riese, Ingrid: "Die deutsche Volksgruppe in Nordschleswig 1933-1945 – Einstellungen zur Grenze", Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, 1995 s. 34-107.
- Tamm, Ditlev: Retsopgøret under besættelsen (Bind 1 og 2), 3 udg. København 1997.
- Werther, Steffen: Dänische Freiwillige in der Waffen-SS, 1. udg. Berlin 2004.

NOTER:

- 1 Artiklen er baseret på resultater fra en opgave på historiestudiet ved Aarhus Universitet.
- 2 Christensen m.fl. 2010, s. 267 og Jacobsen 1996, s. 219. Antallet af unge piger fra mindretallet er usikkert. Frontsøstrene blev ikke dømt under retsopgøret, da arbejdet blev betegnet som humanitært.
- 3 Jacobsen 1996, s. 200.
- 4 Lubowitz 2003, s. 59 og 74.
- 5 Af disse blev blot den ene dømt i den sidste ende. Dette uddybes nærmere under analysen.
- 6 Danker 2001, s. 21 og Becker-Christensen, 1998, s. 161 og 173.
- 7 Becker-Christensen 1996, s. 1-2 og Becker-Christensen 1991, s. 28.
- 8 Hansen 1999, s. 2, og Hopp 2010, s. 35.
- 9 Danker 2001, s. 23 og Riese 1995, s. 37, 40 og 58.
- 10 Danker 2001, s. 23 og Riese 1995, s. 55.
- 11 Fremover forkortet NSDAP-N.
- 12 Hansen 1999, s. 3 og Jacobsen 1996, s. 199.
- 13 Christensen m.fl. 2010, s. 151 og Jacobsen 1996, s. 199, 202 og 204.
- 14 Under blakkede forstås de indbyggere i landsdelen, der hverken kunne betegnes som entydigt tysk- eller dansksindede.
- 15 Hansen 1999, s. 4, 6, 8, 12 og 14 og Riese 1995, s. 70 og 75-76.
- 16 Riese 1995, s. 70-72 og Hansen 2001, s. 131.
- 17 Kaarsted 1991, s. 120 og Christensen m.fl. 2010, s. 59 og 156.
- 18 Kristensen 2007, s. 582 og Christensen 2010, s. 59.
- 19 Riese 1995, s. 77, 78, 84 og Noack 1975, fra s. 31.
- 20 Forkortelse for Volksdeutsche Mittelstelle.
- 21 Riese 1995, s. 88 og Kristensen 2007, s. 592.
- 22 Christensen m.fl. 2010, s. 655 og Lubowitz 2003, s. 63 og 68.
- 23 Christensen m.fl. 2010, s. 655 og Lubowitz 2003, s. 68-70.
- 24 Lammers 2001, s. 169 og Lorek 2001, s. 202-203.
- 25 Lubowitz 2003, s. 61.
- 26 PK, nr. 233.
- 27 Hvidtfeldt 1953, s. 105; PK, nr. 228; Lubowitz 2003, s. 62 og Lorek 1998, s. 325.
- 28 Hvidtfeldt 1953, s. 105.
- 29 Hvidtfeldt, 1953, s. 105 og Lubowitz 2003, s. 62.
- 30 RAÅ, Retten i Haderslev, kriminalretten nr. 838, sag nr. 1082.
- 31 Ibid., sag nr. 463/45, 1032, 1041 og 1043.
- 32 Hvidtfeldt 1953, s. 105; PK, nr. 228 og Lubowitz 2003, s. 62.
- 33 Hvidtfeldt, s. 104; PK nr. 225 og Lorek 1998, s. 324-325.
- 34 PK, nr. 225.
- 35 Hvidtfeldt 1953, s. 104-105; PK, nr. 225 og Lorek 1998, s. 325.
- 36 Hvidtfeldt 1953, s. 108.
- 37 Hvidtfeldt 1953, s. 110.
- 38 PK, nr. 237.
- 39 Hvidtfeldt 1953, s. 114.
- 40 PK, nr. 225.
- 41 Hvidtfeldt 1953, s. 105 og Lorek 1998, s. 325.

- 42 Hvidtfeldt 1953, s. 106 og PK, nr. 226 og 230.
- 43 Hvidtfeldt 1953, s. 107-108 og PK, nr. 233, 235, 237, 238 og 241-42.
- 44 Hvidtfeldt 1953, s. 109 og PK, nr. 234 og 240.
- 45 Hvidtfeldt 1953, s. 110-111; PK, nr. 243, 245, 246 og 247-249; Lorek 1998, s. 326.
- 46 Hvidtfeldt 1953, s. 103; PK, nr. 222 og Lorek 1998, s. 324.
- 47 PK, nr. 222.
- 48 RAÅ, Retten i Haderslev, Kriminalretten, nr. 838, sag nr. 857/45.
- 49 Kristensen 2003, s. 158-159 og Lammers 2001, s. 177.
- 50 Kristensen 2003, s. 163. Det lader ikke til, at der findes et samlet tal, der udelukkende angiver antallet af værnemagersager inden for mindretallet.
- 51 Christensen 2005, s. 398 og Kristensen 2011, s. 102.
- 52 Lorek 2001, s. 198-199 og 206; Tamm 1997, s. 417-418.
- 53 Lorek 2001, s. 198-199; Tamm 1997, s. 70.
- 54 Christensen 2005, s. 396.
- 55 Kristensen 2003, s. 165 og Tamm 1997, s. 154 og 471.
- 56 Lorek 2001, s. 205.
- 57 Tamm 1997, s. 757.
- 58 Tamm 1997, s. 760-61.
- 59 Dette tal er udregnet ud fra 1940, altså besættelsens begyndelse, hvor kollaborationen kunne have taget sin begyndelse.
- 60 Tamm 1997, s. 485.
- 61 Hvidtfeldt 1953, s. 103.
- 62 RAÅ, Retten i Haderslev, Kriminalretten, nr. 838, sag nr. 1041.
- 63 Under den gennemsnitlige omsætning forstås det beløb, der i kildematerialet er angivet som den anklagedes omsætning i forbindelse med den økonomiske kollaboration med besættelsesmagten. Dvs. der her ikke er tale om et eventuelt overskud i forbindelse med arbejdet, men blot den omsætning som arbejdet har givet. Ud fra omsættningens omfang kan man afgøre, hvor omfangsrigt den pågældende økonomiske kollaboration har været. Den gennemsnitlige omsætning er udregnet således, at alle de angivne omsætninger i sagerne er blevet lagt sammen og derefter divideret med det antal sager det i kildematerialet drejer sig om, hermed opnås den gennemsnitlige omsætning.
- 64 Lubowitz 2003, s. 66 og 69.
- 65 RAÅ, Retten i Haderslev, Kriminalretten, nr. 837, sag nr. 821/45, nr. 838, sag nr. 1030.
- 66 RAÅ, Retten i Haderslev, Kriminalretten, nr. 839, sag nr. 849/45.
- 67 Lorek 1998, s. 324.
- 68 RAÅ, Retten i Haderslev, Kriminalretten, nr. 838, sag nr. 1032.
- 69 RAÅ, Retten i Haderslev, Kriminalretten, nr. 853, sag nr. 716/45.
- 70 Ibid., nr. 848, sag nr. 352/45.
- 71 Lorek 1998, s. 332-340.
- 72 Christensen 2010, s. 151.
- 73 RAÅ, Retten i Haderslev, Kriminalretten, nr. 837, sag nr. 821/45.

Zusammenfassung

Dieser Artikel beschäftigt sich mit dem Thema der deutschen Minderheit in Nordschleswig und ihrer ökonomischen Kollaboration während der deutschen Besatzungszeit (1940-45). Die Arbeit mit diesem Thema nimmt ihren Ausgangspunkt in einer Untersuchung der Gerichtsakten von der gerichtlichen Abrechnung mit den Kollaborateuren nach Beendigung der Besatzungszeit in Dänemark. Die Gerichtsakten stammen ausschließlich aus dem Gerichtsbezirk Hadersleben.

Während der Arbeit mit den Quellen haben sich folgende Schlüsse ergeben: Die finanzielle Kollaboration innerhalb der deutschen Minderheit in Nordschleswig scheint von der nazistischen Partei der Min-

derheit kontrolliert worden zu sein, ähnlich wie es bei vielen anderen Aktivitäten in dieser Periode der Fall war. Die Kollaboration wurde von der Minderheitenorganisation DBN organisiert und kontrolliert. Die DBN war das Bindeglied zwischen der Besatzungsmacht und den kleinen Handwerksmeistern, die die Mehrheit der finanziellen Kollaborateure innerhalb der Minderheit ausmachten.

Das Ausmaß der Kollaboration scheint groß gewesen zu sein, nicht nur weil es von der Minderheit organisiert wurde, sondern auch weil die Quellenunterlagen nachweisen, dass der Umsatz und der Gewinn eine sehr große Spannweite hatten.

Die Unterlagen machen es ebenfalls deutlich, dass die Kollaborateure vor allem Männer aus der Minderheit mittleren Alters waren. Die Tendenzen innerhalb der finanziellen Kollaboration der Minderheit weist Unterschiede auf im Vergleich zu den generellen Tendenzen der finanziellen Kollaborateure in Dänemark. Meine Auffassung ist es, dass dies im Zusammenhang mit dem Wunsch der Minderheit nach einer Grenzberichtigung gesehen werden muss. Jede Gruppierung der Minderheit hat deshalb das geleistet, was für sie möglich war, und da die Gruppe von Männern mittleren Alters nicht wie die jüngeren Männer die Möglichkeit hatte, sich freiwillig an die Front zu melden, haben sie ihr Opfer für das Vaterland in der finanziellen Kollaboration geleistet.

”Spadeslaget” i Haderslev den 8. december 1940

AF HANS SCHULTZ HANSEN

Den 8. december 1940 afholdt Danmarks National-Socialistiske Arbejder-Parti et offentligt møde på Højskolehjemmet i Haderslev. Forud for mødet gik DNSAP's sønderjyske Sports-Afdeling i uniform og med spader i demonstrationsmarch gennem byens gader. Derved overtrådte SA forbuddet mod politisk uniformering. Politiet var for fåtalligt til at hindre marchen, men efter at have hentet forstærkning omringede politiet Højskolehjemmet. SA'erne lod sig ikke frivilligt arrestere og brugte deres spader mod politiet, der til gengæld satte ind med tåregas og brandsprøjter. Sammenstødet fik siden betegnelsen Spadeslaget. Hans Schultz Hansen redegør her for Spadeslagets forløb.

Da de danske nazister greb ud efter magten

Med den tyske besættelse af Danmark den 9. april 1940 blev en nazistisk regering en mulighed. Frits Clausen og hans følge i DNSAP ønskede og efterstræbte den. Samlingsregeringen og de demokratiske partier i Rigsdagen frygtede og modarbejdede den. I dette spil var tyskerne den afgørende faktor, da DNSAP var for svagt til selv at erobre regeringsmagten. Kun ved en stærk tysk pression mod konge, regering og rigsdag kunne dette ske.

DNSAP's forsøg på at vinde besættelsesmagten for en nazistisk regering er grundigt belyst af besættelsestidshistorikeren Henning Poulsen.¹ Han har påvist, at tyskernes lydørhed over for DNSAP voksede efter den tyske sejr over Frankrig i juni 1940. Fra august finansierede de DNSAP's propagandaoffensiv for indsættelse af Frits Clausen som statsminister. Det var nu op til partiet selv at vokse sig stort og stærkt. Et øjeblikkeligt regeringsskifte var tyskerne ikke indstillet på. I den sidste del af september synes Hitler imidlertid at have sat sig for at skabe et storgermansk rige. Indsættelse af nazistiske regeringer i de besatte lande blev set som et første skridt til at nå dette mål. Også et regeringsskifte i Danmark blev overvejet. Den tyske gesandt i København, Cecil von Renthe-Fink, foretrak at fortsætte samarbejdet med den siddende Stauning-regering. Truslen fra et styrket DNSAP kunne imidlertid bruges til at presse den danske regering, og han øgede derfor støtten til de

danske nazister. I begyndelsen af oktober gik han et skridt videre og spurgte udenrigsminister Joachim von Ribbentrop om en beslutning i regeringsspørgsmålet. Midt i november besluttede Ribbentrop ikke at gå efter et dansk regeringsskifte, og i december gav han Renthe-Fink besked på, at denne nok måtte videreføre støtten til DNSAP, men ikke risikere en konflikt med Christian 10. Nu optog det kommende angreb på Sovjetunionen Hitler helt, og storgermanske planer blev udsat til efter krigen.

På dette bagtæppe af håb om og frygt for en nazistisk regeringsovertagelse i Danmark iværksatte DNSAP i andet halvår af 1940 flere demonstrationer. De er indgående analyseret af retshistorikeren Henning Koch.² De brød med et forbud mod offentlige møder, optog og demonstrationer, som var udstedt efter den 9. april, og med et forbud mod politisk uniformering fra 1933, der senest var blevet fornyet i foråret 1940.³

Lov om forbud mod at bære uniform m.v. fastslog i sin første paragraf: "Det er forbudt at bære uniform eller beklædningsgenstande, der kan sidestilles hermed. Ligeledes er det forbudt at bære uniformsdele, armbind eller andre iøjnefaldende tegn, der viser, at bæreren tilhører en politisk organisation. Justitsministeren kan meddele dispensation fra forbuddet." Hæren og flåden, de statslige og kommunale funktionærer, uniformerede ansatte i private erhverv, kostskoleelever, spejdere, sportsudøvere under 16 år og deres ledere var undtaget fra forbuddet.⁴

Søndag den 30. juni 1940 gennemførte DNSAP et offentligt møde på Højskolehjemmet i Roskilde med efterfølgende demonstrationsmarch. Mens Roskilde politi affandt sig med det ulovlige offentlige møde, kaldte det forstærkninger til for at forhindre marchen. Med i marchen gik et halvt hundrede tyske soldater, som deltog i slagsmålet med politiet under marchen og i Højskolehjemmets gård, sidste sted med bajonetterne fremme. Politiet måtte derfor trække sig tilbage. Først med en tysk officers mellemkomst blev uroen standset. Det var ikke en god dag for politiet. Efter forhandlinger om mandagen forbød den tyske øverstbefalende sine soldater at deltage i møder og demonstrationer arrangeret af danske politiske partier. Den stedlige politimester skulle herefter forud for DNSAP-arrangementer underrette den lokale tyske garnisonskommandant, så denne kunne holde de tyske soldater på kasernen.⁵

Allerede den 2. juli 1940 forsøgte DNSAP at følge op på den tilsyneladende sejr i Roskilde ved en demonstration i København, hvor cyklister ad Lyngbyvejen skulle søge mod centrum. Så langt kom de ikke. Denne gang var politiet på plads, og ca. 150 nazister blev anholdt

og siden idømt hæftestrafte. Tyske soldater så man ikke skyggen af. Provokationerne blev foreløbigt indstillet.⁶

Den 16. oktober 1940 udkom *Bekendtgørelse om afholdelse af offentlige møder*. Indendørs møder kunne herefter afholdes uden særlig tilladelse, men de skulle anmeldes til politiet senest tre dage forud. Bekendtgørelsen fastslog derimod: "De udstedte forbud mod møder under åben himmel, mod offentlige optog og demonstrationer af enhver art og mod enhver form for sammenstimlen forbliver i kraft".⁷

I november 1940 ændrede DNSAP's propaganda retning. Nederlaget og de faldne den 9. april blev instrumentaliseret i et hårdt angreb på regeringen med trusler om "afsløringer", der ville føre til dens fald. Den 17. november gik DNSAP med dispensation fra politiet i march fra Københavns Forum til Rådhuspladsen, hvor der blev afholdt en mindeappell for de døde den 9. april ved statuen af "Den lille hornblæser", som var rejst til minde om de faldne i de slesvigske krige. Politiets største udfordring var denne gang at holde de københavnere på afstand, som var skadelige over DNSAP's forsøg på at forpagte nationens døde. Da nazisterne efter den mislykkede højtidelighed gik hver til sit, fik mange af dem bank. Kampagnen blev en fiasko.⁸

Den næste demonstrationsmarch fandt sted den 8. december 1940 i Haderslev. DNSAP indkaldte helt efter reglerne til et offentligt møde på Højskolehjemmet. Men forud for dette marcherede SA i uniform og med spader gennem byen, hvilket stadig var ulovligt. Det endte i en hård konfrontation med politiet. Henning Poulsen formoder, at Frits Clausen stod bag mødet og marchen og skriver: "Haderslevslaget lader sig uden vanskelighed opfatte som partiførerens sidste forsøg på at fremprovokere en krise, der på ny kunne rejse regeringsspørgsmålet". Sikkert er det i hvert fald, at Frits Clausen i november havde kritiseret SA's stabschef Axel Juul for SA's passivitet, og at Jes Friis som leder af det sønderjyske SA omvendt var blandt de mest aktivistiske SA-ledere.⁹

Selve "Spadeslaget" omtales kun i hovedtræk af Henning Poulsen.¹⁰ Henning Koch er den første, der har beskæftiget sig indgående med begivenheden med hovedvægten på politiets rolle.¹¹ I den landsdel, hvor Spadeslaget fandt sted, vil der formentlig være interesse for en yderligere udbygget undersøgelse, og det så meget mere, som Haderslev politis omfattende materiale om Spadeslaget nu 75 år efter begivenheden er blevet frit tilgængeligt.

Hensigten med denne artikel er at rekonstruere Spadeslagets forløb i dets tre vigtigste faser: SA's demonstrationsmarch, det offentlige møde

Jes Jensen Friis (1911-1987) fra Øster Løgum var i 1940 fylkefører for det sønderjyske SA. Som sådan gik han i spidsen for den ulovlige march med spader igennem Haderslev, ligesom han havde kommandoen over SA'erne under slagsmålet med politiet på Højskolehjemmet. Foto: Rigsarkivet Aabenraa, Haderslev politi nr. 909.

med tilhørende slagsmål mellem SA og politiet samt politiets afsluttende masseanholdelsesaktion. Fokus vil her navnlig være på optakten til marchen, de stridende parter styrker og styrkeopbygning, deres bevæbning, nazisternes lovovertrædelser og politiets reaktion. Tre spørgsmål skal specielt søges besvaret: Hvem tog initiativet til marchen, hvad var dens formål, og stod politiets magtmidler og magtanvendelse i et rimeligt forhold til truslen fra SA? Derudover vil artiklen behandle to efterspil: Uroligheder i forbindelse med de anholdte SA-mænds løsladelse den 9. december og spillet mellem regeringen og besættelsesmagten om en amnesti til de anholdte.

Kilderne til Spadeslaget

Spadeslagets forløb fremgår af Haderslev politis rapporter. Politiasistent C. J. Toft skrev en rapport på selve dagen. Den indgik som bilag til politimester Frantz Hartmanns hovedrapport af 28. december 1940. Begge rapporter beskriver det samlede forløb. Der er på det nærmeste fuld enighed mellem de to rapportskrivere. Det må formodes, at Hartmann foruden sin egen hukommelse har bygget sin fremstilling på Tofts rapport. Denne undersøgelse beror hovedsagelig på disse to rapporter, som der hermed henvises til én gang for alle. Andre rapporter

dækker enkelte faser af slaget eller er senere, men også her er der en vidtgående overensstemmelse. Hvor disse og andre kilder inddrages, henvises der til dem.

I Politiajudanten for de sønderjyske landsdeles arkiv findes en kort rapport af politimester Aage Agersted, Aabenraa, af 11. december om tilkald af forstærkninger samt en fjernskrivermeddelelse fra kriminalassistent Jacobsen til rigspolitichefen, dateret Haderslev den 8. december kl. 23. Politiajudant var amtmand Kresten Refslund Thomsen i Aabenraa, der var overordnet koordinator for politiindsatsen i de sønderjyske politikredse, når det gjaldt opgaver med politisk betydning.

I Udenrigsministeriets arkiv ligger akterne om forhandlinger med besættelsesmagten om amnesti til deltagerne i Spadeslaget.

DNSAP's hovedorgan *Fædrelandet* bragte flere avisomtaler af Spadeslaget. De er stærkt præget af agitationen og må som kilder til slagets gang stå tilbage for politiets materiale.

Styrkeforhold – organisation – bevæbning

Sønderjylland var fra begyndelsen en højborg for DNSAP. Ved folketingsvalget i april 1939 fik partiet 4,7 % af stemmerne i landsdelen mod 1,8 % på landsplan. Partiføreren Frits Clausen var sønderjyde og praktiserende læge i Bovrup, hvor partihovedkontoret også fandtes.¹² Der var således gode grunde til at gennemføre en demonstration i grænselandet.

DNSAP var som parti i alt væsentligt en efterligning af Adolf Hitlers National-Sozialistische Deutsche Arbeiter-Partei. Det gjaldt også organisatorisk. Som NSDAP bestod DNSAP af to grene. Ved siden af det civile politiske parti fandtes et uniformeret korps under forkortelsen SA. I Tyskland stod den for Sturm-Abteilung, i Danmark for Sports-Afdeling, fra juni 1941 for Storm-Afdeling. SA var begge steder beregnet for aktivistiske unge mænd, som var fyldt 18 år og indstillet på fysisk konfrontation med de politiske modstandere.

I Danmark var SA fra 1936 ligesom DNSAP organiseret efter den middelalderlige inddeling i sysler.¹³ Sønderjylland bestod af Ellum og Barvid Syssel, og sysselleder for DNSAP var her i årene 1938-43 smedemester Jes Asmussen fra Fogderup. Inden for SA udgjorde Ellum og Barvid Syssel "Område 1" med maskinbygger Jes Jensen Friis fra Øster Løgum (1911-1987) som områdefører, fra den 1. september 1940 med titel som fylkefører. Områderne i SA var yderligere underinddelt i ko-

lonner, storme, grupper og sektioner. Det sønderjyske SA bestod af tre kolonner: 1. kolonne under Otto Schmidt, Tinglev Mølle, 2. kolonne under Laust Andersen, Skast, og 3. kolonne under Peter Jessen, Frørup. De tre kolonner bestod tilsammen af 18 storme.¹⁴ Tilsammen udgjorde styrken ifølge Jes Friis 200-250 mand, hvilket stemmer godt med, at der blev anholdt 239 i forbindelse med Spadeslaget.¹⁵

Dansk politi blev stærkt udvidet under besættelsen. Regeringen ville have en væbnet magt til at sætte ind mod indre uroligheder, herunder optøjer og kupforsøg fra DNSAP. I juli 1940 fik rigspolitichefen bemyndigelse til at ansætte 1.100 betjente på honorarbasis, altså ikke som tjenestemænd med varig ansættelse. Der blev bl.a. formeret 13 udrykningsdelinger med 25 betjente i hver, hvoraf to delinger tilfaldt Sønderjylland, den ene centralt placeret i Aabenraa, den anden fordelt ud over de andre fem sønderjyske politikredse.¹⁶

Haderslev politikreds dækkede den østlige halvdel af Haderslev amt. Politimester her var i årene 1935-56 Frantz Hartmann (1886-1962). Den 9. april 1940 havde han vist sig handlekraftig, da den lokale mobilisering blev sat i værk, og siden da kampen på Gammelting skulle standses. Haderslev politi var ikke nogen stor station. Den lokale styrke var på ca. 30 mand.¹⁷ Men Hartmann kunne trække på forstærkninger, og det gjorde han. På sit højeste bestod politistyrken af 130 ordensbetjente og nogle kriminalbetjente.¹⁸

SA'erne var bevæbnet med spader. Nogle bar en lang spade på 113 cm, andre en kort på 47 cm.¹⁹ Efter slaget blev der beslaglagt 106 lange og 20 korte spader. Bladenes kanter var rundslebne, ikke skarpslebne. Endvidere blev en jernpind, en træstok og en del cykelpumper beslaglagt.²⁰ Fra juni 1941 kendes et spadeeksercitsreglement for DNSAP, trykt i Tønder. Heri hed det: "Det har altid gennem tiderne været frimænds ret at bære våben, en ret som i øjeblikket er taget fra os. Denne ret agter vi nationalsocialister atter at indføre, og begyndelsen er gjort, idet vi foreløbig anvender spader; derfor må enhver S.A.-mand behandle sin spade som sit personlige våben, som det er en ære at bære, men som samtidig forpligter. En S.A.-mands spade må altid være blankpudset og indsmurt i olie. Ved at betragte S.A.-mandens våben, får man et indblik i hans karakter som politisk soldat".²¹

Enkelte SA-mænd medbragte på eget initiativ revolvere. I hvert fald blev der formiddagen efter slaget fundet en Mauser 7.65 mm pistol på Højskolehjemmet med en skarp patron i kammeret og syv i magasinet. Den 30. december 1940 blev der fremdraget en Walther 7.65 mm

revolver med otte patroner i magasinet. Den var sammen med en dolk gravet ned tæt ved Højskolehjemmets hovedindgang.²²

Politiet var bevæbnet med stav og tjenestepistol. Politistaven var 51 cm lang og således kortere end SA'ernes lange spader.²³ Til gengæld rådede alle faste polititjenestemænd siden oktober 1940 over en Browning 7.65 mm pistol; også honorarlønnede betjente kunne få udleveret pistoler.²⁴ Udover disse enkeltmandsvåben rådede politiet over tåregasgranater. For både pistoler og tåregas gjaldt ifølge rigspolitichefens instruks fra oktober 1940: "Der må ikke benyttes skydevåben eller gas, medmindre det drejer sig om nødværge".²⁵

Demonstrationsmarchen ind mod byen – politiet underrettes

Haderslev politi var forud underrettet om, at DNSAP i Ellum og Barved Syssel agtede at afholde et "stort offentligt møde" på Højskolehjemmet søndag den 8. december kl. 16 med kaptajn Erik Lærum og den sjællandske sysselleder, købmand Ejnar Jørgensen som talere. Partiet spurgte den 29. november, om offentlige møder var lovlige, og den 5. december anmeldtes mødet til politiet, ligesom der den 6. blev indsat en annonce for mødet i det nazistiske blad *Fædrelandet*. Den var undertegnet "Syssellederen", dvs. af Jes Asmussen. Haderslev politi gjorde ikke indvendinger mod mødet, der var lovligt varslet, men politimesteren gav ordre til, at styrken skulle være samlet på stationen fra kl. 15.30. Dog skulle en betjent posteres tæt på Højskolehjemmet fra kl. 14 og to fra kl. 15, ligesom kriminaloverbetjent Riis og kriminalbetjent Mathiesen i civil skulle overvåge mødet i selve salen.²⁶

Politiet var ikke vidende om den planlagte demonstrationsmarch. Det var SA'erne derimod gennem fylkefører Jes Friis' "områdebefaling nr. 18" af 30. november 1940. Her hed det i klartekst: "Søndag d. 8. decbr. stiller alle S.A. fra område 1 i Haderslev, hvor der Kl. 16,- på Højskolehjemmet afholdes et stort offentlig møde med Kaptajn Lærum som taler. Bovrup S.A. orkester musicerer". Derpå hed det med en talcode, som det efterfølgende lykkedes politiet at afkode: "Kl. halv tre stiller alle to km syd for Haderslev, spader og tornystre medbringes". Endvidere blev der efter slaget fundet en iturevet og derfor vanskeligt læselig "kolonnebefaling nr. 1" for 4. kolonne under Sydjysk Fylking, underskrevet af kolonnefører Otto Schmidt. Den meddeler formentlig det samme som områdebefalingen.²⁷

Jes Friis oplyste under afhøringerne: "Han har forud drøftet forholdene om selve mødet med sysselleder Jes Asmussen, Fogderup, men demonstrationsmarchen er hans egen beslutning, og han har alene ansvaret for denne".²⁸ Asmussen angav tilsvarende: "I denne egenskab [som sysselleder] har han ansøgt om tilladelse til at afholde et offentligt

SA'erne var bevæbnet med spader – den korte spade på 47 cm eller den lange på 113 cm. Politiets stav var 51 cm lang. Foto: Rigsarkivet Aabenraa, Haderslev politi nr. 909.

møde i Højskolehjemmet i Haderslev i dag den 8-12-1940 kl. 16. Det var partiet, som afholdt mødet. Anholdte har ikke haft nogen andel i den af partiets S.A. (Sports Afdeling) foretagne demonstrationsmarch gennem byen".²⁹ Det må formodes, at rollefordelingen mellem de to ledere har været som angivet af dem begge. Dermed er det ikke udelukket, at Frits Clausen var den egentlige ophavsmand såvel til det offentlige møde som til demonstrationsmarchen, selv om der ikke er fundet beviser herpå i det benyttede kildemateriale. I det mindste er det sandsynligt, at han forud var informeret om og havde billiget begge dele. Med den blæst, der havde stået om de forudgående DNSAP-manifestationer, er det svært at tænke sig andet i et autoritært opbygget parti.³⁰ Ved at tie herom gjorde Asmussen og Friis i så fald deres til, at partiføreren ikke blev forbundet med den fiasko, som Spadeslaget blev for DNSAP.

SA'erne mødtes i henhold til områdebefalingen kl. 14.30 på Hovedvej 10 ved Revkjær Skov ca. 2 km syd for Haderslev. Overtøj, cykler m.m. blev opbevaret hos en husmand i nærheden. Demonstrationstoget blev formeret med fylkefører Jes Friis i spidsen fulgt af ca. 25 SA'ere med korte spader og stålhelme. Så kom musikken, og derefter kolonnefører Otto Schmidt fra Tinglev med ca. 120 SA'ere med lange spader. Derpå fulgte yderligere ca. 100 uden spader. Alle var iført uniform. Til sidst i toget gik ca. 30 NSU'er fra partiets ungdomsafdeling National-Socialistisk Ungdom, ledet af maskinbygger Hans Friis, Øster Løgum, bror til Jes Friis. Tilsammen var der en 275 mand i optoget. Optoget afmarcherede omtrent kl. 15. Det fulgte ruten Aabenraavej- Sønderbro-Møllepladsen-Lavgade.³¹ Ved Sønderbro stødte sysselleder Jes Asmussen til optoget. Han gik ved siden af Jes Friis til Højskolehjemmet. Friis var klar over, at marchen var ulovlig, men regnede med, "at selve marchen ville gøre et sådant indtryk på politiet og befolkningen, at der ikke ville blive skredet ind imod dem".³²

Samtidig med afgangen mødte SA-mand, lagerist Lorenz Peter Kjær fra Aabenraa, efter ordre fra partiet op på politistationen for at orientere politiet om, at 400 mand marcherede ad Aabenraavej ind mod byen. Han var klædt i grøn dobbeltradede jakke med skulderstropper, spidsbukser i det samme stof, lange støvler, brun skjorte prydet med to stjerner og et firtal, brunt slips, brunt lædertøj inklusiv skrårem og pistoltske og en blå kasket forsynet med emblemer. Pistoltsken var tom, så Kjær overtrådte ikke våbenloven, men tydeligvis uniformsforbuddet, hvorfor han efter afhøring blev arresteret og indsat i arresten. Haderslev politi viste dermed straks nultolerance overfor brud på uniformsloven.

Det var i tråd med rigsadvokatens cirkulære af 30. november 1940, hvor han indskærpede en nøje overholdelse af uniformsforbuddet, som det senest var formuleret i loven af 30. marts 1940: "Enhver åbenbar eller formodet overtrædelse af loven bør derfor *uopholdelig* gøres til genstand for efterforskning og strafferetlig forfølgning".³³

Ifølge Henning Poulsen var der en mening med, at Lorenz Peter Kjær skulle bruges som budbringer. Om morgenen den 9. april 1940 havde han efter de danske troppers tilbagetog mod Haderslev på egen hånd stillet sig op i sin SA-uniform i Tøndervejskrydset i den sydlige del af Aabenraa og vist de tyske køretøjer på vej videre nordpå. Situationen blev foreviget på et foto, som gik Danmark rundt. Det var til stor gene for DNSAP, der herved blev udstillet som et landsforræderparti. Ikke desto mindre blev Kjær i juni måned udpeget til gruppefører i SA.³⁴

Da Kjær var bag lås og slå, gik Hartmann sammen med politiassistent C. J. Toft og 7-8 betjente, som forinden var alarmeret, fra stationen på Gammelting mod syd for at standse optoget. Lige uden for stationen observerede de en holdende personbil med nummerpladen D.1872. Den havde en hagekorsvimpel i bagruden og indeholdt en del civilt tøj. Føreren fortalte, at det tilhørte SA'erne. Hartmann gav ordre til at arrestere føreren og beslaglægge både bil og beklædning og køre bilen ind i arrestens aflåste gård. Den kontante linje blev fortsat fulgt.

Den første konfrontation i Lavgade – forstærkninger tilkaldes

Lidt før klokken 15.30 mødte Hartmann og hans betjente optoget ud for Lavgade nr. 1. Hartmann rakte armen i vejret og gav flere gange optoget påbud om at standse. Men forgæves. Jes Jensen Friis råbte: "Vi lader os ikke standse". Han gav optoget kommandoen "Fremad" og gjorde med hånden tegn til dem, der gik bag ham, om at følge trop. Nogle betjente trak på egen hånd staven, men deltagerne i optoget hævdede deres spader med den skarpe kant vendt ud mod betjentene, klar til hug. Hartmann gav nok engang Friis besked på at standse, men denne svarede: "Vi vil se, hvem der er de stærkeste". De få betjente blev skubbet til side, og optoget brød igennem politikæden. Da SA'erne passerede Hartmann, truede de fleste ad ham med deres spader. Hartmann gav sine betjente ordre til at følge efter optoget til Højskolehjemmet.

Optogets marchrute gik herefter via Apotekergade, Bispegade, Storegade, Vestergade, Pladsgade og Storegade til Højskolehjemmet, der ud-

gjorde Storegade 55. Højskolehjemmet havde indkørsel mellem nr. 53 og 57, men lå ellers tilbagetrukket på grunden ned mod Dammen, hvor nu Hotel Norden ligger. Efter ankomsten blev de store spader samlet sammen uden for mødesalen, hvor de blev sat under bevogtning, mens de små spader blev taget med ind i salen.³⁵

Sideløbende hermed gik Hartmann tilbage til politistationen for at indkalde assistance. Her var den erfarne overbetjent A.N. Jensen kommet tilstede og havde overtaget vagten. Han fik nu ordre til at søge politimestrene i Aabenraa, Kolding og Odense om assistance.

I den forbindelse tilkom der politimester Aage Agersted i Aabenraa en særlig rolle. Byen var som nævnt hjemsted for den centrale sønderjyske udrykningsenhed, der hurtigt skulle afsted, og som næstkommanderende hos den sønderjyske politiadjutant, amtmand Kr. Refslund Thomsen, var Agersted en nøgleperson i tilkaldelsen af yderligere personel og i ledelsen af de samlede styrker. Herom hedder det i politimester Aage Agersteds beretning: "Uagtet vanskelighederne ved en søndag eftermiddag at få samlet styrken, der hovedsagelig består af honorarlønnede betjente, der ikke har telefon, lykkedes det i løbet af ca. 10-15 minutter at få udrykningsvognen afsted med delingsfører og ca. 17 mand (mere kan vognen ikke rumme). Styrken kom straks efter ankomsten til Haderslev i kamp og fik 4 sårede, som måtte under lægebehandling. Efterhånden som yderligere mandskab mødte op, sendtes de afsted i personbiler, således at assistancen fra Aabenraa udgjorde 30 mand samt 6 kriminalpolitifolk. Hertil kom yderligere ca. 10 mand fra Graasten og ca. 10 mand fra Tønder. Jeg turde ikke blotte Sønderborg politikreds for mandskab, da der var politisk møde med indenrigsministeren som taler. Efter at have konfereret med politikommissær Holten, København, om yderligere assistance fra den øvrige del af landet og efter at have truffet de fornødne sikkerhedsforanstaltninger i min egen politikreds, tog jeg til Haderslev, hvor jeg assisterede politimester Hartmann til kl. 3 morgen med ledelsen af de samlede politistyrker".³⁶

På et ukendt tidspunkt "om eftermiddagen" kontaktede Hartmann tillige den tyske værnemagt ved den lokale kommandant, major Ene-mark. Hartmann anmodede om at få to tyske officerer opstillet ved Højskolehjemmet, så de kunne bortvise tyske soldater, der kunne tænkes at involvere sig i tumulterne. Hartmann skriver herom: "Dette skete, og affæren forløb uden gnidning med militæret eller nogen som helst indblanding fra dets side".³⁷ Både Hartmann og Ene-mark overholdt således den aftale, som var indgået efter Roskilde-demonstrationen.

Den anden konfrontation – ved indkørslen til Højskolehjemmet

Fra politistationen gik Hartmann til Højskolehjemmet, hvor han ankom ca. kl. 15.45. På det tidspunkt var næsten alle deltagere i det offentlige møde på plads inden for i Højskolehjemmet. Hartmann lod de endnu fåtallige politimænd bevogte hovedindgangen, ligesom han lod dem rydde gaden, så tilskuerne blev trængt 60-80 meter tilbage til hjørnet af Vestergade-Storegade og Pladsgade-Storegade, som politiet let kunne bevogte.

Kort efter, at den første forstærkning var ankommet kl. 16.30 – det var 30 betjente fra Aabenraa og 7 fra Kolding – stillede to spadebevæbnede SA'ere sig op som en vagtpost ved indgangen til Højskolehjemmets område. Det skete formentlig på ordre fra kolonnefører Laust Andersen, som Jes Friis havde givet kommandoen over vagten ved mødelokalet.³⁸ Politiets styrke var nu oppe på ca. 50 mand, og Hartmann gav sine folk ordre at anholde de to vagter, "idet jeg bemærkede, at de dog alle sammen skulle anholdes og man kunde begynde med dem". Med slag og spark modsatte de to sig anholdelsen, som ikke desto mindre blev gennemført.

Da SA'erne nede ved Højskolehjemmet erfarede dette, lod der en fløjte uden for salen fulgt af ordren "SA ud", hvorefter næsten alle SA'er brød op fra det igangværende møde, løb ud af salen og greb deres spader.³⁹ En større skare bevæbnet med spader stormede frem mod politiet for at befri de to vagter. Imens råbte de gentagende "For Danmarks ære, frihed og ret".⁴⁰ Hartmann lod betjentene danne kæde hen over indkørslen og gav dem ordre til at trække stavene. SA'erne angreb med korte og lange spader, cyklepumper, gummistave og gærdestaver. Det kom nu til et alvorligt slagsmål, hvor tre politifolk fra Aabenraa blev såret i hænder og arme. De blev forbundet af Arbejdernes Samariter-Korps, som havde oprettet en forbindingspost i Storegade 52, og derfra bragt til amtssygehuset til fortsat behandling. Flere SA'ere blev slået ned med politiets stave. Politiet kom dog snart til kort over for SA'ernes større mængde og lange spader, og det trak sig tilbage til indkørslen til Højskolehjemmet, medbringende de to anholdte. Hartmann gav sine betjente besked på at holde denne position og gav dem tillige ordre til trække pistolerne og tage ladegreb, men også til, at der kun måtte skydes på politimesterens ordre. Flere betjente huskede det siden sådan, at overbetjent Jacobsen fra Aabenraa gav ordren til at trække pistolerne.⁴¹ Det strider ikke nød-

vendigvis mod Hartmanns udsagn om, at han gav ordren – han kan have givet den til Jacobsen, som så råbte den ud til betjentene. Brugen af pistolen var ifølge rigspolitichefens instruks begrænset til nødværgesituationer, men en sådan måtte også siges at foreligge.

Synet af pistolerne fik SA'erne til at indstille angrebet et par meter fra politiet. Fylkefører Jes Friis trådte nu frem foran sine SA'ere. Ifølge Hartmann havde han "helt mistet besindelsen og opfordrede politiet til at skyde på ham". En betjent huskede Friis råbe: "Skyd på mig, så dør jeg for sagen". Opfordringen blev dog ignoreret. En SA-mand fra Christiansfeld råbte ifølge samme betjent: "Fy, fy, I skulle skamme jer. Vi er også danskere".⁴² En anden betjent huskede, at Ejnar Jørgensen ved synet af pistolerne råbte: "Den skulle I have brugt den 9. april, men da var I for feje til det", hvortil betjenten indigneret svarede: "De skulle skamme Dem som dansk mand at komme med en sådan udtalelse. Fy, hvor må De skamme Dem".⁴³ "Måtte-Madsen" fra Aabenraa opildnede sine kammerater: "Slå dem ned de mordere".⁴⁴ Udtalelserne gengives naturligt nok med variationer fra betjent til betjent, men fast står det, at blodet var kommet i kog, i hvert fald hos nazisterne, men sikkert også hos betjentene.

I Lavgade trodser SA politimester Hartmanns påbud om at standse marchen og bryder den svagt bemandede politikæde. Foto: Rigsarkivet Aabenraa, Haderslev politi nr. 909.

Under en forhandling med overbetjent Jacobsen forlangte Friis de to anholdte sat fri. Det gik Hartmann selvfølgelig ikke med til. Hartmann opfordrede Friis og hans folk til at gå tilbage til Højskolehjemmet og fortalte dem, "at de indlod sig på noget, hvis følger de ikke var i stand til at overse". SA'erne blev imidlertid stående. I mellemtiden lykkedes det de to anholdte at stikke af fra den udrykningsvogn, som de var anbragt i bag ved politikæden, og slippe ind til kammeraterne på Højskolehjemmet. Med en skovl havde de haft held til at forhindre betjentene i at lukke døren til udrykningsvognen ordentligt, og det var ikke muligt for den ene betjent, som blev ved vognen, mens de andre styrtede deres trængte kolleger til hjælp, at modstå presset fra de to anholdte.⁴⁵ Flugten var ikke så lidt af en brøler fra politiets side. Den viser, hvor trængt betjentene var, men den løste op for den spændte situation ved indkørslen, for nu kunne Hartmann overtale SA'erne til at gå tilbage til Højskolehjemmet. Det skete med bemærkningen om, at de alle som en ville blive anholdt efter dette. SA'erne gik ind i Højskolehjemmet, hvor mødet fortsatte. Hartmann lod nu alle udgange fra Højskolehjemmet

Politiets optræden i Spadeslaget var resolut og kontant. Her føres en af de to anholdte spadevagter foran Højskolehjemmet ud til en udrykningsvogn. Foto: Rigsarkivet Aabenraa, Haderslev politi nr. 909.

blokere, så ingen SA'ere kunne slippe ud. Der blev sendt bud efter tåregasbomber. Hartmann tilkaldte tillige en motorsprøjte fra Falck, som med kolde vandstråler kunne pacificere SA'erne med deres lange spader. Dette "våben" nævntes ikke i rigspolitichefens instruks, men de fleste vil nok være enige om, at det sammenlignet med tåregas og især med skydevåben var mere skånsomt mod SA'erne.

Op så ventede politiet ellers på flere forstærkninger. Kl. 18 kom fem mand fra Toflund, kl. 18.15 to overbetjente og 13 mand fra Tønder, kl. 18.30 en overbetjent og 14 mand fra Graasten samt en politiassistent, to overbetjente og 24 mand fra Odense. Kl. 20 stødte yderligere 24 mand til fra den fynske hovedstad. Styrken nåede dermed op på 130 ordensbetjente.⁴⁶

Det offentlige møde

Resten af DNSAP's offentlige møde blev afviklet i ro og orden. Det skal her skildres fra begyndelsen. Kaptajn Lærum ankom i en sort uniform lidt i kl. 16, sysselleder Jørgensen først ved 16.20-tiden i bil sammen med fabrikant C.C. Fischer fra Aabenraa. Efter Jørgensens ankomst blev DNSAP's faner og Dannebrog ført ind i salen, og mødet begyndte. Fylkefører Jes Friis gav alle SA'ere besked på at blive i salen efter mødet, så de kunne marchere til deres cykler i samlet flok. Sysselleder Jes Asmussen bød velkommen og gav straks ordet til kaptajn Lærum. Vi kender til Lærums tale fra det bevarede manuskript samt fra overbetjent Riis' referat. De to kilder er mildt sagt ikke overensstemmende.

Ifølge overbetjent Riis indledte Lærum med et hårdt angreb på regeringen Stauning for at have svigtet både op til den 9. april og på selve dagen. Han udtalte, "at lige som Tyskland havde sine novemberforbrydere havde Danmark sine 9. april forbrydere" og han kaldte Stauning for en "pjalt" og hele regeringen for "mordere" og "engelskvenlige pjalter". Under Lærums tale var det, at SA'erne kl. ca. 16.30 blev kaldt ud, og talen blev derfor afbrudt, så længe kampen udenfor stod på. Da denne var forbi, kom ca. 120 SA'ere igen ind i salen, denne gang med deres spader på skuldrene. I to rækker marcherede de ind i salen, og oppe ved talerstolen svingede den ene række til venstre, den anden til højre, således at SA'erne dannede en ring uden om tilhørerne med fronten imod midten af salen. Sådant blev de stående under resten af mødet. Derefter genoptog Lærum ifølge Riis sin tale med ordene: "Her kom vore brune drenge, der skal danne kærnen i Danmarks fremtidige

For at befri de to anholdte spadevagter angriber SA politiet i indkørslen til Højskolehjemmet. Bemærk en af de lange spader løftet til slag. Foto: Rigsarkivet Aabenraa, Haderslev politi nr. 909.

hær, og med vor ånd og vore spader og det der er endnu skarpere skal vi jage hele banden på Christiansborg pokker i vold, ligesom vi for lidt siden fejede politiet bort". Denne udtalelse blev mødt med bravoråb og trampen i gulvet af SA'erne. Om DNSAP's magtovertagelse skulle Lærums stadig ifølge Riis have sagt, at "hvis det danske folk ikke vil forstå os, da må det selv tage følgerne for hvad der sker – for til magten vil vi, og vi kommer det".

Efter Lærums fik Jørgensen ordet. Efter at have nævnt sit arbejde blandt kammeraterne på Sjælland fortsatte han ifølge Riis: "Han sagde endvidere, at disse kammerater kun venter på signalet til at marchere, muligvis det skal komme fra Sønderjylland, muligvis begynder opgøret eller oprøret endnu i dag ved den her lejlighed, de er parate og venter kun på signalet". Så vidt overbetjent Riis.⁴⁷

Foreholdt disse citater fra Riis bestred kaptajn Lærums ganske at have udtalt sig således. Ligeledes bestred han vidneudsagn fra to SA'ere, som under deres afhøring havde citeret Lærums for at sige "at Danmarks nuværende regering, der havde optrådt som forbrydere den 9. april, ville blive fjernede, som forbrydere blev det i Tyskland i 1933".

Til støtte for sin benægtelse fremlagde Lærums en uge efter Spadeslaget sit manuskript, som han hævdede i alt væsentligt at have holdt sig til. Manuskriptet indeholder ganske rigtigt ikke sådanne udtalelser. Lærums vedgik ifølge dette, at det var målet for DNSAP at få regeringen Stauning væk, men "vi bekæmper regeringen med legale midler". Om den 9. april udtalte Lærums, at den var et "forsmædeligt resultat" af den førte politik, der gjorde folk til "svæklinge". Om tiden efter: "På systemets gamle dage, dvs. siden den 9. april har man vist stor fejhed såvel indadtil som udadtil. Man søger at dække sin fejhed indadtil ved at kue folket med latterlige tvangsforanstaltninger". Resten af talen var – stadig ifølge manuskriptet – en afdæmpet gennemgang af DNSAP's ideologi og politik. Overbetjent Riis fik manuskriptet til gennemlæsning, men han fastholdt, at Lærums havde udtalt sig som citeret i hans rapport. Senere, i marts, lykkedes det politiet at få et uvildigt vidne frem. Det var trafikassistent Peter Gunnar Thybjerg Nielsen fra Gørding, som havde deltaget i mødet som referent for *Vestkysten*. Også han huskede, at Lærums tale indeholdt langt skarpere vendinger end manuskriptet.⁴⁸

Påstand stod mod påstand – men det forekommer i det mindste sandsynligt, at Lærums har sammenlignet "novemberforbryderne" i Tyskland, dvs. socialdemokraterne, som indgik våbenstilstanden med de vestallierede i november 1918, med den danske regering og dens kapitulation den 9. april 1940.

Den tredje konfrontation – masseanholdelsen ved Højskolehjemmet

Det offentlige møde var forbi lidt efter kl. 18. De ikke-uniformerede deltagere forlod derefter Højskolehjemmet. Det drejede sig om ca. 120 mænd og kvinder. De stod ikke til anholdelse, og politiet lod dem passere afspærringen. Da Hartmann blev gjort bekendt med Ejnar Jørgensens ovenfor citerede ytringer om et muligt kup, fik han afbrudt telefonforbindelsen fra Højskolehjemmet.

Ved 19-tiden indfandt kaptajn Lærums sig i uniform ved politiafspærringen ved indkørslen til Højskolehjemmet. Her præsenterede han sig som "rigsungsdomsfører" og anmodede om frit lejde for NSU'erne. Hartmann gav ham derpå besked på at føre alle deltagere under 16 år ud af Højskolehjemmet i samlet flok og få Jes Friis til at komme ud til forhandling. Friis blev inde i salen, mens Lærums afgik med de yngste deltagere. De blev af politiet gelejdet ad Storegade mod syd gennem en

meget stor mængde tilskuere, som politiassistent Toft betegnede som "mange tusindtallig". Bortset fra de mange fy-råb led ungdomsafdelingen ingen overlast.

Tiden gik. Omkring kl. 20.30 sendte Hartmann kriminalassistent Jacobsen, overbetjent Jacobsen samt kriminalbetjentene Nielsen fra Aabenraa og Balling fra Haderslev ind i Højskolehjemmet for at få Friis til at komme ud til forhandling. Denne gang indfandt han sig sammen med Jes Asmussen hos Hartmann, som nu gav Friis besked på, at SA'erne kun kunne slippe ud fra Højskolehjemmet, såfremt alle befalingsmænd fra optøget frivilligt lod sig anholde og transportere til politistationen, og såfremt resten i hold á 10 mand afgav deres spader, våben og uniformer til politiet og oplyste dette deres navne og adresser. Det gik Friis ikke ind på, og Hartmann gav nu via Friis SA-lederne en frist på 10 minutter til at overgive sig, hvorefter politiet ville trænge ind i Højskolehjemmet og anholde alle.

Jes Friis fik herefter lejlighed til at sætte sig i kontakt med Frits Clausen, der allerede var undervejs i bil til Haderslev. Friis gik atter ud til Hartmann og anmodede ham om udsætning, indtil partiføreren nåede frem. Det afviste politimesteren.⁴⁹

Da anholdelserne åbenbart kun lod sig gennemføre under magtanvendelse, blev to delinger med Odensebetjente posteret på hver sin side af Højskolehjemmets sal, mens en 15 mand blev stillet op i haven øst for Højskolehjemmet og en halv snes ved brandvejen vest for dette. To delinger blev opstillet ved indkørslen, og resten blev sat til at afspærre gaden, gå patrulje og bevogte politistationen.

Inde i salen stod de spadebevæbnede SA'ere klar ved vinduer og døre. Efter udløbet af de 10 minutters ultimatum gav Hartmann besked på at slå en rude ind på hver side af salen og kaste en tåregasbombe ind gennem åbningen. Det fik SA'erne til at styrte ud af salen og gå til angreb på politiet for at bryde igennem. En betjent huskede siden, at nazisternes hornorkester imens spillede "Vi vestjyder trives bedst i blæst".⁵⁰ Gennembruddet lykkedes ikke, og flere blev anholdt og anbragt i politiets udrykningsvogne under bevogtning. Denne gang slap ingen anholdte fri. I forbindelse med anholdelserne fik en politiassistent et åbent sår i panden efter at være blevet ramt af en spade, en betjent blev såret i højre underarm og en overbetjent ligeledes såret i armen. Under kampen forsøgte flere SA-folk at blænde politiet med stavlygter, men Hartmann svarede igen med projektørerne på udrykningsvognene.

For at spare sine betjente fik Hartmann rullet tre brandslanger ud og sat tryk på, og strålerne fik de tilbageværende SA'ere til at retirere til salen. De trivedes åbenbart ikke i hårdt regnvejr! Hartmann lod på ny tåregasbomber kaste ind. Det tvang SA'erne ud til vandstrålerne. Nogle forsøgte at undvige til siderne, hvor de blev afvist af politiet og sendt tilbage. Politiet benyttede også tåregas uden for Højskolehjemmet. Der var ikke andet at gøre for SA'erne end at kaste deres spader, række hænderne i vejret og overgive sig. Politiet fik dem ind på to rækker. En betjent huskede senere, at nogle af de anholdte på et tidspunkt rakte armen i vejret og råbte hurra, fordi Frits Clausen kom tilstede.⁵¹ Fra de to rækker blev de anholdte SA-ere i udrykningsvognene kørt til politistationen eller arresten i Haderslev, hvorfra 11 mand senere blev kørt til arresten i Aabenraa og 24 til Toftlund. I alt blev der anholdt 239. Heraf var en snes kvinder, civile eller unge under 16, som så snart som muligt blev sat på fri fod. Kl. 23.30 var aktionen forbi.

Under det offentlige møde og under aftenens anholdelsesaktion samlede en tusindtallig skare sig uden for Højskolehjemmet, hvor den sang danske nationalsange og råbte fy efter de arresterede SA-folk.

Efter slaget

Politiet havde sat sin magt igennem og hævdet sin autoritet. Ifølge Agersted havde betjentene bestået prøven. Det var hans opfattelse, "at hele det udkommanderede personale, herunder de honorarlønnede betjente, arbejdede godt, og at der ikke blev anvendt hårdere midler end nødvendigt for at gennemføre politiets opgave... Det må dog bemærkes, at jeg med hensyn til den sønderjyske udrykningsdeling savnede gruppeførere (overbetjente eller ældre, faste politibetjente), idet delingsføreren, overbetjent Jacobsen, der udførte et fortrinligt arbejde, var eneste befalingsmand ved delingen".⁵²

Under kampene fik 23 betjente større eller mindre skader ved sammenstødene og måtte under behandling. De værste skader var en brækket arm, et dybt kødsår ind til knoglen i panden, et brud på en overarmsmuskel og en brækket lillefinger, mens resten mestendels var hævelser, blodudtrædninger og ømhed. Én måtte indlægges på amts- sygehuset, en anden måtte holde sengen nogle dage. Skaderne skyldtes i de fleste tilfælde hug fra spade. De skadede betjente fordelte sig med 9 fra Odense, 6 fra Haderslev, 4 fra Aabenraa, 3 fra Kolding og 1 fra Tønder.⁵³

Kolding, Gråsten, Toftlund og Tønder, mens 15 mand fra Aabenraa blev tilbage for at gå på patrulje i byen og for at hjælpe til med afhøring af de mange anholdte. Afhøringerne begyndte straks efter aktionen og var først ført til ende næste dags aften ved 18-tiden. Da var en snes mand blevet fængslet, mens resten var blevet løsladt og nogle få indsat til afsoning af bøder.

I forbindelse med Spadeslaget beslaglagde politiet af bevæbning 106 lange spader og 20 korte, en tynd jernstang på en meters længde, en træstok af samme længde, en spadserestok, 10 almindelige cykelpumper, der også var brugbare som slagvåben, samt 20 gråmalede stålhelme og 15 hjelmbereremme. Dertil kom en række uniformsgenstande såsom 13 sorte kasketter med blanke skygger, 2 brune livremme med skråremme, 1 brun skjorte, 1 hagekorsarmbind samt 29 tornystre med og uden indhold og endvidere nogle Dannebrogsg- og hagekorsvimpler og faner, nogle musikinstrumenter, civilt tøj og forskelligt andet.⁵⁶

Forulempelse af løsladte SA-folk – amnesti – hæder til betjentene

De anholdte kunne fængsles indtil den 27. december, men ingen SA-mænd kom til at holde jul bag tremmer. De fængslede blev løsladt, efterhånden som de var afhørt af betjente fra Haderslev eller andre sønderjyske stationer. For de fleste skete det mandag den 9. december. Det tyske mindretals avis *Nordschleswigsche Zeitung* bragte den 10. december en længere omtale af, hvorledes adskillige løsladte var blevet forulempet af menneskemængden, når de forlod arresten i Laurids Skaugsgade og gik over Gammelting og ned ad Nørregade til rutebilstationen. Avisen skrev, at "de uden beskyttelse blev overladt til vilde horder, der ofte i umiddelbar nærhed af politibetjentene slog dem til jorden, uden at der blev skredet ind. Denne skandale varede i flere timer. Først hen mod aften blev de løsladte SA-mænd fulgt til banegården under politiets beskyttelse". Om politiet skrev avisen, at ordensmagten ved denne lejlighed havde løst sin opgave dårligt eller slet ikke.⁵⁷

Kritikken af Haderslev politi førte til, at politimester Hartmann gav overbetjent A.N. Jensen besked på at optage en særskilt rapport om forholdene ved løsladelserne. Heraf fremgik, at alt disponibelt mandskab var på gaden for at holde opsyn med de usædvanligt mange mennesker til langt efter mørkets frembrud. Afhøringer af de patruljerende betjente viste, at de konstant måtte give folk besked på at passere gaden

For at undvige politiets tåregas og brandsprøjter væltede SA'erne et stakit mellem Højskolehjemmet og ejendommen mod øst. Foto: Rigsarkivet Aabenraa, Haderslev politi nr. 909.

for at forhindre sammenstimlen i klynger. Det var mest børn, bybude, lærlinge og andre unge mennesker, som var på gaden. Betjentene bemærkede, at der blev råbt "fy!", "føj!" og "landsforrædere" og truet ad de løsladte, som "blev fulgt på vej" af skarer af nysgerrige. Betjentene kunne over for A.N. Jensen oplyse fire tilfælde af korporlig forulempelse. En løsladt nazist fik, skønt han blev ledsaget af en betjent på få skridts afstand, et knytnæveslag i hovedet på Jomfrustien, så han tumlede om. Betjenten kunne ikke nå at pågribe den skyldige, der straks forsvandt ind i mængden, uden at efterlade den ramte ubeskyttet. En anden blev slået ned i Nørregade og fik småskrammer i ansigtet. En tredje fik et slag i ansigtet, så læben blødte, formentlig på Teaterstien på vej til banegården. En fjerde fik et drag over nakken i Gåskærgade.⁵⁸ En række senere afhøringer af civile vidner førte til nogenlunde det samme resultat.⁵⁹

*Nordschleswigsche Zeitung*s skildring var således ikke grebet ud af luften. En håndfuld SA-folk havde fået bank, og politiet havde besvær med at opretholde lov og orden, om end det næppe var så passivt som hævdet i avisen. Det var således ikke kun på Højskolehjemmet om sønda-

gen, at gemytterne var i kog – det var de også ude i byen om mandagen. Haderslev fulgte dermed mønstret fra hovedstaden, hvor københavnere havde givet nazister bank på vejen hjem fra "Den lille hornblæser".

Løsladelserne fortsatte i de følgende dage uden dramatik. Fylkefører Jes Friis blev som den sidste sat på fri fod den 22. december, så ingen sønderjyske SA-folk kom til at holde jul i arresten. Ejnar Jørgensen blev samme dag overgivet til Roskilde arrest til afsoning af en tidligere straf.

Det var planen, at de løsladte senere skulle for retten for at få udmålt deres straf. Men sådan kom det ikke til at gå. Den 11. december 1940 skrev Frits Clausen til understatssekretær Luther i det tyske udenrigsministerium for at få besættelsesmagten til at fjerne den danske regering. Her vedlagde han et udklip med *Nordschleswigsche Zeitungs* artikel som dokumentation for hans påstand om, hvorledes de danske nationalsocialister blev brutalt forfulgt.⁶⁰

Den 18. december blev DNSAP's situation diskuteret på et møde i det tyske udenrigsministerium mellem Luther, Renthe-Fink og Ribbentrop. Ribbentrop gav her Renthe-Fink ordre til at standse den påståede hetz mod de danske nazister.⁶¹

Ved nytårstid rejste Renthe-Fink spørgsmålet over for udenrigsminister Erik Scavenius og foreslog en amnesti til alle deltagere i Spadeslaget begrundet med ønsket om politisk afspænding. Den 21. januar 1941 foreslog han også amnesti overfor Stauning. Der blev herefter indledet forhandlinger.⁶² På dansk side var man ikke uvillig til en bred amnesti til SA-folkene, men den måtte ikke omfatte personer, som bevisligt havde gjort sig skyldige i vold eller trusler om vold mod politifolk, da dette ville underløbe politiets autoritet. I en forhandling mellem udenrigsministeriets direktør Nils Svenningsen og Paul Kanstein fra gesandtskabet anerkendte sidstnævnte dette synspunkt og tog tillige til efterretning, at ca. 30 ville blive retsforfulgt, mens ca. 190 ville gå fri.

Kanstein blev imidlertid underkendt af gesandten og erstattet i forhandlingerne med dr. Stahlmann. Gesandtens holdning var, at alle skulle gå fri, ellers ville en afspænding ikke blive opnået. Svenningsen og de øvrige danske forhandlingsdeltagere spurgte så, om man fra tysk side ville øve indflydelse på DNSAP for at forhindre gentagelsestilfælde. Hertil svarede Stahlmann ifølge referatet, "at der jo ikke mellem tyskerne og de danske nationalsocialister bestod en sådan forbindelse, at der fra tysk side kunde gøres noget i den antydede retning. En påvirkning af de danske nationalsocialister ville jo være en indblanding i interne danske forhold, og noget sådant lå jo tyskerne ganske fjernt".

Da man fra dansk side tørt bemærkede, "at selve denne forhandling vel også måtte siges at være indblanding i interne danske forhold", benægtede Stahlmann, at dette var hensigten.

Svenningsen foreslog derpå afstraffelse af Jes Friis og en tre-fire andre ledere. Stahlmann mente, man i så fald kunne nøjes med Friis. Rigspolitichefen svarede, at man så risikerede at gøre ham til martyr. Fra dansk side fremlagde man et brev af 11. februar 1941 fra Jes Friis til politimester Bjerre i Graasten, hvori Friis advarede Bjerre mod at retsforfølge SA-folk og truende skrev: "De er sikkert også klar over, at en nyordning i vort land sker inden for en overskuelig tid, hvorefter enhver der driver politiske forfølgelser vil blive krævet til ansvar". Herefter kunne Stahlmann godt se, at en eftergivelse af Friis' straf kunne virke særlig uheldig, og han ville forelægge det danske synspunkt for gesandten. Renthe-Fink ville imidlertid ikke gå med til en strafforfølgelse mod Jes Friis eller andre ledere, men kun mod personer, som påviseligt havde udøvet vold. Han mente i øvrigt, at statsministeren havde givet tilsagn om fuld amnesti ("en ordning uden indskrænkninger") allerede ved de første samtaler. Rigspolitichefen fandt det nærmest umuligt at undersøge den personkreds, som bevisligt havde slået politiet med spader. Det hele endte med, at udenrigsminister Scavenius gik ind på at give amnesti til alle under forudsætning af, at dette ikke fremover ville forhindre politiet i at håndhæve uniformsforbuddet og straffe overtrædelser heraf. Rigsadvokaten fik derpå den 6. marts 1941 ordre til at frafalde tiltale mod alle fra Spadeslaget inklusive kaptajn Lærum. Pressen fik besked på ikke at omtale tiltalefrafaldet.

Efter Befrielsen overvejede Statsadvokaten i Sønderborg en genoptagelse af sagerne.⁶³ Det endte med, at tre af deltagerne i Spadeslaget blev dømt for deres handlinger.⁶⁴ For Jes Friis trak Spadeslaget endnu længere skygger. Da han i 1978 stillede op for Fremskridtspartiet ved amtsrådsvalget i Sønderjylland, blev han indhentet af sin fortid og måtte trække sin kandidatur tilbage.⁶⁵

Kunne man ikke straffe SA-folkene under krigen, kunne man i hvert fald hædre betjentene og deres indsats. Politimester Hartmann indstillede den 21. marts 1941, at 22 af de 23 sårede betjente hver fik et honorar på 100 kr. uanset omfanget af deres skader, "idet alene beskadigelsen viser, at de pågældende politifunktionærer har været fremme i de forreste rækker". Overbetjent Hejstgaard fra Tønder, der var hårdt såret med en brækket arm over håndleddet efter et spadehug og måtte gennemgå en smertefuld sygebehandling, ønskede han at honorere med

400 kr. Endvidere indstillede politimesteren, at politiassistent C.J. Toft fra Haderslev, konstitueret politiassistent Jens Jacobsen fra Aabenraa, politiassistent Godtfred Rasmussen fra Odense, overbetjent Andreas Nielsen Jensen fra Haderslev, overbetjent Laurentinus Hansen fra Kolding, kriminalassistent Arthur Odin Thor Bentzen fra Haderslev og overbetjent Ejner Hartvig Gjerste fra Odense blev udmærket med Dannebrogsmændenes hæderstegn. Indstillingen blev bakket op af justitsminister Harald Petersen, der ad den vej ville styrke moralen inden for politiet. Den 7. april fulgte Christian 10. indstillingen om hæderstegnene og tilkendegav dermed over for offentligheden, at kongemagt og regering bifaldt politiets optræden under Spadeslaget.⁶⁶ For Harald Petersen blev belønningen af betjentene et søm i hans politiske ligkiste. Ifølge Henning Poulsen var den udslagsgivende for, at han efter tysk pres måtte træde ud af regeringen i juli 1941.⁶⁷

Konklusion

Spadeslaget den 8. november 1940 i Haderslev udsprang af en demonstrationsmarch med spader arrangeret af det sønderjyske SA i tilknytning til et lovligt politisk møde på Højskolehjemmet, arrangeret af DNSAP i Barved og Ellum sysler. Den umiddelbart ansvarlige for marchen var fylkefører Jes Friis, Øster Løgum, men det må anses for sandsynligt, at partifører Frits Clausen i det mindste har været informeret om marchen og mødet og godkendt disse. Formålet med marchen var at bryde såvel uniformsforbuddet som forbuddet mod optog og demonstrationer og dermed skaffe DNSAP større handlerum i offentligheden.

Politiet skulle skride ind mod den dobbelte lovovertrædelse – og gjorde det. Det var for fåtalligt til at kunne standse marchen, der fortsatte hen til Højskolehjemmet. I mellemtiden tilkaldte politimester Hartmann forstærkninger, som indtraf under og efter det offentlige møde. Skønt mange kom så langt borte fra som Odense, bestod politiberedskabet sin prøve.

Da SA under mødet opstillede to spadevagter ved indgangen til Højskolehjemmets område, blev de arresteret af politiet. Det fik SA'erne til at styrte ud fra mødet, gribe deres spader og angribe politiet for at befri de to fangne kammerater. Det kom herunder til så alvorligt et slagsmål, at politimesteren måtte beordre sine folk til at trække pistolerne og klarføre dem til skydning, men kun skyde efter udtrykkelig ordre. I henseende til, at mange politifolk blev såret af SA'ernes lange spader, forelå

der en nødværgesituation, og det var en rimelig disposition at true med skydevåben. Truslen skaffede den fornødne våbenstilstand til at føre forhandlinger, der dog endte i en hårdknude. Den blev først "løst", da de to anholdte flygtede, hvilket politiet nok kunne have forhindret.

Politimesteren afventede herefter samtlige forstærkninger ankomst og rekvirerede to andre magtmidler, nemlig tåregas og brandsprøjter. Ved brugen af dem lykkedes det at anholde samtlige SA-mænd, som befandt sig på Højskolehjemmet. Brugen af tåregas kom bag på SA'erne. Den var ikke taget i brug ved de tidligere DNSAP-uroligheder – og det er spørgsmålet, om ikke Spadeslaget var første gang, dansk politi

Efter anholdelserne tog politiet fotos for at bevise overtrædelsen af uniformsforbuddet. Her ses en mellemfornøjet SA-sektionsfører i opstilling som spadevagt. Foto: Rigsarkivet Aabenraa, Haderslev politi nr. 909.

overhovedet anvendte tåregas. Efter rigspolitichefens instruks måtte tåregas kun anvendes i nødværge. Det er diskutabelt, om der forelå en nødværgesituation i forbindelse med anholdelserne, og brugen af brandsprøjter var slet ikke nævnt i instruksens. Indsættelsen af begge magtmidler var imidlertid nødvendig for at gennemføre anholdelserne uden at et større antal politifolk skulle såres hårdt ved spadehug. Tåregassen, og særlig brandsprøjterne, var desuden mildere magtmidler end knipler, endsige pistoler. Med sin på én gang resolute og afpassede reaktion forhindrede politiet dels, at Spadeslaget blev startskuddet til en oprørs lignende tilstand fremkaldt af SA, dels at SA fik sine martyrer – to situationer, som hver især måske kunne have provokeret besættelsesmagten til at gribe ind. Samlet må politiets indsats i Spadeslaget bedømmes som konsekvent, kontant, koordineret og konduitepræget, om end måske ikke i alle detaljer korrekt i henhold til instrukserne. I december 1940 havde Danmark således et politi, som var rede til at hævde loven til forsvar for det demokrati, der var tilbage efter den 9. april.

Opløbet efter SA-folkenes løsladelse og overgrebene mod dem var uværdige, men faldt tilbage på uromagerne. Politiet forholdt sig ikke passivt, men dets ressourcer var utilstrækkelige.

Spadeslaget afspejlede den særlige danske besættelsessituation med en intakt dansk regering og en dansk-tysk samarbejdspolitik. Mens den tyske kommandant i Haderslev i overensstemmelse med den tidligere indgåede aftale med de danske myndigheder holdt sine soldater på afstand fra konfrontationen mellem DNSAP og politiet, hvilket var alt afgørende for Spadeslagets forløb, intervererede det tyske gesandtskab senere og med held for en fuld amnesti til SA'erne. For besættelsesmagten var det vigtigt, at arrangementet med den danske regering fra den 9. april 1940 ikke blev underløbet af DNSAP, mens det ikke kostede den noget at vise solidaritet med de danske nazister bagefter.

For DNSAP blev Spadeslaget endnu en offentlig fiasko, som yderligere øgede partiets afstand fra regeringsmagten. Forsøgene på at opnå denne via demonstrationer på gader og stræder blev indstillet. Heri ligger Spadeslagets Danmarkshistoriske betydning.

For Sønderjyllands danske og demokratiske flertalsbefolkning samt for antinazistisk indstillede over hele landet var det nederlag, som Spadeslaget var for de danske nazister, en tiltrængt opmuntring i en mørk tid.

KILDER

Utrykte kilder:

- Rigsarkivet Aabenraa (RAÅ):
Haderslev politi nr. 908-913, udtaget journalsag 2458 vedr. Spadeslaget, heri bl.a.:
Politimester Hartmanns rapport 28.12.1940 (i nr. 911) med følgende bilag:
Politiassistent C.J. Tofts rapport 8.12.1940 (nr. 910)
Rids af Højskolehjemmet med politiets opstilling (nr. 911)
Fotoalbum (nr. 909)
Liste over tilskadedkomne politifolk (nr. 911)
Erklæring fra kredslægen om sårede SA'ere (nr. 910)
Overbetjent M. Riis' rapport om det offentlige møde 11.12.1940 (nr. 911)
Sammes rapport om SA-optogets samling, opstilling og march 27.12.1940 (nr. 910)
SA's trykte organisationsbestemmelser (nr. 911)
Områdebefaling nr. 18 fra SA i område 1, dateret Rødekro 30.11.1940 (nr. 911)
Kolonnebefaling nr. 1 fra SA 4. kolonne, dateret Tinglev 30.11.1940 (nr. 911)
Overbetjent Riis' rapport 27.12.1940 med resumé af de fundne effekter, dvs. bilag 8-10 og 12 (nr. 910)
Nogle til koden i områdebefalingen (nr. 911)

LITTERATUR

- Billeschou Christiansen, Søren og Hyllested, Rasmus: *På den forkerte side. De danske landssvigere efter befrielsen*. Aarhus 2011.
Koch, Henning: *Demokrati slå til! Statslig nødret, ordenspoliti og frihedsrettigheder 1932-1945*. København 1994.
Lauridsen, John T.: *Dansk nazisme 1940-45 – og derefter*. København 2002.
Poulsen, Henning: *Besættelsesmagten og de danske nazister. Det politiske forhold mellem tyske myndigheder og nazistiske kredse i Danmark 1940-43*. København 1970.

- Afhøringsrapporter 8. og 12.12.1940 med Jes Friis' forklaring og 8.-9.12.1940 med Jes Asmussens (nr. 910)
Rapporter 10.1. og 10.2.1941 om afhøring af 18 betjente, som deltog i Spadeslaget (nr. 911)
Politiadjutantens arkiv nr. 200, journalsag 6221.
Rigsarkivet København (RAK):
Udenrigsministeriets arkiv nr. 120-13: Gruppeordnede sager 1909-1945 120.D.18.d., Haderslev-Affæren 8/12-40 og Amnesti og Benaadning af danske Nationalsocialister

Trykte kilder:

- Alkil, Niels (red.): *Besættelsestidens Fakta*. København 1945, bd. I.
Fædrelandet 1940.
Lauridsen, John T. (udg.): *Føreren har ordet! Frits Clausen om sig selv og DNSAP*. København 2003.
Lovtidende for Kongeriget Danmark for 1940. København 1940.
Nordschleswigsche Zeitung 1940.

- Poulsen, Henning: *Besættelsesårene 1940-1945*. Aarhus 2002.
Rasmussen, René: "De danske nazister". Hans Schultz Hansen og Henrik Skov Kristensen (red.): *Sønderjylland under krig og besættelse 1940-1945*. Aabenraa 2003, s. 77-93.

NOTER

- 1 Poulsen 1970, især s. 59-245 samt konklusion s. 385-391 og resumé s. 484-489.
- 2 Koch 1994.
- 3 Koch 1994, s. 80f, 163-165, 218-221. Afskrift af politibekendtgørelse om møde- og demonstrationsforbud i de sønderjyske politikredse af 12.4.1940 i RAÅ, Haderslev politi nr. 911.
- 4 Lovtidende for Kongeriget Danmark for 1940. København 1940, s. 277f.
- 5 Koch 1994, s. 204-211. Poulsen 1970, s. 164-167.
- 6 Koch 1994, s. 211-213. Poulsen 1970, s. 170f.
- 7 Koch 1994, s. 215. Lovtidende 1940 s. 1673.
- 8 Koch 1994, s. 216-218. Poulsen 1970, s. 222-226.
- 9 Poulsen 1970, s. 233.
- 10 Poulsen 1970, s. 232f.
- 11 Koch 1994, s. 221-227.
- 12 Om DNSAP i Sønderjylland, se Rasmussen 2003. Se også Lauridsen 2002 bl.a. med DNSAP-leksikon s. 473-555 og fortegnelse over sysler og syssellidere s. 568-571.
- 13 Om SA generelt og i Sønderjylland, se Alkil 1945, bind I, s. 431-444 samt Lauridsen 2002, s. 476, 494, 509, 537f, 571.
- 14 RAÅ, Haderslev politi nr. 911, bilag 8 til Hartmanns rapport 28.12.1940.
- 15 RAÅ, Haderslev politi nr. 910, afhøring af Jes Friis 8.12.1940, og samme nr. 911, Hartmanns rapport 28.12.1940, s. 1 og 6.
- 16 Koch 1994, s. 194-196.
- 17 RAÅ, Haderslev politi nr. 910, Tofts rapport s. 2-3.
- 18 Samme s. 5.
- 19 Samme s. 3.
- 20 RAÅ, Haderslev politi nr. 208, rapport af 16.12.1940.
- 21 RAÅ, Politiajudantens arkiv nr. 200, journalsag 6221. Afskrift.
- 22 RAÅ, Haderslev politi nr. 910, rapporter af 9.12. og 30.12.1940.
- 23 RAÅ, Haderslev politi nr. 911, Hartmanns rapport 28.12.1940, s. 3.
- 24 Koch 1994, s. 136, 150-155, 193f.
- 25 Koch 1994, s. 216.
- 26 RAÅ, Haderslev politi nr. 911, udklip af annonce i Fædrelandet 6.12.1940. Der er her en underordnet uoverensstemmelse mellem Hartmanns rapport 28.12.1940 s. 1 og Tofts rapport 8.12.1940 s. 2, idet førstnævnte anfører, at posten ved Højskolehjemmet kl. 15 skulle udvides *med* to mand, sidstnævnte, at posten skulle udvides *til* to mand. Her følges Tofts samtidige rapport.
- 27 RAÅ, Haderslev politi nr. 911, bilag 9-10 og 12 til Hartmanns rapport. Samme nr. 910, bilag 11.
- 28 RAÅ, Haderslev politi nr. 910, afhøring af Jes Friis 12.12.1940.
- 29 RAÅ, Haderslev politi nr. 910, afhøring af Jes Asmussen 8.-9.12.1940.
- 30 Jes Friis' privatarkiv, der netop er afleveret til Rigsarkivet i Aabenraa, har ikke kunnet kaste lys over, hvorvidt Frits Clausen var involveret i beslutningen om marchen og mødet.
- 31 RAÅ, Haderslev politi nr. 910, rapport ved overbetjent M. Riis 27.12.1940.
- 32 RAÅ, Haderslev politi nr. 910, afhøring af Jes Friis 8.12.1940 og Asmussen 8.-9.12.1940.
- 33 Cirkulæret i RAÅ, Haderslev politi nr. 910.
- 34 Poulsen 1970, s. 59f, 232.
- 35 RAÅ, Haderslev politi nr. 910, afhøring af Jes Friis 8.12.1940. Se også RAÅ, Haderslev politi nr. 911, bilag 6 til Hartmanns rapport ved overbetjent M. Riis, s. 2, hvorefter spaderne var stillet op "et sted i hjørnet mellem cykelskuret og brænderummet ved bilgaragerne øst for indgangen til forstue og salen".
- 36 RAÅ, Politiajudantens arkiv nr. 200, journalsag 6221.
- 37 RAÅ, Haderslev politi nr. 911, Hartmanns rapport 28.12.1940 s. 7.
- 38 RAÅ, Haderslev politi nr. 910, afhøring af Jes Friis 12.12.1940.
- 39 RAÅ, Haderslev politi nr. 911, bilag 6 til Hartmanns rapport ved overbetjent M. Riis, s. 2.
- 40 RAÅ, Haderslev Politi nr. 911, rapport af 10.1.1941, udsagn ved politibetjent Christian Bruun.
- 41 RAÅ, Haderslev Politi nr. 911, rapport af 10.1.1941, udsagn ved politibetjentene C.M. Petersen, H. Riber Bertelsen, Ove Jacobsen, Chr. Skovby, Nikolaj Asmussen.
- 42 RAÅ, Haderslev Politi nr. 911, rapport af 10.1.1941, udsagn ved politibetjent Christian Bruun.
- 43 RAÅ, Haderslev Politi nr. 911, rapport af 10.1.1941, udsagn ved politibetjent Christian Holm.
- 44 RAÅ, Haderslev Politi nr. 911, rapport af 10.1.1941, udsagn ved politibetjent Nikolaj Asmussen.
- 45 RAÅ, Haderslev Politi nr. 908, afhøring af kriminalbetjent Svend Mathiesen 11.12.1940. Sst. nr. 911, rapport af 10.1.1941, udsagn ved politibetjent C.M. Petersen, Mads Ravn, Ove Jacobsen.
- 46 Hartmanns rapport 28.12. s. 5: "ca. 150 mand foruden kriminalpolitiet", Tofts rapport 8.12. s. 5: "Ordenspolitiets styrke nu i alt var på 130 mand". Her følges Tofts samtidige og mere præcise angivelse.
- 47 RAÅ, Haderslev politi nr. 911, bilag 6 til Hartmanns rapport ved overbetjent M. Riis 11.12.1940.
- 48 RAÅ, Haderslev Politi nr. 908, afhøring af Lærum 12.2.1941 bilagt manuskript samt afhøring af Riis 25.2.1941 og af Nielsen 1.3.1941.
- 49 RAÅ, Haderslev politi nr. 910, afhøring af Jes Friis 8.12. og 12.12.1940.
- 50 RAÅ, Haderslev Politi nr. 911, rapport af 10.1.1941, udsagn ved politibetjent Hans Hybschmann.
- 51 RAÅ, Haderslev Politi nr. 911, rapport af 10.1.1941, udsagn ved politibetjent Hans Hybschmann. Jfr. nr. 908, rapport 8.12.1940 ved kriminalbetjent Johannsen, der nævner, at Frits Clausen ca. kl. 20.30 indfandt sig på politistationen.
- 52 RAÅ, Politiajudantens arkiv nr. 200, journalsag 6221, rapport 11.12.1940.
- 53 RAÅ, Haderslev politi nr. 911, bilag 4 til Hartmanns rapport.
- 54 RAÅ, Haderslev politi nr. 910, bilag 5 til Hartmanns rapport ved kredslæge Lauritzen.
- 55 *Fædrelandet* 14.12.1940, gengivet i Alkil 1945, bind I, s. 444-446. Udklip af *Fædrelandet* 9., 10. og 14.12.1940 i RAÅ, Haderslev politi nr. 911.
- 56 RAÅ Haderslev politi nr. 908, rapport af 16.12.1940.
- 57 *Nordschleswigsche Zeitung* 10.12.1940.
- 58 RAÅ, Haderslev Politi nr. 910, Hartmanns rapport af 28.12.1940 samt nr. 908, A.N. Jensens rapport 22.12.1940.
- 59 RAÅ, Haderslev Politi nr. 910, rapport af 22.1.1940.
- 60 Gengivet i dansk oversættelse hos Lauridsen 2003, s. 688-691. Jfr. Poulsen 1970, s. 234.
- 61 Poulsen 1970, s. 235-238.
- 62 Om de dansk-tyske forhandlinger om annesti, se RAK, Udenrigsministeriets arkiv nr. 120-13.
- 63 RAÅ, Haderslev Politi nr. 911, fortegnelse over deltagere i optøget og mødet på Højskolehjemmet i Haderslev den 8. december 1940 med angivelse af de rejste sigtelser, dateret 24.9.1945. Listen omfattede 218 personer.
- 64 Koch 1994, s. 228.
- 65 Billeschou Christiansen og Hyllested 2011, s. 246.
- 66 RAÅ, Haderslev Politi nr. 908, Hartmanns indstilling 21.3.1941 og rigspolitichefens brev af 16.4.1940, jfr. RAÅ, Haderslev Politi nr. 911, bilag 4 til Hartmanns hovedrapport. Se også Koch 1994, s. 238f.
- 67 Poulsen 2002, s. 51.

Zusammenfassung

Am 8. Dezember 1940 veranstaltete Dänemarks National-Sozialistische Arbeiter-Partei eine öffentliche Kundgebung im ‚Højskolehjemmet‘ in Hadersleben. Vor der Kundgebung marschierten ungefähr 275 Mann von der schleswigschen ‚Sportsabteilung‘ der DNSAP in Uniform und mit Spaten bewaffnet durch die Stadt. Damit verstieß die SA bewusst gegen das Verbot der politischen Uniformierung. Die Polizei in Hadersleben konnte alleine den Marsch nicht verhindern. Mit Verstärkung aus den benachbarten Polizeikreisen wurde aber das ‚Højskolehjem‘ umstellt. Es kam zu Schlägereien, als die Polizei zwei Wachtposten der SA verhaftete. Mehrere Polizisten wurden durch Spatenschläge verletzt, den Polizeibeamten wurde befohlen, ihre Waffen zu ziehen, jedoch kam es nicht zum Schießbefehl. Nach der Kundgebung verließen die Zivilisten den Saal. Mitglieder der SA weigerten sich verhaftet zu werden und blieben im Saal. Mittlerweile war die Zahl der Polizeibeamten auf 130 angestiegen. Die Mitglieder der SA wurden unter Anwendung von Tränengas heraus getrieben. Mit ihren Spaten versuchten die SA-Mitglieder die Polizeisperre zu durchbrechen, wurden aber mit kalten Wasserstrahlen von Brandspritzen zur Ruhe gebracht. Insgesamt 239 wurden verhaftet. 23 Polizeibeamte und 10 SA-Mitglieder wurden verletzt bei den Zusammenstößen, die im Volksmund als „Spatenschlacht“ bezeichnet wurde. Die Spatenschlacht war für die DNSAP eine Niederlage. Die Wehrmacht hielt sich von den Auseinandersetzungen fern.

Side om side i det kommende Europa

København-Bonn erklæringerne og Vesttysklands optagelse i NATO, 1948-1955

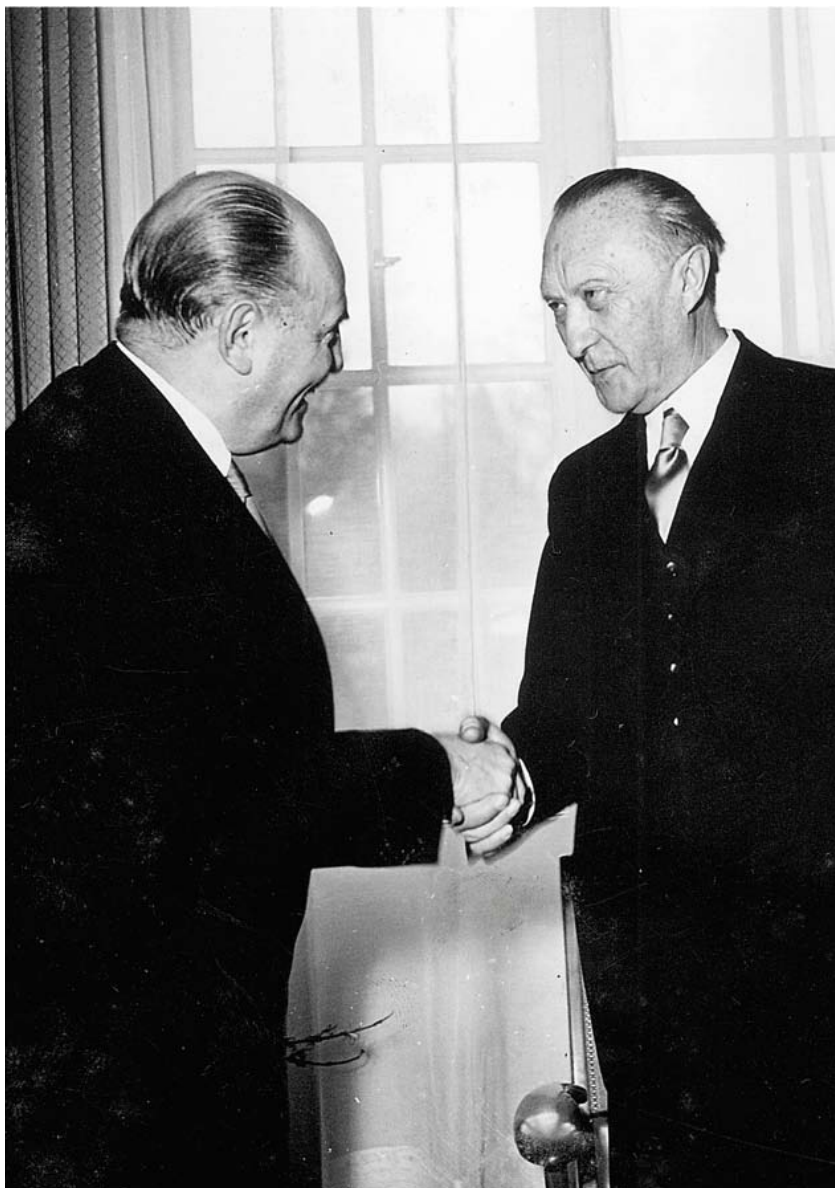
AF JESPER THESTRUP HENRIKSEN¹

Fremstillingen af Vesttysklands optagelse i NATO har i Danmark ofte været knyttet til en løsning af mindretalsspørgsmålet i Sydslesvig som et dansk krav til tyskerne, inden man ville godkende deres NATO-medlemskab. Og fokus har ofte været rettet mod den danske regerings og andre danske politikeres indsats i den anledning. I denne artikel argumenteres for, at der var fælles dansk-vesttyske sikkerhedspolitiske interesser i et tæt forsvarssamarbejde mellem de to lande, der gjorde det oplagt at løse mindretalsproblemerne nord og syd for grænsen samtidig med Vesttysklands optagelse i NATO. Interesser, der navnlig blev varetaget af konservative danske og tyske parlamentarikere i forberedende samtaler forud for det afgørende NATO-topmøde i Paris.

Indledning

Den 29. marts 1955 underskrev den danske stats- og udenrigsminister H.C. Hansen og den vesttyske forbundskansler Konrad Adenauer hver deres ensidige erklæring. Erklæringerne skulle for fremtiden sikre henholdsvis det tyske og det danske mindretals politiske og kulturelle rettigheder. De to erklæringer er siden blevet kendt som København-Bonn erklæringerne, og de er efterfølgende blevet tillagt stor betydning for en ny begyndelse for mindretallene, ligesom de er blevet fremhævet som en model for lignende mindretalsløsninger andre steder i Europa.² Erklæringerne er ligeledes blevet tillagt stor betydning for forholdet mellem Danmark og Vesttyskland, herunder især for samarbejdet inden for NATO.

I denne artikel bliver København-Bonn erklæringerne primært vurderet ud fra et sikkerhedspolitisk perspektiv. Der argumenteres for, at erklæringernes tilblivelse i høj grad hang sammen med den sikkerhedspolitiske situation i midten af 1950'erne. I forlængelse heraf bliver det påvist, at det var utænkeligt, at den danske regering havde nedlagt veto mod et tysk NATO-medlemskab, hvis ikke der var fundet en løsning på det danske mindretals problemer i Sydslesvig. Dette syn adskiller sig

På billedet fra 1951 ses den vesttyske kansler Konrad Adenauer og den danske forsvarsminister Ole Bjørn Kraft trykke hånd. På dette tidspunkt var Vesttyskland ved at blive en meget tæt forsvarsallieret for Danmark. Men det var ikke noget man kunne sige højt, at den tidligere hovedfjende nu var en nødvendig partner i forsvaret af Danmark. Kilde: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

ikke væsentligt fra den hidtidige forskning om erklæringerne, men i denne artikel tillægges baggrunden med den kolde krig endnu større betydning, end det er gjort tidligere. Og der argumenteres for, at der var en fælles dansk-vesttysk interesse i at få klaret mindretalspørgsmålet i Sønderjylland og Sydslesvig, idet den vesttyske regering opfattede en sådan mindretalsafklaring som en mulighed til at vise den nye vesttyske stats demokratiske forankring.

Der er i forvejen foretaget en omfattende forskning om København-Bonn erklæringerne. Her står den af Jørgen Kühl redigerede *København-Bonn Erklæringerne 1955-2005. De dansk-tyske mindretalserklæringers baggrund, tilblivelse og virkning* fra 2005 som et hovedværk. Men også Johan Peter Noack har i *Det danske mindretal i Sydslesvig 1948-1955. Bind 2* fra 1997 behandlet emnet, og det er især hans anvendelse af materiale fra det tyske udenrigsministerium, der er trukket på i denne artikel.

Undersøgelsen tager hovedsageligt udgangspunkt i sikkerhedspolitiske arkivalier fra det danske og det tyske udenrigsministerium samt fra Forsvarets Efterretningstjeneste. De udenrigsministerielle arkivalier giver et godt overblik over den overordnede sikkerhedspolitiske sammenhæng, mens materialet fra FE giver et mere detaljeret og konkret indblik i samarbejdet med tyske flådeofficerer, samt et vigtigt perspektiv til især danskernes sikkerhedspolitiske syn på Vesttysklands optagelse i NATO.³ Yderligere er kilder fra Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (ADCB) er inddraget, idet den tidligere redaktør for Flensborg Avis, Karl Christiansen, i sit arkiv har indsamlet arkivalier, der afspejler hans egne bestræbelser i starten af 1960'erne på at skrive en artikelserie om København-Bonn-erklæringerne.⁴ Denne kildeggruppe kaster lys over de sikkerhedspolitiske linjers samspil med tilblivelsen af erklæringerne, og giver desuden et godt blik på ophavet til sammenkædningen af mindretalspørgsmålet og Vesttysklands optagelse i NATO.

Baggrund – den tidlige kolde krig

I Thorsten Borring Olesen og Poul Villaumes værk om Danmarks udenrigspolitiske historie i perioden kan man læse, at Tyskland⁵ ved krigens afslutning var elimineret som et dansk sikkerhedsproblem.⁶ Det virker da også umiddelbart som en logisk slutning ud fra den historiske kontekst med Hitlertysklands totale nederlag og begyndelsen på den kolde krig, hvor bekvymringerne nu blev rettet mod Sovjetunionen og kommu-

nismen. Der er imidlertid tale om en generalisering, der i værste fald kan medvirke til at give os et noget ensidigt billede af historien. Tyskland var nemlig ikke fjernet som sikkerhedsproblem for Danmark. Problemet havde bare ændret karakter. Sovjet overtog rollen som den altdominerende trussel mod den politiske og territoriale integritet, men Tyskland udgjorde fortsat et sikkerhedspolitisk problem, der skulle løses med varsomhed. Der var nemlig en klar interessekonflikt mellem den offentlige mening og den sikkerhedsmæssige vurdering af, at tyskerne var nødvendige, men ikke særligt påskønnede, samarbejdspartnere.⁷

I et dansk perspektiv var de første par år efter krigens afslutning præget af nogenlunde ro, hvis man ser bort fra Sovjetunionens tilstedeværelse på Bornholm i perioden frem til foråret 1946. Det skal ikke forstås således, at alt var fryd og gammen. Perioden var også præget af usikkerhed om, hvor Danmark skulle placere sig i forsøget på at opnå beskyttelse gennem et internationalt forsvarsfællesskab. Hertil kom opbygningen af effektive efterretnings- og forsvarstiltag, der skulle modvirke en eventuel ny konflikt.⁸ Medlemskabet af FN og den tiltænkte dialog man her forudså, var dog med til at berolige de danske politikere. Hertil kom også aftalen med Storbritannien om dansk deltagelse i besættelsen af Tyskland i forbindelse med den såkaldte Tysklandsbrigade, samt aftaler med briterne og amerikanerne om indkøb af militært materiel. Disse forhold var med til at opbygge et godt forhold til to af krigens store sejrherre, som for fremtiden måtte syntes som tungtvejende sikkerhedstiltag.⁹

I 1948 viste den kommunistiske magtovertagelse i Prag de barske realiteter for småstater uden for internationale forsvarsalliancer. Følgelig meldte frygten for en sovjetisk invasion sig hos de danske beslutningstagere.¹⁰ Amerikanerne begyndte at vise tegn på isolationisme, og briterne var hårdt trængt økonomisk. Danmarks forhandlinger med Norge og Sverige om en nordisk forsvarsunion trak i langdrag, skønt deres forlis syntes uundgåeligt. Dialogen i FN var heller ikke særligt konstruktiv og medvirkede snarere til at udstille de ideologiske forskelle mellem øst og vest. Sidst, men ikke mindst, havde man fået placeret Tysklandsbrigaden, som udgjorde godt halvdelen af Danmarks kampklare tropper, så langt væk som i Oldenburg ved Bremen.¹¹ Det er meget tvivlsomt, om Tysklandsbrigaden, hvis den havde været tættere på Danmark, ville have udgjort noget effektivt forsvar mod en fremrykkende rød hær, men set i lyset af den nye aktive forsvarsdoktrin – ”aldrig mere en 9. april” – skulle forsøget i hvert fald gøres.

Som bekendt blev svaret på Danmarks sikkerhedskvaler – herunder ikke mindst det mislykkede forsøg på at oprette en nordisk forsvarsunion – at Danmark blev stiftende medlem af Atlantpagten i 1949. Men der gik ikke lang tid, inden det stod klart, at det danske NATO-medlemskab langt fra udgjorde den sikkerhedsgaranti, som de danske politikere havde håbet på. Problemet var, at NATO-alliancen ikke ville være i stand til at stille et effektivt forsvar længere østpå end langs Rhinen. Danmark, Norge og størstedelen af Vesttyskland blev altså i NATO-strategernes planlægning behandlet som besat område allerede fra starten af en krig.¹² Situationen var med andre ord langt fra tilfredsstillende for de danske politikere. Det var heldigvis ikke kun danskerne, der syntes situationen var uholdbar, og fra Koreakrigens udbrud i juni 1950 satte NATO-landene sig for at få omorganiseret og effektiviseret forsvaret af Vesteuropa. I vinteren samme år godkendte NATO-rådet derfor oprettelsen af fælleskommandoen SHAPE (Supreme Headquarters Allied Powers Europe),¹³ og at den i 1949 oprettede vesttyske forbundsrepublik med tiden skulle yde et militært bidrag til forsvaret af Vesteuropa.¹⁴

De vesttyske styrker skulle naturligvis bruges til at støtte op om de få allierede tropper, der stadig var tilbage i de nu tidligere besættelseszoner. For Danmark var den vesttyske oprustning af sikkerhedspolitiske grunde velkommen, da den betød en øget chance for, at der kunne etableres et effektivt forsvar i Slesvig-Holsten, som her kunne bremse en invasion af Jylland og det øvrige Danmark. Den udgjorde samtidigt et dilemma, da ideen bestemt ikke faldt i god jord i den danske offentlighed.

Omstruktureringen af NATO og Vesttysklands genoprustning blev behandlet i Folketinget i februar 1951. På papiret var dette ikke ensbetydende med, at Vesttyskland som nation skulle optages i NATO. I den følgende tid forhandlede der således i de større NATO-lande om etableringen af en såkaldt Europahær, ved navn European Defence Community (EDC), hvori der skulle indgå et vesttysk bidrag.¹⁵ Da aftalen kom ind i sin afsluttende fase i starten af 1954, bevirkede franskmændenes skeptiske syn på den tyske genoprustning imidlertid så stor intern splittelse i det franske parlament, at ratifikationen i første omgang blev udsat. Og få måneder efter tiltrædelsen af Pierre Mendès-Frances regering i juni 1954 strandede initiativet helt.

Spørgsmålet om Vesttysklands medlemskab af NATO blev rejst i kølvandet på EDC-sammenbruddet, idet man reelt ikke havde andre alternativer. Et effektivt forsvar af Vesteuropa var simpelthen afhængigt af et vesttysk bidrag, og samtidigt var det vigtigt, at få dette bidrag

forbundet med en international organisation, der kunne sikre en vis kontrol med vesttyskerne.¹⁶ Skiftet fra EDC til NATO blev i Vesttyskland betragtet som en betydelig sejr i kampen for øget selvstændighed. EDC-initiativet, hvor Vesttyskland skulle bidrage med tropper til en hær, den tyske regering reelt ikke ville have megen kontrol over, virkede som en understregning af den manglende vesttyske selvstændighed. I NATO derimod var medlemmerne ligeværdige, uafhængige partnere, der samarbejdede om forsvaret af demokratiet.¹⁷

Et par måneder før var der blevet tilføjet endnu en bekymring for Danmarks sikkerhed. I april 1954 havde vice-SECEUR (Supreme Allied Commander Europe), den britiske feltmarskall Bernard Montgomery, i NATO-rådet luftet en plan om at flytte grænsen for, hvad der blev anset for at være NATO's centralregion og NATO's nordregion, så den kom til at gå langs den dansk-tyske grænse. Hidtil havde regionsgrænsen ligget, så Slesvig-Holsten var en del af nordregionen, mens det øvrige Vesttyskland og resten af det centrale Vesteuropa var en del af centralregionen.¹⁸ I Danmark anså de militære strateger Slesvig-Holsten som det mest naturlige område til at forsvare Jylland. I Slesvig-Holsten var der flere naturlige grænser, hvorfra et effektivt forsvar kunne etableres, mens der i Sønderjylland var et foruroligende fravær af egnede områder. Derfor frygtede man det som et 'worst case'-scenarium i tilfælde af, at regionsgrænsen blev flyttet, at de tropper, der skulle forsvare Danmark fra Slesvig-Holsten, ikke ville bevæge sig nordpå op gennem Jylland, men i stedet vestpå. Og derved overlade Danmark til russerne.¹⁹

Vesttysklands mulige optagelse i NATO lignede dog en udvej. Danmark vidste nemlig, at bestemte vesttyske sikkerhedspolitiske tænkere ville støtte Danmarks ønske om at bibeholde regionsgrænsernes placering i NATO-regi. Danskernes samarbejde med disse tænkere bliver derfor forklaret i det følgende.

Jagten på "operativ rådgivning"

Allerede før medlemskabet af NATO stod det klart for de militære danske myndigheder, at genopbygningen af flåden og en sikring af Østersøen var blandt de opgaver, der skulle sættes stort på i et fremtidigt forsvar. Efter en meget lang periode præget af neutralitetspolitik var Danmark dog på helt bar bund i den bestræbelse, da man samtidig i mellemkrigstiden havde haft et svagt militært forsvar – herunder en svag flåde. Man måtte med andre ord have hjælp i form af såkaldt

"operativ rådgivning". Eftersom tyske officerer var dem, der havde størst erfaring med Sovjet i årene efter krigens afslutning, var det ganske naturligt for den danske efterretningstjeneste at søge efter rådgivere i Tyskland. Tyskland havde som bekendt stor erfaring i at kæmpe mod Sovjet – til vands, lands og i luften – og stor knowhow i forhold til sovjetiske militære strategier. Derfor havde Danmark – nøgternt vurderet – en stor fordel ved at hente hjælp hos vesttyske officerer og militære eksperter.

Den vigtigste tyske rådgiver, som FE fandt frem til, var viceadmiral Hellmuth Heye. Han var en del af en gruppe tidligere marineofficerer, som nu var ansat af den amerikanske flådes efterretningstjeneste. Under Anden Verdenskrig havde han været chef for en af marinens såkaldte

Hellmuth Heye blev Forsvarets Efterretningstjeneste's (FE) tætteste vesttyske rådgiver og samarbejdspartner op gennem 1950'erne. Som højtstående flådeofficer under Anden Verdenskrig havde han stor viden om sovjetisk flådestrategi, og den viden var vigtig for danskerne. Han byggede samtidig bro til Forbundsrepublikkens militære ledelse samt til CDU og kansler Konrad Adenauer. Kilde: <http://ww2gravestone.com>

Kleinkampf-Verbände i Egernførde og Rendsborg. Heyes enhed havde stået for operationer med hurtige torpedobåde samt små én- og tommands ubåde bl.a. i Østersøen. Det var da også lige præcis Østersøen og de danske stræder, som amerikanerne regnede som Heyes spidskompetence.²⁰

Den første kontakt mellem FE og Hellmuth Heye blev etableret gennem en agent tilknyttet FE, der bar kodenavnet "K". Men snart overgik de to parter til direkte kontakt i form af møder og brevveksling, under de familiære kodenavne "Neffe" (Heye) og "Onkel" (FE). Ud over Heyes strategiske erfaringer, var han i udgangspunktet også en nyttig kontakt for danskerne, fordi han var billig i drift. Heyes aftale med amerikanerne indebar en klækkelig gage, samt kost og logi i en villa i Bremerhafen.²¹

Men Heyes største værdi bestod i, at han selv var interesseret i, at Danmark skulle forsvares. Hans strategiske udgangspunkt var at anvende Danmark og Østersøen som en flankesikring af området syd for den dansk-tyske grænse. Han mente, at der i Sovjetunionen herskede en indgroet strategisk kultur – eller "krigsmentalitet" som han kaldte det – der gjorde de sovjetiske generaler bange for flankeangreb. Så bange, at de aldrig kunne finde på at udføre et direkte angreb gennem Vesttyskland, hvis der var mulighed for, at NATO-styrker kunne udføre et flankerende modangreb fra Danmark og Østersøen. I dette perspektiv ville en sikring af dansk territorium med andre ord betyde, at resten af det nordlige Vesteuropa også var sikret.²² Om Heye havde ret i sine antagelser om en sådan sovjetisk krigsmentalitet, er i denne sammenhæng af mindre betydning. Det vigtige er, at det var muligt for Heye og FE at opbygge et næsten symbiotisk forhold med det fælles mål at sikre Danmark mod en sovjetisk invasion.

Det efterretningsmæssige samarbejde kulminerede i sommeren 1952, da Heye oversendte en kopi af en rapport til FE, som hans gruppe i Bremerhafen havde udarbejdet til amerikanerne. Heri blev den strategiske betydning af forsvaret af Østersøen og de danske stræder fremhævet med stor vægt.²³ Rapporten var den hidtil mest gennemarbejdede, og fik yderligere betydning for danskerne, da de fandt ud af, at de strategiske grundbetragtninger var i overensstemmelse med højststående sikkerhedstænkere i Vesttyskland, blandt andet hos general Adolf Heusinger.²⁴ Heusinger var tidligere ansat i den amerikansk finansierede, men tysk ledede efterretningsstjeneste "Organisation Gehlen", der var den direkte forløber for den senere vesttyske efterretningsstjeneste "Bundesnachrichtendienst". Heusinger havde i 1950 fået sæde i det såkaldte

Adolf Heusinger var tysk officer, og under det nazistiske regime var han general. I løbet af 1950'erne fik han en nøglerolle i forbindelse med opbygningen af forbundsrepublikkens forsvar, og han var én af kansler Konrad Adenauers meget nære rådgivere. Heusinger havde stor betydning for udviklingen af det dansk-vesttyske forsvarssamarbejde i 1950'erne og 1960'erne. Kilde: Wikipedia.com. Adolf Heusinger i 1957.

"Amt Blank" i Bonn. Amt Blank udgjorde det uofficielle vesttyske forsvarsministerium i perioden indtil vesttyskerne kunne etablere et reelt forsvarsministerium efter optagelsen i NATO. Her fik Heusinger en lang karriere som en af Konrad Adenauers tætteste sikkerhedspolitiske rådgivere, og derfor kunne danskerne formode, at der lå politisk vægt bag rapportens betragtninger. Heusingers ansættelse i Amt Blank skal i øvrigt ses som en succesfuld kulmination på forskellige tyske militærfolks – herunder også Heyes – langsigtede bestræbelser på at overbevise Adenauer om den sikkerhedspolitiske linje, der placerede flankestrategien, og dermed Danmark og Østersøen, centralt i forsvaret af Vesttyskland.²⁵

Ét af de absolut mest opsigtsvækkende punkter i rapporten var, at der relativt bramfrit opfordredes til et dansk-vesttysk samarbejde om Østersøens forsvar, med en fælles dansk-tysk kommando.²⁶ I tiden var det opsigtsvækkende, eftersom der i Vesttyskland på dette tidspunkt maksimalt var udsigt til, at man skulle stille med et bidrag til EDC, som ikke ville være under reel tysk kommando. Men ved nærmere efter-

tanke forekommer det mindre odiøst, eftersom tyskernes ønsker som nævnt gik i retning af et NATO-medlemskab.

Argumentet om den fælles kommando opstod på baggrund af en vurdering af Sovjets fordele ved at have en samlet kommando for hele deres Østersøflåde. Hvis et sovjetisk angreb blev sat ind i Østersøen, hvilket var sandsynligt, forudså Heye og Bremerhafen-gruppen, at forsvaret ville besværliggøres af mulige interessekonflikter mellem den britiske, den amerikanske, den vesttyske og den danske kommando, der hver især rådede over flådeenheder i Østersøen. Hvad angår den strategiske betydning af at holde Østersøen og de danske stræder, var Bremerhafen-gruppen meget klar i spytet: Hvis dette område faldt, ville et forsvar af det resterende Vesteuropa nærmest være umuligt.

De tyske strategers synspunkter skal både ses som et kortfristet ønske om øget territorial sikkerhed og som en mere langsigtet interesse i at udvide Vesttysklands udenrigspolitiske spillerum. Tysk forskning har allerede fastslået, at Adenauers højeste ønske i perioden 1949-1955 var optagelsen i NATO, men det er vigtigt at huske på, at en stor del af motivationen også var at opnå politisk selvstændighed.²⁷ Faktisk forklarede Hellmuth Heye den danske efterretningstjeneste, at langt de fleste af hans tidligere Wehrmacht-kollegaer, der nu samarbejdede med forskellige dele af de vestlige magters efterretningstjenester, alle havde stillet det krav, at målet med samarbejdet skulle være et uafhængigt og frit Vesttyskland.²⁸

Samarbejdet mellem den danske efterretningstjeneste og de tyske militærfolk skulle vise sig at blive højaktuelt i sommeren 1954. På det tidspunkt var kontakten til Heye ebbet ud for efterretningstjenestens vedkommende, idet Heye var gået ind i politik. I 1953 blev han medlem af Forbundsdagen for CDU, hvilket samtidigt gjorde det muligt for danskerne at genoptage kontakten med ham på et politisk niveau. Således førte det konservative folketingsmedlem, Karl Bøgholm, i sommeren 1954 samtaler med Hellmuth Heye og Adolf Heusinger i Bonn. Og selv om sikkerhedspolitikken var det fremherskende tema under samtalerne, begyndte det danske mindretal i Sydslesvig at spørge i baggrunden.

Vesttysklands optagelse i NATO

Karl Bøgholms besøg i Bonn var et resultat af en stigende tysk bekymring for Vesttysklands image i udlandet. Medlem af Forbundsdagen for CDU, Willy Massoth, havde siden 1950 fulgt den negativt ladede

internationale debat om Vesttysklands genoprustning, og han var kommet til den konklusion, at han måtte gøre noget for at forbedre Vesttysklands image. Massoth havde besøgt Danmark i starten af 1950'erne og havde fået det klare indtryk, at problemerne i grænselandet fyldte meget, og at det havde direkte betydning for danskernes syn på Vesttyskland som helhed. Massoth tog derfor kontakt til "praktisk talt den eneste nordiske parlamentariker, der havde uforbeholden tillid til det tyske demokrati", den konservative Karl Bøgholm.²⁹ Tanken var at invitere Bøgholm til en samtale om de dansk-vesttyske forhold generelt. Ideen var på forhånd godkendt af partifællerne i regeringens CDU-fraktion, hvor især den senere udenrigsminister Heinrich von Brentano var interesseret i Massoths bestræbelser.³⁰ I slutningen af juni 1954 inviterede Massoth Bøgholm til en uformel diskussion med konservative politikere, om temaet "EDC og NATO set med skandinaviske øjne". Bøgholm tog med glæde imod invitationen.³¹

Bøgholm blev af tyskerne beskrevet som udenrigspolitisk ordfører for Det Konservative Folkeparti, som havde en dyb interesse for sikkerhedsspørgsmål. Desuden blev han anset som en sandsynlig kandidat til forsvarsministerposten i en mulig fremtidig borgerlig regering.³² Derfor fik Bøgholm også lejlighed til at tale med Adenauer og desuden med Heusinger og Heye. Samtalen med de to nu tidligere militærfolk drejede sig ifølge Bøgholm om Danmarks strategiske vigtighed for resten af Nordvesteuropa, men Bøgholm sørgede også for at understrege, hvor vigtigt "alle politiske kredse i Danmark" anså Vesttysklands bidrag til forsvaret af Vesteuropa for at være.³³ Altså en bekræftelse af de meget sammenfaldende interesser, som Heye, Heusinger og den danske efterretningstjeneste tidligere havde udviklet.³⁴ Hvis ikke Bøgholm allerede på dette tidspunkt var informeret om Heye og Heusingers strategiske ideer, må han i hvert fald være blevet det her. Som nævnt var en del af disse ideer baseret på et samarbejde med det formål at etablere en fælles dansk-vesttysk kommando til forsvaret af Østersøen. En opgave der bedst kunne løses, hvis Vesttyskland og Danmark blev partnere i NATO.

Efter besøget skrev Bøgholm en kronik under temaet det dansk-vesttyske forhold. Kronikken var delt i to. I den første del behandlede han de nationale mindretal og hvordan både Danmark og Vesttyskland måtte forpligte sig til at sikre mindretallenes rettigheder. Den anden del handlede om sikkerhedspolitik, og ønsket om Vesttysklands optagelse i NATO blev fremført. I den hjemlige andedam gjaldt det om at veje sine ord med omhu, inden man fremlagde en sådan tanke. Derfor kredsede

Den Danske Brigade – eller Tysklandsbrigaden – bestod i starten af 5.000 soldater, og blev i 1947 sendt til Tyskland som en besættelsesstyrke. Den blev først sendt til Oldenburg, men blev senere overflyttet til Itzehoe i Holsten. Op gennem 1950'erne fik styrken under navnet Den Danske Kommando i Tyskland i stigende grad til opgave at samarbejde med det nyetablerede vesttyske forsvar. Den Danske Brigade foran Gottorp Slot den 27. september 1949. Kilde: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Bøgholm lidt om den varme grød. Han beskrev først Østersøens vigtighed, især som flankesikring for resten af Vesteuropa, og påpegede samtidigt, at der i de vestlige lande manglede forståelse for vigtigheden af en flåde, der var tilpasset krigsførelse i Østersøen. Det danske forsvar var dog ikke stærkt nok til at stå alene imod Sovjet, og derfor havde Danmark brug for hjælp. I kronikkens afslutning kom han endelig til sagen, da han fremdrog, at Danmark og Vesttyskland "side om side måtte indtage deres plads i det kommende Europa."³⁵ Dermed gav Bøgholm klart udtryk for, at han ønskede et tysk NATO-medlemskab.

Besøget fandt sted få måneder efter, at Bernard Montgomery gav udtryk for ideen om at flytte regionsgrænserne for NATO's kommandoer således at Danmark risikerede at blive isoleret. Det var selvfølgelig ikke sådan Montgomery udtrykte sig, men det var som nævnt konsekvensen for Danmark. For danskerne udgjorde et tysk NATO-medlemskab dog en udvej. Ud fra de strategiske grundbetragtninger som Heye og

Heusinger var repræsentanter for, var tyskerne også interesserede i at bibeholde status quo i regionsspørgsmålet.³⁶ En enhedskommando for Østersøen som tyskerne foreslog, ville blive besværliggjort – måske endda umuliggjort – hvis Slesvig-Holsten og Danmark ikke længere skulle være i den samme region.

Det danske mindretal i Sydslesvig på dagsordenen

Selvom hovedemnet for Bøgholms besøg som nævnt var sikkerhedspolitikken, var Willy Massoths bestræbelser også et forsøg på at arbejde for en generel forbedring af det dansk-vesttyske forhold. I invitationen til Bøgholm havde Massoth ikke nævnt det danske mindretals problemer i Sydslesvig, men han var klar over, at det var en tungtvejende årsag til den danske befolknings negative syn på Vesttyskland. Da emnet mere eller mindre tilfældigt kom op under selve besøget – muligvis hjulpet på vej af Massoth – viste Bøgholm også en stor interesse for netop det danske mindretal.³⁷

Det skyldtes formentligt, at Bøgholm personligt interesserede sig for mindretallet, men også, at spørgsmålet var blevet mere ophedet, siden Massoth havde besøgt Danmark i starten af 1950'erne. Især Kiel-regeringens beslutning om at hæve spærregrænsen for repræsentation i Landdagen fra 5% til 7,5% i 1951, havde medført stærk kritik fra mindretallet og fra Danmark. Selvom Forbundsdomstolen i Karlsruhe i 1952 havde omstødt beslutningen, var de dansksindede i Sydslesvig stadig under pres. For en 5% spærregrænse gjorde det mere end svært at blive repræsenteret i Landdagen, og med tanke på, at det tyske mindretal i Nord-slesvig med et markant lavere stemmeantal alligevel havde indvalgt et medlem af Folketinget, følte man sig særdeles uretfærdigt behandlet i Sydslesvig. Dertil kom Kiel-regeringens chikanepolitik, hovedsagligt ført an af CDU-ministerpræsidenten, Friedrich Wilhelm Lübke, som bl.a. indebar mere eller mindre lovlige forsøg på at fjerne dansksindede embedsmænd fra betydningsfulde poster i lokalområdet.³⁸

Da mindretallets situation kom på dagsordenen under Bøgholms besøg i Bonn, førte det bl.a. til samtaler med den slesvig-holstenske repræsentant i Forbundsdagen, Will Rasner, samt Kurt Georg Kiesinger, ligeledes CDU, der på dette tidspunkt stod til at blive valgt til formand for det vesttyske parlaments udenrigsudvalg.³⁹ Tyskerne bed især mærke i, at Bøgholm så på sydslesvigsspørgsmålet som det eneste problem, der stod mellem Danmark og Vesttyskland. Hvis især to specifikke pro-

blemer i Sydslesvig blev løst, var der ikke flere udeståender mellem de to lande. Det drejede sig om en fjernelse af 5% spærregrænsen for mindretallet ved valg til Landdagen, samt at de danske skoler fik yderligere tilskud og tysk anerkendelse af deres eksamener.⁴⁰ For Kiesinger nævnte Bøgholm også, at en løsning på mindretalsspørgsmålet efter alt at dømme måtte munde ud i to ensidige erklæringer. En samlet traktat kunne ikke komme på tale, og en gentagelse af de ensidige aftaler, der i 1949 blev udformet i Kiel og København – for eftertiden benævnt Kiel-erklæringen og Københavns-notatet – var heller ikke en fornuftig løsning.⁴¹ Mange i Slesvig-Holsten anså Kiel-erklæringen som noget, den britiske militærregering havde presset ned over hovedet på dem, mens der blandt det tyske mindretal i Danmark var opstået stor utilfredshed med den uofficielle benævnelse "notat".⁴² Hvis man skulle indgå en aftale, måtte der altså findes en gylden mellemvej mellem en traktat og de ensidige og kritiserede erklæringer fra 1949.

For Willy Massoth, der havde taget initiativet til Bøgholms besøg, åbnede der sig gennem samtalerne med Bøgholm en direkte mulighed for at påvirke det dansk-vesttyske forhold i positiv retning. Efter Bøgholms udlægning af det danske grundlag for en løsning på mindretalsproblemet, besluttedes det, at Rasner og Bøgholm på et senere tidspunkt skulle mødes privat og diskutere formen for en løsning. For Massoth var det vigtigste imidlertid, at en løsning af det danske mindretal i Sydslesvigs problemer ville se godt ud i de vestlige demokratiske lande. Det eneste, der nu manglede, var at få skabt internationalt fokus omkring den løsning.

H. C. Hansens tale i Paris

Med Bøgholms besøg i baghovedet, forekommer det derfor ikke underligt, at det hovedsageligt var danske konservative parlamentarikere sammen med sønderjyske Venstre-folk, der nogle måneder senere skulle overtale udenrigsminister H.C. Hansen til at tage spørgsmålet om mindretallets rettigheder op under NATO-rådsmødet i Paris den 22. oktober 1954. Det skete dagen før protokollen om Vesttysklands optagelse i NATO blev underskrevet. H.C. Hansen fik i sin tale ved mødet indflettet, at det ville være fint, om Vesttyskland kunne tage hånd om problemerne i Sydslesvig, således at ratifikationen af protokollen kunne ske i et venskabeligt lys og uden bitterhed. Hansen antydede altså, at der var tale om et indenrigspolitisk problem for Vesttyskland.

Bolden var nu givet op, og hvis Massoths plan om at forbedre Vesttysklands image i udlandet skulle lykkes, gjaldt det om at gribe den.

Talen blev vel modtaget af forbundskansler Konrad Adenauer, der sad med ved mødet som gæst. Adenauer svarede til overraskelse for H.C. Hansen, at han allerede interesserede sig for spørgsmålet, at han havde været i telefonisk kontakt med den nye ministerpræsident i Kiel, Kai Uwe von Hassel, og at han forudså en snarlig løsning.⁴³ Set fra dansk side var svaret overraskende, fordi man havde forventet en forudgående intern tysk drøftelse, inden en tilkendegivelse forelå. Historikeren Johan Peter Noack har anført, at udtalelsen skal tilskrives Adenauers tendens til egenrådighed i udenrigspolitiske spørgsmål, og altså ikke, at der var tale om tilnærmelsesvis aftalt spil i de konservative kulisser.⁴⁴ I den danske offentlighed affødte den positive reaktion givetvis en fornemmelse af, at en sammenkædning af de to spørgsmål kunne fungere som udenrigspolitisk strategi, selvom det virkede meget ambitiøst. Der var i hvert fald relativ bred dansk enighed i pressen om, at de to spørgsmål ikke kunne, eller skulle, skilles ad.⁴⁵

Adenauers reaktion skal ses i lyset af Bøgholms besøg i Bonn, hvor en løsning på mindretallets problemer blev sat på den politiske dagsorden. Ved Adenauers ankomst til Paris lå der i øvrigt et hastetelegram til ham, hvori Kai Uwe von Hassel opdaterede ham om arbejdet vedrørende det danske mindretal. Von Hassel nævnte, at han var gået i gang med at fjerne 5% spærregrænsen for det danske mindretal, men at der dog var en del indenrigspolitiske problemer i den forbindelse.⁴⁶ Telegrammet nævnes også af Noack, men han lader ikke til at stole på, at von Hassel rent faktisk arbejdede for en løsning. Noacks skepsis hænger sammen med, at han så von Hassel som hardlinereren Friedrich Wilhelm Lübkes arvtager.⁴⁷ Men i Willy Massoths beskrivelse af hans bestræbelser på at skabe et bedre dansk-vesttysk forhold nævner han, at von Hassel allerede var bekendt med nødvendigheden af et forbedret forhold, og den betydning mindretallet ville få i den sammenhæng.⁴⁸ Og selvom von Hassel i Noacks fremstilling bliver anset som Lübkes kronprins, var man i Det Sønderjydske Udvalg i starten af 1950'erne enige om, at Lübke var primus motor i chikanen af mindretallet, mens CDU som helhed havde rykket sig.⁴⁹

Grundet sygdom var Lübke i efteråret 1954 gledet ud som ledende CDU-politiker, og alt tyder på, at efterfølgeren von Hassel talte sandt, da han informerede Adenauer om, at han allerede arbejdede på en løsning. Det forekommer da også naturligt, at Will Rasner – der var med

ved Bøgholms møde i Bonn – og von Hassel var i jævnlig kontakt, især om spørgsmål vedrørende det danske mindretal. Der tegner sig således et billede af, at en løsning på mindretallets problemer i Sydslesvig allerede var i gang, inden H.C. Hansen og det danske Folketing begyndte at italesætte problemet offentligt.

Fælles dansk-vesttyske interesser

En alt for kontant sammenkædning af Vesttysklands optagelse i NATO med en løsning af mindretallets problemer, var et problem for den danske regering. Den 12. januar 1955 var der møde i Udenrigspolitisk Nævn herom. H.C. Hansen lagde ud med at nævne, at han var meget ked af den sammenkædning af de to spørgsmål, der var blevet udlagt i pressen. For at understrege dette forhold nævnte Hansen i al fortrolighed, at ambassadøren i Bonn, Frants Hvass, var blevet instrueret om at tale med de vesttyske embedsmænd i Forbundsdagen og forklare den lidt prækære situation. "Ambassadøren skulle i det hele gøre de pågældende tyskere bekendt med de stemninger, der hersker i Danmark og i denne forbindelse ikke lægge skjul på, at Danmark ville ratificere protokollen om Vesttysklands oprustning, men samtidigt fremhæve, at det måtte være i Tysklands klare interesse, at denne ratifikation kunne ske i en god atmosfære og uden bitterhed."⁵⁰

Men Hansen gjorde det også soleklart for medlemmerne af Udenrigspolitisk Nævn, at det aldrig måtte komme på tale, at ratifikationen af protokollen skulle gøres afhængig af en løsning på sydslesvigernes problemer. "Han ville finde det yderst ubehageligt, om Danmark blev det sidste land til at ratificere, og det ville være et tungt ansvar at påtage sig, at medvirke til noget sådant."⁵¹ Én ting var dog, hvad han selv mente, noget andet var, hvordan spørgsmålet så ud udadtil. Over for de andre NATO-lande havde Hansen haft chancen for at forklare sig dagen før mødet. Den 11. januar 1955 afholdt kongen nemlig nytårstaffel, hvor de forskellige ambassadører var indbudt. H.C. Hansen forklarede, at han der havde forsikret repræsentanterne fra de øvrige NATO-lande om, at Danmark ville ratificere protokollen. Men især på grund af pressens skrivelser fandt han det sandsynligt, at der stadig måtte være en vis usikkerhed om Danmarks reelle stilling i spørgsmålet. Derfor fandt han det mest hensigtsmæssigt, at man allerede inden for en uge påbegyndte debatten om ratifikationen i Folketinget, uafhængigt af fremskridtet – eller mangel på samme – i forhandlingerne om mindretalsspørgsmålet.⁵²

Hansens virkelige bekymring var utvivlsomt Danmarks klare afhængighed af et tysk NATO-medlemskab set ud fra et sikkerhedspolitisk perspektiv. Hans formulering om Tysklands klare interesse skal ses som en konstatering af, at siden spørgsmålene var blevet kædet sammen i pressen, gjaldt det nu om at følge med strømmen og få det bedste ud af situationen. Hvad Hansen sandsynligvis ikke var klar over, var, at Willy Massoths motivation for at starte samtaler med Karl Bøgholm – der som nævnt var godkendt af partitoppen i Bonn – jo netop fra starten var at bruge en løsning af mindretalsproblematikken til at forbedre Vesttysklands image i udlandet.

Ud over at der kunne lægges en strategi for at forbedre vesttyskerne image, betød Karl Bøgholms besøg i sommeren 1954 også, at tyskerne kendte de dansksindede sydslesvigeres kardinalpunkter, da forhandlingerne om en mindretalsaftale – i første omgang mellem repræsentanter for mindretallet og regeringen i Kiel – langsomt indledtes i slutningen af 1954. Selvom von Hassel altså allerede arbejdede for en ophævelse af 5% spærregrensen inden H.C. Hansens tale ved NATO-rådsmødet, nævnte han i sin tiltrædelsestale den 8. november 1954, at hvis der skulle blive tale om en fjernelse af spærregrensen, skulle det ske gennem en mellemstatslig traktat, fremfor bare en gentagelse af Københavns-notatet og Kiel-erklæringen af 1949. Hans tale, som var nøje afstemt med det tyske udenrigsministerium, var altså i overensstemmelse med Karl Bøgholms råd til Kiesinger om, at aftalerne fra 1949 ikke var en fornuftig løsning. Men tilsyneladende ignorerede von Hassel, at Bøgholm også havde nævnt, at det ikke kunne komme på tale med en samlet traktat.⁵³

Tyskerne var godt klar over, at en mellemstatslig traktat ikke kunne komme på tale. H.C. Hansen forsøgte lidt desperat at henvise til den samtale, han havde haft med Adenauer i Paris, hvor hans personlige forståelse havde været, at også Adenauer mente mindretalsspørgsmålet var et problem, der alene skulle løses af Kiel-regeringen.⁵⁴ Også selvom Adenauer ikke havde nævnt en konkret fremgangsmåde. Danskernes modvilje var baseret på, at en mellemstatslig traktat kunne åbne for, at tyskerne kunne få indflydelse på dansk politik nord for grænsen, og belært af historien var det noget, man ville undgå.⁵⁵ Og den danske modstand mod en traktat var bestemt ikke blevet mindre med årene.⁵⁶

For Adenauers vedkommende ville en traktat med Danmark ikke desto mindre være et ønskescenarium. Tyskerne havde været udenrigs- og sikkerhedspolitisk katebald mellem de vestlige lande siden

1945, og efter Forbundsrepublikkens etablering i 1949 havde en udvidelse af det udenrigspolitiske spillerum stået højt på den tyske ønskeliste. Willy Massoth havde selv bidt mærke i den negative stemning, der var opstået ved Vesttysklands optagelse i FN i 1950.⁵⁷ Derefter var Forbundsrepublikken blevet trukket gennem hele EDC-cirkuset, hvor især franskmændenes holdning og fordomme havde været altafgørende, og nu opstod den negative debat i forbindelse med det vesttyske NATO-medlemskab. NATO-debatten var ikke særligt koncentreret om, hvad tyskerne ville og hvad de kunne bidrage med. Den var mere fokuseret på, hvordan de øvrige vestlige lande så på tyskerne og hvorvidt tyskerne selv havde gjort op med den nazistiske fortid, eller om de igen kunne finde på at starte en ny angrebskrig.⁵⁸

Kort sagt var tyskerne blevet pålagt en underdanig international stilling både mentalt og juridisk, hvor sikkerheds- og udenrigspolitikken var overladt til udenlandske kræfter.⁵⁹ En mellemstatslig traktat med Danmark ville i den sammenhæng være et stærkt signal. Dels ville den konsolidere tyskernes bekendelse til det vestlige demokratiske system, og dels ville den understrege, at tyskerne var i stand til at føre en selvstændig udenrigspolitik.

Som svar til Hansen udlagde von Hassels partifælle i Forbundsdagen, Will Rasner, den tyske tolkning af begivenhederne i Paris, da han talte ved Forbundsagens debat om, hvorvidt mindretallenes situation forværrede forholdet mellem Danmark og Vesttyskland. Debatten blev afholdt i Forbundsagen den 8. december 1954, og her stillede Rasner spørgsmålstegn ved danskernes modstand mod en traktat, ved at påpege at H.C. Hansen selv havde bragt ideen om en traktat på bane i et internationalt forum, da han talte ved NATO-rådsmødet i Paris.⁶⁰

Rasner var altså i fuld overensstemmelse med von Hassel, og selv om argumentet ikke var verdens tungeste, var det ganske tydeligt, at traktat-ønsket stod højt på ønskelisten. Von Hassels krav om en traktat som modydelse for en ophævelse af 5% spærregrænsen må opfattes som forhandlingstaktik. Han vidste, at spærregrænsen var det vigtigste kardinalpunkt for danskerne, og derfor kunne han ligeså godt forsøge at trække så mange indrømmelser ud af danskerne som muligt. At der var tale om taktik, og at taktikken var formuleret i Bonn, understreges af, at dette største forhandlingsvåben – spærregrænsen – blev trukket frem under forhandlingerne mellem Bonn og København. Givet var det, at von Hassel stod med en mængde indenrigspolitiske problemer, idet mange af hans vælgere i Slesvig-Holsten var imod en dispensation

fra spærregrænsen til det danske mindretal. Derfor ville sammenknytningen med en mellemstatslig traktat gøre en sådan dispensation mere spiselig.

Redaktøren for Flensburger Tageblatt, Hanno Schmidt, understregede også dette forhold i den efterfølgende offentlige debat. Hans holdning var, at det var ligegyldigt, om der blev tale om erklæringer, traktater eller noget helt tredje. Det vigtige var i hans øjne, at mindretallene på begge sider af grænsen fik lige rettigheder, at grænsens placering blev anerkendt, og at de dansksindede forlod deres trodsige holdning til det tyske flertal.⁶¹ Altså krav, der afspejlede en reel bekymring for problemerne i grænselandet, og som ikke mindst var centreret om at finde en løsning på de umiddelbare lokale problemer – set med det tyske flertals øjne. Von Hassel fulgte dog ikke den linje, men en linje der var i fuld overensstemmelse med partifællerne i Forbundsregeringen. Eller sagt med andre ord: en linje der skulle trække problemet op på et udenrigspolitisk niveau, snarere end et indenrigspolitisk.

Den danske regering afviste fortsat at tale om en traktat. Men H.C. Hansens frygt for at blive det sidste land, der ratificerede NATO-aftalen, var entydigt til tysk fordel. Frygten for at forhandlingerne skulle trække i langdrag har med stor sandsynlighed været en vigtig del af overvejelserne bag, at man fra dansk side fulgte tyskernes ønske om at gøre sagen til et udenrigspolitisk anliggende. En indrømmelse, der havde betydning i Tyskland, da danskerne derved implicit anerkendte, at problemet var et mellemstatsligt anliggende, og ikke blot tysk indenrigspolitik. For vesttyskerne, der netop ønskede det mellemstatslige aspekt, var der altså tale om en delvis sejr, og derfor gav de mange indrømmelser i bytte.⁶² Fra uofficielt hold fik danskerne i midten af januar 1955 at vide, at tyskerne fremover ville undlade at kræve en mellemstatslig traktat, ligesom en officiel dansk anerkendelse af grænsens placering ikke længere var noget, man fra tysk side krævede.⁶³ Meldingen kom interessant nok fra Karl Bøgholm, der den 5. januar havde haft det førnævnte møde med Will Rasner om fremgangsmåden for en løsning på mindretalsspørgsmålet.⁶⁴ I løbet af februar 1955 tog de dansk-vesttyske tilnærmelser for alvor fart, og da det kom til deciderede forhandlinger i marts, var der mere eller mindre tale om formaliter.

Det tyske forslag om en traktat, var altså med stor sandsynlighed forhandlingstaktik. Hvis danskerne fik indtrykket af, at traktaten var tyskernes udgangspunkt, ville det være nemmere for tyskerne at trække danskerne med på mellemstatslige forhandlinger. Som nævnt var dan-

skernes udgangspunkt fra begyndelsen, at spørgsmålet var tysk indenrigspolitik. Med andre ord var der for tyskerne nogen idé i at sigte lidt over målet, således at man kunne ende et sted midt i mellem, med de to enslydende statslige erklæringer.

Og selvom tyskerne ikke kunne få deres traktat, kunne de dog opnå en smule af målsætningen om at demonstrere et udenrigspolitisk spillerum. Især hvis danskerne undlod at påpege forskellen mellem sådanne erklæringer og en traktat. Det ville også betyde meget for tyskerne, hvis de kunne overtale H.C. Hansen til at lade den danske erklæring godkende i Folketinget.⁶⁵ En sådan gestus ville give erklæringerne endnu et strejf af udenrigspolitik, i modsætning til Københavns-notatet af 1949, selvom det selvfølgelig ikke var noget, man nævnte for danskerne. Det var snart kun benævnelsen "erklæringer", samt det forhold, at statslederne ikke underskrev det samme papir, der adskilte erklæringerne fra en egentlig traktat.

Som bekendt blev København-Bonn erklæringerne underskrevet i Bonn den 29. marts 1955. En lille uge forinden havde H.C. Hansen indvilliget i at sende erklæringen til godkendelse i Folketinget, og han havde tilføjet, at han den 25. marts ville tage debatten om Vesttysklands optagelse i NATO op i Folketinget, mens han ville fremlægge Københavns erklæringen den 1. april. Således at man kunne undgå, at der fortsat i pressen blev lavet en sammenkædning af de to spørgsmål.⁶⁶ H.C. Hansen havde tilsyneladende endnu ikke forstået, hvad tyskernes egentlige dagsorden gik ud på. Men det var også af mindre betydning, når nu han gjorde sig umage med at tilkendegive sin støtte til det tyske NATO-medlemskab. Og når han på regeringens vegne var parat til at underskrive en erklæring, der sikrede det tyske mindretal i Danmarks rettigheder, ligesom Adenauer med sin underskrift kunne vise omvendt, at den demokratiske vesttyske stat respekterede det danske mindretals rettigheder.

Sammenfatning

Vesttysklands medlemskab af NATO var af afgørende betydning for at sikre de danske sikkerhedspolitiske interesser i midten af 1950'erne. Derfor var det utænkeligt, at den danske stats- og udenrigsminister H.C. Hansen ville nedlægge veto mod Vesttysklands NATO-medlemskab. Danmark havde alvorligt brug for det vesttyske bidrag til forsvaret af Vesteuropa, da det var afgørende for at beskytte Østersøen, de

danske stræder og det danske fastland mod et muligt sovjetisk angreb.

I årene inden Vesttyskland blev medlem af NATO, havde der været et tæt samarbejde mellem Forsvarets Efterretningstjeneste og forskellige vesttyske sikkerhedsekspertter, som havde stort kendskab til Sovjet. Disse eksperter havde tæt kontakt til Adenauer og forbundsregeringen, og havde dermed stor politisk gennemslagskraft i Vesttyskland. Deres strategiske grundopfattelse var at støtte Danmark i spørgsmålet om at bevare NATO's regionsgrænser, således at Slesvig-Holsten forblev en del af nordregionen sammen med Danmark. Det skyldtes en opfattelse af, at forsvaret af Østersøen og de danske stræder var afgørende for forsvaret af både Vesttyskland og Vesteuropa. Derfor var det vigtigt for den danske regering, at den vesttyske stemme i NATO var høj og klar. Sammenkædningen af København-Bonn erklæringerne og Vesttysklands optagelse i NATO spillede således dårligt sammen med Danmarks sikkerhedspolitiske interesser. H.C. Hansens bestræbelser på at forsikre tyskerne om, at Danmark under alle omstændigheder ville ratificere protokollen om Vesttysklands optagelse i NATO, vidner om en frygt for, at tyskerne skulle miste lysten til at støtte deres nordlige lillebror inden for NATO.

På tysk side forholdt man sig anderledes til sammenkædningen af NATO-medlemskabet og en afklaring af mindretalsproblemerne i det dansk-tyske grænseland. CDU-fraktionen i Forbundsdagen anså faktisk en sådan sammenkædning som en mulighed for at forbedre Vesttysklands image i udlandet. I det ovenstående præsenteres flere argumenter, der peger i retning af, at sammenkædningen var en bevidst vesttysk strategi. Især sammenfaldet mellem den konservative Karl Bøgholms besøg i Bonn i sommeren 1954 og de efterfølgende konservative forsøg på at knytte de to ting sammen, antyder dette. Det kan dog ikke påvises, om det var danske eller tyske konservative, der stod bag, eller om der i virkeligheden er tale om et fælles dansk-tysk konservativt initiativ. Det vigtige er, at sammenkædningen var belejlig for tyskerne, hvilket deres danske partifæller var vakse nok til at udnytte i tiden op til vesttyskernes invitation til NATO.

Af både sikkerheds- og udenrigspolitiske grunde var NATO-medlemskabet ét af de vigtigste vesttyske mål. Men sammenkædningen af NATO- og mindretalsspørgsmålet var ikke ubelejlig for tyskernes sikkerhedspolitiske interesser. For at alliancen skulle kunne fungere optimalt, var det vigtigt at medlemslandene respekterede og havde tillid til hinanden. Derfor var det væsentligt, at problemerne med min-

dretallene blev løst. At sammenkædningen netop var med til at bringe positivt fokus på Vesttyskland blandt de øvrige NATO-lande samt at det understregede, at man var en selvstændig nation, der selv kunne føre udenrigspolitik, havde også stor betydning. Men det er vigtigt at påpege, at mindretalsspørgsmålet primært var et bekvemt middel, der blev brugt til at opnå et højere udenrigspolitisk mål.

Argumentet om, at Vesttysklands optagelse i NATO var sidste chance for at sikre det danske mindretals rettigheder, klinger hult. Den nye ministerpræsident i Slesvig-Holsten, Kai Uwe von Hassel, var allerede i gang med at forberede en forbedring af mindretallets forhold, inden H.C. Hansen holdt sin tale ved NATO-rådsmødet i Paris den 22. oktober 1954. Det var en afgørende forskel i forhold til den linje hans forgænger, Friedrich Wilhelm Lübke, gennem flere år havde fulgt i forhold til det danske mindretal, men i efteråret 1954 var Lübke ude af politik, og derfor havde hans efterfølgere noget friere hænder til at føre en mere forsonende mindretalspolitisk linje.

Denne artikel bekræfter forskningens opfattelse af, at det var højst usandsynligt, at Danmark ville nedlægge veto mod Vesttysklands optagelse i NATO, hvis ikke mindretallets problemer blev løst samtidig. Men det kan ikke bekræftes, at den danske regering spillede højt spil – snarere det modsatte. H.C. Hansen gjorde alt, hvad der stod i hans magt for at fortælle tyskerne, at Danmark ville ratificere protokollen. Samtidig fulgte den konservative Karl Bøgholm efter alt at dømme en taktik, der blev udstukket af CDU i Bonn, som gik ud på at få løst mindretalsproblemerne i grænselandet ved samme lejlighed.

KILDER

Utrykte kilder:

- Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Syd-slesvig (ADCB):
I61, Dansk Generalkonsulat for Sydslesvig, 88.11.
P398, Karl Christiansen, nr. 12.
- Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAA):*
Bestand 23, nr. 47.
Bestand 11, nr. 667.

LITTERATUR

- Bohn, Robert: "Die politischen Beziehungen Westdeutschlands zu Dänemark und Norwegen nach dem Zweiten Weltkrieg", Robert Bohn, Thomas Wegener Friis & Michael F. Scholz (red.): Østersøområdet fra Anden Verdenskrig til den Kolde Krig, Middelfart 2007, s. 83-104.
- Christmas-Møller, Wilhelm: *Obersten og kommandøren. Efterretningstjeneste, Sikkerhedspolitik og Socialdemokrati, 1945-1955*, København 1995.
- Dansk Institut for Internationale Studier (DIIS): *Danmark under den kolde krig. Den sikkerhedspolitiske situation 1945-1989*, København 2005.
- Ehlert, Hans, Christian Greiner, Georg Meyer & Bruno Thoß: *Die NATO-option, Anfänge westdeutscher Sicherheitspolitik 1945 bis 1956, band 3*, München 1993.
- Fink, Troels: *Forhandlingerne mellem Danmark og Tyskland i 1955 om de slesvigske mindretal*, København 2001.
- Greiner, Christian: "Die militärstrategische Lage Westeuropas und Westdeutschlands aus der Sicht westdeutscher Militärs", Franz Knipping & Klaus-Jürgen Müller (red.): *Aus der Ohnmacht zur Bündnismacht. Das Machtproblem in der Bundesrepublik Deutschland 1945-1960*, Paderborn 1995, s. 155-168.
- Hansen, Hans Schultz & Henrik Skov Kristensen: "Mindretal og flertal i Nordslesvig 1945-1955": Jørgen Kühl (red.): *København-Bonn erklæringerne 1955-2005*.
- Rigsarkivet (RAK):
Udenrigsministeriet, Lukket Arkiv, Fortrolige Skabssager (UM, LA FSS): 105.I.1.a, 7.Y.103, ad 7.Y.36, ad 7.Y.41.a.
Udenrigsministeriet, Lukket Arkiv, Gruppeordnede sager (UM, LA GS): 105.I.8.s/4.
Forsvarets Efterretningstjeneste (FE): V. Diverse sager (afklassiceret), nr. 4: Diverse 1942-66.
- De dansk-tyske mindretalserklæringers baggrund, tilblivelse og virkning*, Haderslev 2005.
- Hansen, Peer Henrik & Jakob Sørensen: *Påskekrisen 1948. Dansk dobbeltspil på randen af den kolde krig*, København 2000.
- Hansen, Peer Henrik: "Danmark – Østersøens portner under den kolde krig" Robert Bohn, Thomas Wegener Friis & Michael F. Scholz (red.): Østersøområdet. Fra anden verdenskrig til den kolde krig, Middelfart 2007, s. 137-164.
- Lars N. Henningsen (red.): *Sydsvigs danske historie*, Flensborg 2013.
- Jensen, Bent: *Bjørnen og haren. Sovjetunionen og Danmark 1945-1965*, Odense 1999.
- Jølstad, Anders: *Det tyske problem. Norsk sikkerhetspolitisk samarbeid med Vesttyskland 1955-1965*, Forsvarsstudier 5 1995.
- Klatt, Martin: "Sydslesvig og grænsen 1945-1955", Jørgen Kühl (red.): *København-Bonn erklæringerne 1955-2005. De dansk-tyske mindretalserklæringers baggrund, tilblivelse og virkning*, Haderslev 2005, s. 197-218.
- Jørgen Kühl (red.): *En europæisk model? Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1945-2000*, Aabenraa 2002.
- Lammers, Karl Christian: *Hvad skal vi gøre med tyskerne bagefter? Det dansk-tyske forhold efter 1945*, Århus 2005.
- Lidegaard, Bo: *I Kongens navn. Henrik Kauffmann i dansk diplomati 1919-1958*, København 1996.

- Lippert, Otto og H.M. Lunding: *Stemplet fortroligt. Oberst H.M. Lundings erindringer*, København 1970.
- Mariager, Rasmus: *I tillid og varm sympati. Dansk-britiske forbindelser og USA under den tidlige kolde krig*, København 2006.
- Noack, Johan Peter: *Det danske mindretal i Sydslesvig 1948-1955. Bind 2*, Haderslev 1997.
- Olesen, Thorsten Barring & Poul Villaume: *I blokopdelingens tegn. Dansk udenrigspolitisk historie bind 5*, København 2005.
- Pedlow, Gregory: "The evolution of NATO strategy", Gregory Pedlow (red.): *NATO strategy documents, 1949-1969*, Historical Office, SHAPE 1997, s. 9-25.

NOTER

- 1 Artiklen er skrevet af Jesper Thestrup Henriksen, men efter fagfællebedømmelsen er den tilrettet af leder af Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Mogens Rostgaard Nissen.
- 2 For en diskussion af dette, se Kühl 2002. For en diskussion af den såkaldte "ny begyndelse" for det danske mindretal, se Kühls bidrag i Henningsen, red. 2013, s. 237ff.
- 3 Akter fra det såkaldte "lukkede arkiv" blev udgivet i 2001, da Troels Finks kilde-samling til internt brug fra 1959, blev genudgivet af Selskabet til Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. De såkaldte Fortrolige Skabssager var dog ikke en del af denne udgivelse. Fink 2001.
- 4 ADCB: P398, Karl Christiansen.
- 5 I denne artikel er "Tyskland" det samme som "Vesttyskland".
- 6 Olesen & Villaume 2005, s. 14.
- 7 Dette synspunkt er også fremført i DIIS 2005, bd. 1, s. 333. Se også Lammers 2005.
- 8 Se hertil Hansen 2007.
- 9 Mariager 2006.
- 10 For yderligere vedr. den såkaldte "Påskekrise" i 1948, se: Hansen og Sørensen 2000.
- 11 Mariager 2006, s. 207.
- 12 Olesen & Villaume 2005, s. 162-163.
- 13 Pedlow 1997, s. 15.

- Schubert, Klaus von: "Sicherheitspolitik und Bundeswehr", Wolfgang Benz (red.): *Die Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Band 1. Politik*, Frankfurt am Main, 1989, s. 279-323.
- Villaume, Poul: *Allieret med forbehold, Danmark, NATO og Den kolde Krig. En studie i dansk sikkerhedspolitik 1949-1961*, København 1995.
- Witte, Jørgen: "København-Bonn erklæringerne. Den statspolitiske baggrund", Jørgen Kühl (red.): *København-Bonn erklæringerne 1955-2005. De dansk-tyske mindretalserklæringers baggrund, tilblivelse og virkning*, Haderslev 2005.

- 14 Olesen & Villaume 2005, s. 174.
- 15 Greiner 1995, s. 163.
- 16 RAK: UM, LA FSS: 105.I.1.a, "Notat om de militære NATO-myndigheders bedømmelse af NATO's forsvarsmuligheder i de kommende år", 10.11.1954, s. 3.
- 17 Se hertil: Ehlers, Greiner, Meyer og Thoß. 1993.
- 18 Olesen og Villaume, 2005, s. 171.
- 19 RAK: UM, LA FSS, 105.I.1.a: unavngivet følgebrev til "notat om de militære NATO-myndigheders bedømmelse af NATO's forsvarsmuligheder i de kommende år", 10.11.1954; Se også: Villaume 1995, s. 237.
- 20 RAK: FE, Diverse 1942-66: "Referat af møde med viceadmiral Heye, onsdag d. 4/5 i Bremerhafen", 11.5.1949.
- 21 RAK: FE: Diverse 1942-66: "Supplerende oplysninger vedr. HEYE's virksomhed", 31.8.1949.
- 22 RAK: FE: Diverse 1942-66: "Forskellige oplysninger vedr. tyske officerers delta-gelse i udarbejdelse af operationsplaner for Vesteuropa", 29.9.1949.
- 23 RAK: FE: Diverse 1942-66: "Die Rolle der westlichen Seemacht in einem Krieg gegen Russland" 6.1952.
- 24 RAK: FE: Diverse 1942-66: "Rapport vedr. møde i Bremen/Bremerhafen – 28-29/12 1950", 3.1.1951. Se også Greiner, 1995.

- 25 RAK: FE, Diverse 1942-66: "Rapport vedr. møde i Bremen/Bremerhafen – 28-29/12 1950", 3.1.1951.
- 26 RAK: FE, Diverse 1942-66: "Die Rolle der westlichen Seemacht in einem Krieg gegen Russland" 6.1952; se også: Jølstad 1995, s. 12.
- 27 Jf. Ehlers, Greiner, Meyer og Thoß 1993.
- 28 RAK: FE, Diverse 1942-66: "Meddelelse vedr. net 'T'", 24.11.1948. Se i øvrigt: Lippert & Lunding 1970, s. 148.
- 29 ADCB: P398, pk. 12: Unavngiven beskrivelse af forløbet, underskrevet Massoth, udateret.
- 30 ADCB: P398, pk. 12: Unavngiven beskrivelse af forløbet, underskrevet Massoth, udateret; samt samme sted: Brev, Massoth til Jansen, 29.5.1954.
- 31 ADCB: P398, pk. 12: Brev, Massoth til Jansen, 29.5.1954; samt samme sted: Brev, Bøgholm til Massoth, 29.6.1954.
- 32 PA AA: B23, nr. 47: "Aufzeichnung. Betr.: Besuch Dänischer Politiker in Bonn", 14.7.1954., s. 1.
- 33 Ibid., s. 2-3.
- 34 PA AA: B11, nr. 667: "Bericht nr. 920/54: Der konservative Folketingsabgeordnete Bøgholm über Gespräche mit CDU-Politikern in Bonn", 29.7.1954.
- 35 ADCB: P398, pk. 12: oversættelse af Bøgholms kronik af 26.7.1954, udateret.
- 36 Se i øvrigt Jølstad 1995, s. 12.
- 37 PA AA: B23, nr. 47: "Aufzeichnung. Betr.: Besuch Dänischer Politiker in Bonn", 14.7.1954.
- 38 ADCB: I61, 88.11: "Aktive Grenzpolitik der Landesstelle für Heimatdienst", 30.8.1947 og Noack 1997, s. 415-437.
- 39 Se også Noack, 1997, s. 517-518.
- 40 PA AA: B23, nr. 47: "Aufzeichnung. Betr.: Besuch Dänischer Politiker in Bonn", 14.7.1954, s. 4.
- 41 Noack 1997, s. 518.
- 42 Se hertil Hansen og Kristensen 2005, s. 125-196.
- 43 Noack 1997, s. 488-489.
- 44 Noack 1997, s. 488.
- 45 Olesen & Villaume 2005, s. 286.
- 46 PA AA: B11, nr. 667: telegram til Diplagma Paris, 21.10.1954. Se også Noack 1997, s. 496.
- 47 Noack 1997, s. 495-496.
- 48 ADCB: P398, pk. 12: Unavngiven beskrivelse af forløbet, underskrevet Massoth, udateret, s. 2.
- 49 RAK: UM, LA FSS: 7.Y.103: referat af møde i det Sønderjydske udvalg, 30.4.1952, s. 5.
- 50 RAK: UM LA, FSS: ad 7.Y.36: "Referat af møde i Det udenrigspolitiske Nævn", 12.1.1955, s. 10.
- 51 Ibid., s. 7.
- 52 Ibid.
- 53 Noack 1997, s. 498-499.
- 54 Ibid., s. 500.
- 55 Se f.eks. RAK: UM LA, FSS: ad 7.Y.41.a, "Samtale i det britiske Udenrigsministerium den 20. November 1946", s. 2, 21.11.1946.
- 56 Det var også en meget tungtvejende overvejelse da aftalen om Kiel-erklæringen og Københavns-notatet blev indgået i 1949. Se herom ved Klatt 2005.
- 57 ADCB: P398, pk. 12: Unavngiven beskrivelse af forløbet, underskrevet Massoth, udateret.
- 58 Se indrapporteringer fra Udenrigsministeriets Presse-tjeneste i RA: UM, LA GS: 105.I.8.s/4, der giver et godt overblik over den internationale debat. Se i øvrigt: Greiner 1995, s. 164.
- 59 Schubert 1989, s. 280-281.
- 60 Noack 1997, s. 506.
- 61 Ibid., s. 500-502.
- 62 PA AA: B23, nr. 47: "Gesprächsunterlagen für den Besuch den Königl.Dänischen Staatsminister H.C. Hansen am 29. Marz 1955", s. 2.
- 63 RAK: UM LA, FSS: ad 7.Y.41.a: "Referat. Møde med repræsentanter for de dansk-sindede sydslesvigere", 8.2.1955, s. 2.
- 64 ADCB: P398, pk. 12: Unavngiven beskrivelse af forløbet, underskrevet Massoth, udateret; se også Noack, 1997, s. 517.
- 65 PA AA: B23, nr. 47: "Ergebniss der dänisch-deutschen Besprechungen über die Rechte der beiderseitigen Minderheiten", 3.1955, s. 2.
- 66 PA AA: B23, nr. 47: "Abschluss der deutsch-dänischen Minderheitenverhandlungen", 25.3.1955.

Zusammenfassung

Die Darstellung der Aufnahme Deutschlands in die NATO-Allianz wurde in Dänemark häufig mit einer Lösung der Minderheiten-Frage in Südschleswig verbunden als dänische Forderung, bevor man die deutsche NATO-Mitgliedschaft unterstützen wollte. Der Focus richtete sich oftmals auf die dänische Regierung und den Einsatz anderer dänischer Politiker. In diesem Artikel wird dafür argumentiert, dass es sich um gemeinsame deutsch-dänische sicherheitspolitische Interessen dreht in einer engen verteidigungspolitischen Zusammenarbeit der beiden Länder. So war es naheliegend, die Minderheitenprobleme auf beiden Seiten der Grenze zusammen mit der Aufnahme Deutschlands in die NATO zu lösen. Es drehte sich um Interessen, die besonders durch konservative dänische und deutsche Parlamentarier wahrgenommen wurden in vorbereitenden Gesprächen vor dem entscheidenden NATO-Gipfeltreffen in Paris.

En sønderjysk skolestrejke 1951

Da forældre og skolenævn i Terkelsbøl ville beholde lærerinde med nazistisk fortid

AF ERIK NØRR

I dagene fra den 15.-19. september 1951 holdt forældrene næsten samtlige skolebørn hjemme fra undervisningen i Terkelsbøl Skole, da de ønskede at beholde en lærerinde, som havde været vikar på skolen i halvandet år. Tønder Amts Skoledirektion og Undervisningsministeriet ville derimod ikke ansætte lærerinden på grund af hendes forhold under krigen. Konflikten belyser både de særlige forhold i det nationalt blandede skoledistrikt, forholdet mellem lokale og regionale myndigheder og vanskelighederne i tidens sønderjyske skolevæsen med at skaffe lærere.

Skolestrejken i Terkelsbøl i september 1951 var kulminationen på en konflikt mellem forældrene og de lokale skolemyndigheder på den ene side og de overordnede skolemyndigheder, amtsskolekonsulent, amtsskoleinspektion og Undervisningsministeriet, på den anden side. Artiklen har til formål at belyse de forskellige aktørers bevæggrunde og handlinger. Herunder bliver det undersøgt, hvilken indflydelse de nationale forhold i grænsesognet Tinglev, den herskende lærermangel samt holdningen omkring 1950 til lærere, som havde samarbejdet med nazismen og tyskerne under Anden Verdenskrig, fik for lærerindens ansættelse i den kommunale skole. Den lokale sag fra skolens hverdag i Terkelsbøl kan således belyse en række centrale spørgsmål både vedrørende lærerrekrutering og retsopgørets betydning for skolevæsenet i begyndelsen af 1950'erne. Sidst i artiklen behandles spørgsmålet om, hvordan det lykkedes at få strejken afblæst, og hvad der senere skete med lærerinden.

Skolestrejken og dens baggrund belyses af omfattende journalsager i Tønder Amts Skoledirektions arkiv. Heri findes bl.a. amtsskolekonsulent S.C. Brejls dagbogsnotater fra de dage, hvor skolestrejken fandt sted. Da der fra de lokale skolemyndigheders side flere gange indsendes klager til Undervisningsministeriet, findes der også en større journalsag i ministeriets arkiv om konflikten. Dette betyder, at sagen både kan belyses fra lokalt, regionalt og centralt hold. Flere af skolemyndighedernes forhandlingsprotokoller er bevaret. Dette gælder både Tønder Amts Skoledirektion, Tinglev Sogns Skolekommission og Tinglev

Sogneråd. Derimod ses Terkelsbøl Skolenævns protokol ikke bevaret. Desuden kan sagen følges i talrige artikler i dagspressen, især *Sønderjyden*, *Jydske Tidende* og *Der Nordschleswiger*, som dog indtil den 1. december 1951 kun udkom som ugeblad. Hans Fr. J. Hansen, som i 1950 blev bestyrer for nye tyske privatskole i Tinglev, har i bogen *Beiträge zur Schulgeschichte des Kirchspiels Tingleff* (1979) skrevet nogle sider om skolestrejken, men han bygger først og fremmest på avisartikler, ikke mindst fra *Der Nordschleswiger*. Lærerindens fulde navn bringes i de mange avisartikler i sagen, men jeg har i denne artikel, som går dybt ned i personsagen, valgt at benævne lærerinden som Hilda G.

Den generelle skolehistorie i perioden 1920-70 er beskrevet i: *Da skolen blev sin egen* (Dansk Skolehistorie, bind 4, 2014). Den særlige sønderjyske skoleordning er behandlet i min bog *Genforeningens bedste gave. Skoleordning og amtsskolekonsulenter i Sønderjylland og Danmark 1920-1963* (2003). Besættelsestiden og retsopgøret er behandlet af Ditlev Tamm i disputatsen: *Retsopgøret efter besættelsen*, 3. udg. (1997) og i bogen "*Sønderjylland under krig og besættelse 1940-1945*", red. Hans Schultz Hansen og Henrik Skov Kristensen (2003) samt af Henrik Skov Kristensen i hans store bog: *Straffelejren. Fårhus. Landssvigerne og retsopgøret* (2011) og Sabine Lorek: *Rechtsabrechnung – Retsopgør* (1999). Retsopgøret med lærere, som udøvede nazistisk virksomhed under krigen, og deres muligheder for atter at undervise efter krigen er kortfattet behandlet i Ditlev Tamms ovennævnte værk, men en indgående behandling af dette emne er endnu ikke foretaget.

Den nationale og skolepolitiske situation efter 1945

I sin indberetning om skoleforholdene i Tønder Amt 1943 skrev amtskolekonsulent S.C. Brejl om Tinglev, at det var et udpræget grænsesogn med nationale modsætninger og deraf følgende spændinger, hvilket også prægede skolens form og arbejde. Alle fem kommunale skoler i kommunen – bl.a. Tinglev og Terkelsbøl – var delt i en dansksproget og en tysksproget afdeling.¹ Tyskheden stod stærkt i sognet, hvor der i 1920 havde været tysk flertal, som dog senere var ændret til dansk flertal.² Ved valget til Tinglev Sogneråd i marts 1950 fik den tyske liste, den borgerlige fællesliste og Socialdemokratiet tre mandater hver.³ I Terkelsbøl skoledistrikt var der før 1945 et betydeligt antal forældre, der sendte deres børn i tysk skole. Dette gjaldt specielt i Duborgområdet, hvor der boede et stort antal tysksindede. I perioden 1933-45 havde der

Terkelsbøl Skole med skolebørn, honoratiores og forældre. Billedet er formentlig fra 1920, da tilbygningen fra 1921 ikke ses på billedet. Privateje.

været temmelig stor tysk-nazistisk aktivitet i Tinglev og omegn. Det tyske børnetal i skolerne var steget. I 1939 havde den danske afdeling i Terkelsbøl Skole 41 børn og den tyske 15 børn. I 1943 var tallene henholdsvis 34 børn i den danske og 27 i den tyske afdeling.⁴

Ved befrielsen i 1945 blev de tyske kommunale skoleafdelinger lukket. Dette skete også i Terkelsbøl. Nogle børn blev i løbet af året 1945 "ommeldt" til – det vil sige indmeldt i – den danske afdeling, men de fleste tyske børn stod ved årsskiftet uden undervisning. I februar 1946 blev der i henhold til lov af 21. december 1945 oprettet en særklasse for tyske elever ved den danske skole i Terkelsbøl og ved flere andre skoler i kommunen, men dette skete ikke uden protester fra lærerne.⁵ Særklassen i Terkelsbøl havde 21 elever, og undervisningen blev varetaget af de to lærere ved den danske skole.⁶ Denne ordning vakte stor offentlig kritik, ikke mindst i modstandskredse.

Selv om ordningen blev forlænget ved lov af 30. marts 1946, blev særklasserne i Tinglev Kommune lukket ved udgangen af marts 1946 efter krav fra skolekommissionen. Der blev afholdt et protestmøde i Tinglev, som politibetjent J.P. Egebjerg Andersen tog initiativ til, hvor en række lærere, bl.a. førstelærer Holger S. Christensen i Terkelsbøl, afviste, at de

var forpligtet til at undervise i særklassen.⁷ Selv om undervisningsminister M. Hartling udtalte ministeriets "alvorlige Misbilligelse" af, at lærerne på denne måde satte sig op imod en vedtaget lov, og forlangte oplyst, om det var bestemte lærere, der var "Ophavsmænd til denne sammenrotning", blev resultatet, at særklassen i Terkelsbøl og de andre steder i kommunen ophørte omkring 1. april.⁸ Omtrent 100 tyske børn i kommunen stod derved uden undervisning. Langt de fleste af disse blev i løbet af kortere tid indmeldt i de danske skoler. Dette skete også i Terkelsbøl, selv om en række tysksindede forældre forsøgte at få oprettet en tysk privatskole, men det lykkedes ikke at finde nogen egnet lærer. Nogle børn modtog dog supplerende undervisning af en tysk vandrelærerinde.⁹

Overflytningen af de tyske børn til de danske skoler er blevet betegnet som en proces uden væsentlige problemer.¹⁰ Børnene blev positivt modtaget, og da de i forvejen kendte det danske sprog, følte de sig snart hjemme blandt de danske kammerater. Dette er nok en sandhed med modifikationer. Der var fortsat blandt en del af forældrene et ønske om, at deres børn skulle gå i en tysk skole og bevare forbindelsen til den tyske kultur. Da der i 1949 og 1950 blev oprettet tyske privatskoler i Bylderup og Tinglev, blev der i løbet af de følgende år også optaget børn fra Terkelsbøl.¹¹

Enkelte af børnene i Terkelsbøl gik til konfirmationsforberedelse hos den tyske præst i Tønder.¹² Dette gav i 1948 anledning til en klagesag fra en landmand i Duborg over førstelærer Christensen, der forlangte, at landmandens datter skulle følge undervisningen i skolen de dage, hvor hun om eftermiddagen gik til præst. I protest holdt faderen pigen hjemme fra skole i 21 dage, og da forholdet blev påtalt, klagede landmanden direkte til ministeriet over læreren og over dennes udtalelser i undervisningen om det tyske mindretal og nazismen. Både skolenævn og skolekommission afviste klagerne, som skyldtes, at pigens far hørte til den gruppe af hjemmetyskere, som "ønsker at komme den danske skole og den danske lærer på tværs". Skoledirektionen støttede også læreren, som betegnedes som "en dygtig, men vel nok til tider, noget uligevægtig lærer". Undervisningsministeriet mente også, at klagen skulle afvises, da en selv "lempelig tilrettevisning af læreren" kun ville ophidse "gemytterne" yderligere, men departementschef A. Barfod tilføjede internt, at de lærere, som underviste de tyske børn i den danske skole, ville gavne den nuværende skoleordning mest, hvis de søgte at forlige de nationale modsætninger og beflittede sig på at skabe og opretholde et godt forhold både til de dansksindede og tysksindede forældre.¹³

Klagesagen er et tegn på, at Terkelsbøl var præget af nationale modsætninger, selv om stort set alle skolebørnene i skoledistriktet omkring 1950 gik i den danske skole.

Skoleforhold og lærermangel i Terkelsbøl

Skolen i Terkelsbøl havde gode bygningsforhold. Bygningen var opført i 1912 og udvidet i 1921, og den bestod i stueetagen af to klasselokaler henholdsvis for den lille klasse (1.-3. årgang) og den store klasse (4.-7. årgang). Skolen var i modsætning til mange andre små skoler i Tønder Amt bragt i overensstemmelse med kravene i skoleloven af 1937. Der var under krigen blevet gennemført byggearbejder ved de fem skoler i Tinglev Kommune, som bl.a. var blevet finansieret af en større bevilling fra det særlige sønderjyske tilskud til udbygning af skolevæsenet i henhold til folkeskoleloven af 1937.¹⁴ Dette betød, at Terkelsbøl Skole fik egen gymnastiksal med badefaciliteter, sløjdløkke og en væsentlig forbedring af de sanitære forhold både i lærerboligerne og til børnene, som bl.a. fik adgang til håndvaske og klosetter. På første sal af skolebygningen var der indrettet lejligheder til skolens to lærere, og begge lærere havde også rådighed over en have. Til gengæld blev der fra lærerlønnen fratrukket et beløb i husleje. Boligforholdene havde stor betydning, når skoler skulle tiltrække gode lærerkræfter.

Terkelsbøl Skole havde to normerede lærerstillinger. Førstelærerembedet var i perioden 1920-62 besat med Holger S. Christensen. Han var født 1893 og havde lærereksamen fra Nørre Nissum Seminarium. Sværere var det trods de gode boligforhold at få besat andenlærerstillingen. Den væsentligste årsag hertil var den store lærermangel, som herskede fra 1945 og langt op i 1960'erne. Det var et landsdækkende problem, men det var særlig slemt i Tønder Amt. Især var det vanskeligt at få besat stillingerne ved de små skoler. Grundene til lærermanglen var mange, bl.a. at der i 1930'erne var blevet uddannet for få lærere, det stigende børnetal efter 1945 (de store årgange), overførslen af de tyske elever til de danske skoler og senere udbygningen af skolevæsenet med flere fag og timer.¹⁵

Da andenlærerembedet i 1934 blev ledigt, var der hele 13 ansøgere. Endnu i 1946 lykkedes det at få ansat en uddannet lærer som aspirant ved Terkelsbøl Skole, men da han året efter blev forflyttet til Tinglev Skole, var der trods en række opslag ingen, der ville have embedet.¹⁶ Man måtte derfor på bedste besked forsøge at få undervisningen vare-

taget. Dette skete enten ved, at førstelærer Christensen og hans kone, Petrea, overtog undervisningen i den mindste klasse som overtimer og som vikar, eller ved at man tilknyttede seminarieelever "på græs". På grund af den herskende lærermangel tillod Undervisningsministeriet, at de lærerstuderende – eller seminarieelever, som de dengang blev kaldt – blev udsendt som vikarer i folkeskolen midt i deres studietid. Ifølge cirkulære af 1. februar 1947 kunne en sådan vikartid kun vare en måned. Senere blev perioden udvidet til to og flere måneder.

I Terkelsbøl blev undervisningen fra september 1947 til sommerferien 1948 ud over førstelæreren og hans kone varetaget af hele seks forskellige vikarer.¹⁷ Amtsskolekonsulent Brejl i Tønder medvirkede til at skaffe kontakt til nogle af vikarerne, men han var ikke glad for de skiftende vikarer i det nationalt blandede skoledistrikt, fordi det kunne medvirke til, at de hjemmetyske forældre ville forsøge at oprette en privat tysk skole. Da det viste sig umuligt at tiltrække en mandlig lærer, blev lærerembedet konverteret til et lærerindeembede. Efter andet opslag lykkedes det i oktober 1948 at få en læreruddannet lærerinde ansat¹⁸, men mindre end et år efter fik hun stilling i Kerteminde, og så måtte man igen ud på vikarmarkedet, da ingen egnede kandidater reflekterede på nye opslag.

Andenlærere, lærerinder og vikarer i Terkelsbøl 1946-1953

periode	navn	stillingsbetegnelse
1/4-1946-31/8-1947	Jens Damgaard Christensen	andenlærer
sep. 1947	Erling Fogh Petersen	vikar
nov. og dec. 1947	Førstelærer Christensen og kone Petrea Christensen	overtimer/vikar
jan. 1948	Martha Frost	sem.elev Ribe
feb. 1948	Lisbeth Lorenzen	sem.elev Haderslev
marts 1948	Eva Kofoed	sem.elev Odense
apr. 1948	Førstelærer Christensen	overtimer/vikar
1. maj-indtil sommer 1948	Cathrine Matthiesen	frk., fra Bylderup
okt. 1948-aug. 1949	Johanne Ingerslev	aspirant i lærerindeembedet
sep.-dec. 1949	Hilda G.	vikar, læreruddannet
jan. 1950	Førstelærer Christensen	overtimer/vikar
feb. og marts 1950	A. Thomsen	sem.elev Zahle
apr. 1950-sep. 1951	Hilda G.	vikar, læreruddannet
sep. 1951-aug. 1953	Ingrid Schmidt Danielsen	aspirant i lærerindeembedet

Et lærerindeembede ved Terkelsbøl 2-klassede skole i Tinglev kommune er ledigt. Grundløn 3120 kr. Afkortning for bolig 350 kr. Lærerinden skal kunne undervise i tysk. Ansøgninger stiles til Tønder amts skoledirektion og indsendes inden 25. oktober 1949 til amtsskolekonsulent S. C. Brejl, amtshuset, Tønder.

Et lærerindeembede ved Terkelsbøl 2-klassede skole i Tinglev kommune er ledigt. Grundløn 3120 kr. og afkortning for bolig 350 kr. Lærerinden skal kunne undervise i tysk. Ansøgninger stiles til Tønder amts skoledirektion og indsendes inden 7. juni 1951 til amtsskolekonsulent S. C. Brejl, amtshuset, Tønder.

I årene 1949-51 blev lærerindestillingen i Terkelsbøl opslået fem gange. Her er gengivet opslagene fra oktober 1949 (nr. to) og fra maj 1951 (nr. fem). Hilda G. indsendte ansøgning alle fem gange. Det blev krævet, at lærerinden kunne undervise i tysk, da Terkelsbøl Skole havde undervisning i dette fag. Opslagene blev indrykket i Statstidende.

Den 1. september 1949 blev den læreruddannede Hilda G. ansat som vikar. Ved juletid 1949 blev hun indlagt på hospital, men kom tilbage som vikar igen i april 1950.¹⁹ Lærerindeembedet blev opslået fem gange i perioden 1949-51,²⁰ og hver gang søgte Hilda G., og hendes ansættelse blev støttet af flertallet i Terkelsbøl skolenævn, men Tønder Amts Skoledirektion nægtede hver gang at indstille hende. En anden ansøger ville skoledirektionen heller ikke have, da denne tidligere var blevet afskediget på grund af "ikke at gøre fyldest i sin stilling". Bl.a. takket være ihærdigt arbejde fra amtsskolekonsulent Brejl lykkedes det i foråret 1951 at få Ingrid Schmidt Danielsen, som havde lærereksamen fra Tønder Statsseminarium, til at søge stillingen, og Hilda G., som igen havde søgt stillingen, måtte derfor i september 1951 fratræde som vikar. Den dag, da den nye lærerinde mødte på skolen, blev næsten alle børnene holdt hjemme fra skole, og skolestrejken var en realitet.

Det kunne synes paradoksalt, at skoledirektionen hindrede ansættelsen af en uddannet lærerinde, når det var så vanskeligt at skaffe lærerkræfter, og når denne så oven i købet var støttet af de lokale skolemyndigheder. For at forstå sammenhængen er det nødvendigt at grave dybere i Hilda G.'s fortid og karriere.

Hilda G.'s fortid og karriere

Hilda G. var født 1914 i Aalborg og havde læreruddannelse fra Aarhus Seminarium i 1937. Både fra seminariet og fra hendes første vikariat i Hornslet havde hun pæne udtalelser. Herefter blev hun tilknyttet skolevæsenet i Aalborg, hvor hun i perioden fra oktober 1937 til august 1942 underviste ved forskellige skoler først som vikar og fra februar 1940 i en timelærerindestilling. Ansættelsesforholdet ophørte, da hun

ventede et barn med en tysk soldat og nægtede at fremlægge en attest på forholdet. I sagen indgik også en historie om, at den tyske soldat mødte op på skoledirektørens kontor i Aalborg og truede med at tilkalde repræsentanter for værnemagten, hvis lærerinden blev afskediget.

I stedet for at aflevere den krævede attest, søgte Hilda G. selv om sin afsked, hvilket omgående blev bevilget. Derefter blev Hilda G. indtil befrielsen tilknyttet den tyske værnemagt i kontorstillinger, først på den tyske flyvestation i Aalborg og senere hos Marineausrustungsstelle. Allerede mens hun var ansat i skolevæsenet, meldte hun sig i november 1941 ind i DNSAP, og hun meldte sig desuden ind i det særlige Nationalsocialistiske Lærerforbund (N.S.L.F.), hvor hun var medlem nr. 39 ud af i alt 71 medlemmer.²¹ Hilda G. fik inden krigens slutning endnu et barn med den tyske soldat, uden at hun dog til kirkebogen opgav navnet på børnenes far. I maj 1945 forsøgte hun at komme over grænsen i hælene på den tyske soldat, men hun blev standset ved grænsen og blev interneret i Faarhuslejren. Her blev hendes forhold undersøgt, men der blev ikke rejst sag imod hende. Efter tre måneders ophold blev hun i august 1945 løsladt fra lejren.²²

Det er lidt uklart, hvad hun foretog sig de følgende år. Hun anførte selv i sine stillingsansøgninger, at hun i 1947 tog korrespondenteksamen i tysk på Castersens kursus i Aarhus. Fra 1. august 1948 og til udgangen af august 1949 blev hun ansat ved Broager private Realskole med fuldt timetal. Herfra fik hun et flot vidnesbyrd om, at hun gennemgik "stoffet for børnene på en livlig og fængslende måde", at hun let fangede børnenes opmærksomhed og altid mødte vel forberedt til timerne, ligesom disciplinen var "en naturlig ting".²³ Hendes pædagogiske arbejde var der således intet at udsætte på, men der gik rygter om hendes moral og fortid. Dette fik realskolebestyrer Victor Rasmussen til at henvende sig til skolemyndighederne i Aalborg angående Hilda G.'s fortid.²⁴ Den 1. september 1949 blev Hilda G. vikar i Terkelsbøl, uden at der i den forbindelse blev boret i hendes fortid. Noget andet var det, da hun begyndte at søge faste tjenestemandstillinger ved skolen.

Hvordan bliver en lærerstilling besat?

Reglerne for besættelse af lærerstiller, som netop omkring 1950 var under revision, skal omtales nærmere her, da de havde afgørende betydning for striden om lærerindestillingen i Terkelsbøl. Der blev vedtaget en ny tilsynslov den 12. april 1949, som indførte de samme regler nord og

syd for Kongeåen. Denne lov styrkede på nogle punkter de lokale skolemyndigheder over for skoledirektion og ministerium, men på ansættelsesområdet bevarede de overordnede myndigheder kontrol med, hvem der blev ansat i lærerstiller på landet. I kommuner, hvor der både fandtes en skolekommission for hele kommunen og skolenævn for den enkelte skole, hvilket var tilfældet i Tinglev Kommune, var indstillingsretten til lærerstiller delt mellem de to kommunale myndigheder.

Opslaget til stillinger på landet skulle foretages af skoledirektionen, men efter forslag fra kommunalbestyrelsen. Ansøgningerne skulle sendes til amtsskoledirektionen, som udarbejdede en oversigt over samtlige ansøgere med angivelse af, hvilke af disse der opfyldte bestemmelserne for at blive ansat som aspirant eller som fast tjenestemand. Indstilling skulle derefter foretages af skolekommissionen og skolenævnet i fællesskab. Indstillingen skulle omfatte tre ansøgere i prioriteret rækkefølge. Hvis indstillingen af nummer ét på listen var enstemmig, var kaldsmyndigheden, det vil sige skoledirektionen, forpligtet til at ansætte vedkommende. Var der derimod ikke fuldstændig enighed

Terkelsbøl Skoles elever og lærere i skoleåret 1947/48. Læreren foran vinduet til højre er førstelærer Holger S. Christensen. Lærerinden yderst til venstre i tredje række er Cathrine Matthiesen, som var vikar i skolen fra 1. maj 1948 og frem til sommerferien. Mange af børnene på billedet deltog i skolestrejken i 1951. Tinglev Lokalhistoriske Arkiv.

om en bestemt kandidat, skulle stemmeafgivningen for de enkelte kandidater anføres i indstillingen, men i sådanne tilfælde var skoledirektionen frit stillet med hensyn til valg blandt de indstillede. Hvis der ikke havde meldt sig mindst tre kvalificerede ansøgere, var skoledirektionen frit stillet med hensyn til, om den ville vælge at ansætte en af de kvalificerede ansøgere, eller om embedet skulle genopslås. Hvis den indstillende myndighed nægtede at foretage indstilling, kunne skoledirektionen med Undervisningsministeriets godkendelse kalde en af de kvalificerede ansøgere til embedet.²⁵

Også de sønderjyske amtsskoledirektioners sammensætning blev ændret ved tilsynsloven af 1949. Hidtil havde skoledirektionen kun bestået af tre medlemmer: amtmand, amtsskolekonsulent (forretningsfører) og et medlem valgt af amtsskolerådet. Fremtidig skulle skoledirektionen bestå af fem medlemmer, hvoraf amtmanden var forretningsfører, og de fire øvrige medlemmer valgt af amtsrådet. Amtsskolekonsulenten kunne deltage i direktionens møder men uden stemmeret. Imidlertid bevarede de hidtidige sønderjyske amtsskolekonsulenter deres ledende plads i skoledirektionen for deres embedstid.²⁶ Dette betød, at Tønder Amts Skoledirektion fra 1950 bestod af amtmand M.J. Clausen, amtsskolekonsulent S.C. Brejl samt tre valgte medlemmer, som var gårdejer Hans Jepsen Christensen, Høgsbro, gårdejer Andreas Hansen, Ballum og trafikekspeditør, landstingsmand Alfred S. Kristensen, Bylderup-Bov.

Forældre og skolenævn ønsker at beholde Hilda G.

I første omgang var Hilda G. blevet ansat som vikar i lærerindeembedet. Vikariater blev afgjort lokalt af skolenævnet, men valget skulle godkendes af amtsskoledirektionen. Denne godkendte uden videre Hilda G. uden at undersøge hendes forhold nærmere. Men da der begyndte at gå forskellige rygter om hende, fremskaffede amtsskolekonsulenten via politiet dokumentation fra skolemyndighederne i Aalborg og fra politiets efterretningstjeneste. Selv om der også lokalt gik rygter om Hilda G.'s forhold under besættelsen, havde hun støtte blandt forældrene og skolenævnet, da hun søgte om fast ansættelse, hvilket hun som nævnt gjorde hele fem gange.²⁷ De første to gange var Hilda G. eneste ansøger, og skoledirektionen forlangte, at embedet blev genopslået. Ved de følgende opslag blev Hilda G. indstillet af flertallet af skolenævnets og skolekommissionens medlemmer, men indstillingen var ikke enstemmig.

Ved det fjerde opslag ønskede skoledirektionen at ansætte en anden ansøger, men inden man fik forhandlet med denne om stillingen, trak hun sin ansøgning tilbage, og da skoledirektionen stadig ikke ønskede at ansætte Hilda G., blev resultatet et femte opslag. Denne gang meldte der sig ud over Hilda G. en kvalificeret ansøger, Ingrid Schmidt Danielsen. Flertallet i skolenævn og skolekommission ønskede derfor at trække sagen i langdrag i håb om, at Hilda G. snart ville stå tilbage som eneste ansøger. Den 29. juli 1951 stemte fem medlemmer for ikke at foretage indstilling, mens tre medlemmer stemte for, at indstilling skulle ske. Som begrundelse for ikke at indstille anførte man, at amtsskolekonsulent Brejl havde nægtet at deltage i et forældremøde om sagen, og at han ikke havde givet ordentligt svar på, hvilke regler der var, hvis forældrekrædsen ønskede at oprette en privatskole. Dette truede forældrekrædsen med, hvis man ikke kunne få ansat Hilda G. som lærerinde. Tre medlemmer af skolenævnet tog til København i slutningen af juni og forelagde deres version af sagen for undervisningsminister Flemming Hvidberg og departementschef A. Michelsen.

Flertallet i skolenævnet fastholdt, at forældrene og de lokale skolemyndigheder ønskede Hilda G. fastansat i lærerindestillingen. Vel var man vidende om, at hun ikke under besættelsen havde opført sig, som hun burde, men hun var hverken straffet eller tiltalt for noget. Derfor burde forholdet være glemt. Hun havde nu i omtrent to år virket som vikar, og forældrene var derfor uforstående over for, at hun ikke kunne ansættes. Senere skrev skolenævnet til Undervisningsministeriet, at Hilda G. var en meget stillfærdig person, som var blød i sindet. Hun havde forældrenes ubetingede tillid, og børnene hang ved hende. Hun var ifølge skolenævnets flertal "en førsteklases lærerinde".²⁸ Med hensyn til hendes private forhold, så havde hun ikke taget sin afsked for at gå tyskernes ærinde, men fordi hun skulle have et barn med en tysk soldat, som hun havde lært at kende før besættelsen, og man kunne fremlægge et bevis på, at hun takket være sine forbindelser i værne magten havde fået løsladt en mand, som var kommet i Gestapos hænder.²⁹ Hun kunne derfor ikke betragtes som nogen "tyskerpige".

Forældrekrædsen i Terkelsbøl havde også indsamlet en adresse med 35 underskrifter om "inderligt at beholde Hilda G. som vor Lærerinde".³⁰ De var indsamlet ved at gå fra hus til hus. Den indeholdt navne både fra dansksindede og tysksindede, som havde børn i skolen.

Imidlertid kunne der ikke samles fuldstændig enighed om lærerinden. Der var i skolenævnet et medlem, der var imod at ansætte Hilda

G., og som i sidste omgang gik ind for at ansætte Ingrid Danielsen, og i skolekommissionen var der to medlemmer, som stemte blankt. Mindretallet var med til at hindre, at den lokale indstilling kunne presses igennem uden om skoledirektionen. Dissensen i skolenævnet kom fra førstelærer Christensens kone, Petrea, der ligesom ægtemanden var imod, at Hilda G. blev fastansat. Dette fik, som vi senere skal se, forældrene til at samle klager imod førstelæreren. Der var også folk med tilknytning til modstandsbevægelsen, der på grund af hendes fortid ikke ville have Hilda G. som fastansat lærerinde. Politibetjent J.P. Egebjerg Andersen, som havde været aktiv modstandsmand, tog således anledning til en slags afhøring af Hilda G. om hendes fortid, da han tilfældigt mødte hende hos en af de aktive forældre, som støttede hende. Referatet af denne samtale sendtes fortroligt via Tønder Politimester til amtsskolekonsulent Brejl.³¹

Amtsskoledirektionens holdning

Tønder Amts Skoledirektion havde som nævnt accepteret, at Hilda G. i september 1949 var blevet vikar i Terkelsbøl. Men da amtsskolekonsulent Brejl i november 1949 fik politirapporterne om hende i hænde og forelagde disse for hele direktionen, var flertallet i direktionen overbevist om, at hun ikke burde fastansættes, selv om de lokale skolemynigheder gik ind for hende.³² Befolkningen i Terkelsbøl skoledistrikt var i national henseende meget blandet, og direktionen mente derfor, det var vigtigt, "at der ikke alene ansættes dygtige lærerkræfter, men også, at der ikke kan rejses berettiget kritik mod disses nationale og moralske opførsel".

Amtsskolekonsulent Brejl påpegede over for Undervisningsministeriet, at en ugift lærerinde med en fortid som frk. Hilda G.'s ikke burde ansættes ved en landsbyskole. I et lille landsbysamfund ville børnene før eller senere få kendskab til lærerindens privatliv. Amtsskoledirektionen ville ved at godkende hendes ansættelse over for børnene anerkende den moral, hendes handlinger under krigen havde været udtryk for.³³ Medlem af skoledirektionen, tidligere landstingsmedlem Hans Jepsen Christensen uddybede i et privatbrev til undervisningsminister Flemming Hvidberg, at han, straks han fik kendskab til lærerindens tidligere vandel, i direktionen havde erklæret, at han under ingen omstændigheder kunne være med til at kalde hende til lærerindestillingen. Skoledirektionen ville "sænke alle moralske begreber og forkvakle

de nationale begreber", hvis den ikke benyttede sin lovhjemlede ret til at hindre hendes ansættelse.³⁴

Imidlertid var der ikke fuldstændig enighed i skoledirektionen om holdningen til Terkelsbølsagen. Det socialdemokratiske medlem af Landstinget og af Tønder Amtsråd, Alfred Kristensen, afgav mindretalsindstilling, hver gang skoledirektionen afgav indstilling i ansættelsessagen.³⁵ Han mente, at det var imod skoletilsynslovens hovedtanke om det folkelige selvstyre at gå imod skolenævnets og skolekommissionens ønske om at ansætte Hilda G. Ikke mindst fordi man lokalt havde haft hele to år til at gøre sig bekendt med lærerindens moralske vandel og hendes nationale indstilling. Han mente desuden, at det ville være en ulykke for skolen og dens arbejde, hvis skoledirektionen fik en konflikt med skolenævnet. Han var også bange for, at konflikten i længden ville betyde, at børn blev flyttet til den nye tyske privatskole i Tinglev.³⁶ Han ønskede derfor, at der blev optaget forligsforhandlinger mellem skoledirektionen og skolenævnet om en fælles løsning, og hvis dette ikke kunne lykkes, var Alfred Kristensen villig til at støtte ansættelsen af Hilda G.

Amtsskolekonsulent Brejl måtte imødegå klagerne, som skolenævnet i Terkelsbøl havde fremsat over for ministeriet. Grunden til, at Brejl efter aftale med amtmanden havde nægtet at komme til et forældremøde i Terkelsbøl, var, at han ikke på det offentlige møde kunne forsvare skoledirektionens holdning, da han ikke kunne fortælle om detaljerne i politirapporterne. Amtsskolekonsulenten fremhævede desuden, at han under et møde i Tønder den 4. august 1951 over for to medlemmer af skolenævnet havde forklaret reglerne for at få statstilskud til en privatskole. En nyoprettet privatskole kunne først modtage statstilskud, når den havde været i virksomhed et fuldt kalenderår, og at der ikke var lovhjemmel for at yde forskud på tilskuddet.³⁷ Denne regel viste sig at blive en hindring for, at der kunne blive realiteter i forældrenes privatskoleønsker.

Terkelsbølsagen i dagspressen

Sagen med lærerinden vakte meget stor opmærksomhed i de sønderjyske dagblade, og den blev også omtalt i landsdækkende aviser.³⁸ Dagbladene havde meget forskellig holdning til sagen. Medens *Sønderjyden* i mange artikler helhjertet stod på forældrenes og lærerindens side,³⁹ stillede *Jyske Tidende* sig mere kritisk over for Hilda G.⁴⁰ Forskellen

kom allerede frem i måden, lærerinden omtaltes på. Medens hun systematisk i *Sønderjyden* benævntes "Fru", betegnedes hun en række tilfælde i *Jydske Tidende* som "Frk.". Den samme forskel gjorde sig gældende hos skolemyndighederne, hvor skolenævnet kaldte hende "Fru" og skoledirektionen "Frk.". Den forskellige titulatur havde med tidens moral at gøre. Det var nedsættende for lærerinden at være frøken, da hun havde to mindre børn uden for ægteskab, og så oven i købet med en tysk soldat. Dette forhold blev mindre åbenlyst, når lærerindens tilhængere betegnede hende som frue.

Sønderjyden stod på forældrenes side i skolestriden. Kritikken imod lærerinden skyldtes især, at hun havde to børn uden for ægteskab, og at man fra skoledirektionens side benyttede dette som anledning til at få hende sat på gaden. De fremsatte beskyldninger mod hende for unational optræden havde hun ifølge *Sønderjyden* kunnet imødegå. I den offentlige debat kom et udsagn i en artikel i *Jydske Tidende* den 9. maj 1951 til at spille en stor rolle. Hilda G. skulle ifølge nogle af skolebørnene i undervisningen have sagt om den tyske invasion den 9. april: "Det er vore befriere, der kom", og da børnene protesterede: "Nå, ja, men de kom dog som vore venner".⁴¹ Hilda G. protesterede straks over udsagnet, som hun bestred at have fremført i skolen.⁴² Da denne historie i høj grad kunne forringe lærerindens chancer for at blive ansat, anlagde hun sag ved Civilretten i Kolding mod avisen og forlangte 2.000 kr. i erstatning. *Jydske Tidende* svarede igen med en overskrift i avisen den 6. september 1951: Nazi-Lærerinde anlægger Sag mod "*Jydske Tidende*". Men da det var vanskeligt at bevise, hvad der var blevet sagt i undervisningen, endte injurienesagen helt fremme i oktober 1951 med det kompromis, at lærerinden benægtede at have fremsat udtalelserne, og at bladet på sin side beklagede at have fremsat rygterne i avisen. Hver part skulle udrede sagsomkostningerne, og erstatningsbeløbet bortfaldt.⁴³ *Jydske Tidende* havde under forligsforhandlingerne i sagen

Nazi-Lærerinde anlægger Sag mod „Jydske Tidende“

Overskrift i *Jydske Tidende* 6. september.

fået amtsskolekonsulent Brejls ord for, at udtalelserne om 9. april ikke havde haft indflydelse på skoledirektionens afgørelse, da rygten ikke havde kunnet bekræftes.⁴⁴

Sønderjyden beskæftigede sig i flere artikler med sagens konsekvenser for skolevæsenet og de nationale forhold i lokalområdet. Forældrene havde nedsat et udvalg, der skulle undersøge mulighederne for at oprette en privatskole med Hilda G. som lærerinde. Forældrekredsen formodede, at der så kun ville blive meget få elever tilbage til kommuneskolen. Det afgørende spørgsmål var, om en sådan privatskole kunne fastholde de børn fra det tyske mindretal, som nu gik i den danske skole, eller om de tysksindede forældre ville oprette en tysk privatskole i Terkelsbøl eller flytte børnene til Tinglev. I så fald ville børnene i Terkelsbøl blive splittet mellem tre skoleinstitutioner, kommuneskolen, en dansk og en tysk privatskole.

Skolestrejken iværksættes og afblæses

I begyndelsen af september 1951 spidsede sagen til. Undervisningsministeriet godkendte den 4. september Tønder Amts Skoledirektions indstilling af Ingrid Schmidt Danielsen som aspirant i lærerindeembedet i Terkelsbøl med tiltrædelse den 15. september.⁴⁵ Samme dag måtte Hilda G. derfor fratræde sit vikariat, og hun måtte også sammen med sine to børn forlade embedsboligen på skolen. Et forældredvalg under ledelse af baneformand Christensen besluttede fredag aften den 14. september at iværksætte skolestrejke fra næste morgen. Det var også lykkedes at finde husly til Hilda G. og hendes børn i en nærliggende tom lejlighed.⁴⁶ Da den nye lærerinde mødte på skolen om morgenen lørdag den 15. september kunne hun sammen med førstelæreren konstatere, at der i yngste klasse kun mødte fem børn (fra to hjem) og i ældste klasse kun to børn, hvoraf det ene var førstelæreren eget. Ikke sjovt for en nyuddannet lærerinde i hendes første stilling.⁴⁷

Både førstelærer Holger S. Christensen og hans kone Petrea Christensen spillede en rolle i Terkelsbølsagen. Petrea Christensen var som medlem af skolenævnet med til at hindre, at der kunne blive enighed om at indstille Hilda G. i den faste lærerindestilling. Udsnit af billedet på side 129. Tinglev Lokallhistoriske Arkiv.

Imidlertid var der støtte fra amtsskolekonsulent Brejl til de boykottede lærere.⁴⁸ Den første dag sluttede undervisningen for de få mødte elever før normal tid. Det var ifølge Brejl kl. 11 og ifølge *Sønderjyden* kl. 8. Brejl havde telefonsamtaler med førstelærer Christensen lørdag eftermiddag og med Ingrid Danielsen om aftenen. Han pålagde dem at gennemføre undervisningen ganske som planlagt uden ændringer i fagene, og at de ikke måtte sige noget som helst til børnene om strejken. De skulle i det hele taget tage det så roligt som muligt og lade som om intet var hændt.

I lokalsamfundet vakte skolestrejken naturligvis stor opsigt, og der blev talt om sagen vidt og bredt. *Sønderjydens* journalist gik rundt blandt folk og spurgte om deres holdning. Hovedparten mente, at det var skoledirektionen og ministeriet, der var skyld i hele miseren. Man havde tilsidesat et enigt forældreønske om, hvem man ønskede skulle være deres børns lærerinde. Som en stor overskrift lød i *Sønderjyden* den 7. september: "Skal lærerinden nu bøde for skoledirektionens fejltrin?" Hertil kom folks barmhjertighed over for den værgeløse lærerinde og hendes børn, som nu blev jaget væk fra skolen. Men der var også enkelte, som havde foreslået, at de strejkende børn skulle hentes tilbage til skolen af politiet.⁴⁹

I løbet af strejkedagene ændrede sagens fokus sig. Det kom efterhånden til i mindre grad at dreje sig om at beholde Hilda G. som lærerinde i Terkelsbøl. I stedet kom bestræbelserne til at gå ud på at få skaffet Hilda G. og hendes børn en betryggende fremtid. Desuden kom både børne-

nes og Hilda G.'s forhold til førstelæreren til at spille en betydelig rolle i forløbet. Førstelærer Holger Christensen og hans kone blev beskyldt for at have haft stor indflydelse på, at lærerinden ikke kunne fortsætte på skolen. Lærerens kone, Petrea Christensen, som førstelæreren havde været ivrig efter at få ind i skolenævnet, var den egentlige årsag til, at der ikke kunne skaffes enighed i skolenævnet om at indstille Hilda G. Hun havde hele tiden sammen med sin mand været modstander af vikaren. Af moralske og religiøse årsager ønskede de ikke en ugift lærerinde med to børn som fast lærerinde.⁵⁰

Forældrekrædsen søgte derfor at fremskaffe flest mulige skriftlige klager imod førstelæreren og sørgede for, at disse blev tilstillet amtsskoleinspektionen.⁵¹ Klagerne gik på, at Holger Christensen i undervisningen havde talt nedsættende om visse børn og deres forældre, og især på, at han havde kritiseret tyske fædres optræden under krigen. Blandt de skriftlige klager til skolenævnet var også to fra Hilda G. Hun klagede over, at førstelæreren var kommet ind i hendes klasse og i børnenes overværelse havde slået i katedret og overfuset lærerinden. Værre var det, at førstelæreren i sin gennemgang i religionsundervisningen havde udlagt det således, at lærerinden var et menneske, der var ond imod Gud, og som sølede sig i synden. Af denne grund groede ukrudtet i hendes have, og børnene blev af førstelæreren opfordret til selv at konstatere dette ved at gå ned i lærerindens have.⁵²

Amtsskolekonsulent Brejl svarede skolenævnet på disse klager ved dels at meddele, at førstelærer Christensen overhovedet ingen indflydelse havde haft på skoledirektionens indstilling, og dels at forlange klagerne over førstelæreren holdt uden for den standende strid. Klagesagerne måtte behandles på et senere tidspunkt efter de gældende regler.

Med hensyn til håbet om at få genindsat Hilda G. i lærerindeembedet blev dette nærmest opgivet af skolenævnet og forældre. Flere af skolenævnets medlemmer havde været til møde hos amtsskolekonsulent Brejl i Tønder, hvor de havde fået forevist de fortrolige dokumenter, der bl.a. afslørede Hilda G.'s medlemskab af DNSAP og N.S.L.F. og hendes øvrige hidtidige levnedsløb.⁵³ Skolenævnetsrepræsentanterne havde ifølge amtsskolekonsulenten bemærket, at de ville have handlet anderledes, hvis de havde kendt disse papirer, men at de nu fastholdt deres støtte til hende. Allerede tidligt i forløbet havde Brejl med tilslutning fra amtmanden tilkendegivet, at en løsning på problemet med lærerinden kunne være, at man skaffede hende en stilling i en større by og helst uden for det sønderjyske område, hvor det nationale ikke spillede så stor en rolle.

En sådan løsning håbede amtsskolekonsulenten kunne løse op for den ubehagelige konflikt med de lokale skolemyndigheder, og det kunne fagligt forsvares, da Hilda G. havde vist sig som en dygtig lærerinde.

To gange havde amtsskolekonsulenten en personlig samtale med Hilda G. på sit kontor i Tønder. De var ikke helt enige om, hvem der havde

POLITIETS EFTERRETNINGSTJENESTE
RIGSPOLITIDIREKTORATET
Efterretningsafdeling
—/en
Politigården, København V.
Telf. Palæ 9660

København den 14. august 1951
OK 9375/51

Hilde G. [redacted]
født den 19. juni 1914 i Ålborg

er anført i centralkartoteket således:
ifl. anholdelseskort: anh. d. 15/5 45 i Kruså, sigtelse
?, løsl. 17/8 45.
✓ ifl. K 9880 A: Har været medlem nr. 39 af NSLF.
✓ ifl. K. 5778: Har været medlem af DNSAP, lærerorg. DNLF.
Har et barn med en tysker.
✓ ifl. DNSAP's medlemskartotek indm. 12/11 41, medl. nr.
45457, ses ikke udmeldt.
✓ ifl. Bovrup ark. 5c map. 34c: Korresp. m. Syssel J 41.
Brev fra Himmer Syssel til hovedkontoret indmeldelse
i partiet.
Sigtelse rejst for arb. for tyskerne 1/10 45 sluttet
uden tiltale.
Erklæring udstedt 25/3 49 til statsadv. i Sønderborg.

Til
politimesteren i Tønder.

Rigsp. Form. 166. 1. udg. PETERSEN PAPIR. A/S. KØB.

Politiets Efterretningstjenestes generalieblad vedrørende Hilda G.'s optræden under 2. verdenskrig blev det afgørende dokument i ansættelsessagen. Dette dokument havde amtsskolekonsulent Brejl og Tønder Amts Skoledirektion kendskab til, mens skolenævnet og forældrene først på et meget sent tidspunkt i forløbet fik indsigt heri (Tønder Amtsskoledirektions arkiv, RAÅ).

taget initiativ til møderne. Lærerinden havde den opfattelse, at hun var indkaldt af Brejl, men denne påpegede, at han ikke havde inviteret Hilda G., men at hun ville blive venligt behandlet, når hun nu var kommet. Ved det første møde havde Brejl nævnt muligheden for, at han kunne være behjælpelig med at finde en stilling til hende uden for Sønderjylland, men hun havde modsat sig forslaget. Også fra lokal side blev der arbejdet for denne løsning af konflikten. Brejl blev om formiddagen den 15. september, samme dag som strejken startede, i Tønder opsøgt af politibetjent J.P. Egebjerg Andersen fra Tinglev, der spurgte, om der ikke kunne gøres noget for at få skaffet Hilda G. ansættelse i en storby, helst i København. Senere om eftermiddagen samme dag henvendte forstander og folketingsmand Fr. Heick, St. Jyndeved, sig telefonisk til Brejl på vegne af flere forældre i Terkelsbøl med samme ønske. Brejl var villig til at undersøge mulighederne, men han krævede, at skolestrejken i Terkelsbøl skulle ophøre, før han ville gå videre med sagen. Han kunne dog allerede fortælle Fr. Heick, at han ved amtsskolekonsulenternes møde i Odense den 8. september havde talt med skoledirektør N.P.K. Andersen i Esbjerg om sagen, og denne havde lovet at modtage Hilda G. med venlighed og med tilbud om vikaransættelse.⁵⁴

Efter aftale med amtmand M.J. Clausen henvendte Brejl sig på strejkens tredje dag den 18. september til Fr. Heick om, at han kunne meddele de forældre, som han havde forbindelse med, at amtsskolekonsulenten og amtmanden var villige til at modtage en repræsentation fra forældrekrederen i Terkelsbøl og forhandle med dem om sagens løsning, men en betingelse var, at strejken blev afblæst. Onsdag den 19. september mødte forældrerepræsentanterne gårdejer Rasmus Holm, Karl Kellmann og baneformand Christensen op på Brejls kontor. Brejl bebrejdede dem, at de havde iværksat "denne ganske meningsløse og ulovlige strejke", som kun gik ud over deres egne børn. Ifølge de tre forældre var strejken rettet mod førstelærer Christensen, som var skyld i, at Hilda G. ikke blev ansat. Dette afviste Brejl ganske, men han lovede at medvirke til, at Hilda G. kunne komme i arbejde i en større by. Samme aften holdt forældrene møde i Terkelsbøl og besluttede, at børnene skulle møde i skolen torsdag morgen.⁵⁵

Fredag den 21. september mødte Hilda G. så for anden gang op hos amtsskolekonsulenten. Han nævnte her muligheden for, at hun kunne blive vikar i Esbjerg kommunale skolevæsen, men det krævede, at hun tog til Esbjerg og talte med skoledirektøren. Brejl pålagde hende at spille med åbne kort og fortælle om sin fortid, hvad hun ikke havde

gjort, da hun blev vikar i Terkelsbøl. Hilda G. benægtede ifølge Brejl, at hun havde været medlem af DNSAP og af den nazistiske lærerforening, men hun måtte indrømme det, da han forelagde hende beviserne på medlemskaberne med hendes egne underskrifter. Om det var dette krav om åbenhed, der førte til, at hun ikke ønskede at blive vikar i Esbjerg, kan ikke ses i kilderne, men da Brejl en uge senere kontaktede skoledirektøren i Esbjerg, havde Hilda G. endnu ikke henvendt sig, selv om han havde lovet at tage venligt imod hende.

For at gøre sagen med Hilda G.'s fremtidige beskæftigelse færdig, så var amtsskoledirektionen stadig på udkig efter en løsning. Så længe Hilda G. endnu opholdt sig i Terkelsbøl og havde forældrenes udelte sympati, ville gemytterne ikke falde til ro, og den nye lærerinde havde ikke rimelige chancer for at etablere sig på skolen. Også landstingsmand Alfred Kristensen, der som nævnt udgjorde mindretallet i skoledirektionen i forbindelse med ansættelsessagen, og folketingsmand Fr. Heick var aktive i sagen. De forsøgte at få udvirket, at Hilda G. kunne blive ansat i Fru Kampps Skole for svært tunghøre børn i København.⁵⁶ Dette skete via en henvendelse under hånden til arbejds- og socialminister Poul Sørensen, under hvis ressort handicapskolerne hørte.⁵⁷

I forbindelse med indvielsen af Højer Ungdomsskole den 23. oktober 1951 havde amtmanden i Tønder mulighed for at tale med undervisningsministeren om sagen, og aftalen blev, at amtmanden videregav nærmere oplysninger om skolestriden i Terkelsbøl og Hilda G.'s personlige forhold til arbejds- og socialministeren. Allerede dagen efter modtog Poul Sørensen disse oplysninger fra amtmand Clausen.⁵⁸ Amtmanden undlod dog at komme ind på Hilda G.'s nazistiske medlemskaber, men indskrænkede sig til, at hun ikke kunne ansættes i et nationalt stærkt blandet område, hvor det var afgørende, at der "ikke alene ansættes dygtige lærerkræfter, men også sådanne, mod hvis nationale og moralske optræden, der ikke kan rejses tvivl". Det ville være særdeles godt, hvis Hilda G. kunne blive ansat i København, da det også i en grænseegn var af betydning, at en "proteststemning" imod skoledirektionens afgørelse kunne bilægges. I en større by ville hendes evner som lærerinde "komme til udfoldelse uden at blive kompromitteret af snak om hendes privatliv". Selv om Poul Sørensen var positivt indstillet over for forslaget,⁵⁹ så endte det med, at det blev opgivet, da Hilda G. fik en anden ansættelse. Embedsmændene i Arbejds- og Socialministeriet var efter at have hørt om Hilda G.'s baggrund heller ikke særlig ivrige efter at få hende ansat ved af skolerne under Socialministeriet.⁶⁰

Udsnit af klassebillede med elever og lærere på Middelfart Vestre Skole 1958. Nummer to fra venstre er Hilda G. Middelfart Lokallhistoriske Arkiv.

Der havde nemlig vist sig en ny mulighed for Hilda G. Hun fik fra den 1. november 1951 et vikariat ved Vestre Skole i Middelfart med 30 timer om ugen. Det gik åbenbart så godt, at hun allerede fra 1. juni 1952 blev ansat som fast lærerinde ved Middelfart kommunale skolevæsen. Hendes brogede fortid kom hende ikke til skade, efter at hun var kommet bort fra Sønderjylland og til en købstad. Tværtimod blev alle hendes forskellige vikariater og ansættelser både i Aalborg og i Broager regnet med i hendes pensionsanciennitet. Dette betød, at hendes tjenesteløstid som lærer ved købstadsordnede skoler blev beregnet fra 1. maj 1947.⁶¹ Hilda G. var fastansat lærerinde ved Vestre Skole i Middelfart indtil hun døde i 1966, 52 år gammel.⁶²

Men inden hun flyttede til Fyn, havde forældre og beboerne i Terkelsbøl taget en hjertelig afsked med hende.

Afskedsfest for Hilda G. på Terkelsbøl Kro

Om aftenen den 30. oktober 1951, dagen før hun rejste til Fyn for at overtage sin nye stilling, blev der på Terkelsbøl Kro afholdt en afskedsfestlighed for Hilda G. Til hende og hendes børn var der i dagene forinden indsamlet en gave på 500 kr., som yderligere blev forøget i aftenens løb.

Ifølge dagbladenes referat var der ca. 50 mennesker til stede på kroen, og der var taler og sange. I talerrækken var H.C. Holm, gårdejer og mangeårig skolenævnformand Rasmus Holm, fru mejeribestyrer Helene Muusmann, skolenævnmedlem Georg Andresen, gårdejer Frands Rasmussen, Duborg, og idrætsforeningens formand P.L. Hansen.⁶³

Både *Sønderjyden* og *Jydske Tidende* konstaterede, at afskeden var udtryk for, at forældre og børn havde været glade for deres lærerinde, og at de ønskede hende held og lykke i hendes nye stilling. Derimod blev aftenen ikke brugt til at angribe de myndigheder, som var årsag til, at hun ikke kunne fortsætte i Terkelsbøl. I en af talerne blev det dog fremhævet, at Hilda G. havde gjort en stor indsats på skolen, som havde været forsømt på grund af de mange vikarer i de seneste tre år. Aviserne omtalte ikke, om førstelæreren og hans kone og den nye lærerinde havde været til stede, så de har næppe deltaget. Aftenen sluttede med,

Ingrid Schmidt Danielsen blev i september 1951 ansat i lærerindestillingen i Terkelsbøl, og hun kom derfor til at opleve skolestrejken og dens følger på første parket. Hun blev i Terkelsbøl indtil 1954, hvorefter hun blev ansat som lærerinde i Højer. Her blev hun en værdsat lærer, og hun blev bestyrelsesmedlem af Tønder Amts Idrætsforening og var i en periode medlem af byrådet i Højer. Ingrid Danielsen (bagerst til venstre) ses her sammen med en skoleklasse 1965. (Højer Lokallistoriske Arkiv).

at Hilda G. bevæget takkede for al den venlighed, hun havde mødt hos beboerne i Terkelsbøl.

Dermed var stridighederne i Terkelsbøl ikke helt slut. De fortsatte ved juletid, da den traditionelle julefest skulle holdes for børnene. I bladet *Der Nordschleswiger* hed overskriften ligefrem: "Schlacht um den Weihnachtsbaum".⁶⁴ Førstelærer Christensen ønskede ikke festen gennemført, og Ingrid Danielsen, den nye lærerinde, ville heller ikke deltage, da beboerne ønskede at invitere Hilda G. med til festen.⁶⁵ Ingrid Danielsen fik også indtryk af, at nogle af forældrene ville spille hende ud mod førstelæreren, hvilket hun ikke ville være med til. Dette indtryk blev yderligere underbygget af et læserbrev i *Sønderjyden* med angreb på førstelæreren.⁶⁶ Det endte så med hele to arrangementer.⁶⁷ Dels blev der på skolen den 22. december holdt en julefest bl.a. med medvirken af skolens to lærere og af pastor Holm fra Tinglev. Dels blev der af forældrekredsen afholdt en juletræsfest på Terkelsbøl Kro den 29. december, hvor der var optræden af en lokal skuespillerinde, og hvor en julemand uddelte gaver til børnene. Denne fest blev ledet af Hilda G. efter særlig indbydelse og havde deltagelse af et meget stort antal børn og forældre.

Kan skolenævn eller -kommission kollektivt nedlægge sine mandater?

Amtsskoledirektionens og Undervisningsministeriets beslutning om at afvise de lokale skolemyndigheders ønske om at ansætte Hilda G. fik et efterspil. Allerede den 15. september 1951, den dag skolestrejken begyndte, meddelte fire ud af de fem medlemmer af Terkelsbøl Skolenævn, at de kollektivt nedlagde deres poster i nævnet, da skoledirektionen gentagne gange havde tilsidesat skolenævnets indstilling af Hilda G. til lærerindestillingen og indstillet Ingrid Danielsen, selv om denne kun fik én stemme i skolenævnet.⁶⁸ Tilsidesættelsen gjorde, at de ikke kunne fortsætte deres arbejde i nævnet. Kun førstelærerens kone ønskede ikke at nedlægge sit hverv.

Spørgsmålet om de fire skolenævnmedlemmers vægring mod at fortsætte deres borgerlige ombud blev af sognerådet sendt videre til afgørelse i amtet og derfra til skoledirektion og Undervisningsministerium. Ganske vist kunne skolenævnet selv tage stilling, når et enkelt medlem ønskede at nedlægge sit hverv. Noget andet var det, når det drejede sig om et overvejende flertal af nævnet på én gang. I ministeriet satte

spørgsmålet den helt store undersøgelse i gang. Man fandt præcedenssager frem helt tilbage til konflikten mellem den tyske og danske lærer i Højer i 1926, som endte med den tyske lærers afskedigelse, og hvor de tyske og socialdemokratiske medlemmer af skolekommissionen efterfølgende ønskede at nedlægge deres hverv i protest.⁶⁹ Desuden indtog man en række tilsvarende sager vedrørende skolekommissionsmedlemmer i Asnæs, Hjerk-Harre og Sønderho 1940-42. Specielt sagen fra Sønderho på Fanø, hvor forældrene strejkede for at få afskediget en førstelærer, spillede en rolle i ministeriets sagsbehandling. I alle tilfælde endte det med, at en kollektiv nedlæggelse af mandaterne ikke kunne accepteres. Til gengæld kunne ministeriet ikke anvise andre sanktionsmuligheder end civilt søgsmål, hvis skolekommissionsmedlemmer eller skolenævnsmember fortsat nægtede at fungere.⁷⁰

Med tilsynsloven af 1949 var det kommunale skoletilsyn blevet styrket, så sognerådet havde fået større indflydelse. Men dels havde Tinglev Sogneråd i Terkelsbølsagen sendt afgørelsen af mandatnedlæggelsen videre til amtet, og dels drejede det sig i dette tilfælde om en protest imod overordnede myndigheders afgørelse. Derfor anmodede Undervisningsministeriet i sit svar af 4. marts 1952 Tønder Amtsskoleledelse om at "tilkendegive de pågældende medlemmer af skolenævnet ministeriets alvorlige misbilligelse af, at de for at øve kritik mod en af skoledirektionen og ministeriet lovligt truffen beslutning har ment det passende at unddrage sig udførelsen af et hverv, som lovligt er blevet dem pålagt, og derved lægge hindringer i vejen for administrationen af kommunens skolevæsen".⁷¹

Tinglev Sogneråd besluttede derefter, at de fire medlemmer af skolenævnet i Terkelsbøl skulle fortsætte på deres poster sammen med førstelærers kone, Petrea Christensen.⁷² Men det var vrangvillige tilidsmænd, som i den første tid efter afgørelsen ønskede at have mindst muligt med skolen at gøre. F.eks. ville de i 1952 ikke arrangere den sædvanlige forældredag på skolen, og de ønskede heller ikke, som de plejede, at overvære den årlige eksamen.⁷³

Skolestrejkenes perspektiver

Skolestrejken i Terkelsbøl var en usædvanlig begivenhed, da forældrene med deres aktion kæmpede for at beholde en lærer. Skolestrejker kendes også andre steder, men disse har gået ud på det modsatte, at få fjernet en lærer. Dette var f.eks. tilfældet ved den næsten samtidige

konflikt i Dannemare Sogn på Lolland, hvor skolestrejken først ophørte, da den pågældende lærer lovede at søge et andet embede.⁷⁴

Hele sagen om Hilda G. havde baggrund i lærermanglen, som gjorde, at det var så godt som umuligt at tiltrække uddannede lærere til Terkelsbøl Skole, og når det endelig lykkedes, så flyttede de igen. Der blev derfor behov for at bruge seminarister og andre ikke færdiguddannede som vikarer. Hilda G. var uddannet lærerinde, og selv om hun måske havde et blakket ry, så blev hun antaget, fordi man manglede en lærer. Hun viste sig så at være en kapabel og vellidt underviser, som fik et godt forhold til børnene og forældrene, som derfor gerne ville beholde hende.

Selv om Tinglev Kommune og Terkelsbøl skoledistrikt var præget af store nationale modsætninger, var den nationale konflikt ikke den afgørende brudlinje i ansættelsessagen. Men den nationale konflikt spillede en rolle som bagtæppe i sagen. Man var fra visse dansksindede forældres side bange for, at hvis Hilda G. ikke blev ansat, så ville de tyske børn blive taget ud af skolen, og der ville blive oprettet en tysk privatskole. Begge nationaliteters forældre stod i hele konflikten sammen om at beholde Hilda G. Et karakteristisk udtryk herfor var sammensætningen af delegationen, som tog til København for at forhandle med Undervisningsministeriet i juni 1951. Den bestod af formanden for skolenævnet, som var den lokale smed, en hjemmetysk gårdejer og en socialdemokrat.⁷⁵ Ikke engang den tidligere modstandsmand J.P. Egebjerg Andersen, der i 1945 fik lukket Terkelsbøl tyske skoleafdeling med maskinpistol i hånd, gik entydigt ind i sagen imod Hilda G., selv om han virkede i baggrunden med en slags uofficiel afhøring af Hilda G. om hendes fortid og ved sammen med folketingsmand Fr. Heick at henvende sig til Brejl om at få Hilda G. flyttet væk fra Sønderjylland. Det kan derfor konkluderes, at det nationale spørgsmål ikke direkte havde indflydelse på ansættelsessagen, men at det i allerhøjeste grad spillede ind indirekte.

Forholdet til førstelærer Christensen og hans kone Petrea fik også betydning. De var mest af moralske og religiøse grunde imod Hilda G., da hun var ugift og havde to børn med en tysk soldat. Der var også forskel på den måde, Christensen og Hilda G. underviste på. Der er ingen tvivl om, at Hilda G. fik det bedste forhold til de mindste børn. En gammel elev husker førstelærer Christensen som en krævende lærer, som var bedst for de dygtige elever.⁷⁶ De mange klager over førstelæreren kom der ikke rigtigt noget ud af, selv om der blev holdt et forældremøde, hvor førstelæreren skændtes med skolenævnsmember herom.⁷⁷

Det afgørende problem i Terkelsbølsagen var lærerindens nazistiske fortid, som gjorde, at amtsskoledirektionens flertal under ingen omstændigheder ville ansætte Hilda G. i det nationalt brogede område. Skoledirektionen havde fået dokumentation for Hildas G. nazistiske medlemskaber og for hendes beskæftigelse på den tyske værnemagts kontorer. Når man skal vurdere, om Hilda G.'s fortid var tilstrækkelig grund til at udelukke hende fra fast ansættelse, er det nødvendigt at tage tidsomstændighederne i betragtning. Årene 1949-51, hvor Hilda G. var i Terkelsbøl, var stadig præget af besættelsestid og retsopgør. En række lærere havde fået deres afsked af Tjenestemandsdømstolen og Undersøgelseskommissionen.⁷⁸ I Sønderjylland var retsopgøret særlig omfattende, da mange af lærerne ved det tyske skolevæsen blev interneret i Faarhuslejren og nogle af dem senere idømt fængselsstraf. Som tillæg til straffene blev mange af lærerne kendt uværdige til almen tillid, hvilket betød, at de mistede valgrettigheder og ret til offentlig tjeneste herunder at udøve nogen form for undervisningsvirksomhed.⁷⁹

Terkelsbøl Skole, der i dag er orgelfabrik, har bevaret sin facade uforandret. Hilda G. boede på første sal til venstre i billedet. Førstelærer Christensens lejlighed ses yderst til højre. Foto Erik Nørr 2016.

Disse restriktioner blev dog i begyndelsen af 1950'erne ophævet for en række af disse lærere. Redaktøren af Danmarks Lærerforenings medlemsblad *Folkeskolen* udtalte sig i efteråret 1951 om generhvervelse af rettigheder. Lærere, som var blevet afskediget af Tjenestemandsdømstolen, kunne blive ansat som lærere igen, hvis de pågældende kunne opnå enstemmig indstilling i en skolekommission til et embede, og i øvrigt ikke havde foretaget sig noget alt for graverende. Der var nemlig ifølge *Folkeskolen* forskel på at være lukket ude fra f.eks. statsbanerne eller sporvognene og på ved sine handlinger under besættelsen "at have vist sig ukvalificeret til at beklæde et lærerembede".⁸⁰

Hilda G. slap for at blive inddraget i retsopgøret, selv om hun både var medlem af det danske nazistparti og den eksklusive nazistiske lærerforening, og selv om hun havde arbejdet for tyskerne i Aalborg. Dette skyldtes, at hun efter 1942 ikke længere var ansat i det offentlige skolevæsen, og formentlig også, fordi hun ikke havde foretaget sig noget, som havde skadet danske borgere. Amtsskoledirektionens negative indstilling på grund af Hilda G.'s forhold under besættelsen blev vævet sammen med datidens moralske syn på, at en ugift lærerinde havde to børn uden for ægteskab, og at faderen så oven i købet var en tysk soldat, selv om der gik rygter om, at han havde tilknytning til det danske mindretal. Brejl skaffede sig via politiet også underretning om, at den pågældende soldat var gift i Tyskland.

Konflikten belyser også den særlige sønderjyske skoleordning, hvor man i 1920 fik indført magtfulde amtsskolekonsulenter, som fik stor indflydelse på skolevæsenet i amtet. Ved siden heraf blev der indført skolekommissioner – fra 1939 skolenævn – for de små skoledistrikter. Disse små skolemyndigheder blev både betragtet som en fordel på grund af deres nære forbindelse til forældrene og som et problem, fordi de små skolenævne havde vanskeligt ved at se skoleforholdene i en større sammenhæng. I Terkelsbøl valgte skolenævnets flertal overraskende at kæmpe for Hilda G., men man kunne lige så godt have forestillet sig, at skolenævnet havde modsat sig lærerindens ansættelse. Sagen kunne minde lidt om den såkaldte Klaksvík-strid fra 1955, hvor en stor del af den lokale befolkning støttede en læge med nazistisk fortid over for de færøsk-danske myndigheder.⁸¹

Ansættelsessagen udviklede sig til en magtkamp mellem det lokale skolenævn og amtsskoledirektionens flertal, da man lokalt beskyldte skoledirektionen for at undertrykke de lokale skolemyndigheder. Skoledirektionens flertal var heller ikke glad for at sætte sig op imod de lokale

folks indstilling, men man fastholdt, at Hilda G. ikke kunne ansættes i Terkelsbøl, og at man havde retten på sin side, da der ikke var tre kvalificerede ansøgere, og da skolenævn og skolekommission i to tilfælde nægtede at foretage indstilling. Da Undervisningsministeriet støttede skoledirektionen, var sagen afgjort, og Hilda G. kunne ikke ansættes.

Imidlertid var den lokale stemning blevet så oprørt, at skoledirektionen ønskede at få Hilda G. ansat et andet sted i landet. Som amtmand Clausen den 15. september 1951 skrev til departementschefen i Undervisningsministeriet, så kunne der ikke skaffes ro i Terkelsbøl, så længe Hilda G. befandt sig i byen. Men bestræbelserne for at skaffe hende en anden stilling måtte foregå lidt i det gedulgte. Det var da heller ikke amtsskoledirektionen *in officio*, der undersøgte mulighederne, men som amtmanden udtrykkelig tilkendegav over for ministeriet, amtsskolekonsulent Brejl privat og Clausen som amtmand, ikke som formand for skoledirektionen.⁸²

Som nævnt lykkedes disse sonderinger, og forholdene på Terkelsbøl Skole faldt efterhånden til ro. Så længe Hilda G. ikke havde forladt landsbyen og f.eks. gik og hjalp til med at samle kartofler op hos en tysksindet nabo til skolen, var det et problem for den nye lærerinde Ingrid Danielsen. Førstelæreren og hans kone syntes imidlertid godt om den nye lærerinde, som spiste hos dem, og de var tilfredse med hendes undervisning.⁸³ I sin skoleindberetning til ministeriet for året 1953 skrev amtsskolekonsulent Brejl følgende om skolerne i Tinglev Kommune: "Der er i øvrigt arbejdet tilfredsstillende ved skolerne, der er ro om arbejdet – også i Terkelsbøl".⁸⁴

KILDER

Utrykte kilder:

Rigsarkivet København (RAK):
Undervisningsministeriet, 1. departement, 1. kontor (forkortet UVM): Journalsager.
Direktoratet for Folkeskolen: Skolekort 1963.

Rigsarkivet Aabenraa (RAÅ):
Tønder Amts Skoledirektion (forkortet Tønder SD):
Forhandlingsprotokol for skoledirektionen 1950-64
Journaler og journalsager
Indberetninger om skolevæsenets tilstand 1943-1953
Lærerembeder 1920-1970, Tinglev
Skoleprotokol 1920-68

Tinglev Sogneråd: Forhandlingsprotokol 1944-51, 1951-57
Tinglev Skolekommission: Forhandlingsprotokol 1939-70

LITTERATUR

Barfod, A.: *Håndbog i lovgivningen om den danske folkeskole*, 1950.
Gjerløff, Anne Katrine m.fl.: *Da skolen blev sin egen 1920-1970*. Dansk Skolehistorie 4, Aarhus 2014.
Gudman, Sven og Jan William Rasmussen, red.: *Fru Kampps skole*, København, 1987.
Hansen, Hans Fr. J.: *Beiträge zur Schulgeschichte des Kirchspiels Tingleff*, 1979.
Hansen, Hans Schultz og Henrik Skov Kristensen: *Sønderjylland under krig og besættelse 1940-1945*, Aabenraa 2003.
Kristensen, Henrik Skov: *Straffelejren. Fårhus. Landssvigerne og retsopgøret*, København 2011.
Lampe, Jens, red.: *Tønder Seminariestat. Fortegnelse over lærere og dimittender fra Tønder seminarium 1788-1963*, Tønder 1963.

Aabenraa Politi, Krisepoliti: Afgangsliste over personer anbragt i Fårhuslejren 1945-49
Hans Jepsen Christensens privatarkiv: Korrespondance vedr. medlemskab af skoledirektionen 1945-49

Trykte kilder:

Beretning om Skolevæsenet i Tønder Amt. Udgivet af Tønder Amtsskoledirektion (udkom årligt)
Besættelsestidens Fakta, København 1945. Niels Arnkil, red.
Folkeskolen 1951, 1952
Love og Ekspeditioner vedk. Kirke- og Skolevæsen, afd. B. 1951-52
Der Nordschleswiger 1951, 1952
Hejmdal 1950, 1951
Jydske Tidende 1951, 1952
Socialdemokraten 1951
Sønderjyden 1951, 1952

Lorek, Sabine: *Rechtsabrechnung – Retsopgør. Politische Säuberung in Nordschleswig nach dem Zweiten Weltkrieg*, Neumünster 1999.
Nielsen, Jens H.: *Tinglev – et grænsesogn*, Tinglev 2002.
Nissen, Henrik S.: *Landet blev by 1950-1970*. Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, bind 14, 2. udg., 2004.
Nørr, Erik: *Genforeningens bedste gave. Skoleordning og amtsskolekonsulenter i Sønderjylland og Danmark 1920-1963*, Aabenraa 2003.
Nørr, Erik: "Nationalpolitik og skolebyggeri. Det hemmelige statstilskud til gennemførelsen af folkeskoleloven i Sønderjylland 1937-1970", *Sønderjyske Årbøger* 2014, s. 235-86.
Tamm, Ditlev: *Retsopgøret efter besættelsen*, 3. udg., København 1997.

NOTER

- 1 RAÅ, Tønder Amtsskoleinspektion. Indberetninger om skolevæsenets tilstand 1943.
- 2 Om Tinglev se Jens H. Nielsen 2002.
- 3 *Hejmdal* 15.3.1950.
- 4 For skoleforholdene i Tinglev Kommune og Terkelsbøl skoledistrikt henvises generelt til de af Tønder Amts Skoleinspektion årligt udgivne: *Beretning om Skolevæsenet i Tønder Amt* samt til Hans Fr. J. Hansen 1979.
- 5 Herom se referat af møde 13.2.1946 på Tønder Amtshus, hvor lærerne fra Tinglev Kommune og repræsentanter fra skolekommissionen var tilkaldt til møde (referat indsendt til UVM 14.2.1946). Kopi i H. Jepsen Christensens privatarkiv. Korrespondance vedr. medlemskab af Tønder Amtsskoleinspektion 1945-49.
- 6 Se amtskolekonsulent Nicolai Svendsens: Beretning om Ordningen af det tyske Skolevæsen i Tønder Amt i Tiden 1. Januar til 3. Juni 1946 (kopi i H. Jepsen Christensens privatarkiv, korrespondance vedr. medlemskab af skoleinspektionen 1945-49).
- 7 RAÅ, Tønder SD. Journalsag 43/33-1946.
- 8 M. Hartling til Tønder SD 6.2.1946 (RAK, UVM 1. kt. journalsag 28⁴-1946); Tønder SD's indberetning 3.4.1946 om mødet i Tinglev 30.3 (sammesteds).
- 9 Hansen, 1979 s. 306; jfr. henvendelse fra syv hjemmetyske forældre 30.11.1947 til amtskolekonsulenten om at måtte anvende lørdag eftermiddage til vandre lærerundervisning, da førstelærer Christensen var "lidet imødekommende" i sådanne sager (RAÅ, Tønder SD. Journalsag 23-5-1947).
- 10 Se f.eks. amtskolekonsulent Hans Novrups artikel: Det tyske Skolevæsen i Nordslesvig efter Tysklands Kapitulation i *Folkeskolen* 1947 s. 226-28.
- 11 Jfr. amtskolekonsulentens indberetning for 1955 (5 børn fra Terkelsbøl skoledistrikt gik i den tyske skole i Bylderup og 4 børn i Tinglev tyske skole). RAÅ, Tønder SD. Indberetninger om skolevæsenets tilstand, Terkelsbøl.

- 12 Se således *Der Nordschleswiger* 3.3.1951 nr. 9 (tyske konfirmationer i Tønder, heriblandt en pige fra Duborg i Terkelsbøl skoledistrikt).
- 13 Akterne til klagesagen findes i: RAÅ, Tønder SD. Journalsager 1948-53 nr. 29-53/1-48 og i: RAK, UVM. 1. dep. 1. kt. Journalsag 354/1948.
- 14 Tinglev Kommune modtog 60.000 kr. i særligt tilskud (UVM skr. 10.2.1942 og 1.10.1942 til Tønder SD (UVM 1. dep. 1. kt. 1817/1957); jfr. Nørr 2014 s. 235-86.
- 15 Læremanglen i de sønderjyske skoler vil blive behandlet i en senere artikel i Sønderjyske Årbøger.
- 16 RAÅ, Tønder SD. Lærerembeder 1920-1970. Tinglev (læg: Terkelsbøl danske Skole).
- 17 Vikarerne fremgår ikke af RAÅ, Tønder SD. Skoleprotokol 1920-68, som kun medtager de fastansatte lærere (om Terkelsbøl se side 176); vikarsættelserne fremgår af RAÅ, Tønder SD. Journalsag 2-151, 2-157 og 2-169/1947; journalsager 1948-53 gruppe 29.
- 18 RAÅ, Tønder SD. Journalsager 1948-53 nr. 49/8-48.
- 19 I en kort periode efter hospitalsopholdet var Hilda G. vikar i Solderup Skole, da der midlertidigt havde været ansat en anden vikar i Terkelsbøl.
- 20 RAÅ, Tønder SD. Journalsager 1948-1953 nr. 49/41-49/60.
- 21 Gjerløff m.fl., 2014, s. 153; dokumenterne vedr. Hilda G.'s fortid findes i et læg i RAÅ, Tønder SD, sag 49/13. Jfr. samlet redegørelse fra Politiets Efterretningstjeneste 14.8.1951 til politimesteren i Tønder; om National-socialistisk Lærer-Forbund se Besættelsestidens Fakta, 1945-46 s. 480-81;
- 22 Faarhuslejrens afhøringsrapport til Rigspolitichefen 18.7.1945 (beror i RAK, UVM sag 877/1951); jfr. RAÅ, Aabenraa Politi, krisepoliti, afgangsliste over personer anbragt i Fårhuslejren 1945-49, Hilda G.; jfr. Skov Kristensen, 2011.
- 23 Realskolebestyrerens udtalelse 31.8.1949 (fra Hilda G.'s ansøgninger). RAÅ, Tønder SD, sag 49/13.

- 24 Aalborg skoledirektør 21.7.1949 til Victor Rasmussen (Tønder SD, sag 49/13)
- 25 Barfod 1950 s. 357-86.
- 26 Nørr 2003.
- 27 Opslagene findes i RAÅ, Tønder SD. Journalsager 1948-53 (49-13/50).
- 28 Skolenævnets flertals holdning kom til udtryk i skrivelser til UVM 13.6 og 3.8.1951 (Journalsag 877/1951).
- 29 Jfr. kopi af brev fra tidligere gestapofange 16.7.1951, som blev indsendt til UVM (877/1951).
- 30 Adressen findes i Tønder SD, sag 49/13.
- 31 Tønder Politi 2.7.1951 til Brejl (Tønder SD 49/13).
- 32 Statsadvokaten i Sønderborg 25.11.1949 til Tønder SD.
- 33 Om Skoleinspektionens holdning se indberetning til UVM med samlet redegørelse for hele sagen. Der medfulgte 11 bilag med dokumenter.
- 34 Hans Jepsen Christensen 13.8.1951 til undervisningsminister Flemming Hvidberg (1. kt. journalsag 877/1951).
- 35 RAÅ, Tønder SD, forhandlingsprotokol 1950-64, møde 7.5.1951; møde 2.7.1951; møde 11.8.1951 (Kristensens dissens er indklæbet i protokollen).
- 36 Alfred Kristensens særudtalelse 23.4.1951 og redegørelse indsendt i UVM 15.8.1951 (begge i 877/1951)
- 37 Jfr. Tønder SD 15.8.1951 til UVM (877/1951) og Brejl til L. Nissen, formand for skolenævnet 14.8.1951 (RAÅ, Tønder SD, sag 49/13).
- 38 Se f.eks.: Pikant skoleaffære i sydjysk landsby (*Socialdemokraten* 20.3.1951. Amtskolekonsulentens samlede de mange avisartikler i skoleinspektionens arkiv.
- 39 Se f.eks. *Sønderjyden* 30.1, 21.2, 13.8, 14.8, 17.8, 6.9 og 7.9.1951.
- 40 Terkelsbølsagen i *Jydske Tidende*: 31.1, 21.3, 9.5, 16.5, 16.8 og 6.9.1951.
- 41 Sønderjydsk Embedsbesættelse ved at gaa i Haardknude (*Jydske Tidende* 9.5.1951).
- 42 Hilda G.: Embedsbesættelsen i Terkelsbøl (*Jydske Tidende* 16.5.1951).
- 43 *Sønderjyden* 24.10.1951.
- 44 *Jydske Tidende* 20.8.1951 til Brejl; Brejl 22.8.1951 til *Jydske Tidende* (RAÅ, Tønder SD. Journalsag 49/13)

- 45 RAÅ, UVM 4.9.1951 til Tønder SD (1. kt. journalsag 877/1951). I sagen findes også UVM's interne overvejelser; bl.a. er statskolekonsulentens hørt i sagen. UVM's afgørelse blev 5.9.1951 videregivet til skolenævnet, skolekommissionen og Tinglev sogneråd (RAÅ, Tønder SD, sag 49/13).
- 46 *Sønderjyden* 15.9.1951.
- 47 Ingrid Danielsen (1924-99) blev dimitteret fra Tønder Statsseminarium i 1951 (Lampe, 1963 s. 245-46).
- 48 Der henvises i det følgende generelt til amtskolekonsulentens ti siders håndskrevne redegørelse for skolestrejken forløb (RAÅ, Tønder SD, 49/13).
- 49 Arkitekt H.C. Holm, Terkelsbøl: Det sidste ord om skolestriden i Terkelsbøl er ikke sagt endnu (*Sønderjyden* 11.9.1951). jfr. Brejls notater om Holms forhold under besættelsen (SD's arkiv); *Hejmdal* 15.9.1951.
- 50 Jfr. Holger S. Christensens udtalelse om de sædelige-moralske forhold i brev til Jepsen Christensen [juni] 1951 (RAÅ; Jepsen Christensens privatarkiv, korrespondance vedr. medlemskab af SD 1945-49).
- 51 Klagerne er samlet i et særligt læg i Sag 49/13.
- 52 Hilda G. til skolenævnet [udat.] og 12.9.1951; klagesagerne er også omtalt i en række avisartikler fra strejkeperioden.
- 53 Se SD-medlem Hans Jepsen Christensens notat 2.7.1951 (Jepsen Christensens privatarkiv, korrespondance vedr. medlemskab af SD 1945-49).
- 54 Brejls redegørelse for skolestrejken (se note 48).
- 55 *Sønderjyden* 20.9.1951 og *Jydske Tidende* 21.9.1951.
- 56 Om denne skole se: Gudman og Rasmussen (red.) 1987.
- 57 Jfr. Socialministeriet 18.10.1951 til amtmand Clausen (RAÅ, Tønder SD, sag 49/13).
- 58 M.J. Clausen 24.10.1951 til socialminister Poul Sørensen (kopi i 49/13 og i 877/1951)
- 59 Poul Sørensen 25.10.1951 til amtmand M.J. Clausen (49/13).
- 60 Internt notat i RAK, UVM 12.11.1951 (877/1951).

- 61 RAK, UVM 1. dep. 1. kt. Journalsag 95³⁾-1952. Hilda G.'s fastansættelse i Middelfart blev også noteret under overskriften: "Endelig retfærdiggjort" i *Sønderjyden* 11.6.1952.
- 62 Ifølge RAK, UVM, Direktoratet for Folkeskolen, skolekort (Middelfart) 1963 var Hilda G. ansat som fast lærerinde ved Middelfart Vestre Skole; Middelfart Sogns kirkebog, 1966.
- 63 En landsby siger farvel (*Sønderjyden* 31.10.1951); Terkelsbøls Afsked med den omstridte Lærerinde (*Jydske Tidende* 2.11.1951).
- 64 *Der Nordschleswiger* 31.12.1951.
- 65 Jfr. et fire sider langt håndskrevet papir om de mange diskussioner om julefesten. Tønder SD, sag 49/13.
- 66 H.C. Holm: Den ny skolestrid i Terkelsbøl (*Sønderjyden* 24.12.1951).
- 67 Hansen 1979 s. 312-13; *Sønderjyden* 22.12 og 29.12.1951.
- 68 Chr. Jørgensen, L. Nissen, G. Andresen og Jes Petersen 15.9.1951 til Tinglev Sogneråd (videresendt af Tinglev Sogneråd til Tønder Amt 11.10.1951 og af amtmand Clausen 25.10.1951 til UVM (sag 877/1951).
- 69 Denne sag er omtalt i Nørr 2003, s. 204-08, 232.
- 70 Ministeriets omfattende sagsbehandling findes tilkædet journalsag 773/1959, da spørgsmålet om mandatnedlæggelse på ny blev behandlet i forbindelse med en sag om besættelse af skoleinspektørstilling i Løgstor i 1959. Jfr. også Barfod 1950 s. 106-08.
- 71 UVM's afgørelse findes i skr. til RAÅ, Tønder SD 4.3.1952 (er trykt i *Løve og Ekspeditioner vedk. Kirke- og Skolevæsen*, afd. B, 1951-52 s. 206-08).
- 72 RAÅ, Tinglev Sogneråd, forhandlingsprotokol 1944-51 (møde 10.10.1951) og 1951-57 (møde 14.3.1952).
- 73 Hansen 1979 s. 313; *Jydske Tidende* 16.3 og 22.3.1952; RAÅ, Tinglev Sogneråds forhandlingsprotokol 1951-57, møde 14.3.1952.
- 74 *Folkeskolen* 1952 s. 519 og s. 920.
- 75 Herom se Holger S. Christensen til H. Jepsen Christensen (udat.) [1. juli] 1951 (RAÅ, Jepsens Christensens privatarkiv)
- 76 Telefonsamtale 30.7.2015 med Hans Jørgen Nissen, elev i Terkelsbøl Skole 1945-49.
- 77 Jfr. herom Holger S. Christensen til Brejl [udat.] (49/13).
- 78 Tamm 1997 s. 531f. og 580.
- 79 Om retsopgøret i Sønderjylland se Tamm 1997, bd. 1, s. 408-31.
- 80 *Folkeskolen* 1951 s. 856 (Ugens emner).
- 81 Nissen 2004.
- 82 Amtmand M.J. Clausen til departementschef Albert Michelsen 24.9.1951.
- 83 Herom se Holger S. Christensen til Hans Jepsen Christensen 26.9.1951 og Jepsen C. svar 2.10.1951 (RAÅ, Jepsen Christensens privatarkiv. Korrespondance vedr. medlemskab af skoledirektionen 1945-49).
- 84 RAÅ, Tønder SD. Indberetninger om skolevæsenets tilstand 1953, Tinglev Kommune.

Zusammenfassung

Im September 1951 hielten die Eltern fünf Tage lang ihre Kinder zu Hause von der Schule in Terkelsbüll. Sie wollten eine Lehrerin behalten, die 1½ Jahre lang stellvertretend an der Schule tätig gewesen war, die aber eine Vergangenheit innerhalb des Nationalsozialismus gehabt hatte. Der Schulstreik machte den Höhepunkt aus in einem Konflikt zwischen einerseits den Eltern und den örtlichen Schulbehörden (Schulpflegschaft und Schulvorstand) und andererseits der Schuldirektion des Tønder Amt und dem Unterrichtsministerium. Im Artikel wird es untersucht, welchen Einfluss der nach 1945 verbreitete Lehrerman-

gel in Schleswig und ganz Dänemark auf den Sachverhalt hatte. Außerdem beschäftigt man sich mit der Frage, welchen Einfluss die nationalen Verhältnisse in der Grenzgemeinde Tingleff und die Einstellung in den Jahren um 1950 zu denjenigen Lehrern, die mit dem Nationalsozialismus und den Deutschen während des zweiten Weltkrieges zusammengearbeitet hatten, auf die Anstellung der Lehrerin hatten. Der örtliche Sachverhalt in Terkelsbüll beleuchtet somit einige Kernfragen betreffs Rekrutierung von Lehrern und der Bedeutung der rechtlichen Auseinandersetzungen für das Schulwesen Anfang der 1950'er.

Die Lehrerin Hilda G. wurde in Terkelsbüll als stellvertretende Lehrerin angestellt, weil es sich als unmöglich erwies, die Stellung zu besetzen, der Unterricht wurde so über Jahre hinweg von wechselnden nicht-ausgebildeten Stellvertretern wahrgenommen. Hilda G. erwies sich fachlich als gute Lehrerin, die Amtsschuldirektion wollte sie aber nicht einstellen, weil sie während des Krieges für die Deutschen gearbeitet hatte und Mitglied der dänischen nationalsozialistischen Partei gewesen war. Örtliche Kenntnisse zur Vergangenheit der Lehrerin waren nicht vorhanden, man wollte gern eine Lehrerin behalten, die zu den Kindern ein gutes Verhältnis habe, dies gelte für sowohl dänisch- als deutschgesinnte. Im September 1951 fand man eine ausgebildete Lehrerin für die Schule in Terkelsbüll und Hilda G. musste die Schule verlassen. Noch am selben Tag veranlassten die Eltern aus Protest den Schulstreik. Zu einer Lösung kam es erst, als Hilda G. außerhalb des schleswigschen Bereichs eine Stellung bekam. Hier – in einer Kleinstadt – spielten die nationalen Verhältnisse keine Rolle und der Sachverhalt, dass die Lehrerin zwei Kinder mit einem deutschen Soldaten bekommen hatte, war nur von geringer Bedeutung.

Der Artikel baut auf einem umfassenden Quellenmaterial aus den Archiven der Amtsschuldirektion und des Unterrichtsministeriums. Auch in der Tagespresse wurde der Sachverhalt eingehend behandelt, hier verhielten sich *Jydske Tidende* und *Sønderjyden* unterschiedlich zur Frage der Hilda G.

Giftulykken i Simmersted

AF LEIF HANSEN NIELSEN

Natten mellem den 20. og 21. januar 1972 klokken ca. 23.30 forulykkede en tankvogn i den lille landsby Simmersted ti km nordvest for Haderslev i Sønderjylland. Det var for så vidt et banalt uheld, men omstændighederne gjorde, at netop dette uheld fik afgørende betydning for miljøpolitikken i Danmark. Det var landets første større forureningsulykke. I denne artikel undersøges det, hvordan dette uheld kunne udvikle sig til en kæmpe forureningskatastrofe. Fokus er rettet mod det umiddelbare beredskab, men også på følgerne af forureningen samt de økonomiske og politiske konsekvenser.

Indledning

Gennem alle tider har mennesket været afhængig af naturen og de muligheder, den kunne tilbyde. Efter industrialiseringens gennembrud i det 19. århundrede, og særligt i det 20. århundrede med den teknologiske og kemiske udvikling, er der sket et paradigmeskifte, så naturen nu også er blevet afhængig af menneskets handlinger. Hvor forurening tidligere primært drejede sig om direkte uhygiejniske, ofte lokalt afgrænsede, sundhedsskadelige forhold som røg, støj, affald, fækalier og spildevand, kom det nu også til at handle om, hvorvidt naturen/miljøet overhovedet kunne bære den kemiske forurening. Et væsentligt forhold i dette paradigmeskifte var hele den ændring i synet på økologi, økonomi og produktion, der gjorde sig gældende fra starten af 1960'erne og frem, nationalt såvel som internationalt. I Danmark så NOAH, landets første egentlige miljøorganisation, således dagens lys i marts 1969. Paradigmeskiftet blev dog også hjulpet på vej af flere uforudsete forureningskatastrofer som f.eks. Simmersted-ulykken i 1972.

Den historiske udvikling inden for forureningsbekæmpelse er kun sparsomt behandlet i den eksisterende forskning. Fremhæves skal dog Jens Engbergs banebrydende bog, "Det heles vel", fra 1999, hvor forureningsbekæmpelsens historie i Danmark behandles fra vedtagelsen af loven om sundhedsvedtægterne i 1850'erne og frem til miljøloven i 1974. Tidligere, i 1980, har Claes Nue behandlet tilblivelsen af miljøbeskyttelsesloven i Retfærd, no. 15 (Modtryk). De fleste indlæg vedrørende miljøbeskyttelse har imidlertid bestået af debatindlæg, cases eller undersøgelser som f.eks. Thorkild Bjørnvigs "Hvalerne har sange

Som en strandet hval lå den forulykkede tankbil inde midt i Simmersted by – ganske tæt ved byens vandværk. Foto: Lokallhistorisk arkiv for Vojens-området.

og naturen har rettigheder. Om nødvendigheden af en økologisk socialisme" (Vindrosen 4, 1972); NOAH's publikationer, eksemplificeret med f.eks. "Atomaffaldsdeponering i etisk perspektiv" fra 2014; Mikael Skou Andersens "Miljøbeskyttelse – et implementeringsproblem?" i *Politica* 1989 eller Jesper Holm, Bente Kjærgård og Kåre Pedersen (red.): "Miljøregulering – tværfaglige studier" fra 1997.

I forhold til denne artikels primære emne, giftulykken i Simmersted, er litteraturen i særdeleshed beskedent. Bortset fra enkelte indlæg på nettet, f.eks. tidligere brandinspektør H.E. Høyer's beretning på www.simmersted.dk, er ulykken kun behandlet af Rasmus Dahlberg i bogen "Danske katastrofer" fra 2014.

Kildematerialet til nærværende fremstilling skal derfor findes i de lokale myndigheders arkiver, særligt hos kriminalpolitiet i Haderslev, der har en stor og fyldig sag om fenolulykken. Den indeholder både politirapporter, vidneforklaringer, domme, opmålinger med meget mere. Derudover er benyttet materiale fra Justitsministeriet, som bl.a. indeholder myndighedernes overvejelser vedrørende erstatningsspørgsmålet. Desuden er der benyttet materiale fra retten i Kolding, fra Folketingstidende og fra Folketingets forhandlinger. Endelig er der

gjort flittigt brug af diverse aviser, hvoraf en del er bevaret i ovennævnte politisag.

Grundmaterialets officielle karakter har gjort det muligt at følge hændelsesforløbet ganske tæt, men kildernes tilblivelsessituation, henholdsvis en politisag, en retssag og en erstatningssag, sætter også rammer for benyttelsen; dels er oplysningerne ofte meget faktuelle, dels skal de impliceredes udsagn ses og vurderes ud fra den konkrete tilblivelsessituation.

Ulykken i Simmersted

Lidt før midnat, i mørke, dis, med temperaturer omkring frysepunktet og med snesjap på vejen, nærmede en Mercedes Benz sættevogn sig Simmersted nordfra ad Østerskovvej. Lasten var 23 tons flydende, 80° varmt, fenol. Et stof, der ved almindelig stuetemperatur er i fast form og nærmest harmløst, men som i flydende form afgiver giftige dampe og er stærkt ætsende. Opløst i vand, selv i meget små mængder, er fenol uhyre giftigt.

Vejen gik op over en lille bakke og ned mod T-krydset inde i Simmersted by. Chaufføren, Erik Nielsen, så krydset, tog farten af køretøjet med den såkaldte slingrebremse på sættevognen, slap den igen umiddelbart inden svinget, bremsede ned med forvognen og skiftede gear. I svinget slap han bremsen og lod forvognens motor trække rundt. Pludselig mærkede han et uventet skub fra venstre side bagfra og trådte i refleks på bremsen. Motorvognen skred ud, vogntoget rullede om på siden, kurede over og lagde sig op ad det lokale vandværk.¹ Ulykken var sket.

Fortumlet kravlede chaufføren ud af førerhuset. Han bemærkede straks den kraftige lugt af fenol og løb op til et hus efter hjælp. Inden han her mistede bevidstheden, nåede han at fortælle, at der var farlig gift i tanken, og at man skulle holde folk borte. Poli og ambulance blev tilkaldt.²

Chaufføren, Erik Nielsen, havde kun været ansat som "udlandschauffør" i små tre måneder hos vognmand K. E. Kruse i Bramdrupdam, men han var en erfaren chauffør med mange år bag sig, bl.a. havde han en årrække virket som kørelærer. Han havde denne gang været fem dage undervejs og havde tilbagelagt en strækning på mellem 1.500 og 1.700 km. Søndag aften var han kørt ud fra Bramdrupdam ned over grænsen med kurs mod et sted syd for Hamborg, hvor han hentede en last kemikalier, der blev fragtet til København via Gedser. Derfra gik turen

til Ringsted efter animalsk fedtstof til margarineproduktion i Holland. Efter losning i Holland gik det atter sydover til Fenolchemie GmbH i Gladbeck ved Essen, hvor han hentede den skæbnesvangre last af fenol til Rockwools fabrik i Vamdrup. Inden han startede hjemover fra Gladbeck torsdag formiddag, havde han fået en god lang søvn på ca. 12 timer. Han holdt en times frokostpause omkring kl. 13, og da han nåede Flensborg hen på aftenen, holdt han atter en pause og spiste aftensmad. Omkring kl. 22.00 krydsede han grænsen og kørte mod Vamdrup.³

I den efterfølgende retssag fortalte chaufføren, at han på en rasteplads i Tyskland havde opdaget en lækage i tanken. Efter telefonisk kontakt med firmaet hjemme i Bramdrupdam blev det besluttet, at han skulle skynde sig hjem og få losset. Det var årsagen til, at han havde valgt at skyde genvej hen over Sommersted og Jels til Vamdrup. Han tog dog den forkerte vej i Haderslev og endte i Simmersted frem for i Sommersted. Det fremgik også af retssagen, at chaufføren ikke var bekendt med, at så tunge vogntog, som der her var tale om, ikke måtte benytte de små veje, han denne aften befandt sig på. Vogntog af denne størrelse skulle køre ad de såkaldte blå ruter, dvs. så vidt muligt ad hovedvejsnettet. Aktuelt skulle han være kørt til Kolding og derfra ned til Vamdrup.⁴

Efterfølgende viste det sig også, at vognen havde en del sikkerhedsmæssige mangler. Foruden manglende skiltning om vægt, var der heller ingen parkeringsbremse på sættevognen. Begge dele har dog næppe haft den store betydning i forhold til ulykken. Mere alvorligt var det imidlertid, at seks af sættevognens otte dæk var nedslidte, nogle endda ned til lærredet, og at de skulpeplader, tanken oprindeligt havde været forsynet med for hver 3.000 liter, var fjernet, så der nu ved pludselige opbremsninger eller retningskift kunne opstå "bølgegang" i tanken.⁵ Tanken var dimensioneret til 25.000 liter, men kørte denne nat med 23.000 kg fenol. Med en vægtfylde på 1,07 svarede det til 21.600 liter. Det var formentlig bevægelse i tanken, der fik chaufføren til intuitivt at trykke på bremsen i krydset i Simmersted.

Nattens arbejde

De første myndighedspersoner på stedet var den tilkaldte ambulance og en politipatrulje bestående af overbetjent J. Hansen og politibetjent Henry Olsen. Sidstnævnte fik talt med chaufføren inden han blev kørt bort til sygehuset. Atter fortalte chaufføren, at der var en farlig væske i tanken, og han fortalte også, at der lå en vejledning i førerhuset med ret-

ningslinjer for, hvorledes fenol skulle behandles i tilfælde af uheld. På grund af giftfaren holdt de to betjente sig fornuftigt nok på afstand fra vogntoget, ligesom de forbød nysgerrige at gå tæt på vognen. Hurtigt var også Sommersted Frivillige Brandværn blevet tilkaldt med tre køretøjer, ligesom Vojens Kommunale Brandvæsen under ledelse af brandinspektør og civilforsvarsleder Hans Erik Høyer med røgdykkerudstyr.⁶

I den følgende times tid accelererede begivenhederne med etablering af afspærring, tilkaldelse af forstærkning fra Falck-Zonen og CF-kolonnen i Haderslev – også med røgdykkere – samt CF-kolonnen i Middelfart med kulsyreapparater til nedkøling af den giftige væske.

Phenolchemie GmbH
439 GLADBECK i. W.
Dachenstr. 3. · Telefon 273-1

Unfallmerkbblatt für Tankwagen

(Bei Unfällen den Hilfsorganen wie Polizei, Feuerwehr usw. aushändigen)
Über Notruf 112 (im gesamten Bundesgebiet) FEUERWEHR alarmieren

Tankwagen Nr. A.E. 93.995 Datum 20.7.72

Ladung: **Phenol, flüssig mit ca. 80° C**

a) Art der Gefahr
Brennbar, Flammpunkt 79° C,
stark reizende Wirkung auf Augen und Haut, giftig!

b) Behandlung von Personen
Benetzte Kleider sofort wechseln.
Benetzte Hautstellen sofort mit viel Wasser abspülen.
Sofort vorhanden, mit Lutrol 9 (Polyäthylenlykol 400 oder 300) Phenol von der Haut entfernen. Mit Wasser nachspülen. Vorgang mehrmals wiederholen.
Einströmen unbedingt vermeiden (Windrichtung beachten).
Sofort Arzt aufsuchen! Unter Umständen Lebensgefahr!

c) Maßnahmen im Brandfalle
Brand mit Pulverlöschgeräten, Kohlensäure, Schaum oder Sand angreifen.
Nächste Feuerwehr alarmieren!

d) Maßnahmen beim Auslaufen der Ladung
Bei allen Arbeiten Schutzbrille und säurefeste Handschuhe tragen.
Eindämmen, Abfließen in Gewässer verhindern.
Phenol erstarrt bei ca. 40° C, wird jedoch durch Wasser verflüssigt.
Polizei auffordern, das Wasserwirtschaftsamt zu veretändigen.

e) Atemschutz
Atemschutzmaske mit B-Filter
Profiluftatmor
Kreislaufgeräte

Dieses Merkblatt ist bei den Versandpapieren mitzuführen!

165 - 10 000 - 11. 70

Transportdokumentet med retningslinjer for, hvorledes fenol skulle behandles i tilfælde af uheld. Man kunne bl.a. læse, at fenol var livsfarligt, at det størknede ved ca. 40°, og at det kunne opløses i vand. Foto: Haderslev Kriminalpoliti, pk. 1979.

Befolkningen blev alarmeret, og i en afstand af 200 meter, 400 meter i vindretningen, blev beboere anmodet om at forlade området. I alt blev 75 personer flyttet uden for farezonen.⁷ Udstrømningen af fenol var på dette tidspunkt ganske voldsomt, og med direkte afløb til den offentlige kloak gennem en rist få meter bag den forulykkede bil. Brandinspektør Høyer har senere til retten fortalt, at "tilløbet af fenol til kloakken var så kraftigt, at det nærmest måtte sammenlignes med det vand, der skyller ned i en rist efter en tordenbyge".⁸

Den forulykkede tankvogn havde som sagt lagt sig op ad byens vandværk. Vandværksformand Jens Lauridsen Gram blev lidt før midnat ringet op af den lokale landbetjent Sønnichsen, der bad ham komme og vise hvor hovedhanen sad, så vandværket kunne lukkes. Gram tog straks af sted til ulykkesstedet, hvor der efter hans udsagn "så farligt ud ved vandværket [da] der var fenol op omkring bygningen og også ved døren".⁹ Han mente, det ville være for farligt at kravle hen over vognen for at komme ind i vandværket og tilbød i stedet at kravle gennem vinduet og lukke for hanen. Hans tilbud blev dog afvist og i stedet gik brandinspektør Høyer og to hjælpere, alle iført røgdykkerudstyr, ind gennem døren til vandværket og afbrød såvel strøm som vandforsyningen. Selv om man forsøgte at holde fenolen ude af vandværket ved hjælp af koste, løb der formentlig på dette tidspunkt fenol ind på vandværkets gulv, der lå ca. en meter under niveau. Under alle omstændigheder blev der senere på natten konstateret fenol inde på vandværkets gulv.

I mellemtiden var politikommissær Knud Ingvar Rønne fra Haderslev blevet tilkaldt. Han ankom til ulykkesstedet omkring kl. 01 og overtog nu ledelsen af aktionen, der indtil da lidt diffust var foregået i en symbiose mellem det tilstedeværende politi og brandinspektør Høyer. Rønne havde, da han blev alarmeret om ulykken, søgt kontakt med arbejdstilsynet i Kolding for at få oplysninger om fenol. Det han hørte, fik ham til at underrette både politimester H.E. Rein-Jensen og den konstituerede amtslæge L.B. Lauridsen. I Simmersted foranledigede han, at en ingeniør fra kommunen blev tilkaldt til klarlægning af kloakledninger, vandløb m.v.¹⁰

Afdelingsingeniør Henning Nielsen fra Teknisk Forvaltning i Vojens blev kontaktet af politiet. Inden han tog hjemmefra, bad han sin kone om at ringe til vejformanden og bede ham komme til stede i Simmersted med en saltvogn. Ingeniør Nielsen kørte til sit kontor i Skrydstrup og hentede her kort over vandløbssystemet, men kunne ikke finde tegn-

ger over kloaksystemet i Simmersted by. Fremme på stedet allierede han sig imidlertid med den lokale distriktsvejmand Christian Hansen, og i fællesskab fandt de frem til gennemløbsbrøndene i vejkanterne. På den måde blev kloakledningen kortlagt, og man kunne konstatere, at fenol på dette tidspunkt endnu ikke var trængt frem til rensningsanlægget.¹¹

Med en bærbar motorpumpe forsøgte ingeniør Nielsen nu at pumpe fenolen op fra en gennemløbsbrønd, men det fungerede ikke, da fenolen øjeblikkeligt krystalliserede i pumpen og gjorde den ubrugelig. En tilkaldt slamsuger blev derefter sat ind i forsøget på at suge fenolen op af gennemløbsbrønden. Det bevirkede uheldigvis, at en prop i kloaksystemet blev løsnet, så fenolen nu uhindret strømmede frem mod rensningsanlægget. Ganske kort tid efter kunne ingeniør Nielsen konstatere, at der var fenol i rensningsanlæggets sandfang og primærtank. For at undgå, at forureningen bredte sig til resten af rensningsanlægget og videre ud, besluttede han at tømme primærtanken med slamsugeren. Det viste sig at være en lidt større opgave end antaget, da der hele tiden løb vand til rensningsanlægget, blandt andet fordi den tilkaldte saltvogn havde optøet vejen omkring ulykkesstedet og derved skabt mere vand i kloaksystemet. Kloakristen ved ulykkesstedet var dog på dette tidspunkt blevet tildækket, så tilstrømningen af fenol og vand ebbede ud. Slamsugeren måtte i alt køre tre gange, før primærtanken var tom.¹² Det opsugede vand blev i den kritiske situation ledt ud på et areal mellem kloakledningen og vandløbet ved rensningsanlægget. Da jorden var frossen mente man ikke, at det umiddelbart ville gøre skade. Næste dag blev den forurenede jord bortgravet og anbragt i et depot med kraftig plast både under og over.¹³

Efter denne i og for sig vellykkede indsats gik ingeniør Nielsen med en lommelygte ned til vandløbet bag rensningsanlægget for at sikre, at fenolen ikke var trængt videre. Han så ingen tegn på fenolforurening, hvilket nok – fik han at vide senere – også ville have været svært med en lommelygte, da opløst fenol ikke er synlig. Efter med andre ord at have konstateret, at forureningen var inddæmmet, gik han tilbage til ulykkesstedet ved vandværket. På dette tidspunkt havde politikommissær Rønne, stærkt forkommen, forladt stedet for at få tørt tøj på. Ingeniør Nielsen så nu også sin opgave løst og kørte hjem. Da var klokken omkring fem om morgenen.¹⁴ Til trods for den hurtige afspærring og den store opmærksomhed på fenoldampenes giftighed, blev mange personer bragt til Haderslev Sygehus til observation for forgiftning. I løbet af natten og den tidlige morgen blev således seks personer ind-

Luftfoto over Simmersted by med angivelse af ulykkesstedet øverst i billedet og rensningsanlægget nederst. I højre side af billedet ses bækken og over rensningsanlægget midt i billedet marken, hvorpå det oppumpede vand fra rensningsanlægget blev ledt ud i løbet af natten. Foto: Haderslev Kriminalpoliti, pk. 1979.

lagt til observation. Det drejede sig foruden chaufføren om fire beboere fra området, nemlig en ældre kvinde samt en mand og hans to store knægte, Edvard Thomsen og sønnerne John og Alf, der som de første var nået frem til ulykkesstedet og havde søgt efter eventuelle tilskadekomne. Den sidste, der denne morgen blev bragt til sygehuset, var en Falck-Zonen medarbejder.

I løbet af fredagen og de næstfølgende dage blev yderligere 14 personer indlagt til observation. Heriblandt tre skolepiger på mellem 12 og 15 år, der var cyklet forbi stedet samt to mindre børn fra området. De øvrige indlagte var tre CF-menige fra oprydningsholdet, tre kommunale medarbejdere, der ligeledes deltog i oprydningen, to Falck-Zonen reddere samt en pressefotograf.¹⁵

Alle, på nær chaufføren, blev udskrevet inden for få dage, og alle uden mén. Chaufføren slap også fra ulykken uden mén, men måtte dog tilbringe flere uger på sygehus.

Fredag og lørdag den 21.-22. januar

Fredag morgen lød det i radioavisen, at politimesteren i Haderslev advarede om, at en tankbil med farlig gift var væltet i Simmersted by, og at man antog, at den havde forurenset drikkevandet, hvorfor beboerne tilsluttet Simmersted Vandværk ikke måtte benytte vandet. Såfremt nogen følte sig utilpas, skulle de straks søge læge.¹⁶

Man stod med andre ord i Simmersted med 48 hustande uden vand til hverken morgentoilette, kaffe, madlavning eller, og det var nok det mest problematiske, til kreaturerne ved de ti landbrug, der var tilknyttet vandværket. Men takket være en hurtig indsats fra Haderslev Mælkecentral, der stillede tankvogne til rådighed, og civilforsvaret, der satte tanke op i byen, blev 40-60.000 liter vand kørt ud til Simmersted denne første dag, og også de næstfølgende dage.¹⁷

Om formiddagen ankom politimester Rein-Jensen til området, og han overtog herefter ledelsen af operationen. Også amtslæge L.B. Lauridsen var til stede for at tage analyser af vandværkets vand. Han undersøgte dog ikke bækken eller arealet rundt om ulykkesstedet, da en eventuel forurening ikke var amtslægens gebet. Hans område var det hygiejniske.¹⁸

Det stod hurtigt klart for myndighederne, at ulykken i Simmersted var ekstraordinær, og der blev tilkaldt eksperter fra nær og fjern. Fredag aften blev der holdt et såkaldt konsulterende møde om det videre oprydningarbejde. Blandt deltagerne var foruden politimester Rein-Jensen og dennes souschef, politikommissær Rønne, flere ingeniører fra fabrikken i Tyskland, amtslæge L.B. Lauridsen, civilingeniørerne Kirsten Warnø og Jørgen Lauridsen fra Sundhedsstyrelsen, geolog Niels Jessen fra Danmarks Geologiske Undersøgelser samt afdelingsingeniør Nielsen fra Vojens Kommune. Desuden havde Rockwool sendt to ingeniører fra hovedfabrikken i Hedehusene, K. Hovlund Christensen og T. Usemor, og fra fabrikken i Vamdrup, driftsleder Ejvind Mikkelsen. Det lokale civilforsvar var repræsenteret ved brandinspektør Høyer og det statslige CF ved sektionsleder F. Arpe fra Sydjyske CF-kolonne i Haderslev. Falck-Zonen var også repræsenteret ved konstitueret leder i Haderslev, assistent Svend Lynggaard. Hen på aftenen blev forsamlingen yderligere udvidet med en såkaldt katastrofemediciner fra Sverige.¹⁹

Dette store opbud af specialister til trods, stod man famlende over for situationen, men man enedes dog om lørdag morgen at forsøge at løfte den forulykkede tankvogn ved hjælp af to store BMS-kraner. Man

frygtede, at en jernpæl havde beskadiget tanken, og at det var årsagen til udslippet. Desuden ville man forsøge at pumpe fenolen over i en anden tank. Hvis disse tiltag ikke lod sig gøre, var ekspertrådet, at man skulle lade den forulykkede tankvogn ligge, indtil fenolen var afkølet og størknet. Man antog denne fredag, at det ville ske hen over weekenden.²⁰ Da kranerne næste morgen tog fat, skete der imidlertid et vrid i den forulykkede tank, og fenol begyndte atter at løbe ud, men dog begrænset. Ca. 16 cm over jorden konstaterede man, at tanken ikke var beskadiget af nogen jernpæl, og vognen blev derfor atter lagt ned for at undgå yderligere udslip.

Man gik nu over til planens anden del om at pumpe indholdet over i en anden tankvogn. I princippet en oplagt idé, men da den forulykkede tankvogn havde ligget i halvandet døgn, var der sket en vis afkøling, der sammen med udslippet havde bevirket et undertryk i tanken. Da man nu borede hul, blev trykket udlignet, og fenol begyndte atter at strømme ud i store mængder. Man opgav derfor hurtigt foretaget, forseglede hullet og skabte atter undertryk i tanken. Herefter besluttede man at lade vognen ligge hvor den var – som en strandet hval. Området omkring bilen blev sikret med dæmninger og spærringer, og der blev bygget et telt hen over den forulykkede bil, så der ikke kunne ske yderligere ukontrollerede udslip eller forgiftninger. Nu kunne man kun afvente, at fenolen størknede i tanken.²¹

Om eftermiddagen, lørdag, kom der imidlertid en ny drejning i sagen.²² Politiet blev gjort opmærksom på døde fisk i det omkringliggende å-system. Landbetjent Sønnichsen blev omkring klokken to kontaktet af en mand, der fortalte, at han allerede fredag eftermiddag havde set døde fisk. Sønnichsen gav politikommissær Rønne besked, og kørte ud til Spangså, hvor han samlede flere døde fisk op. Fiskerikontrollen blev underrettet, og overfiskeribetjent Carl Julius Salling fra Aabenraa kom til stede. Salling og Sønnichsen tog flere vandprøver i Spangså, der lå i den umiddelbare nærhed af Simmersted og som havde direkte tilløb fra bækken bag vandværket og rensningsanlægget.

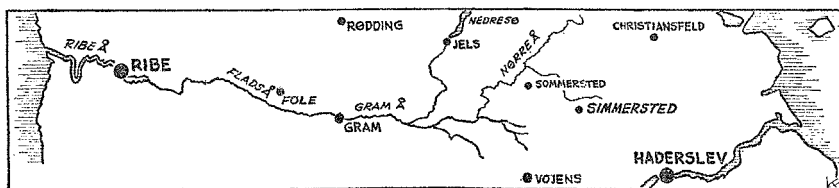
Senere på dagen kom der også indberetninger om døde fisk i Nørreå, dvs. længere vestpå i å-systemet. På grund af manglende instrukser og uklarheder i kompetence mellem politi og fiskerikontrol blev der på dette tidspunkt ikke rapporteret eller advaret yderligere om faren for forurening. Muligvis var de involverede myndigheder heller ikke på dette tidspunkt helt bevidst om katastrofens omfang. Det var jo ikke første gang, at der var døde fisk i Nørreå, og tidligere havde det

trods alt kun haft lokale konsekvenser. F.eks. havde der få år tidligere været et ajle-udslip ved Stepping, der havde bevirket fiskedød i åen, men allerede få kilometer længere nede ad åen var forureningen blevet så fortyndet, at den ikke længere havde betydning for fiskebestanden. Man tænkte måske, at noget tilsvarende ville gøre sig gældende denne gang. Men forureningen med fenol skulle vise sig at være af en ganske anden kaliber.

Lørdag aften ringede en lystfisker til politiet i Haderslev og fortalte om mange døde fisk ved dambruget i Fole mere end 20 km borte i luftlinje, omkring 35 km i vandlinje. Dambruget blev kontaktet, men for sent. I løbet af ganske kort tid var forureningskatastrofen en realitet med tusindvis af døde fisk. Efterfølgende afstrømningsundersøgelse foretaget af henholdsvis Isotopcentralen og Sønderjyllands Amt bekræftede formodningen om, at det var udslippet fra Simmersted, der var årsagen til forureningen. Målingerne viste, at opløst stof udledt ved Simmersted ville være mellem 33 timer (amtets måling) og 46 timer (Isotopcentralens måling) om at nå til Fole.²³ Målingerne viste yderligere, at opløst stof i å-systemet ved Simmersted ville være ca. 12 timer om at passere Fole.

For at undgå yderligere forurening blev ulykkesbilen efter den mislykkede bjærgningsaktion den 22. januar inddæmmet med en jordvold og overdækket med et telt. Foto: Lokalhistorisk arkiv for Vojens-området.

I løbet af få dage var hele å-systemet fra bækken ved Simmersted til Ribe Vesterå ved Vadehavet forurenet. En strækning på næsten 70 km. Kort: Berlingske Tidende 25/1 1972.

Landbetjent Aksel Winter fra Jels, der tog vandprøver ved dambruget, kunne senere i retten fortælle, at "der lå døde fisk i 100-vis, og [at] alle levende fisk var i stærkt oprør og sprang op af dammene mod skrænten." De forsøgte med andre ord at undslippe det giftige/syreholdige vand. Han fortalte også, at da han tog vandprøverne, mærkede han, at det prikkede i fingrene, og at det sved.²⁴

I løbet af få dage var det værst tænkelige sket. Hele å-systemet fra bækken i Simmersted til Ribe Vesterå ved Vadehavet var forurenet med karbolsyre - opløst fenol. En strækning på næsten 70 km!

Hvor kom forureningen fra?

Man var ikke i tvivl om, at fiskedøden stammede fra ulykken i Simmersted. Politimesteren meddelte således i radioavisen: "Foranlediget af, at der i Spangså, Nørreå, Fole Dambrug, Ribe Å ud mod Vadehavet samt tilstødende vandløb er fundet døde fisk og enkelte fugle, advares befolkningen samt evt. lystfiskere og turister mod at komme i berøring med vandet, fiskene og evt. døde fugle, da det kan befrygtes, at der – som følge af tankvognskatastrofen i Simmersted ved Haderslev er sket en fenolforgiftning af de nævnte vandløb. Det advares samtidig mod at anvende vand fra de nævnte vandløb til vanding af husdyr eller til andet brug".²⁵

Det var imidlertid gådefuldt, hvordan fenolen var kommet ud i bækken og videre ud i å-systemet. Kloakken var jo blevet sikret ved rensningsanlægget allerede samme nat som ulykken fandt sted, og gennem vandværksvandet kunne det heller ikke være sket, da vandværket ligeledes var blevet lukket umiddelbart efter midnat. Løbende havde man pumpet fenolholdigt kloakvand op af brøndene, så det ikke ad den vej spredte sig. Fakta var imidlertid, at bækken i Simmersted var blevet forurenet med fenol. Kunne det være nedsivning fra den tilstødende mark, hvorpå man havde udtømt vandet fra rensningsanlæggets pri-

mærtank om natten? Kunne det være udsivning ind over markerne fra selve ulykkesstedet? Måske et utæt kloakrør? Man var i vildrede. En sandsynlig forklaring kom imidlertid søndag eftermiddag, da "én eller anden" fra byen fortalte ingeniør Nielsen fra Vojens Kommune, at vandværkets gulv afløb ikke var tilsluttet kloaksystemet, men at det løb ud i et dræningsrør i marken bagved, der igen førte ned til bækken helt uden om det kommunale kloaksystem.²⁶

Man gik straks i gang med at grave vandværkets afløbsledning op og fandt den stoppet med størknet fenol.

I løbet af weekenden og mandagen anlagde Civilforsvaret en 2,5 km lang rørledning fra nabobyen Maugstrup med opkobling til det lokale net.²⁷ Den hurtige lukning af vandværket betød, at ledningsnettet i byen formentlig ikke var inficeret med fenol. Og som dagbladet Sønderjyden beroligende kunne skrive, hvis det modsatte alligevel skulle være tilfældet, så ville man hurtigt kunne smage, om der var fenol i vandet!²⁸ Med fiskedøden in mente, var det nok de færreste, der havde lyst til at smage sig frem. Amtslægen var da også mere forsigtig, da ledningsnettet skulle tages i brug. Om mandagen udsendte han en meddelelse til beboerne i Simmersted, hvori han bad dem hjælpe med ved en gennemskylning af ledningsnettet. Mellem klokken 18.30 og 19.30 skulle alle tilknyttet vandværket således tænde for hanerne og udskylle toiletterne mindst fire gange.²⁹ Han pointerede, at skyllevandet ikke måtte bruges til noget, og at vandet fra ledningsnettet først måtte tages i anvendelse, efter der var taget vandprøver, og myndighederne gennem skriftlig besked havde givet tilladelse. Den kom om onsdagen. Indtil da, fik man vand leveret med tankbil.

Selve oprydningen af ulykkesstedet foran vandværket trak ud, da fenolen i den forulykkede tankbil kun langsomt lod sig afkøle, og betydeligt langsommere end eksperterne havde forudset. Først på et såkaldt ekspertmøde onsdag den 9. februar, det vil sige 20 dage efter ulykken, mente man, at fenolen nu var så afkølet/størknet, at der ikke længere ville være fare for nye udslip ved en flytning af tanken. Kommunekemi A/S blev, med et tilbud på 10.000 kr., hyret til borttransport af ulykkesbilen og oprydning på stedet. Såfremt det ikke regnede, ville bilen blive fjernet mandag den 14. februar – altså hele 25 dage efter, at ulykken var sket.³⁰

Hvor meget fenol var der så løbet ud i den mellemliggende periode? Man vidste det faktisk ikke, men på mødet den 9. februar nåede eksperterne frem til, at der fortsat var omkring 10.000 liter i tanken. Fire

I løbet af weekenden og mandagen udlagde civilforsvaret en 2,5 km lang rørledning fra vandværket i Maugstrup til Simmersted. Foto: Lokallhistorisk arkiv for Vojens-området.

tons størknet fenol var på dette tidspunkt kørt til Kommunekemi og 3,8 tons til Rockwool i Vamdrup. Dertil kom tre-fire tons fenolholdigt kloakvand, der ligeledes var kørt til Kommunekemi i Nyborg. Desuden regnede man med, at der fortsat lå omkring et tons størknet fenol under den forulykkede vogn. Så alt i alt blev regnestykket, at omkring et ton fenol var forsvundet, enten ned i jorden eller ud i å-systemet.³¹

Umiddelbart lød det af meget, men til trods for dette, kunne politimesteren allerede 1. maj trække politibekendtgørelsen om ikke at anvende vand fra Spangså, Nørreå, samt Ribe Å tilbage.³² Og også i Simmersted by så det i foråret 1972 lyst ud. I forbindelse med oprydningen udtalte direktør Peter Stausholm fra Kommunekemi, at han regnede med, at Simmersted fuldstændig ville have overstået ulykkens følger senest om et halvt år.³³

Simmersted Vandværk

Det positive budskab gjaldt dog ikke vandværket. Faktisk gik ulykkens konsekvenser først rigtig op for beboerne i Simmersted, efter at tankvognen var fjernet, for man vendte ikke tilbage til dagligdagen før ulykken, og tingene var ikke som de havde været før. Det store problem var vandforsyningen, idet vandværket fortsat var lukket.

I Simmersted var man mest stemt for en fortsættelse af det private vandværk med en ny boring i tilpas afstand fra forureningen, men Sundhedskommissionen i Vojens Kommune indstillede til Kommunalbestyrelsen, at der ikke skulle oprettes et nyt vandværk i Simmersted. I stedet anbefalede man, at vandforsyningen fremover skulle ske gennem en permanent tilslutning til Maugstrup.³⁴ Dette ville imidlertid blive betydeligt dyrere end de ca. 30.000 kr. en ny brønd ville koste, formentlig ville det beløbe sig til mellem 60 og 75.000 kr., men argumentet var, at selv med en ny boring skulle der løbende tages prøver, og viste det sig så, at grundvandet alligevel var forurenet, ville alle pengene være spildt.³⁵

Det altoverskyggende problem var imidlertid, hvem der skulle betale for den nye vandforsyning. Det private vandværk i Simmersted havde ingen penge og var i forvejen i gæld. Og hverken beboerne i Simmersted eller i Maugstrup mente, at de skulle bære byrden. De var jo ganske uforskyldt i ulykken. Begge vandværker indkaldte til ekstraordinære generalforsamlinger. I Simmersted erkendte man efter en livlig debat, at der ikke var fremtid i deres eget vandværk, og med 90% af andelshaverne i ryggen blev bestyrelsen bemyndiget til at forhandle med Maugstrup Vandværk om en tilslutning.³⁶

Sagen fik dog en ny drejning, da andelshaverne i Maugstrup dagen efter, onsdag den 1. marts, overhovedet ikke ville have Simmersted med.³⁷ Om det var gammel nabostrid, der lå til grund er svært at sige, men udmeldingen blev bestemt ikke positivt modtaget i Simmersted. Her begyndte man nu at tale om sabotage af den midlertidige vandledning, og stemningen svingede atter over mod en fortsættelse af eget vandværk, evt. gennem en tilslutning til gårdejer Poul Nielsens private brøndboring på 34 meter og med kapacitet på 10.000 liter vand i timen. Et møde torsdag den 2. marts mellem de to bestyrelser og de kommunale myndigheder endte uden resultat, da bestyrelsen for Maugstrup ikke havde mandat til forhandling. Under mødet fik borgmester Terkel Jensen overbragt en protestskrivelse, underskrevet af 38 af Simmersteds 48 andelshavere, heriblandt tre bestyrelsesmedlemmer. I protesten hed det: "Vi forlanger midlertidig tilslutning til Poul Nielsens boring, indtil vort eget vandværk er bragt i stand. Hvis myndighederne fastholder, at vi skal tvangsindlægges under Maugstrup Vandværk, må vi forlange, at vi bliver holdt fuldstændig skadesløse. Vi meddeler samtidig, at vi under ingen omstændigheder vil sætte os i yderligere gæld. Hvis ikke de lokale myndigheder vil efterkomme vore ønsker, agter vi at gå til højere instanser."³⁸

Situationen skærpedes yderligere lørdag den 11. marts, hvor vandledningen flere steder blev frostsprængt. Atter talte man i Simmersted om sabotage i form af fjernelse af isoleringsmateriale rundt om ledningen, fjernede gummimuffer og nedsat pumpeeffekt i Maugstrup, så vandet lettere frøs i ledningen. Selv om mælkecentralen atter hurtigt kom på banen med vandforsyning, havde fem landmænd tilknyttet vandværket denne weekend brugt vand fra den gamle brønd til deres kreaturer. Da mælkecentralen hørte dette, ville de i første omgang ikke tage imod mælk fra de pågældende, men da en efterfølgende analyse af vandet viste, at det ikke indeholdt fenol, tog man dog mod mælken, men betingede sig med underskrift, at det ikke ville gentage sig i fremtiden.³⁹

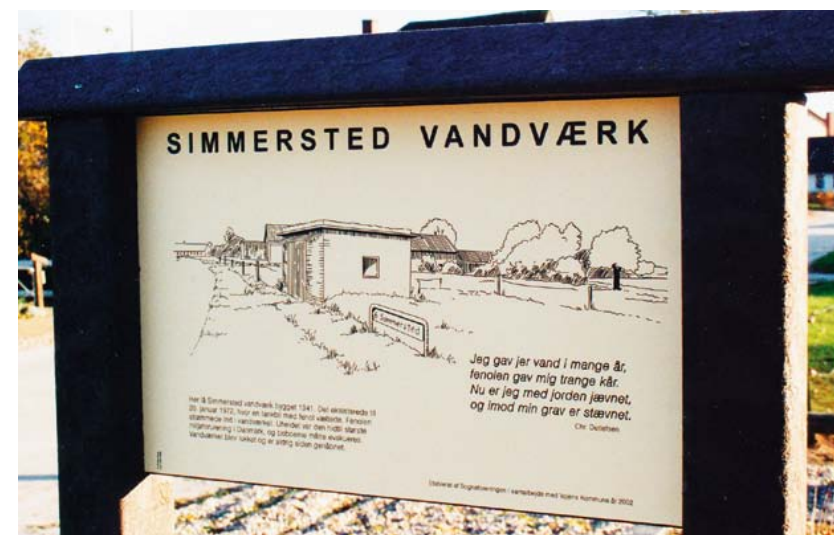
Vojens Kommune indbød nu til et fællesmøde på Maugstrup Kro den 14. marts i håb om, at der kunne findes en mindelig løsning.⁴⁰ Mødet endte atter uden resultat, og kerneproblemet var pengene. Som det stod i dagbladet Dannevirkes referat dagen efter, så var de omkring 75 tilstedeværende beboere fra Maugstrup og Simmersted ikke enige om alt, og slet ikke om den praktiske løsning på vandforsyningen til Simmersted. Ét kunne man dog stå fælles om, nemlig at den uheldige situation man befandt sig i, var aldeles uforskyldt. Hvis der fandtes nogen form for retfærdighed, så var det ikke beboerne i de to landsbyer, der skulle betale gildet.

Situationen var nu ved at gå i hårdknude. De to vandværksbestyrelser viste sig dog i situationen at være deres ombud værdigt. Sammen udarbejdede de et forslag til en samarbejdsaftale. Den betød ganske vist, at samtlige udgifter skulle betales af Simmersted, tillige med at hver husholdning skulle betale tilslutningsafgiften på 800 kr., men med udsigt til en klækkelig erstatning fra vognmanden ville byrden næppe heller blive så stor. Ved en ekstraordinær generalforsamling i Simmersted fredag aften den 24. marts gik bølgerne højt, men man endte med at give forslaget tilslutning. Man måtte se realiteterne i øjnene: Det var nødvendigt atter at få etableret en normal vandforsyning i byen.⁴¹

Allerede medens oprydningsarbejdet stod på, meldte spørgsmålet sig, hvorledes en sådan ulykke kunne ske, og hvordan den kunne få så store forureningsmæssige konsekvenser. Civilforsvaret måtte blankt erkende, at deres beredskab primært var lagt an på ABC-tjeneste, dvs. indsats i forbindelse med atomar-, biologisk- og kemisk krigsførelse, ikke på ulykker som i Simmersted. Kolonnechef S.E. Plougheld fra Hillerød udtalte f.eks. til dagbladet Aktuelt, at "man aner end ikke, hvad fenol er, og vi aner ikke, hvad vi skal gøre, hvis der sker en giftulykke som den i

Sønderjylland."⁴² Også dagbladet Information undrede sig: "Fenolkatastrofen [...] er endnu et bevis på, hvor dårligt samfundet er beredt på at kæmpe med de nye farer, der truer store og små efter de sidste generationers løbske tekniske udvikling. Vi har i større eller mindre omfang forberedt os på at modstå en række traditionelle farer (krig, brand m.m.), men alle bliver forvirrede, når en ganske almindelig tankvogn vælter, og dens giftige indhold begynder at løbe ud på jorden. Man kender ikke giften, selv om man får at vide, hvad den hedder, og myndighederne står usikkert overfor, hvordan hele problemet skal gribes an."⁴³

Direktøren for Kommunekemi, Peter Stausholm, gned salt i det lokale sår med en udtalelse om, at fenolulykkens omfang i Simmersted kunne være undgået, hvis redningsarbejdet var blevet ledet af en kemiker og ikke en jurist, underforstået af politimesteren. Han mente, at rednings- og oprydningsarbejdet blev forkludret på grund af alt for mange sikkerhedsforanstaltninger. Man skulle efter hans mening straks have skåret undervognen fra tanken, og dernæst trillet beholderen over på en blokvogn og kørt den til Kommunekemi A/S. Dernæst kunne man, som han sagde, være gået i gang med at fjerne jord og vand.⁴⁴ Han blev dog klart imødegået af den konstituerede leder af Falck-Zonen i Haderslev, assistent Svend Lynggaard, der dagen efter til Jydske Tidende udtalte,

Hvor vandværket lå, er der nu indrettet et lille anlæg og opsat en mindetafle til erindring om ulykken. Foto: Lokalhistorisk arkiv for Vojens-området.

at "Stausholm har måske forstand på kemikalier, men den tank lod sig ikke uden videre rulle om på en blokvogn. Tanken var simpelt hen ikke stærk nok til at blive krænget over. Så ville den være knækket."⁴⁵

Ikke overraskende blandede mange sig i debatten om ulykken og hvad der burde være gjort. Lidt spydigt havde Dannevirke allerede den 26. januar en overskrift, der lød: "Bagefter er alle kloge". Politimester Rein-Jensen udtalte flere gange i forløbet, at det eneste ekspertråd, han havde fået, var at lade det hele ligge, indtil det var afkølet og ikke længere var farligt. Det var det råd, han fulgte.⁴⁶

Det retslige efterspil

Med fjernelsen af vognen og oprydningen ved vandværket var fenol-sagen langt fra afsluttet. En lang række økonomiske krav blev nu stillet, og ansvaret skulle placeres. Det retslige efterspil foregik dels ved Kriminalretten i Haderslev, hvor henholdsvis chauffør og vognmand stod tiltalt for overtrædelse af færdselsloven, dels i et civilt søgsmål om erstatningspligten ved, i første omgang, Retten i Kolding, senere ved Vestre Landsret. Ved Retten i Haderslev blev chauffør Erik Nielsen den 23. juni 1972 idømt en bøde på 1.000 kr. med en forvandlingsdom på 10 dages hæfte for overtrædelse af færdselsloven, og vognmand K. E. Kruse en bøde på 4.000 kr. med forvandlingsdom på 30 dages hæfte for samme forseelse.⁴⁷ Mange mente, at det var milde domme, men dommen vedrørte som sagt kun overtrædelsen af færdselsloven, ikke ulykken eller erstatningspligten. Dette spørgsmål skulle afklares ved det civile søgsmål.

Den lovpligtige forsikring for tingsskade var på 120.000 kr., og det var den forsikring vognmand K. E. Kruse havde tegnet for ulykkesbilen i Simmersted. Beløbet var dog ganske utilstrækkeligt i forhold til de erstatningskrav, der blev rejst. Alene fra Fole Dambrug var der et erstatningskrav på knap 550.000 kr., og fra de berørte sportsfiskerforeninger nævntes et erstatningskrav på omkring 360.000 kr. Simmersted Vandværk kom med et erstatningskrav på 180.000 kr. Dertil kom en del mindre erstatningskrav fra berørte gårdejere i området, som havde fået jord og evt. dyr forurenede. Endelig krævede Justitsministeriet omkring 300.000 kr. til dækning af omkostningerne i forbindelse med oprydningen.⁴⁸

Dette opbud af erstatningskrav fik vognmandens advokat, landsrets-sagfører Jørgen Jacobsen fra København, til at pege på, at ulykkens omfang specielt skyldtes myndighedernes mange fejltagelser. Han ud-

Ved Fole Dambrug, mere end 30 km. borte, døde fisk i tusindvis. Det foranledigede et erstatningskrav fra dambruget på 550.000 kr. Foto: Lokallhistorisk arkiv for Vojensområdet.

talte bl.a., at: "Hele redningsarbejdet efter ulykken forekommer ikke særlig kompetent. Og det er mit standpunkt, at det er myndighederne bag redningsarbejdet, som må stå til ansvar for forureningsfølgerne."⁴⁹ Samme tanke var også Fole Dambrugs advokat, landsretssagfører Johs. F. Gravesen, Viborg, inde på i sin anmeldelse af erstatningskravet. Muligvis var der dog her lige så meget tale om en helgardering i forhold til overhovedet at få erstatning: "Erstatningen rejses navnlig over for vognmand E. Kruse og hans forsikringsselskab Baltica. Endvidere forbeholdes erstatningskrav over for de myndigheder, som kan være erstatningspligtige i anledningen af, at underretning om faren ikke i tide blev meddelt til dambruget eller i øvrigt bekendtgjort offentligt."⁵⁰ Ved den efterfølgende sag blev der udtaget stævning mod både Simmersted Vandværk samt politimester Rein-Jensen. Vandværket fordi fenol kunne løbe gennem gulvristerne ud i bækken, og politimesteren i hans egenskab af leder af katastrofearbejdet.

Med nogenlunde samme argumentation som de andre involverede parter, nedlagde vognmand Kruses forsikringsselskab, Baltica, gennem deres advokat påstand om frifindelse for ansvar, da selve ulykken var

at regne for et hændeligt uheld, samt at hverken vognmand eller forsikringsselskab kunne drages til ansvar for så fjerne og upåregnelige følger som forureningen af Fole Dambrug mere end 30 km borte. Ligeledes hævdede man, at det havde været helt upåregneligt for vognmanden, at der i vandværket var et afløb uden om byens kloak. Faktisk gjorde man i svarskriftet til det civile søgsmål gældende, at et eventuelt ansvar for fenolens mulige skadelige følger var overgået til de offentlige myndigheder, repræsenteret ved politimesteren i Haderslev, fra det øjeblik politiet var ankommet til ulykkesstedet om natten den 20. januar og havde overtaget redningsarbejdet.⁵¹

Alle implicerede parter kørte sig med andre ord i stilling i forhold til det retslige efterspil om erstatning, også det offentlige med kravet om 300.000 kr. Med et sådant krav ville man nemlig opnå en processuel fordel ved at stå som sagsøger på linje med de øvrige erstatningssøgende frem for som anklagede.⁵²

Efter indledende afhøringer ved Retten i Kolding blev sagen 31. januar 1973 videresendt til Vestre Landsret, men inden sagen blev behandlet dér, blev der i efteråret 1974 mellem de berørte parter udarbejdet et forlig, som blandt andet betød, at det offentlige gav afkald på sine fordringer til fordel for de øvrige erstatningssøgende, mod at de på den anden side gav afkald på de over for statskassen, de involverede kommuner og Simmersted Vandværk rejste eller forbeholdte krav.⁵³ Et nogenlunde tilsvarende forlig havde allerede været på tale i foråret 1974, men da med blot 17.000 kr. i erstatning til Simmersted Vandværk. Dette kunne vandværket ikke tiltræde, hvorfor man opretholdt kravet om at få sagen afgjort ved dom.⁵⁴ Nu, med en nye fordeling af erstatningsbeløbet, blev forliget accepteret af vandværket, og alle parter, dvs. forsikringsselskabet Baltica, Fole Dambrug, Simmersted Vandværk, Vojens Byråd, Gram Kommunalbestyrelse, vognmand Kruse samt Statsadvokaten, som det offentlige repræsenterer, tiltrådte forliget hen over vinteren 1974-75.

Ifølge forliget blev erstatningsbeløbet fordelt med 2/3 til Fole Dambrug og 1/3 til Simmersted Vandværk. Af vognmand Kruse fik dambruget et pantebrev på 66.665 kr. og vandværket et tilsvarende på 33.335 kr., dvs. i alt 100.000 kr., der skulle betales over de næste ti år. Forsikringsselskabet udbetalte forsikringssummen på 120.000 kr. fordelt med 80.000 kr. til Fole Dambrug og 40.000 kr. til Simmersted Vandværk. Hele beløbet blev dog ikke udbetalt straks, da 38.700 kr. – et forholdstal i forhold til det formodede erstatningskrav – blev indsat på en spærret

konto til betaling af eventuelle erstatningskrav fra sportsfiskerforeningerne. Udeblev dette erstatningskrav med forældelsesfrist 7. februar 1977, ville pengene tilfalde dambrug og vandværk.

Som et lille kuriosum på erstatningssagerne kan det nævnes, at Edvard Thomsen og hans to sønner, der som de første ved ulykkesstedet havde søgt efter eventuelle tilskadekomne, over for vognmandens forsikringsselskab havde bedt om en erstatning på i alt 807 kr. som kompensation for tabt arbejdsfortjeneste under deres indlæggelse på Haderslev Sygehus. Dette meget rimelige krav fik imidlertid forsikringsselskabets advokat til at sende et meget afvisende, belærende og ufølsomt brev til Edvard Thomsen og hans to sønner: "Erstatningspligten bestrides, da selve væltningen skyldtes hændelige forhold. De og Deres sønner burde have holdt Dem på afstand af den væltede tankbil og de udstrømmende fenol-dampe, der ret hurtigt måtte kunne erkendes som værende giftige, hvilket i øvrigt straks blev oplyst af føreren af tankbilen. I hvert fald havde det været tilstrækkeligt om en af Dem var gået hen til tankbilen for at undersøge, om hjælp var påkrævet."⁵⁵

Brevets tone fik Edvard Thomsen til i retten at betegne det som "møgbeskidt", hvilket indkasserede ham en henstilling fra dommeren om ikke at bruge den slags udtryk. Retfærdigvis skal det dog nævnes, at forsikringsselskabet kom på bedre tanker og ved retssagens start i Haderslev indvilgede i at betale beløbet af kulance, uden dog dermed at tage stilling til skyldsspørgsmålet.

Ny miljøbeskyttelseslov

Ulykken gav dønninger uden for Simmersted og Sønderjylland og fik betydning for den fremtidige danske miljølovgivning samt indsats over for forureningsbekæmpelse gennem udarbejdelse af beredskabsplaner.

Allerede få dage efter ulykken, den 2. februar 1972, stillede Niels Jørgen Nielsen fra Venstre ministeren for forureningsbekæmpelse, Jens Kampmann, følgende spørgsmål i Folketinget: "Vil ministeren sikre, at industriel anvendelse og transport af særlig farlige kemikalier o. lign. kommer til at foregå under mere betryggende forhold end hidtil, samt at der sikres en tilstrækkelig koordination mellem forskellige myndigheder, herunder civilforsvaret og forsvarrets eksperter, til imødegåelse af følgerne af omfattende giftulykker i forbindelse med transport, produktion m.v.?"⁵⁶ Ministeren svarede, at ulykken ved Simmersted klart havde vist, at der var behov for regler på området. Derfor havde han

taget skridt til, at der snarest blev igangsat et arbejde, der kunne sikre en effektiv indgriben ved lignende katastrofesituationer.

Også Mogens Camre fra Socialdemokratiet stillede samme dag spørgsmål i Folketinget om ulykken.⁵⁷ Han spurgte justitsministeren, K. Axel Nielsen, hvilke foranstaltninger han påtænkte at gennemføre for at forebygge forureningskatastrofer i forbindelse med transport af giftstoffer? Camre begrundede blandt andet sit spørgsmål med, at de bestemmelser, der fandtes på området – en bekendtgørelse fra 1932 – talte om, at man ved transport af giftstoffer skulle køre med et pålideligt forspand, og at bagsmækken skulle være af en sådan styrke, at tromlerne ikke faldt ud. Foregik transporten med bil, måtte hastigheden i henhold til bekendtgørelsen ikke overstige 30 km i timen. Af justitsministerens svar fremgik det, at der i 1968 var udarbejdet en international konvention om transport af farligt gods, men at intet nordisk land endnu havde tiltrådt den, heller ikke Danmark. Videre fremgik det af svaret, at han med udgangspunkt i den rapport, politimesteren i Haderslev havde udarbejdet om ulykken i Simmersted, ville tage skridt til at sikre tilfredsstillende regler for transport af farligt gods. Sammen med ministeren for forureningsbekæmpelse og andre berørte myndigheder og styrelser, ville han desuden fastlægge de nærmere retningslinjer for en effektiv indsats. Dette arbejde ville "på den givne foranledning" blive fremskyndet.

Allerede den 18. maj 1972 kunne ministeren for forureningsbekæmpelse fremsætte et forslag til lov om miljøbeskyttelse. Den blev førstebehandlet den 29. maj, lige inden Folketingets sommerferie, hvorefter det blev sendt til udvalgsbehandling.⁵⁸ Ved genfremsættelsen næste år, den 25. januar 1973, var lovforslaget ændret på visse punkter og udvidet, men formålet var fortsat, at "forebygge og bekæmpe forurening af luft, vand og jord", som der stod i §1. Loven omfattede al virksomhed, der kunne give anledning til forurening, og herunder også "transport af stoffer med farlige egenskaber" (§2).⁵⁹ Lovforslagets hovedprincipper var en samling og koordinering af myndighedernes indsats i forureningsbekæmpelse. På det centrale plan samledes administrationen i den nyoprettede Miljøstyrelse, på lokalt og regionalt plan hos kommunalbestyrelse og amtsråd. Samtidig blev de lokale sundhedskommissioner nedlagt, ligesom landvæsenskommissionernes opgaver på området blev kraftigt begrænset. Et andet vigtigt princip i den nye lov var, at hændelser og stoffer, der kunne give anledning til forurening, skulle forhåndsgodkendes af miljømyndighederne, samt at der med

lovgivningen kom ensartede regler for hele landet.

Der var tale om en rammelov, der skulle udfyldes gennem de administrative myndigheders konkrete afgørelser samt gennem bekendtgørelser og cirkulærer, herunder også udarbejdelsen af lokale miljøberedskabsplaner. Loven trådte i kraft i 1974, samtidig med at ministeriet skiftede navn til Miljøministeriet. Loven har, skønt ændret og udvidet adskillige gange, været grundstammen i den danske lovgivning om forureningsbekæmpelse lige siden.

Sammenfatning

Inden for kaosteorien taler man om, hvordan en sommerfugls vingeslag i Sydamerika under de rette omstændigheder kan forårsage orkan i Nordamerika. Lidt på samme måde var det med fenolulykken i Simmersted. Det, der umiddelbart var et banalt glatføreheld i en lille sønderjysk landsby, udviklede sig i løbet af timer og dage til at blive en forureningskatastrofe af hidtil usete dimissioner i dansk sammenhæng.

Ulykkens omfang skyldtes egentlig ikke, som det den gang og senere ofte er blevet antydnet, at myndighederne tog let eller lemfældigt på opgaven. Tværtimod! Gennemgår man nøgternt forløbet, forsøgte alle involverede parter faktisk at reagere både hurtigt og fornuftigt: Poli og ambulance kom straks til stede, der blev afspærret, folk blev evakueret, vandværket blev lukket, forureningen af kloak og rensningsanlæg blev stoppet, der blev pumpet forurenede vand bort, den forulykkede tankbil og den udstrømmende fenol blev forsøgt nedkølet med kulsyre, man indkaldte den ypperste ekspertise, tankbilen blev forsøgt rejst og tømt osv., men det forhindrede ikke forureningen. Og hvorfor ikke? Fordi man ganske enkelt stod uden fortilfælde og uden erfaring. Der var ikke udarbejdet planer og kommandoveje til en sådan situation, og ingen af de involverede parter havde fantasi til at forestille sig, at der fra risten i gulvet på Simmersted Vandværk kunne brede sig en forurening 50 til 70 km bort.

Selvfølgelig var Simmerstedulykken ikke den eneste udløsende faktor i forhold til den nye miljøbeskyttelseslov. Det forberedende arbejde havde stået på i længere tid, men ulykken var på godt og ondt en øjenåbner over for den brede offentlighed og var på den måde med til, at Danmark, som det første land i verden, fik et egentligt Miljøministerium, og i forlængelse heraf, en Miljøbeskyttelseslov.

KILDER

Utrykte kilder:

Rigsarkivet København (RAK):
Justitsministeriet nr. 809 og 810: Journal-
sag 240-53.

Rigsarkivet Aabenraa (RAÅ):
Haderslev Kriminalpoliti, Akter vedrøren-
de fenolsagen, nr. 1978: I Anklageskrift,
fotos, nr. 1979: II Vandværk, regninger,

NOTER

- 1 Efter chaufførens vidneforklaring ved Retten i Haderslev samt politirapport (RAÅ, Haderslev Kriminalpoliti, Akter vedrørende fenolsagen, nr. 1978).
- 2 Vidneforklaring fra Kolding Herredsret (RAÅ, Haderslev Kriminalpoliti, Akter vedrørende fenolsagen, nr. 1978) samt avisartikel i Dannevirke 21.1.1972.
- 3 Som ovenfor, note 1 og 2.
- 4 Ibid.
- 5 Ibid. samt rapport fra Statens Bilinspektion, Haderslev (RAÅ, Haderslev Kriminalpoliti, Akter vedrørende fenolsagen, nr. 1978).
- 6 Minutrapport fra Haderslev Politistation (RAÅ, Haderslev Kriminalpoliti, Akter vedrørende fenolsagen, nr. 1980).
- 7 Rapport afgivet til Justitsministeriet over hændelsesforløbet i sagen, dateret 7. apr. 1972 (RAÅ, Haderslev Kriminalpoliti, Akter vedrørende fenolsagen, nr. 1980).
- 8 Vidneforklaring, Kolding Herredsret (RAÅ, Haderslev Kriminalpoliti, Akter vedrørende fenolsagen, nr. 1978).
- 9 Ibid.
- 10 Ibid. samt rapport afgivet til Justitsministeriet, dateret 7. apr. 1972 (RAÅ, Haderslev Kriminalpoliti, Akter vedrørende fenolsagen, nr. 1978 og 1980).
- 11 Vidneforklaring, Kolding Herredsret (RAÅ, Haderslev Kriminalpoliti, Akter vedrørende fenolsagen, nr. 1978).
- 12 Ibid.
- 13 Foreløbig rapport over indsatsen ved fenolulykken i Simmersted, dateret 26. jan. 1972 og udarbejdet af H.J. Nielsen. (RAK, Justitsministeriet, nr. 809, journalsag 240-53^l).
- 14 Vidneforklaring, Kolding Herredsret (RAÅ, Haderslev Kriminalpoliti, Akter vedrørende fenolsagen, nr. 1978).
- 15 Opgørelse over indlagte på sygehus (RAK, Justitsministeriet, nr. 810, journalsag 240-53^{ll}).
- 16 Telex 210230 til radioavisen (RAÅ, Haderslev Kriminalpoliti, Akter vedrørende fenolsagen, nr. 1980).
- 17 Se f.eks. Dannevirke, Sønderjyden m.fl. aviser den 22. jan. 1972.
- 18 Vidneforklaring, Kolding Herredsret (RAÅ, Haderslev Kriminalpoliti, Akter vedrørende fenolsagen, nr. 1978).
- 19 Rapport afgivet til Justitsministeriet over hændelsesforløbet i sagen, dateret 7. apr. 1972 (RAÅ, Haderslev Kriminalpoliti, Akter vedrørende fenolsagen, nr. 1980) samt avisartikler, f.eks. Jyske Tidende den 22. jan. 1972.
- 20 Som ovenfor.
- 21 Rapport afgivet til Justitsministeriet over hændelsesforløbet i sagen, dateret 7. apr. 1972 (RAÅ, Haderslev Kriminalpoliti, Akter vedrørende fenolsagen, nr. 1980).
- 22 Dette afsnit bygger primært på minutrapporten fra Haderslev Politistation samt vidneudsagnene ved Kolding Herredsret (RAÅ, Haderslev Kriminalpoliti, Akter vedrørende fenolsagen, nr. 1980 samt 1978).
- 23 Justitsministeriet nr. 810, journalsag 240-53^{ll}, samt rapport afgivet til Justitsministeriet over hændelsesforløbet i sagen, dateret 7. apr. 1972 (RAÅ, Haderslev Kriminalpoliti, Akter vedrørende fenolsagen, nr. 1980).

presseudklip, nr. 1980: III Arbejdsmappe for P. A. Mortensen, nr. 1981: IV Underbilag og nr. 1982: V Politimesteren.

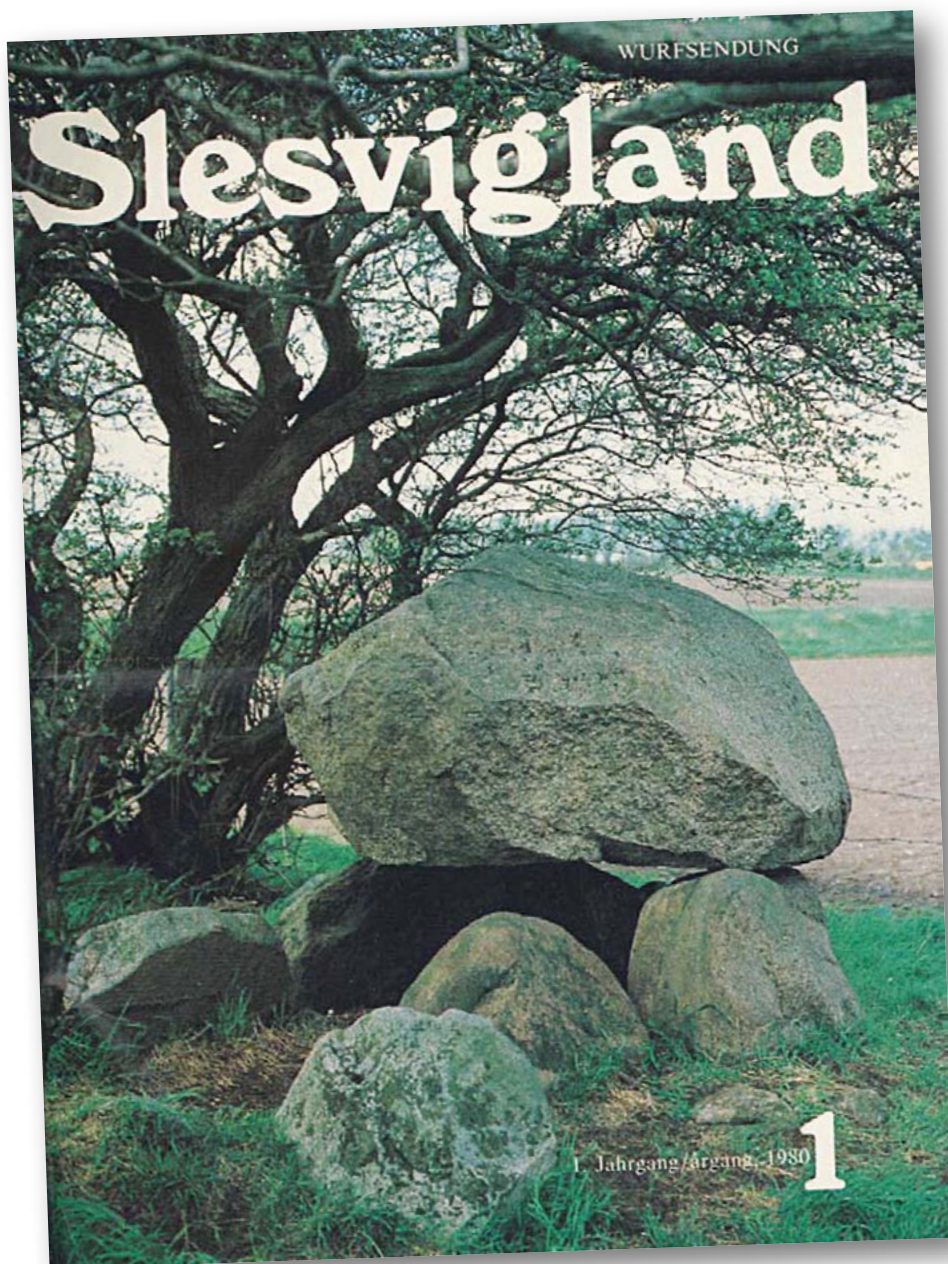
Trykte kilder:

Folketingstidende 1972-73, 1973-74.
Folketingets forhandlinger 1973-74.
Dannevirke.
Jydske Tidende.
Jyllands-Posten
Sønderjyden.

- 24 Vidneforklaring, Kolding Herredsret (RAÅ, Haderslev Kriminalpoliti, Akter vedrørende fenolsagen, nr. 1978).
- 25 Telex 230550 til radioavisen (RAÅ, Haderslev Kriminalpoliti, Akter vedrørende fenolsagen, nr. 1980).
- 26 Vidneforklaring, Kolding Herredsret (RAÅ, Haderslev Kriminalpoliti, Akter vedrørende fenolsagen, nr. 1978).
- 27 Se f.eks. Jydske Tidende m.fl. aviser den 25.-26. jan. 1972.
- 28 Sønderjyden den 25. jan. 1972.
- 29 Jydske Tidende den 25. jan. 1972.
- 30 Rapport afgivet til Justitsministeriet over hændelsesforløbet i sagen, dateret 7. apr. 1972 (RAÅ, Haderslev Kriminalpoliti, Akter vedrørende fenolsagen, nr. 1980).
- 31 Jydske Tidende den 29. jan. 1972.
- 32 Politibekendtgørelse af 27. april.
- 33 Sønderjyden 15. feb. 1972.
- 34 Jyllands-Posten den 22. jan. 1972
- 35 Jydske Tidende, Dannevirke, Sønderjyden den 29. jan. 1972.
- 36 Ibid. den 1. marts 1972.
- 37 Ibid. den 2.-3. marts 1972.
- 38 Jydske Tidende, Sønderjyden den 3. marts 1972.
- 39 Dannevirke, Sønderjyden 13.-14. marts 1972.
- 40 Dannevirke, Sønderjyden, Jydske Tidende 14.-15. marts 1972.
- 41 Dannevirke, Jydske Tidende den 26. marts 1972.
- 42 Citeret i Dannevirke den 25. jan. 1972
- 43 Citeret i Sønderjyden den 25. jan. 1972.
- 44 Jydske Tidende den 26. jan. 1972.
- 45 Jydske Tidende den 27. jan. 1972.
- 46 Dannevirke den 10. feb. 1972.
- 47 Udskrift af dombog fra Kriminalretten i Haderslev (RAÅ, Haderslev Kriminalpoliti, Akter vedrørende fenolsagen, nr. 1978).
- 48 Rapport afgivet til Justitsministeriet over hændelsesforløbet i sagen, dateret 7. apr. 1972 (RAÅ, Haderslev Kriminalpoliti, Akter vedrørende fenolsagen, nr. 1980) samt notat om udgifterne i forbindelse med Simmerstedulykken, dateret 14. nov. 1972 (RAK, Justitsministeriet nr. 810, journalsag 240-53^{ll}).
- 49 Dannevirke den 26. feb. 1972.
- 50 Ibid.
- 51 Svarkrift fra Assurance-Compagniet Baltica A/S dateret 10. april 1972 (RAK, Justitsministeriet nr. 810, journalsag 240-53^{ll}).
- 52 Brev fra Kammeradvokaten til Justitsministeriet dateret 28. jan. 1974. (RAK, Justitsministeriet nr. 810, journalsag 240-53^{ll}).
- 53 Forligsteksten (RAK, Justitsministeriet nr. 810, journalsag 240-53^{ll}).
- 54 Udkast til forligstekst (RAK, Justitsministeriet nr. 810, journalsag 240-53^{ll}) samt artikel i Hejmdal den 28. maj 1974.
- 55 Dannevirke den 20. juni 1972.
- 56 Folketingstidende 1971-72, sp. 2483 f.
- 57 Folketingstidende 1971-72, sp. 2485 f.
- 58 Folketingstidende 1971-72, sp. 5988 ff. samt 6453ff.
- 59 Folketingstidende 1972-73, sp. 2849 ff., 6826 ff. samt 7028ff. For selve lovforslaget, se Tillæg til Folketingstidende 1972-73, sp. 3841-4026.

Zusammenfassung

In der Nacht zwischen dem 20. und 21. Januar 1972 um etwa 23.30 verunglückte ein Tankwagen in dem kleinen Dorf Simmerstedt zehn Kilometer nordwestlich von Hadersleben in Nordschleswig. Hier drehte es sich an und für sich um einen banalen Unfall, die Umstände waren aber solcher Art, dass gerade dieser Unfall für die Umweltpolitik in Dänemark weitreichende Bedeutung bekam. Es war von dem ersten größeren Verunreinigungsunfall die Rede. In diesem Artikel wird es beschrieben, wie dieser Unfall sich zu einer riesigen Umweltkatastrophe entwickeln konnte. Der Focus richtet sich auf die unmittelbare Bereitschaft, aber auch auf die Folgen der Verunreinigung und auf die finanziellen und politischen Konsequenzen.

Forsiden af det første nummer af *Slesvigland* fra marts 1980. Billedet af en stensætning fra oldtiden illustrerer fint indholdet af dette og de senere numre af tidsskriftet, hvor mange artikler drejede sig om Slesvigs danske fortid. Kilde: www.dcbib.dk/slesvigland

Slesvigland

– en knast i forholdet mellem flertal og mindretal i Sydslesvig omkring 1980

AF MOGENS ROSTGAARD NISSEN

I artiklen undersøges baggrunden for tidsskriftet *Slesvigland*, der blev udsendt gratis til alle husstande i Sydslesvig i perioden 1980-2010. Der gives en analyse af de interesser, der lå bag udgivelsen, og de besværligheder, der var forbundet med projektet. Rigmanden Traugott Møller stod bag projektet, og han ønskede at bruge *Slesvigland* til at oplyse den sydslesvigske befolkning om områdets danske fortid. Hans langsigtede mål var en adskillelse mellem Slesvig og Holsten, og Sydslesvigs gradvise orientering mod Danmark. Fra tysk side blev *Slesvigland* mødt med heftig kritik.

Indledning

I dag kan opfattelsen af en selvstændig slesvigsk identitet synes ukontroversiel, men sådan var det bestemt ikke omkring 1980. Det vidner debatten om tidsskriftet *Slesvigland* om. Det udkom første gang i marts 1980, og det blev uddelt gratis til alle husstande i Sydslesvig, hvorfor det udkom i mere end 200.000 eksemplarer. Forud var der gået mere end to år, fra de første ideer blev udformet til at tidsskriftet begyndte at udkomme. Udgivelsen af *Slesvigland* medførte en heftig debat, og det blev kritiseret fra både dansk og tysk side. For det erklærede mål var at styrke den slesvigske identitet, og det faldt mange for brystet.

Slesvigland udkom flere gange årligt helt frem til 2010, hvor det blev indstillet. Det skyldtes, at Traugott Møller-Fonden (TM-Fonden), som betalte alle udgifter, var nået til bunden i pengekassen. Derfor var man nødt til at stoppe tidsskriftet. På det tidspunkt var kritikken for længst forstummet, og *Slesvigland* havde opnået status som et tidsskrift, der bragte letlæste og letforståelige artikler om Sydslesvigs natur og fortid.

Hovedvægten i denne artikel er lagt på perioden, inden *Slesvigland* begyndte at udkomme. Det vil sige fra årsskiftet 1977/78 til marts 1980. Ledelsen af det danske mindretal blev stærkt udfordret, da grosserer og rigmanden Traugott Møller pludseligt tilbød at betale mange penge til et nyt tidsskrift i Sydslesvig, men det skulle være på hans præmisser. Han havde et klart nationalpolitisk sigte med tidsskriftet, og det

fik Sydslesvigsk Forening til at trække sig fra projektet, selv om man egentlig også var interesseret i et oplysende tidsskrift, der kom bredt ud i Sydslesvig.

Hovedformålet med artiklen er derfor at afdække, hvad formålet med *Slesvigland* var, og hvilke interesser, der lå bag udgivelsen.¹ I forlængelse heraf vurderes kritikken af *Slesvigland* i foråret 1980, i forbindelse med at de første numre udkom. Denne kritik er vigtig at få med, da den viser nogle dybere interesseforskelle i 1980, som udgivelsen af *Slesvigland* var med til at blotlægge.

Institut für Regionale Forschung und Information (IRFI) udgav i 1985 et hæfte med kopier af avisartikler, der var skrevet om *Slesvigland*.² Heri havde man affotograferet 142 danske og tyske avisartikler, som var skrevet i tidsrummet fra marts 1980 til marts 1985. Det er ingen totaludgivelse, hvor alle artikler om *Slesvigland* er med, idet det alene er tyske artikler og artikler fra Flensborg Avis samt et par enkelte fra Jyllandsposten, Jydske Tidende og Information, som er gengivet. Derimod er flere artikler udgivet i andre rigsdanske aviser fraværende. Der er altså tale om en artikelsamling, hvor der er en overvægt af tyske artikler, og hvor hovedsageligt den tyske kritik præsenteres.

I forordet til artikelsamlingen gav udgiverne klart udtryk for formålet med udgivelsen. Hvor København-Bonn erklæringerne tjente til at sikre roen ved den dansk-tyske grænse, var situationen en ganske anden med *Slesvigland*, der var "en urofaktor i grænselandet og det tjente ikke grænsfreden".³ Man fulgte op med at konstatere, at selv om tidsskriftet ønskede at fremme slesvigsk identitet, så formidlede man ud fra en "ensidig dansk position". Med artikelsamlingen ville man samle artiklerne om den tyske modstand mod *Slesvigland*, ligesom man ville illustrere, at tidsskriftet "også i danske kredse nord for grænsen møder betydelig modstand".

Artikelbogen er med andre ord ingen neutral fremstilling af avisdebatten om *Slesvigland*, som fandt sted i første halvdel af 1980'erne, men som kilde til de tyske synspunkter er den meget anvendelig. Ved at læse artiklerne igennem får man et tydeligt indtryk af, hvorfra især den tyske kritik kom, og hvad den gik ud på. Derfor er den benyttet i denne artikel. Men man får ikke noget fuldstændigt billede af, hvem der støttede *Slesvigland*, og man kan derfor få indtrykket af, at kritikken var entydig, hvilket ikke er nogen korrekt udlægning. I de danske aviser blev *Slesvigland* generelt godt modtaget, både med hensyn til formålet og indholdet af de første numre.

Ud over de nævnte avisartikler er IRFI næsten ene om at have skrevet om *Slesvigland*. I *Sydslesvigs danske historie*, der udkom første gang i 2009, har Jørgen Kühl dog kort forholdt sig til den debat, som *Slesvigland* afstedkom i 1980-81.⁴ Kühl forholder sig mest til den tyske kritik af tidsskriftet, mens kritikken fra dansk og sydslesvigsk side fylder mindre. Der er således ingen, der har analyseret, hvad baggrunden for tidsskriftet var, og hvorfor det blev så heftigt kritiseret i de første år af dets levetid. Denne artikel er derfor baseret på primære kilder. Ud over artiklerne i IRFI's artikelsamling drejer det sig om arkivalier fra Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (ADCB). Her er især Sigfred Andresens arkiv benyttet.⁵ Han var *Slesviglands* første chefredaktør, og i perioden fra de første tanker om tidsskriftet blev udformet i foråret 1978 til han i efteråret 1982 blev afløst som chefredaktør af Franz Wingers, samlede han den omfattende korrespondance om *Slesvigland*. Det var især breve til og fra Traugott Møller – som var idéskaberen og ham, der betalte for udgivelsen – men det omfatter også korrespondancen med andre, der var involveret i tidsskriftet. Andresen skabte også et udklipsarkiv med danske og tyske avisartikler om *Slesvigland*, og herfra er der især trukket på de rigsdanske avisartikler. Desuden er der benyttet internt materiale vedrørende *Slesvigland* i Franz Wingers arkiv, ligesom Ernst Vollertsens arkiv er benyttet i forbindelse med afsnittet om uenigheden mellem ham og Traugott Møller i 1978-80.⁶ Endelig er de forskellige numre af *Slesvigland* gået igennem, og de inddrages naturligt i analysen. Det er især redaktionens indledende artikler, der er inddraget.

De første tanker

Det var Traugott Møller, der fostrede ideen til *Slesvigland*. For ham var det helt afgørende, at befolkningen i Sydslesvig blev informeret om områdets danske fortid, og det kunne ikke gå hurtigt nok med at komme i gang med denne opgave.

Ud over at være idéskaberen var Traugott Møller også manden med pengene. Han ejede tekstilfabrikken Møller & Co. i Sønderborg, og han stiftede i 1976 J.C. Møller's Fond, der under tilnavnet "De små glæders fond" gav økonomisk støtte til en række forskellige formål i Sydslesvig, herunder støtte til dårligt stillede sydslesvigere. Han stiftede desuden TM-Fonden, der havde til formål at betale alle udgifter i forbindelse med udgivelsen af *Slesvigland*. Alt i alt en mand, der havde stor ind-

flydelse i Sydslesvig via sin generøse støtte til mindretallet. Han var barnefødt i Flensborg som søn af grosserer J. C. Møller, der var én af mindretallets lederskikkelser i mellemkrigstiden, og som lige efter krigen blev udnævnt til overborgmester i Flensborg. Han havde fortsat tæt kontakt til mindretallet i Sydslesvig efter han var flyttet til Danmark, men som det fremgår nedenfor, så han ikke ubetinget positivt på det arbejde, som især Sydslesvigsk Forening (SSF) stod for. I hvert fald mente han, at der var behov for at komme bredere ud i Sydslesvig for at få den tysktalende del af befolkningen i tale.

I oktober 1977 kontaktede han første gang den nyvalgte formand for SSF, Ernst Vollertsen.⁷ Møller ønskede at skabe en personlig kontakt til SSF-formanden, og i et nyt brev fra december samme år til Vollertsen og Niels Bøgh-Andersen – der var administrator for J.C. Møller's Fond – foreslog han, at SSF skulle være langt mere offensiv i Sydslesvig.⁸ Han indledte med at skrive et længere afsnit om, at det var nu, man skulle føre en aktiv indsats i Sydslesvig for at oplyse den tysktalende del af befolkningen om den danske fortid, fordi der nu var grobund for at overbevise befolkningen om fordelene ved det danske. Han fulgte op med konkret at foreslå, at han via fonden ville betale for et nyt tidsskrift, som gratis skulle udsendes til alle SSF-medlemmer. Det skulle være en "populær, underholdende, seriøs og sandfærdig årlig udgivelse i lommebogformat". I dette og de følgende breve stod det ikke klart, hvor mange gange årligt dette tidsskrift – eller Slesvig-bog som den blev kaldt i starten – skulle udkomme, men det skinner igennem, at det mindst skulle være tre-fire gange om året.

Vollertsen og Møller havde et møde den 29. december 1977, hvor det blandt andet blev aftalt, at Vollertsen og SSF skulle arbejde videre med Møllers ideer om den ny Slesvig-bog. Dagen efter sendte Vollertsen referatet fra mødet til SSF's finansudvalg og til generalsekretæren, Hans Ronald-Jørgensen, for at orientere dem om Møllers forslag.⁹ Vollertsen udtrykte på SSF's vegne en klar interesse i at gå videre med projektet, også selv om Møller gjorde det klart, at han havde et tydeligt nationalpolitisk sigte med bogen. Møller fortalte også, at han ikke ønskede, at bogen blev udgivet i hans eget navn, men at han ville have SSF til at stå som den officielle udgiver. Der var flere grunde til Vollertsens og SSF's interesse, blandt andet at man selv oplevede et behov for øget dansk- og tysksproget formidling om landsdelens kultur og historie. Derfor var udsigten til et sådan tidsskrift betalt af Traugott Møller sød musik. Desuden tilbød Møller at betale yderligere 25.000 kr. årligt til

SSF's pressesekretær, hvilket tydeligvis var med til at øge Møllers popularitet hos SSF.¹⁰

I løbet af marts 1978 begyndte der så småt at komme kurrer på tråden mellem Møller og Vollertsen. Det skyldtes, at Vollertsen havde været rundt i sit bagland i SSF og i Sydslesvigsk Vælgerforening (SSW) for at skaffe opbakning til bog-projektet.¹¹ Det gik fint, og hele vejen rundt var der støtte til projektet. Men Møller var kritisk over for, at ideerne om bogen var kommet ud til en bredere kreds end Vollertsen, Karl Otto Meyer og ham selv. Det ønskede han ikke, men anerkendte dog, at det var nødvendigt for Vollertsen at sikre en bred opbakning bag projektet.¹²

I løbet af april 1978 gled Vollertsen og Møller længere og længere fra hinanden, og i et brev i begyndelsen af maj trak Møller stikket i forhold til SSF.¹³ I brevet kritiserede han Vollertsen for ikke at ville stå ved tidligere aftaler om, at SSF skulle være udgiver af bogen, mens Møller betalte for den. Det fremgår af nogle håndskrevne noter, at Vollertsen og Møller havde en telefonsamtale den 12. juni 1978, og hvis ikke SSF i forvejen havde været ude af projektet, så var de det i hvert fald derefter.¹⁴ Møller havde haft kontakt med en række forskellige mænd, og han oplyste, at Karl Otto Meyer derefter ville gå videre med projektet sammen med Møller. Det fremgår også, at Møller under samtalen havde fortalt endnu mere om sine fremtidsvisioner for Slesvig, og dette skulle tilsyneladende afspejles i holdningerne i den planlagte Slesvig-bog: 1) målet var et selvstændigt Slesvig, i stil med Færøerne, og 2) på sigt skulle der være "slesvigsk selvstyre under dansk højhed". Det var hård kost, og for Vollertsen var det i hvert fald ikke noget han kunne forpligte SSF på.

Derfor blev Karl Otto Meyer i stedet inddraget i projektet. Han havde åbenbart ikke større betænkeligheder ved Møllers nationalpolitiske ønsker. Meyer havde været med på sidelinjen siden årsskiftet 1977/78, og den 10. april 1978 havde han nogle indledende samtaler med Møller.¹⁵ På mødet drøftede de muligheden af "en eventuel regelmæssig udgivelse af en SLESVIG-BOG", som Møller har formuleret det. Projektet var i den absolut indledende fase, og mødet mellem Møller og Meyer bar præg af, at det var foreløbige ideer, der blev udvekslet.

På mødet i april 1978 var det fortsat meget uvist, hvad det hele ville føre til, men Møller var meget indstillet på, at der skulle udgives et eller andet. Han ønskede svar på nogle centrale spørgsmål, der primært havde med økonomien at gøre: hvad ville det koste at trykke omkring 50.000 eksemplarer; hvad ville det koste at udgive "Slesvig-bogen" på både dansk og tysk; hvor ofte skulle den udkomme; og hvornår skulle

det første nummer være ude?¹⁶ Det var i virkeligheden spørgsmål, der fortsatte med at være i spil i mere end et år, og det var først fra sommeren 1979, at detailplanlægningen for alvor gik i gang. Indtil dette tidspunkt skrev Møller mange breve om, hvad han ønskede af tidsskriftet, men hans udmeldinger i de forskellige breve var ofte modstridende og de var generelt vanskelige at omsætte i praksis. Det var først, da han valgte at trække sig fra den praktiske planlægning af tidsskriftet, at der for alvor kom skred i arbejdet.

I den indledende fase var Møller meget interesseret i at få tilknyttet nogle bestemte mænd, der kunne være med til at udvikle og gennemføre projektet. Karl Otto Meyer er allerede nævnt, og indtil midten af 1979 var han en nøgleperson. Dels i den videre udvikling af ideen og dels som leder af Flensborg Avis, der var udset til at trykke og udsende tidsskriftet. Hen over sommeren og efteråret 1978 var Meyer en vigtig sparringspartner for Møller, ligesom han i november 1978 skrev udkastet til det såkaldte "manifest", som indeholdt de overordnede målsæt-

På billedet ses H. P. Clausen og Karl Otto Meyer i forbindelse med, at Clausen blev udnævnt til dansk generalkonsul i Flensborg. De var begge kraftigt involveret i at udvikle Traugott Møllers idé om Slesvigland. Fotografi fra 1997. Kilde: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Kilde: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

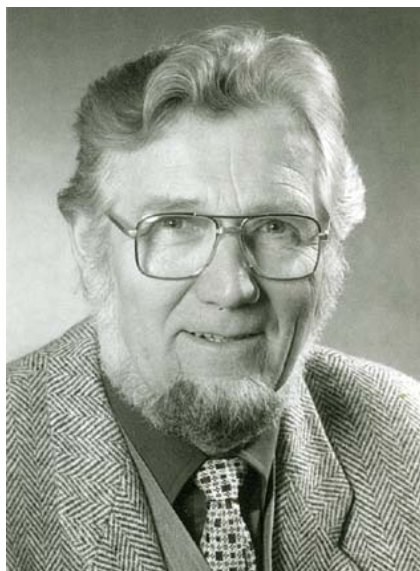
Troels Fink var gennem mange år landsdelens førende historiker. Han accepterede, at der i det første nummer af Slesvigland blev bragt en artikel af ham om Dronning Margrethes besøg i Flensborg i 1978, men ellers ville han ikke have noget at gøre med tidsskriftet. Kilde: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

ninger. Men efterhånden gled Meyer ud, og fra forsommeren 1979 var han kun perifert tilknyttet *Slesvigland*, ligesom Flensborg Avis var ude af billedet som trykkeri.

I begyndelsen af august 1978 sendte Møller flere breve til Meyer, hvoraf det fremgår, at der endnu ikke var udpeget en chefredaktør, ligesom Møller var i tvivl om, om det overhovedet var nødvendigt med en chefredaktør.¹⁷ Meyer havde foreslået, at der blev etableret en redaktionskomité, hvor medlemmerne – der foreløbigt bestod af Møller og Meyer – skulle være anonyme, og deres opgave var at fungere som en slags interne censorer, der sikrede det faglige indhold. Men Møller lagde også op til, at han selv havde nok materiale til de første fem-seks numre, og at der egentlig blot skulle være en journalist, der "filede artiklerne til", som han udtrykte det.

Det fremgår af brevene fra begyndelsen af august 1978, at Meyer og Møller også diskuterede, hvilke mennesker, der skulle tilknyttes projektet.¹⁸ Møller ville meget gerne have, at historikerne Troels Fink og H. P. Clausen blev en del af redaktionskomiteen. De skulle sikre den faglige lødighed, men Møller ville også gerne kunne trække på deres navne udadtil, da det ville være positivt for *Slesviglands* omdømme. Desuden drøftede Meyer og Møller at kontakte den kendte danske forfatter Palle Lauring og dansk-sydslesvigeren Willy August Linnemann for at få

På billedet fra 1990 ses Sigfred Andresen, der var Slesviglands første ansvarshavende redaktør. Han var inspektør på Bredsted danske skole, og han havde et stort netværk inden for det danske mindretal. Kilde: Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

dem til at bidrage til tidsskriftet. Andre danske og sydslesvigske navne var i spil, men det havde mest karakter af at være løse forslag.

Sigfred Andresen var en anden nøgleaktør. Han var skoleinspektør på Bredsted danske skole og havde et meget stort netværk inden for det danske mindretal. Allerede fra sommeren 1978 var han inddraget i projektet, og i løbet af de kommende par måneder blev han udpeget til at være ansvarshavende redaktør.¹⁹ På dette tidspunkt var opfattelsen, at posten nærmest var en formalitet, fordi tysk lovgivning krævede, at der skulle være en ansvarshavende redaktør. Meyer og Møller arbejdede fortsat ud fra en idé om, at der både skulle være en egentlig redaktion og en redaktionskomité, der skulle have en slags kollektiv beslutningsmyndighed. Men denne organisering gik man efterhånden bort fra, og da *Slesvigland* udkom, var Sigfred Andresen også reelt den ansvarshavende redaktør. Andresen var Møllers vigtigste samarbejdspartner i forbindelse med projektet, men samarbejdet var ikke gnidningsfrit, og det førte til, at Møller i forsommeren 1979 valgte at træde tilbage og overlade kontakten til *Slesvigland* til direktøren i Møller & Co., Erik Møller.

Traugott Møller og Karl Otto Meyer – og senere Sigfred Andresen – kontaktede som nævnt også H. P. Clausen og Troels Fink for at inddrage dem i arbejdet med tidsskriftet. Enten som skribenter, eller som en del af redaktionskomiteen. H. P. Clausen var historiker og professor

i statskundskab på Aarhus Universitet, og blev senere i 1980'erne minister i forskellige Schlüter-regeringer; formand for Folketinget i 1989 og fra 1997 dansk generalkonsul i Flensborg. Møllers tanke var, at Clausen både skulle levere artikler til *Slesvigland* og være tidsskriftets historiske ekspert. Clausen var helt frem til udgivelsen af det første nummer i marts 1980 inddraget i planerne for tidsskriftet, og han var stærkt involveret i at udvikle formålet med tidsskriftet. Clausen og Meyer udtrykte fra begyndelsen enighed med Traugott Møller i formålet med *Slesvigland*. De syntes begge, at det var vigtigt, at der blev formidlet viden om Slesvigs kultur og historie på både dansk og tysk, så især den tysktalende del af befolkningen i Sydslesvig fik mulighed for at få den "korrekte" historie om Slesvigs danske fortid. Derfor skulle det første nummer udsendes gratis til alle telefonabonnenter i hele Sydslesvig.

Troels Fink var en tredje ekspert, som Møller forsøgte at trække på. Indtil 1979 var han direktør for Institut for Grænseregionsforskning i Aabenraa, men havde tidligere været dansk generalkonsul i Flensborg og endnu tidligere professor i historie ved Aarhus Universitet. Fink var ikke videre begejstret for ideen, og han brød sig ikke om navnet *Slesvigland*. Han indvilgede dog i at skrive en artikel til det første nummer om Dronning Margrethes besøg i Flensborg i 1978, men frabad sig at være med i en anonym redaktionskomité og ønskede i det hele taget ikke at blive inddraget nærmere i projektet.²⁰

Ideerne konkretiseres

Traugott Møller sendte konstant mange og lange breve til især Sigfred Andresen, men også til Karl Otto Meyer og H. P. Clausen. Han kom hele tiden med nye ideer og nye planer, og forslagene hang ikke altid lige godt sammen. I de første mange måneder var planerne luftige og diffuse, både med hensyn til formål, målgruppe og antallet af årlige udgivelser. Det var den vigtigste grund til, at projektet trak ud. Men efterhånden kom der mere hold på ideerne, og planerne blev konkretiseret.

I slutningen af september 1978 kom Møller for første gang med forslaget om, at tidsskriftet skulle hedde *Slesvigland*.²¹ Tidligere havde "Landet Slesvig" været det, der oftest blev benyttet. Sigfred Andresen, Karl Otto Meyer og H.P. Clausen bakkede hurtigt op bag det nye navn, som man herefter holdt fast ved. Møller forklarede, at navnet *Slesvigland* alene skulle skrives på dansk – ikke på tysk i stil med Schleswigland eller lignende – og han mente, at det "udtrykker det geografiske om-

råde fra Skælbækken til Ejderen". Han brød sig ikke om betegnelsen "Sydslesvig", fordi det var geografisk upræcist og værdiladet. Derfor fandt han – og den øvrige kreds – at *Slesvigland* var det bedste navn til tidsskriftet. Navnet var kort og præcist, og grafisk ville det gøre sig godt på forsiden. Møller mente i øvrigt også, at navnet faldt i god tråd med andre navne som Holland, Tyskland, Skotland, Island, Lolland, Sjælland, Himmerland etc. til at beskrive et afgrænset landområde.

Efterhånden som ugerne gik, blev Andresen mere og mere frustreret, og den 7. oktober 1978 skrev han i et privat brev til Meyer: "Det er egentlig min beslutning i dag, at jeg trækker mig ud af det her tidsskriftsvæsen", men han fulgte op med at oplyse, at han ville vente nogle dage med at træffe den endelige beslutning.²² Det skyldtes, at projektet gik ham på nerverne, og at han ikke kunne blive ved med at arbejde på denne måde, hvor Møller konstant sendte breve og kom med nye forslag. I brevet noterede han også, at Jørgen Detlefsen – der var journalist ved NDR og tiltænkt en plads i redaktionskomitéen – havde oplyst, at han på grund af sit arbejde "ikke kunne være med til hans [Møllers] separatistbevægelse".

Andresen valgte at fortsætte som chefredaktør, hvilket egentlig godt kan undre, da han – som beskrevet nedenfor – kom i klemme i en konflikt, der udviklede sig i oktober 1978 mellem Møller og Vollertsen. Men han valgte at fortsætte, da der den 12. oktober 1978 blev afholdt et møde mellem Møller, Andresen, Meyer og Clausen, hvor det blev besluttet at udskyde udsendelsen af det første nummer til september 1979.²³ Indtil da havde planen været, at det første nummer skulle ud i januar 1979. Andresen var meget bekymret for, om det ville være muligt at skaffe nok gode artikler, men hans største betænkeligheder gik på, hvilken rolle Møller skulle have i forhold til tidsskriftet. Møller spillede flere gange ud med, at han ikke skulle være en del af redaktionen, men at han alene ville være rådgiver og komme med forslag til artikler. Og Møller understregede i flere breve, at hans forslag netop var forslag og ikke befalinger. Alligevel var han meget dominerende, både fordi han kom med pengene og da han kom med en lind strøm af ideer. Situationen var uholdbar, og Andresen havde svært ved at leve med Møllers fortsatte indblanding, når han selv var udpeget til at være tidsskriftets chefredaktør.

Det var fortsat meget uklart, hvad formålet med *Slesvigland* var, og i løbet af september og oktober 1978 var der en indgående brevveksling mellem især Møller og Andresen, men hvor også Meyer og i min-

dre grad Clausen kom med indspark. I starten af november 1978 blev der dog skabt nogenlunde klarhed over, hvad formålet skulle være, og hvordan arbejdet skulle organiseres. Det skete på et møde mellem Møller, Andresen, Meyer og Clausen den 2. november 1978, hvor der blev truffet nogle vigtige beslutninger og hvor et såkaldt "manifest" blev vedtaget og rundsendt til mødedeltagerne den 29. november 1979.²⁴ Man aftalte, at TM-Fonden skulle garantere økonomien og at redaktionen skulle indsamle stoffet og tilrettelægge indholdet af hvert nummer. Meyer udformede på stedet et udkast til manifestet, hvor det blev vedtaget, at "SLESVIGLAND er et uafhængigt, tosproget tidsskrift, der på en populær, sandfærdig og fredelig måde fortæller om slesvigske forhold i fortid og nutid." Tidsskriftet ville anerkende Slesvigs forskellige kulturer og sprog, samt at "Slesvig er blevet påvirket af tysk kultur". Men "opgaven skal være, at få befolkningen til at forstå, hvorfor der stadig er en levende danskhed i dette område og samtidig oplyse om, at det er helt naturligt, at folk, der lever i området, finder frem til en identitet i det danske. Ud fra disse principper vil tidsskriftet arbejde for en voksende danskhed i Slesvig."

Dermed var ånden ude af flasken, idet formålet med tidsskriftet altså ikke alene var at formidle neutrale historier om Sydslesvig; man skulle også arbejde for en voksende danskhed. Møller havde hele tiden talt for, at *Slesvigland* skulle være "dråben der udhuler". At det gennem velkrevne og sandfærdige artikler om landsdelens danske fortid løbende påvirkede den del af den slesvigske befolkning, der ikke var særligt tysk eller slesvig-holstensk indstillet, i en dansk retning. I sine breve i september og oktober 1978 havde han løbende argumenteret for, at det erklærede formål skulle være at skille Slesvig fra Holsten, hvilket de tre andre – Andresen, Meyer og Clausen – mente skulle nedtones og i hvert fald ikke udtrykkes åbenlyst.

Det var typisk for arbejdsprocessen, at Traugott Møller allerede dagen efter mødets afholdelse kom med nye forslag til *Slesvigland* i et brev til de tre andre, og at han den 8. november 1978 fulgte op med flere ændringsforlag til de beslutninger, der var truffet på mødet.²⁵ Det var ikke store ændringer, men det var tydeligvis irriterende for de tre andre. Og det var med til at forhale processen med at få udgivet det første nummer.

I de følgende måneder gik der igen studiekreds i den, og man kom ikke længere med den konkrete planlægning af tidsskriftet. Møller sendte fortsat en lind strøm af breve, hvor han kom med nye ideer.²⁶ En væsentlig del af de følgende måneders diskussion gik på, hvor åbenlyst

man skulle være i forhold til hovedpunkterne i manifestet. Skulle man i den første leder skrive direkte, at formålet var at fremme danskheden i Slesvig eller skulle man lade være? Møller gik ind for, at man spillede med åbne kort, og han mente også, at det af lederen skulle fremgå, at det politiske mål var en adskillelse af Slesvig fra Holsten. Det var de tre andre imod, fordi de mente, at det ville få gruppen af tysktalende slesvigere, som ikke var særligt tysk eller slesvig-holstensk indstillede, til at vende *Slesvigland* ryggen. Og derved havde man fejlet fra starten.

På kant med Ernst Vollertsen

Møller kom samtidig på kant med SSF's formand Ernst Vollertsen. Som beskrevet havde Møller allerede ved årsskiftet 1977/78 kontakten med Vollertsen med et forslag om at han ville betale for tidsskriftet, hvis SSF ville udgive det, men drøftelserne løb ud i sandet i maj-juni 1978. Møller sendte et nyt brev til Vollertsen den 2. august 1978, hvor han i meget overordnede vendinger fortalte om, hvad der videre var sket med planerne om tidsskriftet. Det var dog først i et nyt brev den 7. oktober 1978, at han konkretiserede sine egne målsætninger med *Slesvigland*, og det var her, han kom med et tilbud om, at SSF's medlemmer kunne købe tidsskriftet til en særligt lav pris.²⁷ Han opfordrede også Vollertsen til at skrive en velkomstartikel til det første nummer af *Slesvigland*, og vedhæftede et udkast til en artikel, som Vollertsen passende kunne skrive. Som et P.S. noterede han dog, at Vollertsen kunne vælge at rive udkastet til artiklen i stykker, eller han kunne vælge at omskrive den, så teksten passede bedre med hans egne holdninger.²⁸

Seks dage senere sendte Vollertsen et svar til Møller, hvor han i en meget høflig tone takkede for tilbuddet, ligesom han lykønskede Møller med planerne for det nye tidsskrift.²⁹ I det vedhæftede artikeludkast noterede han først, at SSF bød tidsskriftet velkommen, og at der altid var behov for mere oplysning om "forholdene her i vor hjemstavn". Vollertsen noterede videre: "Enhver vil kunne forstå, at det vil være umuligt altid at kunne blive helt enig med initiativtageren og hans idé med dette tidsskrift. Og det er kun godt sådan! Lad "*Slesvigland*" bidrage til at bringe værdifuldt historisk, kulturelt, politisk og alment orienterende materiale til de mennesker, der lever i dette grænseland."

Dette udkast fik Møller op i det røde felt.³⁰ Han mente ikke, at opbakningen var tydelig nok, idet Vollertsen også fremhævede fordelen ved at *Slesvigland* var et uafhængigt tidsskrift. Ud over ovenstående

citater i udkastet til velkomstartiklen, var det især nogle bemærkninger om Møllers person, der faldt ham for brystet. Vollertsen skrev, at han havde lært Møller at kende som en mand "der igennem sin barndom og opvækst og senere manddomsgerning føler en stærk og dybtgående kærlighed til sin slesvigske hjemstavn".

I et langt brev dateret 15. oktober 1978 til Meyer og Andresen, med kopi til Vollertsen, rakkede Møller godt og grundigt ned på Vollertsen.³¹ Han skrev meget direkte, at Vollertsen var løbet fra en aftale om, at SSF skulle udgive Møllers *Slesvigland*, fordi 20 ud af 39 lokale SSF-formænd havde været imod aftalen. Han skrev også, at Vollertsen udmærket vidste, at Møller ikke ønskede at blive nævnt som initiativtager og bagmand, og han tog det derfor som en provokation, når Vollertsen alligevel nævnte ham i artiklen.

I et brev til Andresen og Meyer den 17. oktober 1978 var Vollertsen meget uforstående over for, at Møller kritiserede ham så kraftigt, idet Vollertsen ikke mente, at han havde skrevet noget fornærmende.³² Han mente heller ikke, at han var løbet fra nogen aftaler. I brevet til Andresen og Meyer citerede Vollertsen, at Møller i sit brev til ham krævede, at der i velkomstbrevet kom til at stå: "Enhver vil forstå, at man ikke altid kan blive helt enig med initiativtageren i alle detaljer, dog efterhånden mere og mere". Det ville Vollertsen ikke være med til, idet han skulle stå til regnskab over for SSF's styrelse og de delegerede på SSF's landsmøde.³³

Konsekvensen af denne uenighed var, at SSF ikke længere fik noget med *Slesvigland* at gøre. En anden konsekvens var, at det bragte Sigfred Andresen i en penibel situation, idet han var tæt forbundet med SSF, og denne kontrovers var stærkt medvirkende til, at han på dette tidspunkt overvejede at stoppe som chefredaktør. I forlængelse af brevene mellem Møller og Vollertsen i oktober 1978 skrev Andresen et håndskrevet brev til Vollertsen.³⁴ Det var et meget personligt brev, hvor han var meget kritisk over for Møller, og han forklarede, at Møller simpelt hen ikke kunne se, at Vollertsen stort set havde skrevet det samme i udkastet til artiklen, som Møller selv havde lagt op til. Han noterede også lakonisk, at "han opgiver ikke, så vi fortsætter med at samle stof til første udgave af *Slesvigland*". Og han skrev videre; "Men han er enig – med sig selv – om at ingen forening skal skrive noget i hæftet, heller ikke du for SSF. Nu ser vi så, hvad der videre sker."

I et senere brev dateret 16. marts 1979 til Andresen, Meyer og Clausen betegnede Møller Vollertsen som fornærmet, bedrevidende og jaloux over, at han ikke selv var kommet med ideen til *Slesvigland*, og at han

ikke havde været med til at udforme formålet med tidsskriftet.³⁵ I brevet betegnede Møller Vollertsens holdning som typisk for en del af mindretalsledelsen, der ikke turde vedstå, at man skulle være mere offensiv i Sydslesvig. Møller mente også, at det kun var godt, at *Slesvigland* herefter var helt uafhængigt af SSF, da det øgede tidsskriftets troværdighed.

Møller var altså fortsat ond i sulet, og den 6. april 1979 sendte han et nyt brev til Vollertsen.³⁶ I brevet forsøgte han at forklare, hvorfor han blev så rasende over Vollertsens udkast til introartiklen. I et svarbrev fra Vollertsen til Møller nogle dage senere – som han sendte kopier af til Andresen og Meyer – forsøgte Vollertsen at gyde olie på vandene.³⁷ Han skrev blandt andet, at han ville opfordre Møller til at smide udkastet til velkomstartiklen ud, og han udtrykte, at SSF altid var parat til at yde *Slesvigland* hjælp, hvis der var behov for det.

Det var åbenbart ikke tilfredsstillende for Møller, og den 20. oktober 1979 sendte han et nyt brev til Vollertsen.³⁸ Heri opsagde han støtten på kr. 25.000 årligt fra Traugott Møllers Fond til SSF's pressesekretariat, fordi han manglede svar på, hvad pressesekretæren lavede, og da han generelt var utilfreds med SSF's temasider i Flensborg Avis, KON-TAKT. Møller anførte også, at *Slesvigland* forventedes at udkomme fra foråret 1980, og at han foretrak at bruge sine penge på det. Uenigheden mellem Møller og Vollertsen fik dermed direkte økonomiske konsekvenser for SSF.

Traugott Møller kobles af arbejdet med *Slesvigland*

I brevet den 16. marts 1979 til Andresen, Meyer og Clausen foreslog Møller pludseligt, at tidsskriftet skulle omdeles gratis til alle 217.000 husstande i Sydslesvig.³⁹ Ikke blot det første nummer, som man havde aftalt skulle udsendes til alle telefonabonnenter i Sydslesvig, men også alle de efterfølgende numre. Dette forslag kunne de tre øvrige kun bakke op, og det øgede betydningen af *Slesvigland* betragteligt. Samtidig steg omkostningerne voldsomt, men Møller forklarede, at han havde afsat en bestemt sum penge til fonden, og at 70 % af renteafløstet – ca. 5 mio. kr. årligt – skulle bruges til at udgive *Slesvigland*. Ulempen ved denne løsning var, at antallet af numre pr. år ville variere og afhænge af renteindtægten. Det var også en ulempe, at omfanget nu oversteg Flensborg Avis' trykkekapacitet, og man gik derfor i gang med at afsøge andre muligheder. Det endte med, at Th. Laursens Bogtrykkeri A/S i Tønder påtog sig opgaven.

Traugott Møller var både idéskaber og pengemand bag Slesvigland. Han var født i og voksede op i Flensborg som søn af grosserer J.C. Møller, der i 1945 blev udpeget som overborgmester i Flensborg. Maleri: www.graenseforeningen.dk

Det var stort set den sidste beslutning vedrørende *Slesvigland*, som Møller traf. Det skyldtes, at der i foråret 1979 igen kom store vanskeligheder i samarbejdet mellem Møller og Andresen, Meyer og Clausen. Især Andresen var ved at have fået nok. I et langt brev dateret 28. marts 1979 blev Møller taget i skole.⁴⁰ Andresen anklagede åbenlyst Møller for at være diktatorisk, og han understregede, at de danske foreningers arbejde i Sydslesvig udefra kunne synes som noget rod – hvad Møller åbenlyst mente – men at det skyldtes, at der blev arbejdet demokratisk. Det danske arbejde gik støt og roligt fremad, fordi det var vigtigt at skabe en fællesskabsfølelse inden for mindretallet. Andresen ønskede at forklare Møller, at de fortsatte angreb på Vollertsen og SSF var uholdbare og skadelige. Brevet blev afsluttet med Andresens mål med *Slesvigland*: han foreslog at nøjes med fire årlige udgivelser – i hvert fald i starten – og han ville ikke føre en alt for konfronterende linje, da målet var at komme bredt ud med oplysende artikler, så befolkningen i Sydslesvig løbende blev påvirket.

I slutningen af maj sendte Andresen to nye og sammenhængende breve til Møller.⁴¹ Hovedbudskabet var, at projektet efterhånden var ved at stige ham over hovedet, og at der var behov for at tilknytte en journalist

som medredaktør. Andresen foreslog, at det alene var redaktionen, der planlagde og udgav de enkelte numre, og at Møller og medlemmerne af redaktionskomiteen alene skulle fungere som eftercensur. Endelig noterede han, at det først var nu – hvor der var indgået aftaler med trykkeriet i Tønder – at han for alvor gik i gang med at kontakte mulige skribenter til tidsskriftet. Hidtil havde der været for mange luftige diskussioner og for lidt konkrete planer, til at han havde turdet gøre det.

Møllers svar kom prompte. Allerede den 26. maj 1979 forhørte han sig om, hvad Andresen var utilfreds med.⁴² Han var overrasket over, at Andresen havde sendt mange af Møllers artikeludkast retur, og sluttede med at foreslå: "Jeg trækker mig personlig totalt ud af det hele, spiller afdødsmands rolle, aner ikke hvornår det første nr. udkommer, aner ikke hvad der står i det og hvordan det ser ud og hvem der skriver og hvad der skrives og hvad der afbildes. Jeg kritiserer ikke resultaterne, for det afgørende er jo om sidstnævnte svarer til formålet og ikke hvad jeg mener." Han understregede, at det var et ærligt ment tilbud, og at han ikke ville foretage sig mere, inden han havde modtaget Andresens svar.

I et nyt brev tre dage senere til Karl Otto Meyer og Rolf Lehfeldt – der var økonomiansvarlig på Flensborg Avis – oplyste Møller, at han havde trukket sig fra arbejdet med *Slesvigland*.⁴³ Det skete efter at Andresen havde kontaktet Møller telefonisk, og de to var blevet enige om, at man desværre måtte stoppe planerne for *Slesvigland*. Møller havde sat direktøren på sin tekstilfabrik Møller & Co., Erik Møller, til at udrede de økonomiske mellemværender, herunder især med Flensborg Avis.⁴⁴ Erik Møller havde ved den lejlighed tilbudt at træde til i Traugott Møllers sted og påtage sig opgaven som bindeled mellem Møller og redaktionen på *Slesvigland*. Dermed kom planerne igen på sporet, men nu uden Møllers aktive deltagelse.

Med Erik Møllers overtagelse af ledelsen kom der for alvor skred i processen. På basis af det såkaldte manifest, der var sendt rundt den 29. november 1978, gik han i gang med at få sat system i udgivelsesplanerne. Allerede den 7. juni 1979 rundsendte han et udkast til en plan for tidsskriftet, og frem til den 18. juni blev der foretaget enkelte smårettelser, men hovedindholdet forblev uændret.⁴⁵ Udkastet bar tydeligt præg af, at det var en erhvervsmand, der var vant til at organisere, som nu stod bag. Den havde karakter af at være en egentlig forretningsplan med korte beskrivelser af idégrundlag, formål og organisation. Planen ændrede ikke noget i forhold til det oprindelige idégrundlag, men det blev konkretiseret og gjort praktisk anvendeligt.

Udkastet til organisationen var vigtig, idet der blev lyttet til Andresens nødråb om, at projektet var ved at vokse ham over hovedet.⁴⁶ Andresen skulle som chefredaktør tegne tidsskriftet udadtil og have kontakten til forfattere og andre samarbejdspartnere. En nyansat redaktør – som der endnu ikke var sat navn på – skulle tage sig af at indsamle og redigere artiklerne, ligesom han skulle være ansvarlig for kontoret. Det blev også besluttet, at der skulle tilknyttes en administrator, der tog sig af økonomi, administration etc., og Helge Krempin blev udnævnt til at stå for layout, ligesom han fik ansvaret for billederne i *Slesvigland* og varetog kontakten til trykkeriet. Derved blev Andresen kraftigt aflastet, og det var afgørende for ham, da han ikke ønskede at stoppe sit egentlige arbejde som skoleleder i Bredsted.

I udkastet fra juni 1979 blev der fortsat arbejdet med en redaktionskomité, men da *Slesvigland* udkom i marts 1980, var man gået væk fra den konstruktion. Formentlig primært fordi kompetenceforholdene mellem redaktion og redaktionskomité var uklare.

Hen over sommer og efterår 1979 blev der tilknyttet to medredaktører. Den ene – Otto Lippert – var journalist og tidligere redaktør på Jyllands-Posten, men havde gennem mange år haft tæt kontakt til Sydslesvig. I 1963 udarbejdede han således et udkast til en ny forretningsplan for det fusionerede Flensborg Avis og Südschleswigsche Heimatzeitung, ligesom han maj 1963 fik tilbudt, men takkede nej til at blive udnævnt til ny chefredaktør på Flensborg Avis.⁴⁷ Den anden – Kurt Phillipsen – var skoleinspektør i Sønderborg og formand for Grænseforeningen i Sønderborg.⁴⁸ Sammen med Andresen udgjorde de to *Slesviglands* redaktion. De to medredaktører boede altså begge i Danmark og havde en dansknational profil, hvilket var noget, flere tyske kritikere af *Slesvigland* påpegede.

Frem til foråret 1980 blev forberedelsen af *Slesvigland* gennemført, og i begyndelsen af marts 1980 blev det første nummer udsendt til alle husstande i Sydslesvig. Dermed var der gjort klar til den næste fase i tidsskriftets historie, nemlig reaktionerne på det nye tidsskrift.

Reaktionerne på de første numre af *Slesvigland*

I lederen i det første nummer gjorde redaktionen meget ud af at forklare, at *Slesvigland* var et uafhængigt tidsskrift, og at man via neutrale, oplysende artikler om Slesvig ville styrke en slesvigsk identitet. Men som beskrevet ønskede de oprindelige bagmænd – Traugott Møller,

Sigfred Andresen, H. P. Clausen og Karl Otto Meyer – at bruge tidskriftet til at "arbejde for en voksende danskhed i Slesvig". Dette ønske afspejledes ikke i det første nummer, hvor hovedvægten var lagt på at forklare, hvad man forstod ved slesvigsk identitet. Artiklerne i det første nummer var som følger: Troels Fink skrev om Dronning Margrethes besøg i Sydslesvig i 1978; G. Dreller skrev om Egernførdes historie; Siegfried Lenz om grænseerfaringer; Erik Jensen om øl og brændevin; der var et uddrag af Dora Holms dagbog fra 1864 og Sigfred Andresen afsluttede selv med en lille artikel om Ejderen. Nøgternt vurderet blev ingen nationalpolitiske holdninger luftet i artiklerne, men artiklerne afspejlede områdets danske fortid. Dette til trods skulle man virkelig have den store lup fremme for at opfatte det første nummer af *Slesvigland* som politisk eller polemisk.⁴⁹

I lederartiklen i det første nummer blev det slået fast, at *Slesvigland* "først og fremmest blev skrevet for slesvigere, idet tidsskriftets hovedsigte er at styrke den slesvigske identitet". Det mente redaktionen, der var behov for, fordi Slesvigs forhold gennem historien var blevet påvirket udefra af "magtkampe, kongers og hertugers videregående politiske mål, sammenstød mellem forskellige politiske, sproglige og retslige systemer". Derfor var det intet under, at slesvigerne måtte spørge: "Hvem er vi?"⁵⁰

Redaktionen oplyste videre, at man ville "yde sit bidrag med objektiv formidling og redelig debat" til gensidig dansk-tysk forståelse og respekt. Man byggede den redaktionelle linje på "demokrati og selvbestemmelsesret, på kulturernes og sprogenes ligeberettigelse." Det blev gjort helt klart, at *Slesvigland* ikke var imod noget eller nogen, men alene for Slesvig og slesvigerne. Derved forsøgte man at tage brodden ud af en forventet tysk kritik af, at *Slesvigland* var et dansk tidsskrift, der alene havde til formål at skabe national splittelse i grænselandet.⁵¹

Traugott Møller mente da også, at det første nummer var for slapt. I et privat brev til Erik Møller et par uger efter udgivelsen var han meget kritisk over for lederartiklen.⁵² Han mente, at man fra starten skulle have spillet ud med, at tidsskriftets mål var, at Slesvig skulle løsrives fra Holsten, ligesom han ville have haft en klarere udmelding om kontakten mellem *Slesvigland* og Flensborg Avis. Denne forbindelse hang ikke alene sammen med Karl Otto Meyer, men også ved at Otto Lippert var medlem af Flensborg Avis' tilsynsråd. Erik Møller videresendte en kopi af brevet til Sigfred Andresen, samtidig med at han nedtonede kritikken og bakkede op bag redaktionens arbejde. Hvis Traugott Møl-

lers ønsker til indholdet af lederartiklen var blevet fulgt, ville det have skabt et ramaskrig fra tysk side. Det viser den følgende tids polemik mod *Slesvigland* med stor tydelighed.

Formanden for den slesvig-holstenske hjemstavnsforening, Schleswig-Holsteinischer Heimat-Bund (SHHB), Werner Schmidt, førte an i kritikken.⁵³ Schmidt var tilknyttet FDP og han var tidligere borgmester i Egernførde og statssekretær i arbejds- og socialministeriet i Kiel. I et åbent brev til Troels Fink dateret 25. marts 1980 var han meget kritisk over for *Slesvigland*. Han mente, at det var et dyrt dansk forsøg på at splitte Slesvig og Holsten, og et udtryk for en rigsdansk kulturoffensiv i Sydslesvig. Han anslog meget præcist, at det ville koste 5 mio. kr. om året at udgive otte numre. I brevet kritiserede han Fink for at have benyttet udtrykkene "hertugdømmet Sønderjylland" – og ikke Slesvig – "oprør" i stedet for "folkerejsning" i forbindelse med krigen i 1848 samt "slesvig-holstenisme" om den tyske kulturpolitik i Slesvig. Men hovedkritikken mod Fink var, at han overhovedet havde skrevet en artikel til *Slesvigland*. Det er kendetegnende, at ud over den specifikke kritik af passager i Finks artikel, så forholdt Schmidt sig ikke til indholdet af det første nummer af *Slesvigland*; han var alene polemisk i forhold til, at det overhovedet var blevet udsendt. Han var også kritisk over, at *Slesvigland* alene beskæftigede sig med den tyske del af det gamle hertugdømme Slesvig, mens den danske del – Sønderjylland – var udeladt.

Formanden for Deutscher Grenzverein, Hartwig Schlegelberger, var en anden kritiker. Han var samtidig et højtstående medlem af CDU og mangeårig minister i Slesvig-Holsten. Schlegelberger udtalte sig om tidsskriftet på foreningens generalforsamling i Flensborg i marts 1980, og hans udtalelser blev efterfølgende udsendt som pressemeddelelse.⁵⁴ På overfladen tog han pænt imod det nye tidsskrift, men læser man blot en smule mellem linjerne, var indholdet meget polemisk. Han beskyldte *Slesvigland* for at spille fordækt, og opfordrede til at man åbenlyst fortalte, at målet var en adskillelse mellem Slesvig og Holsten. Han tilskyndede derfor til, at *Slesvigland* spillede med "åbent visir". Samtidig var han – som Schmidt – meget kritisk over, at *Slesvigland* alene beskæftigede sig med den del af det gamle hertugdømme, der lå i Tyskland, mens Sønderjylland var udeladt. Og han antydede kraftigt, at *Slesvigland* var styret fra Danmark og drevet af danske interesser.

Den tyske kritik af *Slesvigland* kom altså fra delstatens politiske top, der havde tætte forbindelser til det liberale FDP og det konservative

CDU. Meget tyder på, at Schmidt og Schlegelberger havde fået adgang til interne informationer om *Slesvigland*. I hvert fald blev der angivet et meget præcist tal for de årlige udgifter ved at udgive tidsskriftet, ligesom de kunne gengive Traugott Møllers mål om en adskillelse af Slesvig og Holsten.

Grenzfriedenshefte ville ikke stå tilbage, og i april 1980 var formanden for Grenzfriedenbund, Artur Thomsen, ude med riven efter *Slesvigland*.⁵⁵ I en kort artikel var han meget kritisk over for målsætningen om at styrke den slesvigske identitet, og han sluttede med at konstatere: "*Slesvigland* er en udfordring. De ansvarlige burde lade bladet gå ind".

De tyske grænseaviser – Husumer Nachrichten og Der Nordschleswiger – var også kritiske over for *Slesvigland*, og i løbet af marts 1980 skrev de flere artikler om det nye tidsskrift.⁵⁶ Mest interessant er lederartiklen i Der Nordschleswiger den 29. marts 1980, "Des Kaisers neue Schleswigsche Kleider".⁵⁷ Det var formentlig Siegfried Matlok, der året forinden var blevet udnævnt til avisens chefredaktør, som skrev artiklen. I lederartiklen blev det fremhævet, at Traugott Møller var bagmanden, og at han betalte alle udgifter i forbindelse med udgivelsen, hvilket beløb sig til ca. 800.000 kr. pr. nummer. Lederartiklen fulgte ellers Hartwig Schlegelbergers kritik, og der blev opfordret til, at *Slesvigland* i det næste nummer tonede rent flag og erkendte at der var tale om en dansksindet kulturoffensiv i Sydslesvig.

På dansk side distancerede Troels Fink sig fra det nye tidsskrift.⁵⁸ Det skete efter han var blevet kritiseret af Werner Schmidt. Ganske vist havde Fink accepteret, at artiklen om Dronning Margrethe blev bragt, men ud over det havde han ikke noget med tidsskriftet at gøre. Han gjorde meget klart, at han var helt uenig i programerklæringen om at styrke den slesvigske identitet, idet han mente, at der kun fandtes danske slesvigere og tyske slesvigere. Allerede dagen efter – den 28. marts 1980 – udsendte SHHB en pressemeddelelse med overskriften "Prof. Troels Fink distanziert sich von »*Slesvigland*«", hvor man opfattede Finks udtalelser som en opbakning til den grænsetyske kritik af tidsskriftet.⁵⁹

Karl Otto Meyer bakkede derimod helt op bag *Slesvigland*, hvilket dårligt kan overraske, idet han jo gennem to år havde været med til at udvikle ideerne bag tidsskriftet. Det var nu ikke noget, han skrev eller sagde noget om. I en artikel i Flensborg Avis den 8. marts 1980, der havde underoverskriften "Det første nummer af det nye tidsskrift lover godt", anmeldte han *Slesvigland*.⁶⁰ Han betegnede det som "seriøs og sagligt velfunderet", ligesom han om Traugott Møller udtalte, at han

"ikke er ude på at stifte ufred, men kun på at yde reel information". I en senere artikel var han stærkt polemisk over for især Werner Schmidts kritik, og påpegede, at når offentligheden var tvunget til at høre på Schmidts og hjemstavnsforbundets holdninger, var *Slesvigland* blot en kærkommen modpol. Da det andet nummer af *Slesvigland* var udkommet i april 1980, skrev Meyer i en leder i Flensborg Avis den 15. april med direkte henvisning til Schlegelberger, at *Slesvigland* kæmpede med åbent visir.⁶¹ Han mente, at det andet nummer var endnu bedre end det første, og han anførte, at det var fuldt berettiget, at tidsskriftet ville styrke den slesvigske identitet selv om det irriterede de tyske grænseorganisationer. For – som han konstaterede – selv om både SSW og SSF havde et andet hovedsigte kan det "dog aldrig være grund til at benægte *Slesviglands* berettigelse".

I løbet af den første måned blev der også skrevet enkelte artikler i både den nationale tyske og danske presse. I artikler i Die Welt den 31. marts 1980 og i Frankfurter Allgemeine Zeitung den 1. april 1980 blev debatten om *Slesvigland* og slesvigsk identitet refereret, men uden at aviserne kom med nye indlæg i debatten.⁶² På dansk side skrev en række aviser om debatten efter at det første nummer af *Slesvigland* var udkommet, men især en artikel i Politiken den 30. marts 1980 med overskriften "Danmark ved Ejderen" ridsede debatten godt op.⁶³

Kritikken fra tysk side var forventet af *Slesviglands* redaktion, og man gjorde ikke ret meget for at forsvare sig mod den. I lederen i det andet nummer fra april 1980 forholdt redaktionen sig overhovedet ikke til den konkrete kritik, der var kommet frem.⁶⁴ I stedet fremhævede man betydningen af den fredelige sameksistens mellem forskellige nationale grupper i grænselandet, hvor man levede "fredeligt ved siden af hinanden og med hinanden". Men redaktionen kom også med en besk kommentar: "Der findes stadig mange i det tyske flertal, der ikke kan godtage den danske folkedels kulturelle indsats. De står ofte uforstående og afvisende overfor den. Det er næsten, som om de ikke ved, at Slesvig er en gammel dansk landsdel, hvor dansk naturlig har hjemme, og hvor tysk gennem århundreders påvirkning har vundet hjemstavnsret." Og derfor havde *Slesvigland* sin berettigelse.

Slesviglands redaktion var også forberedt på kritik fra en del fra det danske mindretal. I månederne inden udgivelsen blev det diskuteret, hvordan det danske mindretal skulle udvikle sig fremover, og hvilke reaktioner man kunne forvente, når *Slesvigland* begyndte at udkomme. Særligt Erik Møller – der fra sommeren 1979 havde overtaget projektet

på vegne af Traugott Møller – lagde stærkt vægt på, at man skulle føre en "både-og-politik", hvor hånden blev rakt ud til den tysktalende del af befolkningen, for ad åre at overbevise dem om værdien af det danske. Den holdning faldt i god tråd med især Traugott Møllers opfattelse, men også Karl Otto Meyer, Sigfred Andresen og H. P. Clausen havde tidligere givet udtryk for noget lignende. Erik Møller opfattede især SSF's politik som "enten-eller", hvor man krævede, at medlemmer af mindretallet bakkede op bag alle danske aktiviteter i Sydslesvig. Det mente Erik Møller var en forfejlet politik, og han forventede derfor kritik fra SSF's side.⁶⁵

Formanden for SSF, Ernst Vollertsen, lagde i midten af april afstand til *Slesvigland* på SSF's amtsgeneralforsamling i Husum.⁶⁶ Baggrunden var, at "der for mig ikke eksisterer nogen slesvigsk identitet i dag", og derfor var denne målsætning irrelevant for ham. Hvis tidsskriftet derimod kom med "objektive historiske redegørelser om vor landsdels historie" kunne det efter hans opfattelse tjene til at udbrede kendskabet til Sydslesvigs historie.

W. L. Christiansen var en anden kritiker. Han havde været med i ledelsen af SSF og SSW siden de første efterkrigsår, og i et læserbrev den 17. april 1980 angreb han *Slesvigland* på to punkter.⁶⁷ Det første punkt vedrørte den slesvigske identitet, som han så helt anderledes på end tidsskriftets redaktion. Men i modsætning til Fink og Vollertsen var Christiansens argument politisk betinget. Han henviste til, at nogle af mindretallets koryfæer – Svend Johannsen, Hermann Clausen og Berthold Bahnsen – i årene efter krigen "ville stille Dannebrog i krogen og i stedet bruge de to løver". Det havde han selv kæmpet imod sammen med blandt andet Samuel Münchow, Frederik Mommsen og Iver Callø, "der holdt på at vi skulle gå den direkte vej og vise flag". Christiansen forklarede videre, at han som landssekretær i SSW en overgang fik taleforbud på landsmøderne, "fordi jeg gik ind for den danske fløj". Christiansen ønskede ikke, at der igen blev åbnet for denne fløjkrig inden for mindretallet. Det andet kritikpunkt var i forhold til de penge, der blev brugt på at udgive tidsskriftet. Han takkede *Slesvigland* for, at den havde skabt en god og vigtig debat, men fulgte op med retorisk at spørge, om "det ikke havde været muligt at opnå en lignende virkning med et betydeligt mindre beløb". Han konstaterede også, at man for de mange penge "sandelig kunne have fået noget mere fornuftigt".

Samme dag skrev Nicolaj Büchert et andet læserbrev i Flensborg Avis.⁶⁸ Hans ærinde var at prise *Slesvigland*, som han mente var et me-

get nødvendigt tiltag, da den tysktalende del af befolkningen aldrig havde haft mulighed at få noget at vide om Slesvigs danske fortid. I læserbrevet kom han med nogle meget kraftige udfald mod især Werner Schmidt, der blev taget som eksponent for den tysk-prøjsiske undertrykkelse af den danske folkegruppe i Slesvig. Til sidst var han meget kritisk over for Troels Fink generelt, og specifikt i forhold til Finks udtalelser imod *Slesvigland*. Büchert fik tegnet et billede af Fink som en modstander af det danske mindretal i Sydslesvig, og det arbejde, der blev gjort for at bevare og fremme danskheden.

Herman Hunger stod for et tredje indlæg i Flensborg Avis den 17. april 1980.⁶⁹ Han var formand for Ejderlandets Samfund, og han støttede op bag *Slesvigland*, selv om han – som overskriften "sig hjemstavnsfølelse og ikke det pjattede: slesvigsk identitet!" – var kritisk over for omtalen af slesvigsk identitet. Hunger opfattede Vollertsen og Finks kritik som forventelig, for "hvornår har de med de etablerede meninger og i de etablerede positioner undladt at fare ud imod medmennesker, som vovede at vise et selvstændigt initiativ på tværs af vanetænkningen? At have den frækhed ikke at spørge om lov først: det er formasteligt!"

Nogle uger senere skrev lærerstuderende Nils Vollertsen et læserbrev i Flensborg Avis.⁷⁰ Han advarede mod en hård nationalistisk retorik, som han mente var kendetegnende i de tre læserbreve den 17. april 1980, og som ikke tjente til national afspænding i grænselandet. Derefter fulgte han op med at bruge det samme argument som sin far, Ernst Vollertsen: "Forudsætningerne for udgivelsen af bladet smuldrer dog, idet der for mig ikke findes nogen slesvigsk identitet, men kun en dansk, en frisisk og en slesvig-holstensk". Og som W. L. Christiansen mente Nils Vollertsen, at de mange penge, som Traugott Møller brugte på projektet, ville gøre væsentlig bedre fyldest "på sociale og humanitære formål, på udbredelsen af Flensborg Avis og på forbedringen af vort arbejdes ydre rammer." Nils Vollertsen afsluttede med at opfordre Karl Otto Meyer og SSW til – som Ernst Vollertsen og SSF – at tage klarere afstand fra *Slesvigland*. Det skulle ske "for at undgå en yderligere forværring af klimaet i Sydslesvig."

Efterhånden fortonede den dansk-sydslesvigske kritik af *Slesvigland* sig. Men fra tysk side fortsatte kritikken med at fremkomme, hver gang der udkom et nyt nummer af *Slesvigland*. Først i 1990'erne forstummede kritikken.⁷¹ *Slesvigland* blev aldrig det propagandatidsskrift, som nogle på tysk side advarede imod, hverken da Sigfred Andresen var chefredaktør, eller da hans efterfølger tog over. Men der var vedbli-

vende en vis mistro i forskellige tyske kredse mod tidsskriftet, fordi det især var den danske fortid i Slesvig, der blev præsenteret i artiklerne. Og fordi teksterne både var på dansk og tysk og dermed rakte klart ud over mindretallets egen kreds.

Sammenfatning

Slesvigland var et tidsskrift, der gratis blev sendt til alle husstande i Sydslesvig fra marts 1980 til det blev lukket i 2010. Der blev udgivet i alt 148 numre – flest i begyndelsen og færrest i de sidste år.

I lederen i det første nummer af *Slesvigland* i marts 1980 understregede redaktionen, at formålet var at fremme den slesvigske identitet. Det skulle ske ved at "lade kyndige folk i tilgængelig form fortælle om det slesvigske grænseområdes kultur og historie, om kunst og hverdagsliv, om sæd og skik, traditioner og skelsættende begivenheder." Det kan vanskeligt opfattes som noget propagandistisk udspil, men alligevel var kritikken af tidsskriftet massiv. Ledelsen af de tyske grænseforeninger mente, at der var tale om en rigsdansk kulturoffensiv i Sydslesvig, mens kritikken fra dansk side mest var rettet mod opfattelsen af slesvigske identitet. Fra både dansk og tysk side var der kritik af, at *Slesvigland* skabte national uro. Der var dog også mange sydslesvigere, og mange rigsdanske aviser, der var meget tilfredse med det nye tidsskrift og som berømmede både formålet med og indholdet af *Slesvigland*.

Traugott Møller var både initiativtager, pengemand og drivkraft bag *Slesvigland*, men han var samtidig projektets hovedproblem. Han var en excentrisk rigmand, men hans ideer var dybest set anakronistiske. Han ønskede at bruge *Slesvigland* til at fremme danskheden via det særligt slesvigske, og hans langsigtede mål om en adskillelse af Slesvig og Holsten hørte den umiddelbare efterkrigstid til. Tankegodset gik tilbage til Jens Jessen, Ernst Christiansen og Claus Eskildsen, og byggede på en antagelse om, at befolkningen i Sydslesvig grundlæggende er dansk, men at der er behov for at bevidstgøre den om det. Han var samtidig meget svær at samarbejde med, og hans konstante idéstrøm var flere gange ved at få projektet til at strandes.

Samtidig tiltalte Traugott Møllers ideer visse dele af det danske mindretal. Blandt andre var Karl Otto Meyer og Sigfred Andresen enige i opfattelsen af, at man skulle række hånden frem til den store del af befolkningen i Sydslesvig, som ikke var videre tysknationalt indstillet, for at indfange dem i det danske arbejde. De delte en utopisk forventning

om, at man via målrettet oplysning og information kunne omvende befolkningen i Sydslesvig til at bakke op bag den dansk-slesvigske side.

Mindretalsledelsen havde mere end svært ved at sige fra over for Traugott Møllers planer og hans mange penge. På den ene side delte både SSF samt SSW og Flensborg Avis repræsenteret ved Karl Otto Meyer ønsket om at udbrede kendskabet til den danske fortid og kultur i Sydslesvig. På den anden side var Møllers ideologiske målsætning så skrap, at først SSF og siden SSW og Flensborg Avis trak sig ud af projektet. Derfor var det korrekt, da *Slesvigland* i det første nummer kunne proklamere, at det var et uafhængigt tidsskrift. Troels Fink sagde fra på et tidligt tidspunkt – selv om han udgav en artikel i det første nummer – og H. P. Clausen forsvandt ud af arbejdet, da processen for alvor blev sat på skinner i løbet af sommeren 1979 i forbindelse med, at en egentlig redaktion blev udpeget. Karl Otto Meyer havde heller ikke noget med planlægningen at gøre i det seneste år inden udgivelsen af det første nummer, men han bakkede offentligt op bag *Slesvigland*, da det blev kritiseret i marts-april 1980.

Den grænsetyske kritik var forventet og forudsigelig. Kritikken gik næsten alene på, at *Slesvigland* overhovedet blev udgivet og udsendt gratis over hele Sydslesvig, mens kritikken af indholdet af tidsskriftet var meget beskeden. Kritikken hang nøje sammen med personen Traugott Møller og de mange penge, han brugte på projektet. Fra tysk side blev *Slesvigland* opfattet som en rigsdansk kulturoffensiv i Sydslesvig, hvilket også Siegfried Matlok og Det Nordschleswiger advarede imod. Den intense kritik af målsætningen om at fremme den slesvigske identitet fra både grænsetysk og dansk-sydslesvigske side må vel i dag betragtes som skudt noget over målet. I hvert fald er det en kritik, man vanskeligt kan forestille sig i nutiden, hvor udtrykket "Zweistromigkeit" for længst er blevet accepteret som et udtryk for, at mindretallene på begge sider af grænsen er påvirket af både dansk og tysk kultur. I dag bliver en slesvigske identitet nærmest opfattet som et positivt brand for grænselandet og som noget, der er knyttet til åbenhed og national tolerance.

KILDER

Utrykte kilder:

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (ADCB):

P219 – Franz Wingenders privatarkiv
P278 – Sigfred Andresens privatarkiv
P411 – Ernst Vollertsens privatarkiv

Trykte kilder:

Slesvigland – www.dcbib.dk/forskningsafdelingen/slesvigland

Flensborg Avis – www.fla.de

NOTER

- 1 Artiklen er baseret på tre kronikker i Flensborg Avis den 24.-26. maj 2016 med titlerne: "Slesvigland – slesvigsk identitet"; "Slesvigland – en dråbe der udhuler" og "Slesvigland – en dansk kulturofensiv?", som er redigeret og udvidet.
- 2 IRFI: *Fünf Jahre SLESVIGLAND. Eine Zeitschrift im Spiegel der Presse*, 1985.
- 3 IRFI, 1985 forord.
- 4 Kühl 2009, s. 268-272.
- 5 ADCB, P278.
- 6 ADCB, P219 og P411.
- 7 ADCB, P411-2; brev dateret 19. oktober fra Traugott Møller til Ernst Vollertsen.
- 8 ADCB, P411; brev dateret 6.12.1977 fra Traugott Møller til Ernst Vollertsen og Niels Bøgh-Andersen.
- 9 ADCB, P411-2; referat skrevet af Ernst Vollertsen af møde mellem Traugott Møller og Ernst Vollertsen den 29.12.1977.
- 10 ADCB, P411-2; Bevillingsskrivelse dateret 11.1.1978 til SSF v/Ernst Vollertsen, underskrevet af E. Winston Rasmussen på Traugott Møllers Fonds vegne.
- 11 ADCB, P411-2; Brev dateret 2.3.1978 fra Ernst Vollertsen til Traugott Møller.
- 12 ADCB, P411-2; brev dateret 6.3.1978 fra Traugott Møller til Ernst Vollertsen og brev dateret 9.3.1978 fra Traugott Møller til Karl Otto Meyer.
- 13 ADCB, P411-2; Brev dateret 4.5.1978 fra Traugott Møller til Ernst Vollertsen.
- 14 ADCB, P411-2; Ernst Vollertsens håndskrevne noter vedr. telefonmøde med Traugott Møller 12.6.1978.
- 15 ADCB, P278-1 – brev dateret 10.4.1978 fra Traugott Møller til Karl Otto Meyer.

LITTERATUR

- Kühl, Jørgen: Fra afgrænsning til medborgerskab – 1955-2009, i Lars N. Henningsen (red.): *Sydslesvigs danske historie*, 2009, s. 237-333.
- Institut für Regionale Forschung und Information (IFRI): *Fünf Jahre SLESVIGLAND. Eine Zeitschrift im Spiegel der Presse*, 1985.
- 16 Ibid.
 - 17 ADCB, P278-1; breve dateret 2.8-1978; 4.8.1978 og 7.8.1978 fra Traugott Møller til Karl Otto Meyer.
 - 18 Ibid.
 - 19 ADCB, P278-1; breve mellem Traugott Møller, Sigfred Andresen og Karl Otto Meyer i perioden september-november 1978.
 - 20 Ibid.
 - 21 ADCB, P278-1: Breve dateret 28.9.1978 og 30.9.1978 fra Traugott Møller til Sigfred Andresen.
 - 22 ADCB, P278-1: Brev fra Sigfred Andresen til Karl Otto Meyer.
 - 23 ADCB, P278-1: Referat af møde den 12.10.1978 skrevet af Sigfred Andresen samt brev fra Traugott Møller til Sigfred Andresen, dateret 13.10.1978.
 - 24 ADCB, P278-1: referat fra mødet skrevet af Sigfred Andresen den 5.11.1978; breve fra Traugott Møller til Sigfred Andresen, Karl Otto Meyer og H.P. Clausen den 3.11.1978 og 8.11.1978.
 - 25 Ibid.
 - 26 ADCB, P278-1; korrespondance mellem Traugott Møller og især Sigfred Andresen i perioden fra november 1978 til maj 1979.
 - 27 ADCB, P278-1; breve dateret 2.8.1978 og 7.10.1978 fra Traugott Møller til Ernst Vollertsen.
 - 28 ADCB, P278-1; brev dateret 7.10.1978 fra Traugott Møller til Ernst Vollertsen.
 - 29 ADCB, P278-1: brev dateret 13.10.1978 fra Ernst Vollertsen til Traugott Møller med et vedhæftet udkast til en vel-

- komstartikel til det første nummer af *Slesvigland*.
- 30 ADCB, P278-1; Brev dateret 15.10.1978 fra Traugott Møller til Sigfred Andresen og Karl Otto Meyer.
 - 31 ADCB, P278-1; Brev dateret 15.10.1978 fra Traugott Møller til Karl Otto Meyer og Sigfred Andresen.
 - 32 ADCB, P278-1; Brev dateret 17.10.1978 fra Ernst Vollertsen til Sigfred Andresen og Karl Otto Meyer.
 - 33 Ibid.
 - 34 ADCB, P411-2; brev dateret 19.10.1978.
 - 35 ADCB, P278-1; Brev dateret 16.3.1979 fra Traugott Møller til Sigfred Andresen, Karl Otto Meyer og H.P. Clausen.
 - 36 ADCB, P411-2; Brev dateret 6.4.1979 fra Traugott Møller til Ernst Vollertsen.
 - 37 ADCB, P278-1; Brev dateret 13.4.1979 fra Ernst Vollertsen til Traugott Møller.
 - 38 ADCB, P278-1; Brev dateret 20.10.1979 fra Traugott Møller til Ernst Vollertsen.
 - 39 ADCB, P278-1; Brev dateret 16.3.1979 fra Traugott Møller til Sigfred Andresen, Karl Otto Meyer og H.P. Clausen.
 - 40 ADCB, P278-1; Brev dateret 28.3.1978 fra Sigfred Andresen til Traugott Møller.
 - 41 ADCB, P278-1: Breve dateret 23.5.1979 og 25.5.1979 fra Sigfred Andresen til Traugott Møller.
 - 42 ADCB, P278-1: Brev dateret 26.5.1979 fra Traugott Møller til Sigfred Andresen.
 - 43 ADCB, P279-1; Brev dateret 29.5.1979 fra Traugott Møller til Karl Otto Meyer og Rolf Lehfeldt.
 - 44 Erik Møller og Traugott Møller var ikke i familie med hinanden.
 - 45 ADCB, P279-1; Plan for *Slesvigland* dateret 7.6.1979 udarbejdet af Erik Møller.
 - 46 Ibid.
 - 47 ADCB, P29-28; Brev dateret 13.5.1963 fra Otto Lippert til Heinrich Fischer og Berthold Bahnsen samt udkast til forretningsplan dateret 1.6.1963.
 - 48 Fla.de, 9.5.1979.
 - 49 *Slesvigland*, 1. årgang, nr. 1, 1980.
 - 50 Ibid.
 - 51 Ibid.
 - 52 ADCB, P279-1; brev dateret 19.3.1980 fra Traugott Møller til Erik Møller.
 - 53 IRFI, 1985, s. 5-7.
 - 54 IRFI, 1985, s. 8-9.
 - 55 IRFI, 1985, s. 18-19.
 - 56 IRFI, 1985, s. 2, 7, 10 og 11.
 - 57 IRFI, 1985, s. 10-11.
 - 58 Fla.de, 27.3.1980.
 - 59 IRFI, 1985, s. 9.
 - 60 IRFI, 1985, s. 3-5.
 - 61 IRFI, 1985, s. 22-24.
 - 62 IRFI, 1985, s. 11-12.
 - 63 ADCB, P. 278-2.
 - 64 *Slesvigland*, 1980, nr. 2.
 - 65 ADCB, P. 278-2; Brev dateret 16.8.1979 fra Erik Møller til Sigfred Andresen.
 - 66 Fla.de, 18.04.1980.
 - 67 Fla.de, 17.04.1980.
 - 68 Ibid.
 - 69 Ibid.
 - 70 Fla.de, 9.5.1980.
 - 71 Kühl, 2009, s. 270.

Zusammenfassung

Dieser Artikel beschäftigt sich mit den Hintergründen der Zeitschrift *Slesvigland*, die im Zeitraum 1980-2010 kostenlos an alle Haushalte in Südschleswig verteilt wurde. Die hintergründigen Interessen werden analysiert, ebenso die Schwierigkeiten, die mit dem Projekt verbunden waren.

Der wohlhabende Traugott Møller stand hinter diesem Projekt, er wollte damit die südschleswigsche Bevölkerung auf die dänische Vergangenheit dieses Bereichs aufmerksam machen. Langsichtig war es sein Ziel zur Trennung von Schleswig und Holstein beizutragen. Von deutscher Seite stieß das Projekt *Slesvigland* auf heftige Kritik.

Anmeldelser

Adriansen, Inge og Steen Bo Frandsen (red.): Efter 1864. Krigens følger på kort og langt sigt. Syddansk Universitetsforlag, 2015. 294 s.

I 150-året for krigen i 1864 udkom et væld af udgivelser, herunder denne glimrende antologi. Den sammenfatter 10 forskeres bidrag ved en konference i Sønderborg, arrangeret af Syddansk Universitet (Institut for Grænseregionsforskning) og Museum Sønderjylland (Sønderborg Slot). Konferencens vinkel på 1864 var hverken krigen forhistorie eller dramatiske forløb, men derimod krigen følger for såvel den dansk-tyske grænseregion som for Danmark samt for forholdet mellem dansk og tysk i tiden, der fulgte.

Det er 10 vægtige og velskrevne bidrag fra kendere af emnet: Tidligere professor i statskundskab Tim Knudsen indleder med en artikel, der på overlegen vis redegør for, hvorfor de fleste gængse forklaringer om årsager, skyld og ansvar for krigen i 1864 er helt forkerte! De er nemlig resultatet af en dansk indenrigspolitisk abekastning i årtierne efter krigsnederlaget og tilsvarende farvet af den politiske virkelighed, den har skullet anvendes i. Problemet var 1849-grundloven, der satte meget snævre rammer for regeringens handlemuligheder, ikke mindst når monarken hed Frederik den VII og var dén, der udpegede og fyrede ministrene. Det blev ikke nævneværdigt bedre, da en ny konge overtog tronen. 1849-grundloven havde en skæbnesvanger systemfejl, nemlig den uklare rollefordeling mellem kongen, førsteministeren og ministrene. Eftertidens syn på de skiftende danske regeringers heldige og navnlig mindre heldige beslutninger i tiden mellem de slesvigske krige er meget ofte blevet forvrænget gennem et par tykke, anakronistiske briller. Det retter Tim Knudsens artikel op på.

Steen Bo Frandsen skriver om krigen virkninger i Danmark; den gjorde Danmark til en homogen nationalstat. Det medførte beklageligvis også, at Danmarkshistorien lige siden er blevet tolket ud fra dette nationalstatslige perspektiv, hvilket har fjernet opmærksomheden fra de alternative udviklingsmuligheder og ofte har forledt historikere og andet godtfolk til en deterministisk tolkning af historiens gang. Hans Schultz Hansen ser på Wienerfredens konsekvenser for Slesvig, der fra 1867 blev inkorporeret i Preussen og som sådan fra 1871 var en lille

provins i udkanten af en moderne, industrialiseret og velstruktureret verdensmagt. For befolkningens nationale identitet betød det, at gamle særslesvigske identifikationer uddøde og at opsplitningen i dansksindet og tysksindet blev endegyldig. Uwe Danker analyserer krigens følger for Preussen. Der skal to (eller flere) til at slås, og det var Bismarck, der på mange måder var arkitekten bag krigen. Den blev iværksat for at aflede opmærksomheden fra indenrigspolitiske problemer, styrke kongens position i Preussen og Preussens position i Det tyske Forbund. Krigen i 1864 var den første af de tre enhedskrige, men om det var et velplanlagt forløb fra Bismarcks hånd eller om han blot dygtigt udnyttede de muligheder, der bød sig, er stadig omdiskuteret. Jens Ole Christensen redegør for de forskellige overlevelsestrategier, som blev udviklet i skyggen af 1864 af rigsdagens partier (Konservative, Venstre, Radikale Venstre og Socialdemokratiet). Hver især rummede de forskellige definitioner på danskhed – og de fortolkede hver sin "lære" af nederlaget. Siden Den kolde Krigs afslutning har de fleste danskere dog gjort op med centrale dele af nederlagets selvforståelse og verdensbillede.

Med udgangspunkt i skillingsviser og sange (fra "Brat af Slaget rammet!" til "Danmarks Killing Fields") ser Sebastian Olden-Jørgensen på krigen i 1864 som musikalsk erindringssted, mens Birthe Hoffmann og Anna Sandberg beskriver litteraturen om 1864 med afsæt i forfatterne Theodor Fontane, Holger Drachmann og Herman Bang.

Jes Fabricius Møller skriver om "Fædrelandet som tragisk helt" i sin analyse af det narrativ, 1864 skrives ind i i dansk historieskrivning og populærkultur. Bl.a. Tom Buk-Swienty og Ole Bornedal får et par veloplagte ironiske svirpene af den velskrivende Fabricius Møller.

Antologien rundes af med to bidrag af hhv. Gerret Liebing Schlaber, der skriver om 1864 og krigens skiftende betydning i tysk erindringskultur, og Inge Adriansen, der sætter de mange jubilæumshøjtideligheder over krigen (1889, 1904, 1914, 1939, 1964, 1989 og 2014) ind i en samtidshistorisk ramme med de politiske dagsordener, der altid præger den slags begivenheder.

Det er en velskrevet, velredigeret og tankevækkende antologi, der bør være at finde i reolen hos enhver, der interesserer sig for historie og ikke mindst for historiebrug.

René Rasmussen

Auge, Oliver & Detlev Kraack (red.): 900 Jahre Schauenburger im Norden. Eine Bestandsaufnahme. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, bd. 121.

Udgivet af Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Kiel/Hamburg 2015. 440 sider, illustreret.

Ifølge Helmolds Slavekrønike gjorde hertug Lothar von Süpplingenburg ved årsskiftet 1110/1111 herremanden Adolf af Schaumburg fra Schaumburg vest for Hannover til greve af grevskabet Holsten og Stormarn. Denne begivenhed var anledningen til en konference i Bückeburg i 2010 med temaet "Schaumburg im Mittelalter" og endelig i Itzehoe i 2011 med fokus på Schauenburgerne og deres historie nord for Elben. Foredragene på den første konference er udgivet i 2013, og det er indlæggene på den sidste konference, der danner udgangspunkt for artiklerne i det foreliggende bind. Bogen former sig i udgangspunktet som en bearbejdet fremlæggelse af dele af det eksisterende kildemateriale til Schauenburgernes historie, deraf undertitlen: Eine Bestandsaufnahme. De 10 forfattere kommer i deres artikler ind på udvalgte aspekter af Schauenburgernes virke nord for Elben, et virke der i tid strakte sig fra begyndelsen af 1100-tallet til hertug Adolfs død i 1459 (for den såkaldte Holstein-Pinnebergske grens vedkommende dog til 1640).

Som nævnt var formålet med både indlæg og artikler at sætte kildematerialet under lup og på det grundlag søge at kaste et nyt og kritisk lys på tidligere opfattelser af Schauenburgerne og deres virke nord for Elben. Allerede i den første artikel, hvor Günther Bock beskæftiger sig med overgangen fra de hamburgske grever til Schauenburgerne i 1100-tallet, tages der kritisk fat på tidligere tiders opfattelser af de nye grevers "målbevidste" territorialpolitik i den tidlige middelalder. Ifølge forfatteren skal man op i 1200-tallet, før der kan være tale om nogen koncentreret indsats for at samle og regere hele grevskabet. I efterfølgende kapitler er der fokus på centrale temaer i forbindelse med netop denne territorialpolitik, slægtens klostergrundlæggelser i middelalderen (Nathalie Kruppa), anlæggelsen af borge nord for Elben (Ortwin Pelc) og endelig Schauenburgerne som bygrundlæggere og byherrer (Stefan Inderwies). Alle tre kapitler former sig – ud over at diskutere og til dels problematisere schauenburgernes bevidste brug af klostre, borge og byer i deres territorialpolitik – i høj grad også som en meget nyttig gennemgang af de enkelte anlæg. Nathalie Kruppas indlæg er i øvrigt bemærkelsesværdigt ved at beskæftige sig med hele

slægtens klostergrundlæggelser, altså både i Schaumburg og nord for Elben. Desuden skal Ortwin Pelcs lange og omhyggelige arbejde med titlen: "Die Burgen und Residenzen der Schauenburger im Nordelbien", fremhæves. Netop de middelalderlige borge er et forsømt emne i nyere Slesvig-Holstensk arkæologisk og historisk forskning, og hans afsnit her er særdeles velkomment, i særdeleshed også som et indspark til borgforskningen i Danmark og i Slesvig. I et særligt kapitel beskriver den alt for tidligt afdøde Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt herefter forholdet mellem byen Itzehoe og Schauenburgerne. Klosteret i Itzehoe blev det foretrukne begravelsessted for de holstenske grever, og en af de schauenburgske linjer havde hovedresidens på borgen i denne by, der altså i sig selv forener de ovennævnte tre institutioner, by, borg og kloster.

I et kapitel om Schauenburgernes familie- og ægteskabspolitik analyserer Oliver Auge de forskellige strategier, der kan have ligget bag de forskellige familiegrenes ægteskabspolitik igennem århundrederne og ikke mindst de muligheder, de enkelte grene overhovedet besad for at udnytte ægteskaberne politisk, socialt og økonomisk. I samme felt bevæger Hans Gerhard Risch sig i sin artikel om de schauenburgske grever og deres komplicerede forhold til den holstenske adel i 12- og 1300-tallet. Artiklen, der naturligvis bygger på samme forfatters store værk om den holstenske adel i højmiddelalderen fra 2010, beskriver udviklingen af både modsætningsforholdene og samarbejdet mellem greveslægten og de mange herremandsslægter i Holsten fra midten af 1200-tallet og indtil "freden" synes at sænke sig over de to parter indbyrdes konflikter fra midten af 1300-tallet. Endelig giver Frank Lubowitz i en kortere artikel en beskrivelse af Schauenburgerne som hertuger af Slesvig.

Udover ovennævnte bidrag, der direkte beskæftiger sig med Schauenburgerne og deres betydning for Holsten, rummer bogen to indlæg med en lidt anden vinkel på den holstenske greveslægt. I et længere bidrag med titlen "Regionalgeschichte und Heilsgeschehen in Holstein und Schleswig" behandler Joachim Stüben et af hovedværkerne til Slesvig-Holstens og greveslægten historie, den såkaldte Chronicon Presbyter Bremensis (Holstenerpræstens krønike). Det er her ikke kildeværdien, der er i centrum, men en analyse af det historiesyn, der præger den berømte kilde fra midten af 1400-tallet, og som man nødvendigvis må tage i betragtning, når kilden skal anvendes. Afslutningsvis behandler Detlev Kraack Schauenburgernes efterliv og eftermæle

nord for Elben. Artiklen falder nærmest i to dele. Først beskrives slægtens egen erindringskultur i form af begravelses- og erindringssteder forskellige steder i Holsten. Dernæst følger en beskrivelse af århundreders forsøg, først fra den danske helstats og dernæst fra preussisk side på at forhindre udviklingen af en regional erindringskultur i Holsten gennem dyrkning af Schauenburgerne. Forfatteren konkluderer, at på nær en svag og noget ubehagelig genopblomstring under nazitiden, er Schauenburgerne i dag noget nær glemt blandt den almindelige befolkning i Holsten.

Alle bogens artikler er forsynet med noter og udførlige lister over de anvendte trykte og utrykte kilder, samt den benyttede litteratur. Netop på den måde fungerer bogen glimrende som en Bestandsaufnahme. Her fra kan man meget let komme videre. En meget lille linjeafstand, megen tekst på siderne, et komprimeret layout og meget få illustrationer gør bogen noget "tung" for læseren, der ikke bevilliges mange frirum under læsningen. Men til gengæld er der megen ny viden og nye teorier, der præsenteres for læseren, så de fleste, der kaster sig over bogen, ender nok med at tilgive det kompakte format efterhånden som læsningen skrider frem. Bogens forfattere har gjort en uvurderlig indsats for at kaste et højt tiltrængt nyt lys på dele af Schauenburgerne og Holstens middelalderlige historie, og gennem disse artikler har alle ydet et væsentligt bidrag til at imødekomme Detlev Kraacks afsluttede opfordring: *„Geschichtsvermittler und Geschichtsforscher seien in gleicher Weise und mit großem Nachdruck dazu aufgefordert, sich diesem Trend, die schauenburgische Geschichte unseres Landes dem Vergessen zu entreißen, entgegenzustemmen und ihr (...) in ihrer schillernden Vielschichtigkeit Gerechtigkeit wiederfahren zu lassen“.*

Lennart S. Madsen

Bach, Svend: Om de tyske flygtninge i Danmark 1945-1949.

Opgør med en myte.

Museet for Varde By og Omegn, 2015, 118 sider, ill.

I de sidste år af Svend Bachs liv (1945-2014) arbejdede han på et manuskript om de tyske flygtninge i Danmark 1945-1949. Han nåede ikke at færdiggøre arbejdet, men manuskriptet blev efter hans død redigeret og udgivet af svogeren Keld Thor Pedersen.

Som bogens titel antyder, var det Svend Bachs mål at tage et opgør med myten om danskernes umenneskelige behandling af de tyske flygtninge efter Anden Verdenskrig. En myte eller opfattelse, som særlig har fået næring gennem Kirsten Lylloffs artikel i *Historisk Tidsskrift* fra 1999: "Kan lægeløftet gradbøjes? Dødsfald blandt og lægehjælp til de tyske flygtninge i Danmark 1945" og hendes ph.d.-afhandling fra 2005: "Barn eller Fjende. Uledsagede tyske flygtningebørn i Danmark 1945-1949". Baggrunden for dette opgør var, at Svend Bach efter hans forældres død fandt et stort antal breve, mødereferater, en dagbog med meget mere fra tiden da faderen, Oluf Bach, fungerede som undervisningsinspektør under Flygtningeadministrationen i det syd- og sønderjyske (boede i Sønderborg). Dette materiale forekom Svend Bach at stå i skærende kontrast til den udbredte opfattelse, der siden årtusindskiftet har domineret debatten, nemlig at danskernes behandling af de tyske flygtninge var drevet af had og hævnthirst.

Lad mig straks slå fast, at dette opgør i vid udstrækning er lykkedes med denne bog, men dog ikke uden skønhedsfejl.

Den foreliggende bog er ikke voluminøs, blot 118 sider. Dette til trods falder den i to mere eller mindre uafhængige dele. Første del er centreret omkring faderens virke, og bygger i høj grad på det materiale Svend Bach fandt i faderens gemmer. Først med en præsentation af kredsen omkring Haus Sonnenberg i Harzen, en slags international folkehøjskole for fred, demokrati og sameksistens, som havde sin rod blandt flygtningene i Danmark og som Oluf Bach også var tilknyttet. Derefter kommer et større uddrag af faderens dagbog krydret med beretninger om flygtningelivet samt uddrag af breve fra taknemmelige flygtninge. Alt sammen bidrag, der klart demonstrerer et andet forhold mellem flygtningene og de danske myndigheder (i.e. undervisningsinspektøren), end et hadefuldt og spændt forhold. Men en enlig svale gør som sagt ingen sommer, og spørgsmålet er, hvor repræsentativt dette materiale er, og hvorvidt det med rimelighed kan sættes som scene til et opgør. Svend Bach er opmærksom på problemet, men ser indtrykket bekræftet af andre vidnesbyrd, ikke mindst dem, der stammer fra tidligere flygtninge. Nærværende anmelder, der gennem flere år har beskæftiget mig med flygtningeforholdene i Sønderjylland, kan kun nikke genkendende til denne vurdering.

Hvor første del mere er refererende end egentlig analyserende, former bogens anden del sig som et skarpt indlæg i debatten om behandlingen af de tyske flygtninge med speciel adresse til Kirsten Lylloff og

hendes arbejder. Først behandles hendes artikel fra 1999 om den lægelige hjælp, derefter ph.d.-afhandlingen om de uledsagede tyske flygtningebørn. Det hele samles op i en sammenfatning og i et såkaldt kompendium benævnt "Kirsten Lylloffs forsvar af hendes ph.d. afhandling". Det vil her føre for vidt at gå ind i selve debatten og kommentere på de enkelte argumenter (der er mange!), men overordnet set virker Svend Bachs argumentation ganske overbevisende og styret af sund fornuft: Hvordan var situationen? Hvad var mulighederne? Argumentationen skæmmes dog af mange normative udbrud og vurderinger, der skubber fokus over mod formen og bort fra indholdet.

Bogens tilblivelsesproces har haft betydning for udgivelsen, dels rent fysisk med en grafisk markering af, hvad der er skrevet af Svend Bach og hvad der senere er tilføjet af Keld Thor Pedersen, dels indholdsmæssigt, hvor bogen på flere punkter virker lidt ufærdig. Der er f.eks. en del gentagelser, afsnitsopdelingen er ikke altid ganske klar, der refereres i teksten til kapitelnumre, skønt de ingen numre har og den nyeste litteratur på området er hverken benyttet eller nævnt. Endelig virker enkelte af bogens elementer lidt umotiverede, som f.eks. Svend Møller Kristensens frihedssang, tidslinjen med start 9. april 1940 samt forordets omtale af danskernes modstand mod tyskerne i form af kongemærket, algang, alsang, generalstrejke og flådens sænkning den 29. august 1943, men det er småting. Alt i alt kan bogen varmt anbefales, både til dem, der i sin tid lod sig provokere af Lylloffs artikel og ph.d., og til dem, der er enig med Kirsten Lylloff og hendes vurderinger. Med andre ord til alle, der interesserer sig for debatten om, hvordan de tyske flygtninge blev behandlet.

Leif Hansen Nielsen

Beier, Svend: Sønderjydsk lommeuld.

Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, 2015, 205 s.

I bogen beretter Svend Beier om sine barndomsår i Vollerup. Nærmere betegnet om tiåret 1942-52. Svend Beier er født i Vollerup, Bjolderup sogn, i 1938. Han er uddannet læge, og har praktiseret i Ølgod indtil 1992, hvorefter han frem til pensioneringen fungerede som 1. reserve-læge på kræftafdelingen på Esbjerg Centralsygehus. Bor i dag i Sorø med ægtefællen Bodil.

Ofte har lokalhistoriske erindringsbøger, begrænset interesse uden for en snæver familiekreds og det lokalsamfund hvori erindringerne udspringer sig. Svend Beier formår dog at give et alment interessant tidsbillede. For os, der er nogenlunde jævnaldrende med forfatteren, bliver mange glemte, eller væk-gemte erindringer genoplivet. Legene havde om ikke landsdækkene udbredelse så dog landsdelsdækkende, ligesom de levede op gennem generationer, indtil de desværre er afløst af vor tids tekniske døgnspil og medier. Et af de spil man spillede i Vollerup var det jeg selv har kendt som, at spille "pind". Svend Beier kan dog i bogen fortælle at spillet skam har et navn, "Gipsel", et dengang populært gammelt spil, som med garanti ikke vil vække meget begejstring blandt vor tids unger.

Bogen giver også et billede af, hvor afgørende familiens geografiske spredning i landsdelen dengang havde betydning for kenskab til vores landsdel – tilfældigheder som skolerne senere forsøgte at råde bod på med skoleudflugter til Dybbøl, Skamlingsbanken, Rømø o.s.v.

Skulle der leges, var der plads, og brug for alle. I et lille samfund som Vollerup var dette nødvendigt, for at lege kunne gennemføres – mobning var derfor i vore dages forstand et ukendt fænomen. Også blandt de voksne, var der dengang brug for alle "hjul". Landbruget og andre landsbyfunktioner kunne opsluge alle, også mange af dem, der i dag er anbragt på institutioner.

Han giver en skildring af gode opvækstvilkår for børn – ikke med stor rigdom, men beriget på mange andre måder.

Svend Beiers barndomsliv i Vollerup er fortællingen om en barndom, som den kunne have udviklet sig i mange landsbyer i Sønderjylland, hvor tiden også betød brydninger mellem tysk og dansk.

Som så mange sønderjyske byer var også Vollerup i et næsten fifty-fifty blandingsforhold mellem tysk og dansk, hvor man næsten måtte være født på stedet, for at kunne udrede de spegede nationale forhold, fortæller Svend Beier.

Bogen er et vedkommende og velfortalt tidsbillede, som uundgåeligt sætter egne erindringer i gang hos nogenlunde jævnaldrende, mens andre får et levende indblik i en svunden tids barndomsland.

Bogen er illustreret med forfatterens egne tegninger, billeder, kort over byen, samt et register over og om kammeraterne og Vollerups beboere.

Ingolf Haase

Callesen, Bodel (udg.): Kaptajnsfrue Dorothea Nissens dagbøger fra Kinakysten 1863-1867. Redigeret af Mikkel Leth Jespersen.

Udgivet af Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa. Skrifter til Aabenraas søfartshistorie bd. 7. Aabenraa 2015. 414 s.

Den 29. september 1863 blev den 22-årige Dorothea fra Løjt Kirkeby gift med den 10 år ældre kaptajn Jep Nissen fra Barsø efter godt otte måneders forlovelse. Knap en måned efter sejlede de fra Hamborg mod Kinakysten med skibet *Mathilde* for først at vende hjem i slutningen af 1867. Den unge, nygifte Dorothea tilbragte således de første knap fire år af sit ægteskab til søs i tæt samliv med sin mand, men uden anden kontakt til den nære familie end de breve, der med lange mellemrum fandt vej til Kinakysten. På hjemvejen fødte Dorothea Nissen sit første og eneste barn, datteren Laura.

Så godt som hver dag i de næsten fire år, hun var væk, skrev Dorothea Nissen dagbog. Nogle gange nogle få linjer, andre gange 10-15 linjer og enkelte gange flere sider. Det resulterede i den mest omfangsrige og udførlige dagbog, man kender, ført af en medsejlende kaptajnsfrue fra sejlskibstidens Aabenraa. Dagbogen er siden gået i arv i familien, og nu er den altså udgivet i Bodel Callesens transskribering og Mikkel Leth Jespersens redaktion. Udgiverne har valgt at gengive teksten i store træk ukommenteret, bortset fra et forord og en ganske kort indledning. Desuden er bogen forsynet med et kort over Kinakysten, en ordliste og et personregister samt enkelte fotos.

Dagbogen giver levende indtryk af livet om bord på et sejlskib og til lige et sjældent detaljeret indblik i en ung kvindes dagligliv. Dorothea Nissen fortæller om vejret, om sygdom, om kedsomhed og tidsfordriv, om utålmodighed, om besætningen, om maden, om husarbejdet og om små og store hændelser undervejs. Vel ankommet til Kina-kysten fortæller hun om mødet med de andre søfarende, hvoraf en del er bekendte hjemmefra, om den lokale befolkning, om handelen, om frygten for pirater og om stederne, de besøger. Helt enestående er Dorothea Nissens detaljerede beskrivelse af datterens fødsel om bord på *Mathilde*, der på det tidspunkt lå ud for Peru på vej hjem mod Europa (s. 379-382).

Man bliver imponeret over Dorothea Nissens husmoderlige udfoldelser og hendes bestræbelser på at skabe et hjem om bord på *Mathilde*. Der bliver kokkereret, vasket, stivet og strøget, syet tøj, lavet håndarbejde og gjort rent, som gjaldt det husholdningen på en større gård. I en af dagbogens lidt længere passager (s. 108-110), hvor Dorothea Nissen

har fået mulighed for at sende dagbogen for 1864 hjem til sine forældre, giver hun sig tid til at fundere lidt over, hvem dagbogen er stilet til. Her fremgår det, at den primære modtager af hendes skrivelser er hendes mor, med hendes far og en søster og svoger som mulige medlæsere. Så forstår man bedre, hvorfor det er hende så magtpåliggende at skrive om sit arbejde. Hun er simpelthen i gang med at bevise over for sin mor, at hun magter opgaven som husmor i en husholdning og som hustru for sin mand – kort sagt, at hun formår at skabe et hjem i overensstemmelse med den opdragelse, hun har fået hjemmefra.

Ud over at være en unik kilde til sejlskibsfartens historie, belyser teksten mange aspekter af dagliglivet, som hver især kunne give stof til en hel lille afhandling. Det gælder f.eks. oplevelsen af sygdom – hvor udtrykket ”jeg er lidt Patient i dag” bruges hyppigt – eller forholdet til dyr, hvad enten det er selskabsdyr (som hund, abe og fugle i bur), dyr til konsum (som grise og høns) eller eksotiske dyr, som f.eks. en albatros, der nedlægges for at blive beundret på dækket og derefter smidt over bord.

Læsningen er sine steder ensformig og andre steder dramatisk. Som det er en dagbogs natur, fortælles hændelserne dag for dag uden en fortælleteknisk sondring mellem de dagligdags registreringer af vejr og helbred og de mere afgørende hændelser. Teksten i sig selv hjælper således ikke læseren på vej til en strukturering af de mere overordnede hændelsesforløb. Læseren får overleveret dagbogen næsten på samme måde, som generation efter generation i familien har fået den overleveret – om end i en lettere læselig udgave. På den måde møder læseren Dorothea så at sige ansigt til ansigt og bliver en modtager på lige fod med den familie, hun skrev hjem til i sin tid. Som nutidig læser kan man godt løbe lidt sur i de evindelige gentagelser og dermed risikere at overse de mere unikke oplysninger, der findes i bogen. En opdeling af teksten fra redaktionens side, kunne have hjulpet læseren på vej, ligesom et stikordsregister ville have været et uvurderligt redskab for dem, der vil bruge bogen som kilde til de mangfoldige emner, den berører – men måske ville det være en umulig opgave, tekstens karakter taget i betragtning. Der er da også hjælp at hente fra anden side: Dorothea Nissens dagbøger har senest være anvendt som kilde i Mikkel Leth Jespersens bog *Kaptajner og kolonier. Sejlskibstidens oversøiske Aabenraa-søfart* fra 2014. Her giver særligt side 191-203 en god introduktion til dagbøgenes righoldige indhold, mens bogen i øvrigt giver en god baggrund for at se dagbøgerne i deres samtidige kontekst.

Det er virkelig en fantastisk kilde, der her er blevet gjort tilgængelig for en større kreds, og det er et stort og fortjenstfuldt arbejde, udgiveren og redaktøren har udført. Med denne udgivelse er Dorothea Nissens dagbøger blevet sikret en berettiget plads i søfartshistorien.

Mette Guldberg

Clausen, Aase Beyer og Hans Walmar: Historier om en sønderjysk familie og krigen 1914-1918.

Eget forlag, 2016, 148 s., illustreret, vedlagt CD.

Historier om en sønderjysk familie og krigen 1914-1918 føjer sig til den efterhånden lange række af bøger om sønderjyske krigsdeltagere. Bogens hovedperson er Christian A. Clausen fra Bredebro-egnen. Ved krigsudbruddet blev den da 40-årige landmand indkaldt, og kom i første halvdel af krigen til at gøre tjeneste rundt omkring i Slesvig-Holsten. I foråret 1916 kom han til østfronten - først som frontsoldat, senere bag fronten, hvor han førte opsyn med landbrug. Han vendte hjem i begyndelsen af 1919, og de fire år han var væk måtte hans hustru, Agathe, stå for driften af deres gård. Omkring dem optræder en kreds af familie og forskellige bekendte. Bogen er overvejende baseret på hans mange breve hjem, men suppleret med breve fra hustruen Agathe og kredsen omkring dem. Der er tale om en genfortælling af de mange breve, som forfatterne aldrig hæver sig ret langt over. Formen er dog ikke nogen hindring for, at man får et indblik i livet både på hjemmefronten og ved fronten. Den gør det også nemmere at holde styr på den ikke helt lille kreds af personer og deres skæbner, som man præsenteres for. De ville nok være druknet i en mere traditionel kildeudgivelse. På den anden side savner man også den nærhed til personerne, som deres breve kan give. I selve teksten citeres brevene stort set ikke, men i bogen gives et par eksempler på breve. På den medfølgende CD findes dog scanninger af samtlige breve, desuden en transskribering og en version med moderne retstavning. Bogen præsenterer for så vidt ikke noget nyt, både den sønderjyske hjemmefront, sønderjyder ved og bag østfronten og familier i krig er der udkommet bøger om før, men den giver en kortfattet og letlæselig fremstilling af en sønderjysk landmand og hans nærmeste families tilværelse under krigen.

Bogen er rigt illustreret med datidige billeder fra både østfronten og Sønderjylland - blandt andet flere taget af søsteren Marie. Bagerst i bogen er en række biografier over de forskellige familiemedlemmer, en liste over gårde i slægtens eje, samt en krigskronologi og et person- og stedregister.

Martin Bo Nørregård

Flott, Søren: Sønderjylland besat.

Gyldendal, 2015. 357 s.

Journalisten Søren Flott har udgivet den velskrevne og letlæste bog, *Sønderjylland besat*. Fra begyndelsen gør han det klart, at han har skrevet "en journalistisk fortælling" og ingen "historiebog i traditionel forstand". Ydermere har han valgt en stil, der betegnes som "fortællende journalistik", hvor begivenhederne er "rekonstruerede, så det forhåbentlig på lange strækninger vil føles, som om man sidder og læser en roman." Forfatteren understreger samtidig, at alle "detaljer, dialoger, tanker, følelser og handlinger" er hentet fra bøger eller forskelligt kilde-materiale. Det er vigtigt at gøre sig disse forudsætninger klart, når man læser bogen, og det er en smagssag, om man kan lide denne tilgang, eller om man foretrækker at læse mere traditionelle historiske fremstillinger af Sønderjylland under besættelsen.

Flott bygger fortællingen på fem kendte sønderjyders forskellige besættelsehistorier. Disse personskildringer giver nogle meget forskellige vinkler på den sønderjyske historie. Skildringerne er af amtmand Kresten Refslund Thomsen; chef for grænsegendarmet oberst Svend Bartholin Paludan-Müller; redaktør og folketingsmedlem Adolph Svensson; førstedisponent og modstandsmand Hans Mørup og dyrlæge og leder af det tyske mindretal i Sønderjylland Jens Møller. Formålet har været at trække modsætningerne frem, og Sønderjylland bruges, fordi der i landsdelen var nogle forhold, der gjorde klassiske besættelsestidsproblematikker som samarbejdspolitik versus modstandsbevægelse og flertal versus mindretal endnu tydeligere end i resten af Danmark. Desuden var retsopgøret i Sønderjylland mere omfattende end i det øvrige land.

I forhold til dette formål er de fem personer valgte. Refslund Thomsen var som loyal embedsmand tilhænger af samarbejdspolitik-

ken. Den konservative folketingsmand Adolph Svensson var tilhænger af folkestyret og kritisk indstillet over for modstandsbevægelsen. Paludan-Müller var udpræget dansknational og han kom på kant med og blev dræbt af besættelsesmagten. Den unge nationalkonservative Mørup, der var kritisk over for det parlamentariske system, blev et ledende medlem af den sønderjyske modstandsbevægelse og senere taget og indsat i koncentrationslejren Neuengamme. Og Jens Møller arbejdede som nazist og mindretalsleder tæt sammen med besættelsesmagten, ligesom han støttede den tyske besættelse af Danmark. Altså nogle meget forskellige fortællinger om fem mænd, der traf vidt forskellige valg under besættelsen.

De fem mænds historier er som nævnt valgte til at illustrere baggrunden for nogle af de vigtige valg, der blev truffet under besættelsen, og til at vise, at alt ikke var sort-hvidt, men at der var mange gråzoner. Valgene var ikke lette at træffe, selv om man ofte kan få det indtryk, når man læser forskellige historiske fremstillinger om besættelsestiden. Men valget af personer er samtidig en stor svaghed ved bogen, idet disse personfortællinger i forvejen er kendte og velbeskrevne. Selv om Flott fortæller historierne på en ny måde, sidder man som læser tilbage med et oplevelse af, at der ikke for alvor kommer nyt frem. Det havde været et meget stort plus, hvis forfatteren havde fundet nogle nye personfortællinger, der var helt eller delvist ukendte i forvejen. Man kan også anføre, at det kunne have været interessant med andre typer af personskildringer. Hvor er f.eks. kvinderne henne? – hvor er socialdemokraterne og/eller kommunisterne? – og hvilke svære valg måtte menige medlemmer af det tyske mindretal træffe? Disse og andre aspekter er fraværende, fordi fortællingen er bygget op omkring netop disse fem mænds historier. Ganske vist giver forfatteren en række korte småbiografier i forlængelse af kapitlerne, men det ændrer ikke ved, at de personlige fortællinger er med til at indsnævre den samlede historie om Sønderjylland under besættelsen.

Læsernes udbytte af at læse bogen hænger tæt sammen med forhåndskendskabet til den danske og den sønderjyske besættelsehistorie. Hvis man i forvejen kender meget til historien – især hvis man ydermere har kendskab til de fem mænd – vil mange utvivlsomt opfatte bogen som ret overflødig. Ydermere vil mange være kritiske over, at forfatteren opfinder tanker og dialoger for at gøre fortællingen levende og vedkommende. Hvis man omvendt har et meget ringe kendskab til historien, vil bogen utvivlsomt være interessant, fordi den er godt og

vedkommende skrevet. Man skal ikke underkende, at den genre *Sønderjylland besat* ligger tæt op af – den historiske roman – kan være med til at øge historieinteressen. Det gælder f.eks. romaner skrevet af forfattere som Bernard Cornwell, Conn Iggulden, Ken Follett og Philipp Kerr, der både kan øge kendskabet til og interessen for emner som det antikke Rom; Djengis Khan og mongolernes erobringskrige i 1200-tallet; England i middelalderen eller Berlin under det nazistiske regime.

Personligt foretrækker jeg historiske romaner, der er baseret på fiktive historiske personer, da jeg foretrækker at kunne skille fakta fra fiktion. Jeg bryder mig ikke om, at historiske skikkelser tillægges spekulative tanker og dialoger, bare fordi det passer godt ind i fortællingen. Og specifikt i forhold til *Sønderjylland besat* savner jeg nogle præsentationer af de fremstillinger og det kildemateriale, forfatteren har benyttet. Ikke nødvendigvis i form af løbende kildehenvisninger, men i et kort og præcist afsnit, hvor baggrunden for fortællingen lægges frem. Ellers har du som læser ingen mulighed for at vide, hvad der er fakta og hvad der er fiktion.

Men igen – det er smag og behag. Andre læsere vil utvivlsomt holde meget af den fortællestil, der er anvendt i bogen. Det er blot vigtigt at gøre sig klart, at *Sønderjylland besat* ikke er faghistorisk fremstilling eller en historiebog. Men det var jo heller ikke formålet med bogen.

Mogens Rostgaard Nissen

Hansen, Mikael Kristian: Frederik Ahlefeldt-Laurvig – teatrets aristokrat i det dansk-tyske grænseland.

Teatermuseumet i Hofteatret. 2016. 185 s. Indb. Ill.

Gennem de senere år har avislæsere i grænselandet kunnet følge et langvarigt tovtrækkeri om Landestheater i byen Slesvig. Til slut var der ikke andet at gøre end at nedrive en hæderkronet gammel bygning fra 1839. Så fulgte det vanskelige spørgsmål om indretning af nyt teater: placering i en tidligere kaserne- og museumsbygning, midlertidigt logi i det danske forsamlingshus Slesvighus eller ny placering i omegnen af det danske gymnasium A.P. Møller Skolen? Spørgsmålene er stadig ikke afklaret. Alt dette hændte for et teater med en meget interessant historie. Slesvig by er nemlig vuggen for alt teaterliv i hele det gamle Sønderjylland mellem Kongeå og Ejder. Dette forløb blev indledt af

en af de danske kongers statholdere i Slesvig og en dansk lensgreve. Deres indsats er emnet for bogen om Langeland-lensgreven Frederik Ahlefeldt-Laurvig, skrevet af museumsinspektør ved Teatermuseumet i Hofteatret Mikael Kristian Hansen.

Frederik Ahlefeldt-Laurvig (1760-1832) var en af det danske monarkis største grundbesiddere. Fra 1791 ejede han grevskabet Tranevær- Langeland og desuden det vidtstrakte grevskab Laurvig i Norge. Som helt ung fik han militære poster, men hans interesser var andre, de gik i retning af musik og teater. Allerede i studieårene i Kiel oplevede han teaterselskaber på gæstespil, og han fik kontakt til Hamborg, hvor teaterlivet omkring Hamburger Nationaltheater blomstrede med kendte teaternavne som Gotthold Ephraim Lessing og Friedrich Ludwig Schröder. Hamborg-teatret vakte opmærksomhed blandt teaterinteresserede aristokrater i Danmark og hos kongens statholder i Slesvig, landgrev Carl af Hessen.

Ahlefeldt fik kontakt til Carl, da han blev del af hans stab i 1789, og det førte til ophold i landgrevens residensby Slesvig. Her fandt to teatervenner hinanden. På Gottorp slot finansierede hoffet fra gammel tid teater- og operaopførelser i et tidligere boldhus ved slottet, og det blev fra 1780'erne videreført af landgreven.

I 1792 udpegede Carl den teaterinteresserede officer til teaterchef og gav ham god finansiel støtte. Nu fulgte gode år for teatret. Ahlefeldt-Laurvig udviklede Slesvig-hofteatret med forbillede i Hamborg. Kunstnere blev ansat, musikkapellet blev udbygget, og i de følgende år gik et stort antal operaer, syngespil, skue- og lystspil over scenen. Der blev spillet i månederne fra oktober til december og februar til maj. Årligt i januar drog Slesvig-kunstnerne på gæsteoptræden i Kiel i forbindelse med det årlige finansmarked, Kieler-Umschlag. Fra 1794 var der også gæsteoptræden i Flensborg, hvor en særlig teaterbygning blev opført året efter. På programmet stod stykker af dengang kendte forfattere som Friedrich Ludwig Schröder, August von Kotzebue, August Wilhelm Iffland. Særlig bemærkelsesværdige var mange opførelser af Shakespeare, og berømte stykker af avantgarde-dramatikerne Lessing og Friedrich Schiller. Ahlefeldt nærede en særlig passion for musik og syngespil og lod operaer som Mozarts Don Juan, Tryllefløjten og Bortførelsen fra Seraillet opsætte i stort udstyr. Slesvig-scenen var før ude end Det kongelige Teater i København. Det var et tysksproget teaterliv, hvor forsøg med Holberg og danske stykker i tysk oversættelse ikke slog godt an.

I 1798 forlod Ahlefeldt hofteatret på Gottorp. Han flyttede til Tranekær men fortsatte med at beskæftige sig med musik og teater. På Tranekær finansierede han frem til 1820'erne et musikkapel så fremragende, at det også drog på koncertbesøg i fynske og jyske byer. Og han tog mod teatertrupper, som fra tid til anden gav forestilling for de fine herskaber på slottet og for godssets befolkning. I Odense hørte han til de aristokratiske fynske kredse, som fra 1791 lagde penge og publikum til teaterliv i Odense.

Historien om Ahlefeldts teaterindsats i Slesvig har været kendt længe. Hans betydning i Slesvig er beskrevet i tidligere tysk forskning, men har været ret forbigået på dansk side. Bogen lægger historien sagligt frem, og der er inddraget før ukendt dokumentation bevaret i godsarkivet fra Tranekær. Klart dokumenteres, at Slesvig-teatret var frontløber og samtidig illustreres, hvilken stærk position tysk kultur har spillet for monarkiets dannede elite. I Slesvig var det tyske forbillede i Hamborg enerådende, i Odense tog teaterlivet afsæt i aristokratiets ønske om at få noget lignende til Fyns hovedstad.

Bogen giver præcis dokumentation af teaterlivet med omtale af skuespillere, repertoire og programmer. Kun savner man et blik ud i tilskuerrummene. Der gøres ikke rigtig et forsøg på at belyse publikum og samfundsrammen bag teatrene. Bogen er snæver teaterhistorie, og den under heller ikke læseren en antydning af den øvrige interessante historie om Frederik Ahlefeldt-Laurvig: godsejeren på Tranekær som fremmede landbruget, forsøgte fabriksfremstilling af brændevin og frugtvin, som forsøgte sig med dyrkning og forarbejdning af hør, prøvede på fremstilling af tærskemaskiner, støttede undervisning af unge landmænd og forsøgte sig med at dyrke sukkerroer og fremstilling af sirup og sukker.

Lars N. Henningsen

Hering, Rainer, Hans Schultz Hansen og Elke Imberger (red.): 1864 – Mennesker mellem magterne. 1864 – Menschen zwischen den Mächten. Hamburg University Press, Rigsarkivet i Aabenraa og Landesarchiv Schleswig-Holstein, 2015. 490 s.

Denne antologi udspringer af et dansk-tysk seminar om de civile aspekter af 1864. Samtlige bidrag er trykt på både dansk og tysk. Dispositionen er kronologisk og helstøbt.

Peter Wulfs bidrag om de tyske forbundstropper og forbundsadministrationen i Holsten holder fokus på den store politik. Da novemberforfatningen af 1863 i praksis udskilte Holsten fra Helstaten, fik Det tyske Forbund en anledning til at gribe militært ind på vegne af sin medlemsstat Holsten, hvis rettigheder blev krænkede. Sachsiske og hannoveranske tropper besatte den 23.-31. december 1863 Holsten og to civilkommissærer overtog ledelsen af forvaltningen, hvis embedsmænd blev udskiftet med såkaldte "augustenborgerne", der var loyale over for Friedrich den 8., søn af den tidligere hertug af Augustenborg. Friedrich fik støtte fra de små og mellemstore stater i Tyskland, der gerne så deres position styrket som en tredje faktor mellem de to stormagter Preussen og Østrig. Friedrich opnåede straks ved sin ankomst til Holsten den 30. december stor popularitet – men blev modarbejdet af Preussen og Østrig, der begge som medunderskrivere af Londontraktaten havde anerkendt Christian den 9.'s arveret. Forbundets civilkommissærer måtte balancere: Friedrich fik tilladelse til at opholde sig i Holsten, men kun som privatperson. Den begejstrede bevægelse omkring ham fik lange tøjler, mens han selv blev holdt i meget kort snor.

Hvor kort, ser Johannes Rosenplänter nærmere på i sit bidrag, der går helt tæt på de politiske forhold i Kiel 1863-1866 og beskriver spændingerne mellem slesvig-holstenerne, Østrig og Preussen. Slesvig-holstenernes mål var et liberalt, selvstændigt hertugdømme under Friedrich den 8, og både forbundstropperne og han selv blev modtaget som befriere. Men preusserne havde andre planer. Hertugen oprettede ganske vist en skyggeregering, men den egentlige magt besad civilkommissærerne. Rosenplänter ser den slesvig-holstenske bevægelse som en stærk folkelig og demokratisk bevægelse, der ganske vist efter kort tid blev kvalt af Preussen. Den havde rødder i det demokratiske røre omkring 1848 og den fik betydning for udviklingen af den demokratiske tradition i Slesvig-Holsten.

Jörg Rathjens emne er civilkommissærerne og den øverste forvaltning. Østrig udpegede i 1864 diplomaten grev Revertera til civilkommissær. Hans opgave var at sørge for et godt forhold til forbundskommissærerne i Holsten og følge krigens forløb. Preussens kommissær var Freiherr von Zedlitz, fhv. landråd og politidirektør i Berlin, en dygtig administrator med erfaring i bekæmpelse af oppositionelle bevægelser. Hans opgave var at bane vejen for en annekstion af hertugdømmerne som provins i Preussen. Det administrative brud mellem de to stormagter fulgte med Gastein-overenskomsten i 1865, der gav Preussen admini-

strationen af Slesvig (samt dele af Holsten) og Østrig af Holsten. Wolff, Rosenplänter og Rathjens bidrag føjer sig meget fin ind i hinanden med kun få, nødvendige gentagelser.

Inge Adriansens artikel handler om civilbefolkningens vilkår på Als og Sundeved: tab af liv og ejendom, indkvartering og tvangskørsel. Adriansen oplister 13 civile dødsfald i forbindelse med krigshandlingerne, men langt de fleste dødsfald har kun meget indirekte forbindelse til krigen – en gammel kone på 83, der pga. krigen er flyttet fra sit hjem og bor hos sin søn i Skelde og dér dør af alderdomssvækkelse, kan kun med megen god vilje kaldes krigsrelateret. Så er der straks mere direkte forbindelse med de mennesker, der fik deres ejendomme nedbrudt for at skaffe hærene tilkørselsveje eller frit skudfelt. Det skete ofte i huj og hast – og det kneb efterfølgende med at få udbetalt en rimelig erstatning.

Også Leif Hansen Nielsen undersøger de civile forhold, nemlig i Aabenraa amt. Hansen Nielsen dokumenterer overbevisende, at det var undtagelsen mere end reglen, at tropperne rekvirerede forplejning, og at det i praksis kun var under den hurtige fremrykning først i februar, da den militære logistik endnu ikke var på plads, at det fandt sted. Indkvartering og ægtkørsel, dvs. tvangskørsel for militæret, var derimod en byrde. De fleste ture var éndagsture, men fra det undersøgte Rise Sogn er der også kørsler helt til Aalborg. Hertil kom beslaglæggelser af både og joller til preussernes overgang til Als. Men, som Hansen Nielsen konkluderer: De preussiske tropper var næppe en større økonomisk belastning for civilbefolkningen end en tilsvarende dansk ville have været.

Hans Schultz Hansens emne er de nationale bevægelser og kampen om Slesvigs fremtid i 1864. Blandt disses virkemidler var deputationer, adresser, folkemøder samt pressen. Den tysksindede del af befolkningen ønskede et selvstændigt, udelt Slesvig-Holsten indtil Kongeåen, mens den danske bevægelse efter nogen tøven stræbte efter en deling af Slesvig. Slesvig-holstenerne kunne agere ud fra en stærkere og friere position end den danske bevægelse, der var svækket af forbud. Men ingen af parterne havde held med deres bestræbelser. For den danske bevægelses vedkommende gav det dog et grundlag for den senere organisering – og ikke mindst gav den bevægelsen et klart defineret og demokratisk funderet mål: En folkeafstemning om grænsen.

Steffen Elmer Jørgensen ser på administration, civilbefolkning og besættelsesmagt i Vejle Amt. Vejle blev ramt af gidseltagninger, rekviritioner, kørsler og indkvartering og måtte tilmed betale en enorm krigs-

skat. Hertil kom bombardementet af Fredericia og kampe omkring Vejle. Civilbefolkningen i Vejle Amt blev ramt hårdere end noget andet sted – her var østrigere og preussere kommet til fjendeland og optrådte bestemt ikke som "befriere."

Steen Bo Frandsens emne er konflikten mellem på den ene side hovedstadens nationalliberale og den Ejderpolitik, der førte Danmark ud i krigen, og på den anden side jyske liberale og konservative helstatsorienterede kredse, der var modstandere af både Ejderpolitikken og krigen – og som derfor blev forsøgt diffameret af hovedstadspressen som "hjemmetyskere" og dårlige patrioter. Frandsen følger rødderne til den gensidige mistillid til 1830'ernes og 1840'ernes politiske debatter, der viste, at Jyllands interesser ikke sjældent faldt bedre sammen med Slesvigs og Holstens end med Københavns – det gjaldt f.eks. den jyske jernbane. Frandsens sympati er klart på "jydernes" side.

Martin Krieger ser på den økonomiske udvikling i Slesvig-Holsten efter 1864. Et økonomisk opsving satte ind, men dette skyldtes næppe så meget indlemmelsen som den almindelige tekniske og økonomiske udvikling. Dog betød udbygning af infrastruktur, forenkling af lovgivning og generel effektivisering ganske meget. Krieger argumenterer dog for, at der snarere er tale om kontinuitet hen over 1864, men at navnlig udbygningen af den preussiske infrastruktur accelererede udviklingen.

Silke Göttisch-Elten afrunder antologien med et bidrag om de preussiske bestræbelser for at fremme en preussisk identitet i Slesvig-Holsten efter 1864 ("identitetspolitikker"). Efter inkorporationen af Slesvig-Holsten i 1867 stod Preussen med en befolkning, der for nordslesvigernes vedkommende orienterede sig mod Danmark og for restens vedkommende i hvert fald ikke følte sig preussiske. Hele moderniseringen af administration og infrastruktur skal ses som en preussisk charmeoffensiv. Men også rejsningen af monumenter, storstående iscenesættelser og turisme skulle fremme preussisk identitet. Artiklen indledes meget interessant med at fastslå, at det var Bismarck, der i 1889 udtrykkeligt forbød at højtideligholde 25-årsdagen for sejren over Danmark i 1864, fordi han ikke kunne se, "hvordan den vil kunne fremme en tyskvenlig holdning i landet." Først og fremmest var Bismarck opsat på ikke at skade forholdet til Danmark – dette ændrede sig som bekendt siden hen.

Det er en meget veldisponeret og velredigeret antologi, hvis enkelte og prisværdigt korte artikler føjer sig naturligt sammen til en vellykket enhed. Bogen anbefales hermed.

René Rasmussen

Ingemann, Henrik: Rigsdagsmand Hans Lassen af Lysabild.

Lysabild sognehistoriske forening, 2016, 92 s. ill.

Det var den største ulykke, der hidtil havde ramt den nationale sag i Sønderjylland. Sådan karakteriserede H.P. Hanssen i 1896 det under-slæb på 250.000 mark, som den netop afdøde landdagsmand, Hans Lassen, havde begået i sin stilling som sparekasseformand for Lysabild Sparekasse. Det var ikke så meget beløbets størrelse, som Hans Lassens fremtrædende stilling i det danske mindretal, der gjorde underslæbet til en stor ulykke. Hans Lassen havde været de dansksindedes repræsentant i både rigs- og landdag i Berlin, han havde bestridt en lang række tillidsposter i hjemegnen på Als og havde i en årrække været en af de ledende personer i den danske bevægelse syd for grænsen. Derfor udviklede skandalen sig til en kollektiv skam i det danske mindretal. Hans Lassen mistede sin anseelse og man forsøgte at slette mindet om ham. End ikke en gravsten tillod man ham på Lysabild kirkegård og i eftertiden er han kun blevet behandlet sporadisk i historiebøgerne. Denne bog er således den første samlede beskrivelse af Hans Lassens liv og forfatterens mål er "at sætte Hans Lassen det minde, han trods alt fortjener - som en væsentlig person i Nordslesvigs historie".

Forfatteren, der i øvrigt er i familien med Hans Lassen, har sat sig for at beskrive hele Hans Lassens liv på 92 rigt illustrerede sider. Der er derfor tale om en ret kort fortælling om Hans Lassen og hans liv. Bogen lægger ud med en beskrivelse af Hans Lassens begravelse. Underslæbet var endnu ikke opdaget og beskrivelsen af den velbesøgte begravelse og avisernes mange hyldestord om Hans Lassen efterlader klart det indtryk, at der er tale om en Als' fornemste sønner.

Herefter påbegyndes den kronologiske fortælling om Hans Lassen liv. Der er ikke mange ord om Hans Lassens barndom og det første vi hører om ham er, at han som 16-årig blev sendt på Rødding Højskole, hvor han var elev i 1847 og 1848. Højskolen var blevet oprettet tre år før, som den første af sin slags i verden og det var derfor usædvanligt og temmelig progressivt, at Hans Lassen i en alder af 16 år blev sendt på højskole.

På grund af den første slesvigske krig, blev Hans Lassen sendt hjem fra højskolen i 1848. I 1852 blev han gift og overtog sin mødrende gård i Lysabild. Efter krigen i 1864 blev han politisk aktiv i den danske bevægelse og steg stille og roligt i graderne. Han var bl.a. med til at starte Sandbjerg Højskole, han var formand for Den Alsiske Landboforening,

og i 1865 var han ophavsmand til Lysabild Sparekasse. I sparekassen var han både bogholder og formand og da den offentlige kontrol med sparekassen var mangelfuld, var det ikke svært for Hans Lassen at manipulere med regnskaberne.

Fra 1875 og indtil sin død i 1896 sad Hans Lassen i den tyske landdag i Berlin. Derudover sad han tre år i rigsdagen fra 1881-84. I denne periode markerede Hans Lassen sig bl.a. i kampen for det danske sprog og han modarbejdede myndighedernes udvisning af danske optanter. Mest fremtrædende var dog hans indflydelse internt i den danske bevægelse, hvor han var tilhænger af edsaflæggelsen. Aflagde de danske landdagsmedlemmer ed på den preussiske forfatning, kunne de indtage deres sæde i den tyske landdag og her søge at opnå indrømmelser for det danske mindretal. Denne holdning bragte ham på kant med flere fremtrædende personligheder i den danske bevægelse, som mente, at edsaflæggelsen var forræderi. Da Hans Lassen valgte at aflægge eden i 1881, blev han derfor voldsomt upopulær, og i 1884 blev han fravalgt som danskernes rigsdagskandidat i Berlin. Han fortsatte dog i landdagen og fra slutningen af 1880'erne vandt edsaflæggelsen bred anerkendelse i den danske bevægelse. Indirekte havde Hans Lassen dermed fået genoprejsning. En genoprejsning, der dog siden blev overskygget af hans omfattende underslæb i Lysabild Sparekasse.

Henrik Ingemann har med sin bog formået at sætte fokus på personen Hans Lassen, men der er tale om en bog med både styrker og svagheder. Der hvor bogen står stærkest er i beskrivelsen af Hans Lassen som formand for Sparekassen i Lysabild og eftervirkningerne af det underslæb han begik hen over en 30-årig periode. Her får man en grundig beskrivelse af hele forløbet både før og efter Hans Lassens død, og man hører hvordan det gennem H.P. Hanssens ihærdige indsats lykkedes at undgå, at underslæbet udviklede sig til en skandale, der ramte den nationale sag.

Derimod kunne tiden som politiker være beskrevet mere indgående. Bl.a. ville det have været ønskeligt med en mere grundig beskrivelse af Hans Lassens virke i Berlin og af samarbejdet med fremtrædende medlemmer af den danske bevægelse, som H.P. Hanssen og Gustav Johannsen. Hans rolle i synoderne, Vælgerforeningen og i forhold til de danske optanter beskrives også kun ganske kort. Det nævnes desuden, at bruddet med protestpolitikken og edsaflæggelsen i landdagen var et af de steder, hvor Hans Lassen har sat dybe spor i de dansksindedes udvikling, men vi får ikke rigtig at vide, hvilke spor der er tale om.

Generelt set synes forfatteren meget optaget af ønsket om at give Hans Lassen oprejsning. Særligt i det sidste kapitel tager dette lidt overhånd når forfatteren bl.a. konkluderer, at Hans Lassen "ville det bedste for alle" og ikke tror, at "Hans Lassen bevidst tog af kassen i et bedragerisk øjemed". Derudover er der en række steder i bogen nogle meget lange og indforståede citater, som ikke kommenteres eller uddybes. Det gør visse steder bogen svær at læse, hvis ikke man har et forudgående kendskab til Hans Lassen og den tid han levede i.

Alt i alt er der tale om en relativt kortfattet fortælling om Hans Lassens liv, som beskriver hovedtrækkene i hans liv men ikke giver en indgående beskrivelse af hans politiske karriere og betydning.

Klaus Tolstrup Petersen

Kristensen, Tenna R. (Red.). Haderslev – en købstad bliver til. Udgravninger ved Starup og Mølleåen.

Museum Sønderjylland – Arkæologi 2016. 208 sider.

Med bogens overordnede titel kunne man fristes til at tro, at den omhandlede Haderslevs historie i middelalderen, men det der reelt er omdrejningspunktet er resultater af 60 års arkæologiske undersøgelser af handelspladserne ved Møllestrømmen og i den nærmeste omegn ved Sdr. Starup kirke. Der er således tale om brikker til en kommende fremstilling af Haderslevs ældste historie og det er værdifuldt, at de arkæologiske fund bliver fremlagt så fylldigt. Den ny viden kan måske også anvendes i forhold til andre af 1100-tallets sønderjyske småhandelspladser som Brovold, Varnæs og Kobbersted.

Bogen er tilegnet overinspektør Lennart S. Madsen, der selv har skrevet det indledende historiske afsnit om bebyggelseshistorien i området ved Haderslev tunneldal. Arkæolog Anders Hartvig beskriver udgravningerne ved Sdr. Starup kirke, der ligger helt ud til fjorden. Ved de første gravninger i 1985 fandt man vest for kirken, men adskilt af en skelgrøft spor af smedehåndværk og bronzestøbning relateret til kirkebyggeriet samt brønde og ildsteder. Da der kun var få tegn på bygninger, blev stedet tolket som en handelsplads af sæsonmæssig karakter. Opfattelsen måtte ændres, da man 2001 fandt tomter af et par langhuse, der blev tolket som beboelse, og i 2010 et område med tætliggende huse, der havde afløst hinanden. Formodentlig har hele det yderste næs været bebygget.

Efter Hartvigs opfattelse er anløbspladsen begyndt i Vikingetiden, men begyndelsen er ikke påvist ved anlægsspor. Fase 2 dateres til 1000-tallet og starten af 1100-tallet og består af nogle store langhuse, håndværksaktivitet, skelgrøften samt starten på kirkebyggeriet. Ved anløbspladsen er der et indslag af håndværk, og med voksende aktivitet begynder et stort kirkebyggeri i århundredets anden halvdel. I fase 3 i 1100-tallet lå der gennem en årrække mindre huse, som ikke er typiske for agrarbebyggelse samt nogle smedjer. I dette århundrede reduceres kirken og i fase 4 i 1200-tallet uddør pladsen så småt.

Specialisten i kirkearkæologi Thomas Bertelsen analyserer den romanske frådstenskirke i Sdr. Starup nøje og overvejer mulige rester fra Haderslevs første stenkirke. Primært gælder det dog frådstenskirken, for man kan ikke sikkert henføre genanvendte granitkvadere i Haderslevs Vor Frue til dens forgænger eller andre kirker. Han foretager en grundig bygningsarkæologisk gennemgang af Sdr. Starup kirke for at afklare, om den blev færdiggjort i den tiltænkte basilika form, eller om den blev opgivet undervejs til fordel for en mere beskedne løsning. Svaret har betydning for forståelsen af anløbspladsens udvikling og dens forhold til det tidlige Haderslev. Hans undersøgelse påviser, at den blev bygget etapevis som en treskibet hovedkirke med kor og apsis og fem arkader ud til sideskibene, og han diskuterer basilikaer med beslægtede planløsninger. Byggeriet begyndte i øst med apsis og kor og sluttede i vest af et bredt tårnanlæg. Den blev færdiggjort efter planen, men efter en kort tid blev sideskibe og tårn dog fjernet ved en målrettet handling. Der findes nu et holdepunkt i absolut kronologi, idet en dendrokronologisk analyse af en bjælke fra koret viser, at kirken må være opført omkring 1100. Ud fra arkitekturhistoriske træk daterer han reduktionen af kirkens sideskibe og tårn til tiden før 1250, måske allerede i 1100-tallet. De nuværende sideskibe er en rekonstruktion fra det 19. århundrede.

Derefter skifter fokus til Haderslev. I 1954 fandt museumsinspektør Hans Neumann under en middelalderlig stendæmning ved Møllestrømmen vraget af et klinkbygget skib, hvoraf en midtersektion blev udgravet. Dengang kunne man ikke bestemme skibets alder og oprindelse, som det gøres i skibsarkæologen Anton Englerts beskrivelse af skibet. Fundet sættes ind i en bredere sammenhæng, da kapitlet stammer fra hans disputats fra 2001 om store skibe i danske vande 1000-1250. Haderslev havn blev anløbet af forskellige typer fragtskibe. Det fundne skib var et mindst 12 meter langt, klinkbygget fartøj bygget ca

1220 i Jylland, og var beregnet til at bære tung last under sejl. Det er det ældst kendte skib, der ikke har de typiske træk fra den sene vikingetids byggetradition. I stedet havde det nye konstruktionstræk, der peger i retning af kogge designet fra det sene 1100-tal. Men tilstedeværelsen af de kravelbyggede kogger i Haderslev fremgår også af tømmerstykker fundet ved Møllestrømmen.

Arkæologen Tenna R. Kristensen beskriver de større udgravninger, der er foretaget lige nord for vandløbet, hvor man har fundet det hidtil ældste Haderslev. Ligesom for Starup udgravningerne ledsages dette kapitel med en udmærket oversigt over de fundne genstande. Positivt er også mange dendroundersøgelser, så man kan bygge på absolut kronologi. De ældste aktivitetsspor stammer fra før 1150, men først i en fase 2 i de efterfølgende hundrede år frem til 1250 er der sikre anlægsspor af små stavbyggede huse på parceller med grøfter og plankeværk. I fase 3 fra midten af 1200 tallet opdømmes Møllestrømmen og en solid bygning opføres ved vandløbet, formentlig en vandmølle. Denne ældste dæmning erstattes i 1409 af en anden længere mod øst og vandet steg to meter. Først hundred år senere kunne der atter bygges tæt ved strømmen.

I et afsluttende kapitel fortolker forfatterne bogens resultater. Det slås fast, at der kun er få indikationer på omfattende handel ved Starup, men nok håndværksaktiviteter. Det har snarere været et sted med en begrænset vareudveksling. Den kystnære beliggenhed, kun få importerede genstande samt håndværk kendetegner ligeledes de ældste aktiviteter i Haderslev, og først i højmiddelalderlige fase 3 efter 1250 finder man for alvor importerede genstande blandt fundene. Det er tydeligt, at bebyggelsen ved Møllestrømmen opstod senere og en overgang eksisterede samtidigt med husene i Starup, der derefter gik ind i en afsluttende fase. Kirken i Sdr. Starup blev reduceret, hvorimod Haderslev udviklede sig med skibe, dæmning og vandmølle.

Forfatterens fremlæggelse af de arkæologiske resultater og indiciene på en sammenhæng mellem Starup og Møllestrømmen forekommer mig rigtige. Derimod virker nogle af de løse ledsagende teorier ikke overbevisende, som den at de to anlægssteder skulle have haft funktion som ledingshavne, når der ikke er noget indicium på det, eller at Starup skulle være sat i gang af en rig stormandsslægt, der kun kendes fra en runesten over en Erik sat 250 år tidligere. I tolkningen af opførelsen og reduktionen af frådstensbasilikaen i Sdr. Starup kunne man nok med fordel have sammenlignet mere med baggrunden for tilsvarende

kirker andetsteds i landet og desuden set den i lyset af kongens samarbejde med bispen i Slesvig og reglerne i kanonisk ret. Disse forbehold ændrer dog ikke ved, at der hermed er fremlagt materiale til en god fremstilling af Haderslev ældste historie.

Jørgen Witte

Manitz, Bärbel: Der Jungendstilkünstler Anton Huber und sein Hauptwerk Haus Lensnack. Kiel/Hamburg 2015.

Normalt indleder jeg ikke med at kommentere form, men med en vægt på knap 3½ kg. er det næsten uomgængeligt i tilfældet med Bärbel Manitz' bog »Der Jungendstilkünstler Anton Huber und sein Hauptwerk Haus Lensnack«. Det er et ualmindeligt smukt værk (24x28 cm), der oser af eksklusivitet, hvilket bl.a. understreges af den medfølgende kassette, så bogen står beskyttet på reolen. Bogen har et konservativt mørkegrønt lærredsslag og et smudsomslag, der på forsiden prydes af indgangspartiet til Villa Lindsnakke. Tekst og billeder står lydfri på siderne.

Jugendstil er et kort bekendtskab i den europæiske og sønderjyske arkitekturhistorie, måske mest fordi den overvejende var en dekorationsstil, der blev klemmt inde mellem historicismen og hjemstavnsstilen omkring 1900. I Sønderjylland er det først og fremmest i Sønderborg, hvor stilen har sat sine spor. Man skal lede grundigt efter bygninger i gennemført jugendstil som i f.eks. Toosbøystasse i Flensborg eller Helgolandsgade i Sønderjylland. Til gengæld finder man de karakteristiske dekorative elementer rundt om på mange af tidens bygninger.

Et af de mest markante eksempler og måske det mest gennemførte i Sønderjylland overhovedet på et stykke gesamtkunstwerk i jugendstil er Haus Lensnack/Villa Lindsnakke på nordsiden af Aabenraa Fjord, lidt uden for Aabenraa. Den store villa blev tegnet af arkitekt og møbel-designer Anton Huber og opført af skibsreder Jacob Jebsen 1909-1910. På en gang er bygningen kendt af mange og ukendt af de fleste, der primært forbinder villaen med skibsreder Jebsen. Med Bärbel Manitz bog har læseren fået mulighed for at stifte et indgående bekendtskab med arkitekten, hans værker, bygherren Jacob Jebsen, Villa Lindsnakke, parken og livet på Lindsnakke. Bärbel Manitz går grundig til værks. Alene gennemgangen af bygningen, arkitekturen og indretningen fylder 231 af de 589 sider.

Anton Huber (1873-1939) blev født i Stuttgart, hvor faren var lærer på kunsthåndværkerskolen. Den tradition fortsatte Anton Huber med en uddannelse på bl.a. kunsthåndværkerskolerne i Mainz og Stuttgart. I 1905 kom han til Flensborg, hvor han fik ansættelse på kunsthåndværkerskolen og hurtigt kom i kontakt med kunsthåndværkermuseets berømte direktør Ernst Saueremann. Anton Huber blev tidligt præget af jugendstilen og tiden i Flensborg blev hans ubetinget mest kreative og frodige inden han i 1919 flyttede til en stilling som direktør for Håndværker- og kunsthåndværkerskolen i Dortmund.

Dette betød, at hans væsentligste værker ligger eller lå nord for 1920-grænsen. Foruden Villa Lindsnakke drejer det sig om Dr. Sieverts smukke hus i Tønder (opf. 1910) og »Æ Teufelsvilla« på Gl. Flensborgvej i Aabenraa. Den sidste er af en uforstående eftertid desværre nedrevet for ti år siden. Villa Lindsnakke er dog hovedværket. Og det lades man ikke i tvivl om. Med bygningen placerer Anton Huber ifølge Manitz sig på niveau med de fremmeste tyske reformarkitekter på dette tidspunkt, som bl.a. Muthesius, Behrens, Billing, Th. Fischer og F. Schumacher (s. 401). Villa Lindsnakke er dog også et stort parkanlæg, der blev skabt af havearkitektfirmaet Schnackenberg og Siebold i Hamborg. Også på dette punkt entredede Jacob Jebsen med de fremmeste i Tyskland, idet firmaet hørte til kredsen omkring Deutschen Werkbund.

Bogen er blevet til på foranledning af Michael Jebsen, som har fået et yderst kompetent værk om Haus Lensnack, Anton Huber, havearkitekturen, bygherren og familielivet. Jugendstilen i Sønderjylland og Slesvig-Holsten fortjener større opmærksomhed end det er tilfældet i dag. Bärbel Manitz leverer her et vigtig og solidt bidrag til stilartens historie. Skulle man komme med en indvending, så er der næsten for meget af det gode. Det ville være en oplagt idé med en stor artikel af forfatteren på dansk for de, som ikke behersker tysk eller som ønsker en kortere præsentation af huset, familien Jebsen og Anton Huber.

Kim Furdal

Mehlhorn, Dieter-J.: *Architektur in Schleswig-Holstein. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart.* Kiel/Hamborg 2016. 406 sider ill.

Bogmarkedet bugner i disse år af opslagsværker og leksikoner inden for vidt forskellige områder. En af de seneste i denne stramme genre er *Architektur in Schleswig-Holstein* skrevet af Dieter-J. Mehlhorn. Det

er usædvanligt, at der står en forfatter bag et leksikon af dette omfang, men det er heller ikke nyopdyrket land. Slesvig-Holsten har flere håndbøger om delstatens arkitektur, men det er første gang, at der foreligger en så velillustreret arkitekturhistorie, der dækker så bredt.

Architektur in Schleswig-Holstein består af to dele. Først en mindre indledende del på 52 sider om den slesvig-holstenske arkitektur, hvor Mehlhorn gennemgår faktorer, der er bestemmende for arkitekturen: stilhistorien fra middelalderen til i dag, bygningstyper samt den tekniske infrastruktur og svømmende arkitektur. Efter dette følger den leksikalske hoveddel over arkitekturen i Slesvig-Holsten. Endelig sluttes bogen af med en oversigt over steder, som har ændret navn, en selektiv litteraturliste og billedhenvisninger.

Mehlhorn skriver, at Slesvig-Holstens politiske historie er overordentlig kompliceret og henviser til Ulrich Langes *Geschichte Schleswig-Holstein*. Det burde han nok have nøjedes med. Hans udredning af de enkelte områders - Lübeck, Lauenburg, Ditmarsken -historie er rodet og uklar. Her burde han have taget afsæt i de dynastiske forhold - primært den danske konge og de slesvigske hertuger, som gennem århundreder frem til 1867 samlede og adskilte de enkelte dele af Slesvig og Holsten. Det havde tillige været en fordel, hvis han havde skabt større klarhed over delingerne, som fik betydning for de økonomiske forhold i de enkelte områder af hertugdømmerne og dermed for arkitekturen.

Den leksikalske del er opdelt topografisk, så man skal finde de enkelte bygninger under den pågældende by eller landsby. For de større byers vedkommende indledes der med en kort byhistorie, hvorefter bygningerne skal findes under de enkelte kvarterer. Opbygningen er fint i tråd med Mehlhorns ønske om at skrive en arkitekturguide, men for de, der beskæftiger sig med arkitektur, arkitekturhistorie og arkitekter, er det et problem, at bogen ikke rummer registre over arkitekter og værker. Er man interesseret i f.eks. C.F. Hansen eller Paul Ziegler er man nød til at gå bogen systematisk igennem.

Bogens geografiske afgrænsning er situationen i 1946, hvor Altona i 1937 var blevet indlemmet i Hamborg og Lübeck samme år i Slesvig-Holsten. Det er formelt korrekt og konsekvent, men i et historisk perspektiv er det ikke videre hensigtsmæssigt, at bogen overhovedet ikke beskæftiger sig med helstatens næststørste by Altona, hvor f.eks. C.F. Hansen havde sit virke som landbygmester 1785-1804. Knapt så overraskende beskæftiger bogen sig ikke med det nuværende Sønderjylland efter 1920.

Mehlborns arkitekturbegreb spænder vidt og indbefatter infrastruktur og såkaldt svømmende arkitektur. I de indledende afsnit nævner han hærvejen, makadamiserede veje og motorveje. Jeg medgiver, at landskabsarkitekter kan etablere smukke veje i landskabet, men mit arkitekturbegreb levner ikke plads til f.eks. Hærvejen. Det er i øvrigt en forældet tanke, at betragte de ældste veje, som fast definerede størrelser. De sidste 40-50 års vejhistoriske forskning har netop understreget, at vejene lå, hvor trafikanterne skabte dem ved deres færden. Jeg mener heller ikke, at man kan medtage forskellige skibstyper under arkitekturbegrebet. Det er en misforstået udvanding af begrebet arkitektur. Valdemarsmuren i Dannevirke er af stor kulturhistorisk værdi, men muren betragter jeg ikke som arkitektur. Til gengæld giver det mening at medtage tekniske konstruktioner som broer, befæstningsanlæg og sluser, når de rækker videre end rene ingeniørkonstruktioner, som det er sket med Femernbroen. Men hvorfor ikke medtage Ejderdæmningen?

Foruden de nævnte begrænsninger rummer bogen en lang række mere personlige valg. Bogen indeholder f.eks. ikke samtlige landsbykirker, men kun de arkitekturhistorisk mere interessante kirker. Kirken i Munkebrarup er berettiget medtaget. Til gengæld har Simonberg kirke lige syd for Husum, opført 1827-1828, ikke fundet plads i bogen selv om den er tegnet af C.F. Hansen. Under Flensborg er fremhævet Holm 57-61, som nu indgår i et moderne indkøbscenter. Det er et besynderligt valg, når bl.a. Holm 19-21 med sine aftrappede sidehuse, der arkitektonisk er betydelig mere interessant, ikke er nævnt. Når Holm, Storegade, Søndertorv og Nørretorv er fremhævet, kan det undre, at Nørregade mangler, men skal findes under overskriften »Bürgerhäuser«. I Nørregade finder man bl.a. købmandsgården Nørregade 22 med bygningsdele tilbage fra 1500-tallet, som havde fortjent en plads i bogen. Eksemplerne efterlader desværre en ubehagelig fornemmelse af, at forfatteren ikke har bevæget sig ind i købmandsgårdene eller rundt om husene, men kun har foretaget en »facadevandring«.

Den manglende konsekvens går desværre også igen under de enkelte artikler, som til tider dækker over mere end overskriften lader ane. Under »Duborg-Skolen«, tegnet af Andreas Dall, finder man en omtale af Handelsskolen, Am Schlosswall 3, tegnet af Paul Ziegler og Theodor Rieve. Omtalen af Handelsskolen burde rettelig være skilt ud i en særskilt artikel. Eksemplet er ikke det eneste. Man er derfor nødsaget til at gå ned i selve teksten, hvis man vil være helt sikker på, at man ikke har overset en bygning!

I nogle af artiklerne kan man savne fokus på arkitekturen som f.eks. i »Marineschule Mürwik«. Her kan man indledningsvis læse om brugen af Mürwik under afstemningen i 1920 og som »regeringsbygning« i maj 1945. Det havde været mere relevant at anvende den begrænsede spalteplass til f.eks. at fortælle, hvorledes kejser Wilhelm 2 var meget direkte involveret i byggeriet og ønskede en mere national arkitektur end det forslag byggeriets første arkitekt Franz Schwechten kunne levere.

Mehlhorn skriver i indføringen om dansk og tysk arkitektur (s. 15): »Dänische Einflüsse, waren dagegen bis ins 18. Jh. eher gering und setzten sich erst mit Einbezug der beiden Herzogtümer in den dänischen Gesamtstaat bis ins 19. Jh. durch, wurden aber im Zusammenhang mit antidänischen Tendenzen durch den Historicismus ab etwa 1840 und vor allem nach 1867 durch die Preußen zurückgedrängt und von den Heimatschutzarchitekten ignoriert,...«. Man skal være yderst varsom med at drage et skel mellem dansk og tysk arkitektur. Mehlhorn taler om »Kopenhagener Klassizismus«, men holder det? Arkitekt C.F. Hansen (1756-1845) var stærkt præget af den romerske klassicisme og den norditalienske renæssance, som han mødte på sin rejse til Italien 1782-1784. Umiddelbart herefter slog han sig ned i Altona som landbygmester til han i 1804 flyttede til København. Arkitekt Axel Bundsen (1768-1832) blev født i Assens, fik sin uddannelse i København, men gjorde karriere i hertugdømmerne, hvor han bl.a. stod for det smukke kapel på den gamle kirkegård i Flensborg. De er begge født i Kongeriget, fik deres uddannelse i København, havde dele eller hele deres virke i hertugdømmerne, men strømningerne som de repræsenterede, var europæiske.

Som fhv. overinspektør ved Museum Sønderjylland, Peter Dragsbo, ved flere lejligheder har udtrykt det, så er den sønderjyske arkitektur og byggeskik snarere præget af skiftende moder inden for europæisk arkitektur. En undtagelse er mellemkrigsårene, hvor dansk og tysk arkitektur gik i hver sin retning.

Et godt eksempel på dette er Heimatschutz-arkitekturen, der om noget er en centraleuropæisk modestrømning, som såvel danske som tyske arkitekter tog til sig. Den tyske landråd i Tønder, Fr. Rogge havde ingen som helst problemer med at fremhæve købmandsgården i Skærbæk, tegnet af den danske arkitekt Kaj Gottlob. Det har intet som helst at gøre med den tyske nationale bevægelses stilling i Tønder kreds, som hævdet (s. 39) og direkte forkert, når Mehlhorn skriver, at de nationale spændinger var med til at fremme den tysk-nationale Heimatschutz-arkitektur (s. 25).

Architektur in Schleswig-Holstein vil meget med sit arkitekturbegreb, men den har nogle iboende problemer, som desværre hæmmer brugen og så savner jeg en større forståelse af den danske helstat og de strømnin-
gerne inden for arkitektur og byggeskik, der har præget grænselandet.

Kim Furdal

Nielsen, Ditlev: Som jeg så det – sønderjyske erindringer.

Eget forlag, 2016, 126 s.

Hansen, J.K.: Fra husmandssøn til Rigets Borg.

Eget forlag, 2016, 103 s.

To ældre herrer med tilknytning til det sønderjyske og bred berørings-
flade til samfundet, fhv. trafikminister J.K. Hansen (født 1926) og fhv.
dommer Ditlev Nielsen (født 1933), har skrevet deres erindringer og
selv udgivet dem i foråret 2016. I begge tilfælde er der tale om interes-
sante og let læste bøger, mens layout og billedgengivelser præges af, at
der er tale om udgivelser i eget regi.

J.K. Hansens lille erindringsbog omfatter alle livets faser. Den begynder med barndommen i Føvling sogn i Vestjylland, hvor han voksede op i et husmandshjem. Faderen var sønderjyde fra Daler sogn og krigs-
deltager i Første Verdenskrig, men flygtede i 1917 til Danmark og fandt sin tilkommende hustru dér. Hurtigt når skildringen frem til 1948, hvor J.K. Hansen begyndte sin karriere i det danske forsvar som værnepligtig; den sluttede med stillingen som major og regnskabsfører på Ser-
gentskolen i Sønderborg, formelt i 1986, men reelt allerede i 1975. For fra slutningen af 1960'erne var J.K. blevet grebet af politikken. Som hus-
mandssøn fandt han sit ståsted i Socialdemokratiet. Det gav ikke valg i første omgang, hverken til byrådet i Sønderborg i 1970 eller til Folketinget i 1973, men i 1975 lykkedes det. Herefter var J.K. Hansen medlem af Folketinget indtil 1994 – gennem 20 år. På tinge kom J.K. via poster som gruppesekretær og gruppeformand ind i inderkredsen omkring parti-
formand og statsminister Anker Jørgensen. Og efter valget i december 1981 ringede Anker til J.K. og tilbød ham social- eller trafikministeriet. J.K. valgte det sidste – og sad som trafikminister indtil september 1982, hvor Anker Jørgensen måtte overlade statsroret til Poul Schlüter.

Nogen lang tid fik J.K. således ikke på ministertaburetten, men han beholdt indflydelse på området som trafikordfører for Socialdemokra-

tiet og var med til at strikke store forlig sammen om Danmarks infra-
struktur. I 1987 blev han medlem af femmandsudvalget, der forvaltede
statsbevillingen til det danske mindretal i Sydslesvig. I 1994 blev han
formand for udvalget. Det blev også til andre poster i grænselandet,
som medlem af det sønderjyske amtsråd, formand for Dansk Kultur-
samfund af 1910, Sønderjysk Hjælpefond m.fl. – poster som gav J.K.
mulighed for et højt aktivitetsniveau langt ud over den normale pen-
sionsalder. J.K. Hansens erindringer samler sig især om det politiske.
Selv om der er stor vægt på det landspolitiske, fylder sønderjyske for-
hold meget. J.K. tæller altovervejende de lyse timer.

Ditlev Nielsens erindringer adskiller sig fra J.K. Hansens ved først
og fremmest at give en intens skildring af barndommen og den tid-
lige ungdom – foruden af et tiår, hvor forfatteren virkede som dom-
merfuldmægtig og retsassessor i Haderslev. Studietiden i København
og de år, som han i kraft af sin karriere tilbragte uden for landsdelen,
skitseres kun med få linjer, men vil, hvis kræfterne rækker til det, blive
behandlet i en anden erindringsbog. Undertitlen på den foreliggende
– sønderjyske erindringer – er således meget dækkende, bortset fra, at
Ditlev Nielsens år som kriminaldommer i Sønderborg i 1980'erne ikke
er kommet med, fordi de ifølge forfatteren er for tæt på nutiden.

Ditlev Nielsen voksede op som præstesøn. Faderen Laurids Johan-
nes Nielsen var først sognepræst i det karrige Arrild sogn, og derefter
i det federe Vester Sottrup kald. Han tilhørte Indre Mission og befandt
sig som den beskedne mand, han var, bedst blandt mennesker i jævne
kår. Derfor passede han ikke rigtigt ind blandt grundtvigske storbøn-
der på Sundeved. Sansen for samfundets sociale skel gav han i arv til
sønnen, og Ditlev Nielsens afdækning af de vidt forskellige levevilkår,
som faderens sognebørn var underkastet, er en betydelig kvalitet ved
erindringsbogen. Mest rørende er det fortalt ved episoden, hvor nogle
af Ditlevs små kammerater fra en fattig familie græder, da de hører om
Staunings død i 1942. En anden fortjeneste er den åbenhjertelige, for
ikke at sige skånselsløse, skildring af de skoler og lærere, som Ditlev
Nielsen havde – eller blev udsat for – som barn i Vester Sottrup folke-
skole og som ung på Sønderborg Statsskole. Navnlig er behandlingen
af statsskolens sanglærer meget kritisk. En historielærer får ironisk en
tak for at have holdt forfatteren fra at studere historie og i stedet vælge
jura, forståeligt ud fra forfatterens karriere, men hans skarpe iagttagel-
sessevne kunne sikkert også have gjort ham til en god historiker. Der er
også plads til varme portrætter i bogen, navnlig af morfar og mormor

i Haderslev, men også af jævne familier i Vester Sottrup. Og der er respekt for mange af de personer, som Ditlev Nielsen mødte i sit professionelle virke og som offentlig figur bl.a. som forkæmper for Danmarks tilslutning til EF og som bestyrelsesmedlem i Sprogforeningen.

Samlet set tilbringer man gerne et par timer i selskab med J.K. Hansens og Ditlev Nielsens erindringer.

Hans Schultz Hansen

Rasmussen, Carsten Porskrog, René Rasmussen og Axel Johnsen (Red.): Sønderborg soldater. Kasernen i Sønderborg 1907-2014.

Sønderborg - Historisk Samfund for Als og Sundeved: Museum Sønderjylland - Sønderborg Slot, 2015. - 172 sider : ill.

I 2015 udkom bogen »Sønderborg Soldater. Kasernen i Sønderborg 1907-2014«. Det skete som et udslag af kasernens lukning i 2014. I 107 år havde kasernen i Sønderborg eksisteret før det var slut, som følge af ændringer i forsvaret. Tiden har nu nemlig ændret sig væk fra nærforvar over til at udføre internationale militære opgaver og det fordrer en helt anden struktur i forsvaret, hvor antallet af kaserner må skæres ned.

Bogen skildrer udmærket Sønderborgs kaserne historie gennem 107 år. Kasernen blev indviet i 1907 som en skibsartilleriskole for den daværende kejserlige tyske marine. Kasernen udgjorde en del af et større militært system med kaserner og installationer i bl.a. Kiel, Flensborg, Sydals, Aabenraa, Haderslev og Tønder. Under Første Verdenskrig kom Sønderborg kaserne dog ikke til at spille den helt store militære rolle, da den lå for langt væk fra krigsfronterne. Den tyske flåde kunne ikke i omfang og modernitet matche den engelske flåde og kom derfor kun til at spille en mindre rolle i Østersøen og her primært mod russerne. Efter krigen og Genforeningen i 1920 blev Sønderborg Kaserne en dansk kaserne for fodfolk. Dermed var kasernen ikke længere en flådestation. Op gennem årene opholdt en række forskellige militære styrker sig på kasernen. 1920-23 var det Sønderjyske Kommandos stab og 1. Bataljon. 1922-32 var det 1. Jyske Divisions stab og 2. Regiment. 1932-51 var det Jyske Divisions 2. regiments 18. Bataljon og 7. Regiments 12. Bataljon. 1951-53 var det 3. Divisions Slesvigske Fodregiments 3. Bataljon. Siden 1926 rummede Sønderborg Kaserne også en befalingsmandsskole og efter 1953 og indtil kasernens lukning i 2014 rummede

kasernen udelukkende befalingsmandsskolen, som op gennem tiden havde forskellige former og forskellige navne. Bogen gennemgår alt dette på udmærket vis og inddrager også fint kasernens historie i den overordnede danske og internationale forsvarshistorie.

Bogens opbygning i kapitler og afsnit kan desværre virke noget uoverskuelig for læseren. Det skyldes i nogen grad, at forskellige forfattere har skrevet de forskellige kapitler. Selve kapitlerne ligger pænt nok i kronologisk forlængelse af hinanden, men det virker forstyrrende, at der flere steder i bogen er indskudt nogle sider med såkaldte »erindringsglimt«, nogle gange mellem kapitlerne, andre gange midt i et kapitel og dets tekst. Det virker også ganske tungt, at kapitlet om kasernens historie mellem 1920 og 2014 er på hele 74 sider, dvs. udgør halvdelen af bogen. Det kapitel burde have været opdelt i flere kapitler, selvom der så også måtte stå samme forfatter på dem. Kapitlerne om kasernens arkitektur og erindringskulturen falder lidt uden for kronologien og er derfor logisk nok placeret som et slags appendix til sidst i bogen. Alligevel kunne man godt have brugt nogle af disse kapitlers indhold tidligere i bogen. Det har tydeligvis ikke været en let opgave at strukturere bogens mangesidede indhold. Samme problematik har jeg selv oplevet, da jeg tilbage i 2003 skrev en bog om Tønder Kasernes historie 1914-2003. Medtager man alle temaerne i selve de historiske afsnit, bliver disse meget voluminøse. Opdeler man temaerne i kapitler og afdelinger, så kan indholdet blive fragmenteret og de samme oplysninger blive gentaget for mange gange.

Indholdsmæssigt fungerer alle kapitler fint. Det gælder især, der hvor kapitlerne udover de faktuelle oplysninger også berører andre mere menneskelige sociale og politiske aspekter – også gerne belyst med kildecitater. Dog adskiller kapitlet om den tyske revolution i Sønderborg sig fra de andre kapitler ved, at det lidt umotiveret springer frem og tilbage i tid. Bogen kunne også med fordel rumme mere indhold om kasernens relationer til det omgivende samfund, især Sønderborg by. Billederne følger ikke altid bogens tekst og det er lidt af en mangel, især i forhold til kasernens indretning og proportioner. Der efterlades man med et noget usynligt indtryk, hvis man ikke lige er lokalt kendt med kasernen. Der mangler også oversigter over kasernens øvrige områder, f.eks. afdelinger og øvelsesområder. Men uanset disse kritikpunkter, så bliver man i bogen »Sønderborgs soldater. Kasernen i Sønderborg 1907-2014« rigtig godt oplyst om Sønderborg Kasernes historie og udvikling.

Henrik J. Møller

Rheinheimer, Martin: Ipke und Angens. Die Welt eines nordfriesischen Schiffers und seiner Frau (1787-1801).

Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins 55, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2016, 161 s. ill.

Halligerne er de små marskøer mellem Før og Ejdersted ud for Slesvigs vestkyst. De ligger ubeskyttet af diger og bliver derfor ofte udsat for oversvømmelser. Bebyggelserne er samlet på kunstige forhøjninger, de såkaldte varfter, og i ældre tid kunne befolkningen ikke overleve alene ved landbrug og fiskeri. Mændene måtte til søs, mens kvinderne blev derhjemme og klarede landbruget. Indtil begyndelsen af 1800-årene kunne denne økonomi ernære en talrig befolkning.

Historien om halligernes egenartede verden er fortalt i flere bøger, hvor især skibe og sejlruiter fylder meget. Mere sjældent er det lykkedes at komme helt tæt ind på livet af enkeltpersoner i fortiden.

Det rådes der bod på i bogen af professor ved Syddansk Universitet Martin Rheinheimer om skipper Ipke (Jacob) Petersen (1744-1817) fra den lille hallig Oland og familie i de sidste årtier af 1700-årene. Bogen publicerer breve skrevet mellem Ipke og hans kone Angens (1747-1829) i årene mellem 1787 og 1801. Det er et enestående materiale, for privat korrespondance mellem sømænd og deres familie er ellers sjældent bevaret fra denne tid. Brevenes form er ubehjælpelig, skrevet på højtysk med elementer af plattysk og frisisk og lidt dansk, i sig selv et interessant sprogligt dokument. Brevene er ledsaget af ordforklaringer og noter, som giver alle ønskelige oplysninger, der er instruktive kort over Ipkes sørejser og en omfattende indledning, som præsenterer og analyserer brevene i en større ramme. Resultatet er blevet et medrivende portræt af en ganske almindelig familie, som ikke hørte til eliten.

Ipke skriver hjem fra sine rejser, først med den lille båd "Immanuel", som gik i kystfart fra Husum til Altona-Hamborg og ind gennem den splinternye Ejderkanal ud til Slesvigs og Holstens østkyst. Han fortsætter som skipper på en større smække "Theodorus" hjemmehørende i Amsterdam. Nu rakte turene fra metropolen i Holland ud til havne langs Østersøens sydkyst og til Sydnorge. Der gik år og dag mellem besøg hjemme på Oland, og breve og pakker var eneste kontakt mellem ægtefællerne. Hjemmefra skrev Angens til Ipke om arbejdet på deres varft, om børnenes udvikling, og hun sendte ægtemanden produkter fra deres landbrug. Ipke havde base i verdensbyen Amsterdam og havde dér adgang til alt det, man savnede på den afsides hallig. Angens

bad ham ikke bare levere nødvendighedsartikler som hør og bomuld til forarbejdning. Også luksusvarer fra storbyen bad hun om, fine sager som klæde, silke eller porcelænskopper, te, kaffe, sukker, lakrids eller tobak, sågar en legetøjspistol til en af drengene. Ipke gjorde hvad han kunne og sendte varer og desuden penge, i kontanter eller anvisninger trukket på købmænd i Husum. Brevene viser, at vaner og krav til tilværelsen var under forandring, selv på en hallig som Oland.

Men kommunikationen var alt andet end sikker. Breve og pakker kunne sendes med en sømand på et skib, som tilfældigvis sejlede i retning af modtageren, i håb om at forsendelsen ville nå frem. Angens adresserede gerne sine pakker og breve til en havneby, hvor hun håbede manden ville lægge til. Eller den ordinære post kunne benyttes. Alt var dog usikkert, og det var ikke unormalt, at forsendelser gik tabt. Livstegn fra ægtefællen var det, som holdt livet oppe.

Fra alle sider var disse mennesker udsat for tilværelsens barskhed. På Oland var landbruget til stadighed konfronteret med naturens luner, til søs var dødeligheden blandt søfolkene overvældende. To af ægteparrets sønner døde i Malaga i 1803, en søn forulykkede ved Riga i 1805, kun et af seks børn overlevede forældrene. Brevene viser, hvordan kristentroen i en sådan verden blev den planke, man holdt sig til. Angens og især Ipke var begge forankret i en pietistisk-kristen vækkelse, som stod meget stærkt netop på halligerne. Ipkes breve kredser hele tiden om tro og syndsbevidsthed, Angens havde et lidt mere jordbundet og forretningsmæssigt greb om tilværelsen. Da Ipke døde angav kirkebogen, at han havde været en ren "sværmer". Sådan omtalte oplysningsfolkene gerne de meget følelsesfulde i menigheden.

Alt i alt giver brevene indblik i en materiel og åndelig verden, som var virkelighed dengang, og som ligger meget langt fra vore dages mere sikre menneskeliv. Bogen er en mikrohistorisk undersøgelse, som åbner for brevenes billede af landbruget på halligerne, søfartens risici, dagligdagens vaner, datidens kommunikation og ikke mindst den dybe kristentro, som mange søgte tilflugt i. Brevene er ikke let læste. Men forfatteren ledsager dem med forklaringer og oplysninger hentet fra et stort og spredt kildemateriale. På den måde bliver de forståelige for læseren. Bogen kan anbefales på det varmeste.

Lars N. Henningsen

Riecken, Claas: Berthold Bahnsen. Friesisch-schleswigscher Landtagsmann. Nordfriisk Instituut, 2015. 215 s.

Claas Riecken udgav i efteråret 2015 en biografi om Berthold Bahnsen. Bahnsen var medlem af den slesvig-holstenske landdag i Kiel for Sydslesvigsk Vælgerforening, SSW, i årene fra 1947 til sin død i 1971, kun afbrudt af perioden 1954-1958, hvor SSW ikke var repræsenteret i Landdagen. Riecken har skrevet en god og interessant bog om den frisiske politiker, der næsten er glemt i dag – i hvert fald uden for Nordfrisland.

Det har ikke været nogen let opgave for forfatteren. Pengene til biografien er blandt andet skaffet af Bahnsens efterkommere, og sønnen, Bahne Bahnsen, har skrevet forordet. Her glæder han sig over, at kendskabet til Berthold Bahnsen med biografien bliver øget, hvilket da også virker til at have været et vigtigt formål med bogen. Men det bærer biografien ikke præg af. Det er lykkedes fint for Riecken at holde en neutral og kritisk distance til Bahnsen. Det kan ofte være svært at skrive biografier, fordi grænsen mellem empati og sympati er vanskelig at finde, men i dette tilfælde har forfatteren fundet en god balance.

Et andet problem med biografier kan være at stille nogle klare forskningsspørgsmål, som strukturerer analysen, for på den måde at undgå en bevidstløs opremsning af fakta og begivenheder. Bagerst i bogen har forfatteren opstillet seks forskellige – men dog sammenhængende – spørgsmål, som han i varierende grad forholder sig til i analysekapitlerne. Hovedvægten i bogen er lagt på politikeren Bahnsen, mens familiemennesket fylder mindre. Bahnsen var af flere grunde en interessant politiker, men især to ting kan fremhæves – som det også gøres i bogen; 1) han var én blandt mange i Sydslesvig, der efter 1945 valgte at blive en del af det dansk-frisiske mindretal i landsdelen; 2) han repræsenterede SSW i Landdagen, herunder i perioden 1962-71 som partiets eneste landdagsmedlem, hvilket potentielt kunne skabe problemer, da han som friser også skulle repræsentere det danske mindretal.

Bogen er kronologisk opbygget, men med en meget klar hovedvægt lagt på perioden efter 1945, og dermed på Bahnsens politiske engagement. Den familiemæssige baggrund fylder kun få sider, mens årene under krigen, hvor han gennem fem år var tysk soldat i Norge, behandles kort. Forfatteren forholder sig her til den betydning Bahnsens ophold i Norge under krigen kan tænkes at have haft for hans tilslutning til den dansk-frisiske bevægelse efter krigen. I hvert fald gjorde han kort

efter kapitulationen entydigt op med det nazistiske regime; bekendte sig til demokrati og frihed, og, som Riecken nøgternt noterer, så "fandt Bahnsen i den danske bevægelse i Sydslesvig en ny samfundsmæssig og politisk hjemstavn".

Analysen er i meget høj grad baseret på primære kilder, der ikke tidligere har været benyttet. Dermed kommer der mange nye oplysninger frem. Selv om bogen med sine ca. 150 tekstsider er forholdsvis tynd, så bevirker den velgennemførte analyse, at der kommer megen ny viden frem om Bahnsen og om de politiske forhold i hans samtid. Bahnsens arkiv i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig er et naturligt hovedarkiv, men der er desuden benyttet kilder fra en række andre arkiver, herunder fra Landesarchiv i Slesvig.

Bahnsen var medstifter af SSW i 1948, og han tilhørte den fløj i partiet, der betegnes som "Heimatslinie" – altså en hjemstavnslinje. Men han var ikke én af de førende fortalere. I SSW's første år var der politisk uenighed om, hvorvidt partiet skulle føre en politik, hvor fokus var rettet mod den dansk-frisiske befolkningsdel i Sydslesvig, eller om man i højere grad skulle føre en mere rigsdansk linje. Bahnsen var gennem alle årene en hjemstavns politiker, der havde det svært med en alt for uforsonlig dansk-national linje inden for SSW og inden for det danske mindretal generelt. Han ønskede at skaffe konkrete politiske resultater, mens han hurtigt anså kravet om folkeafstemning og grænseændring som illusorisk.

Perioden 1962-1971 er et absolut hovedkapitel, da Bahnsen i disse år var det eneste SSW-landdagsmedlem. Derfor var han i særlig grad nødt til at forholde sig til, hvordan han som friser samtidig kunne tjene det danske mindretals interesser. Riecken argumenterer overbevisende for, at Bahnsen – godt støttet af ledelsen i *Foriining for nationale Frasche* – var meget loyal over for det danske mindretal, og at han dygtigt formåede at fremføre de danske interesser under de politiske forhandlinger. Bahnsen betegnes en pragmatisk diplomat, der sagligt og nøgternt fremførte sine politiske argumenter. Som landdagsmand formåede han at skabe gode politiske kontakter, især til CDU-fraktionen i Landdagen, og det var afgørende for at de politiske spændinger mellem mindretal og flertal blev mindsket. Det hang i væsentlig grad sammen med, at han fokuserede meget på erhvervs politik og økonomisk udvikling i Nordfrisland og i Sydslesvig, mens "integrations-, miljø- og atomkraft politik ingen større rolle spillede frem til 1971". Riecken anfører også, at Bahnsen med sin pragmatiske politiske tilgang ikke var nogen ånde-

lig eller ideologisk leder for det frisiske og/eller det danske mindretal, ligesom han antyder, at Bahnsen ikke var nogen karismatisk politiker. Biografien lægger dermed op til, at der på en række punkter skete et markant skifte i 1971, da Bahnsen pludseligt døde og blev erstattet som landdagsmand af Karl Otto Meyer.

Samlet er der tale om en god og velskrevet fremstilling af politikeren Berthold Bahnsen og den indsats han gjorde i den slesvig-holstenske landdag for det frisiske og det danske mindretal i Sydslesvig. Biografien bidrager desuden med vigtig ny viden om begge mindretals politiske historie i efterkrigstiden.

Mogens Rostgaard Nissen

Sørensen, H. E.: Alle de skjalde. Litteraturen i Sønderjylland og Sønderjylland i litteraturen. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland. Sprogforeningen, 2015. 666 s., ill.

H. E. Sørensen har hentet titlen til sit digre bogværk „Alle de skjalde“ i Edvard Lembckes 5. strofe i „Vort modersmål er dejligt“. „Alle de skjalde“ kan næsten forstås bogstaveligt. Den meget belæste og grundige H. E. Sørensen har fundet et nærmest uoverskueligt antal navne frem, der i hans fremstilling vidner om en sand begejstring for emnet. Som forfatteren i indledningen definerer sit formål, skal værket skildre den sønderjyske litteratur fra guldhornene frem til nutiden.

Ifølge forordet har han i modsætning til de sammenfattende litteraturhistorier valgt at se den tidsbundne litteratur (som havde/har sin betydning i samtiden) i sammenhæng med navne som Brorson, Peter Seeberg, Christian Skov og Willy-August Linnemann og skaber et samlet overblik over litteraturens betydning for den samlede sønderjyske historie. Et incitament er den rolle, som sproget spiller især i den nationale kamp i 1800-tallet og frem mod genforeningen.

H.E. Sørensens brede opfattelse af begrebet „litteraturhistorie“ resulterer derfor i et stort antal navne, hvoraf hovedparten er glemt i dag. Adskillige digte, sange og romaner havde en funktion med budskab til samtidens læsere, men rummer ikke kvaliteter til omtale i de nyere litteraturhistorier. „Alle de skjalde“ medtager forfattere, der er født eller har levet i området – også hvis hjemstavnen ikke indgår i de respektive værker – samt forfattere, som i større eller mindre omfang har inddraget landsdelens historie. Det er „Alle de skjalde“s styrke, at den for-

mår at formidle de mange udtryk i den nationale kamp sammen med de historiske forhold i en levende og inspirerende form. Men kapitlet „Tiden efter 1945“ kunne godt have fortjent en mere metodisk tilgang og stramning. H.E. Sørensen lægger hovedvægten på navne som Willy-August Linnemann, Peter Seeberg, Christian Skov, Gynther Hansen og Erling Jepsen. Men meget andet ligner en opremsning, og her optræder navne, som svært lever op til ovennævnte kriterier. F.eks. har Anne-Cathrine Riebnitzky boet to (!) år i Augustenborg, men ikke skrevet om sønderjyske emner, og andre titler har ingen skønlitterær relation.

Genremæssigt spænder „Alle de skjalde“ bredt: folkeviser, pietistiske salmer, egnsspil, de mange romaner og digte med relation til de slesvigske krige og preussertiden m.m. – og børnebøger, som er et interessant fænomen, idet her ofte formidles et stærkt holdningsdannende indhold og budskab om de tapre danske børn. ... og minsandten, om ikke undertegnede kunne huske en bog, som ikke omtales af H.E. Sørensen: i et bind i detektivserien „Jan“ opklarer de tre drenge Jan, Erling og Splinten en forbrydelse ved Flensborg Fjord.

H. E. Sørensen inddeler sin kronologiske fremstilling i store kapitler, som løbende placerer litteraturen i en kulturhistorisk og historisk sammenhæng. Forfatteren inddrager de væsentlige fakta som forudsætning for landsdelens sproglige forhold og betydning for den litteratur, der skrives i den pågældende periode. De enkelte forfatterportrætter er oftest formet som biografiske oplysninger med indholdsreferater af udvalgte værker. Her kan man dog efterlyse lidt mere litteraturhistorisk metode, som med fordel kunne have strammet teksten. For H.E. Sørensen brænder for sit emne, men nogle gange løber hans pen lidt løbsk.

Eksempelvis Harro Harring: hans betydning for den sønderjyske/slesvig-holstenske historie er central og med rette omtalt i mange historiske værker, men det berettiger ikke til 14-15 sider, der snarere fortæller om et bevæget liv end et synderligt interessant forfatterskab. Til gengæld formidler H.E. Sørensen på 10 sider et inspirerende portræt af Marcus Lauesen (1907-1975), hvis roman „- og nu venter vi på skib“ blev én af 1931-1932-sæsonens største salgssucceser. Her fornemmes forholdet mellem biografi og værk med udgangspunkt i sønderjyske emner i balance, der måske kan forny interessen for et næsten glemt forfatterskab. Samtidens anmeldere fremhævede inspirationen fra bl.a. Thomas Mann og Dostojevskij.

Krigen 1864 betød et skift i danskernes bevidsthedsdannelse og satte sine spor hos forfatterne fra det moderne gennembrud. Den mest be-

rømte roman er Herman Bangs „Tine“, men også J.P. Jacobsen („Niels Lyhne“), Holger Drachmann, Henrik Ibsen og Bjørnstjerne Bjørnson brugte Sønderjyllands skæbne som tema. En øjenvidneskildring fra felten er Wilhelm Dinesens „Fra ottende brigade“ (1889). H.E. Sørensen inddrager selvbiografiske værker, som perspektiverer skønlitteraturen.

„Alle de skjalde“ fremstår således som en anderledes litteraturhistorie, der medtager såvel de store navne som hele underskoven af forfattere, hvis bidrag bl.a. vidner om den dansk-tyske konflikt og med rette er gået i glemmebogen. Det gennemillustrerede værk bærer præg af et levende og frodigt sprog og har også værdi som opslagsværk.

Viggo Böhrnsen-Jensen

Forfatterliste

Viggo Böhrnsen-Jensen, tidl. bibliotekar, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg, tlf. 0049 46 15 71 10, e-mail: viggo@foni.net.

Kim Furdal, museumsinspektør, ph.d., Museum Sønderjylland – Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail: kifu@museum-sonderjylland.dk.

Mette Guldberg, forsknings- og formidlingschef, ph.d., Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg, tlf. 76 12 20 23, e-mail: mg@fimus.dk.

Ingolf Haase, lokalhistoriker, Møgeltønder, tlf. 74 73 85 69, e-mail: haase@mail.dk.

Lars N. Henningsen, dr.phil., tidl. arkiv- og forskningsleder, Aabenraa, tilknyttet Studieceter for Sønderjyllands Historie ved Rigsarkivet Aabenraa, tlf. 74 62 76 17, e-mail: larsnhenningsen@gmail.com.

Jesper Thestrup Henriksen, cand.mag., tidl. ph.d. studerende ved Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg.

Mikkel Leth Jespersen, museumsinspektør, ph.d., Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa, tlf. 73 12 14 84, e-mail: mije@museum-sonderjylland.dk.

Lennart S. Madsen, overinspektør, Museum Sønderjylland – Arkæologi, Haderslev, tlf. 74 52 75 66, e-mail: lema@museum-sonderjylland.dk.

Henrik J. Møller, historiker, Hostrup, tlf. 22 34 44 04, e-mail: henrikmoeller@bbsyd.dk.

Leif Hansen Nielsen, arkivar, seniorforsker, ph.d., Rigsarkivet Aabenraa, tlf. 4171 7442, e-mail: lhn@sa.dk.

Erik Nørr, dr.phil., tidl. arkivar, Viby S, tilknyttet Studieceter for Sønderjyllands Historie ved Rigsarkivet Aabenraa, tlf. 30 69 99 01, e-mail: erik.norr@mail.dk.

Martin Bo Nørregård, projektmedarbejder, Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg, 0049 46 18 69 70, e-mail: mbn@dcbib.dk.

Sidsel Maria von Qualen, cand.mag., tlf. 64 69 60 09, e-mail: sidselvonqualen@gmail.com.

René Rasmussen, museumsinspektør, Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, tlf. 73 12 14 05, e-mail: rera@museum-sonderjylland.dk.

Mogens Rostgaard Nissen, arkiv- og forskningsleder, ph.d., Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg, tlf. 0049 46 18 697 190, e-mail: mrn@dcbib.dk.

Hans Schultz Hansen, forskningsleder, adj. professor, dr.phil., Rigsarkivet Aabenraa, tlf. 4171 7401, e-mail: hsh@sa.dk.

Klaus Tolstrup Petersen, historiker, Den Slesvigske Samling ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg, tlf. 0049 46 18 69 70, e-mail: ktp@dcbib.dk.

Jørgen Witte, mag.art., tidl. borgmester, Aabenraa, tilknyttet Studieceter for Sønderjyllands Historie ved Rigsarkivet Aabenraa, tlf. 74 62 57 80, e-mail: joergenwitte@gmail.com.

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2015

Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe

2015 var, hvad møder og foredrag angik, stærkt præget af jubilæet for Bonn-København-erklæringerne. Ud over en række enkeltforedrag om dette emne var der særlig interesse for den videnskabelige konference *60 Jahre Bonn-Kopenhagener Erklärungen* den 17. marts 2015 på Alsion i Sønderborg med 80 deltagere. Konferencen, hvori der deltog forskere fra Ungarn, Italien og Belgien, belyste flere mindretals og folkegrupperes stilling og juridiske status i europæisk sammenligning. Den ungarske ambassadør viste konferencen den ære at deltage.

Gennem mere end 20 år har Archiv/Historische Forschungsstelle arrangeret foredragsrækken Schleswigschen Gespräche – deutsch-dänische Begegnungen, der kan glæde sig over medlevende deltagelse fra gennemsnitligt 30-50 besøgende. Frank Lubowitz holdt, foruden talrige andre foredrag i årets løb med forskellige emner og publikum, på en konference i Bad Kissingen om skolebøger og skolebogserstatninger hos de europæiske mindretal et indlæg om de historielære-bøger, som bruges i mindretallets skoler. Et andet konferencindlæg handlede om modtagelsen af og forsorgen for de tyske flygtninge i Danmark 1945-49. Dette aktuelle foredrag blev siden efterspurgt flere gange.

Foruden en række anmeldelser har Frank Lubowitz fået publiceret en artikel i den af Prof. Dr. Oliver Auge og Prof. Dr. Detlev Kraack redigerede antologi *900 Jahre Schauenburger im Norden*. Artiklen har titlen „Von Grafen zu Herzögen – Die Schauenburger und Schleswig“. Den handler om schauenborgerne som hertuger af Slesvig. Frank Lubowitz' ovennævnte konferencindlæg om mindretallets historielære-bøger blev, som den første af hans videnskabelige publikationer, kun udgivet i elektronisk form til download hos Georg-Eckert-Institut für Internationale Schulbuchforschung, Braunschweig.

I det forløbne år gav Der Nordschleswiger flere gange Frank Lubowitz mulighed for at formidle historiske emner for avisens brede læserskare. For Archiv/Historische Forschungsstelle er det en god lejlighed til at gøre en bred kreds kendt med det historiske arbejde og arkivet. Blandt emnerne var 150-årsjubilæet hos børnehaven i Haderslev (Warteschule) og jubilæerne i SG West og Nordschleswigsche Musikvereinigung.

Ud over mindre afleveringer til arkivet – mest fra private personer – er der modtaget en større mængde arkivalier fra Deutsches Gymnasium Nordschleswig, som væsentligst hidrører fra årene 1933-45. Registreringen af dette arkiv kunne dog ikke afsluttes i 2015.

Frank Lubowitz

Center for Grænseregionsforskning

Det blev i efteråret 2015 besluttet at nedlægge Institut for Grænseregionsforskning ved Syddansk Universitet i Sønderborg som led i en reorganisation af det

samfundsvidenskabelige fakultet. Medarbejderne blev fordelt på fem forskellige institutter i Odense og Kolding, selv om de fortsat har deres arbejde på Alsion i Sønderborg. Det blev desuden besluttet at opretholde selve grænseregionsforskningen som en enhed for sig. Den er herefter placeret ved Institut for Statskundskab og Offentlig Forvaltning.

Fra årsskiftet 2016 oprettedes Center for Grænseregionsforskning som et samarbejde mellem statskundskab og historie. Dette center fortsætter traditionen, der blev grundlagt i Aabenraa i 1976 og siden 2004 har været en del af Syddansk Universitet. Centeret vil også fremover have den dansk-tyske grænseregion som et vigtigt arbejdsområde ligesom det bibeholder forpligtelsen til at beskæftige sig med det tyske mindretal. Forskning og oplysende arbejde om grænseregionen vil fremover inddrage kolleger fra andre dele af universitetet med centerdannelsen som en platform for et interdisciplinært samarbejde. Senere års forskning i andre europæiske grænseregioner vil videreføres i centerets regi, og med en bachelor-uddannelse i European Studies vil centeret og Alsion blive ved med at være rammen om et rigt og inspirerende uddannelsesforløb, der tiltrækker mange, ikke mindst udenlandske studerende til Sønderborg og grænseregionen. Det nye Center for Grænseregionsforskning har som daglig leder professor Steen Bo Frandsen.

Det nye center har allerede været vært for flere arrangementer - et besøg af den tjekkiske ambassadør, en konference om catalansk separatisme og en diskussion om grænser i forbindelse med forskningens døgn. I maj 2016 arrangerede Center for Grænseregionsforskning i samarbejde med Universität Hamburg og Hafencity Universität Hamburg over fire dage den 15. Border Regions In Transition konference med 160 deltagere fra hele verden. Den afsluttende del blev afholdt i Sønderborg.

Steen Bo Frandsen

Danevirke Museum

2015 var et særligt år for Danevirke Museum. Museet havde 25 års jubilæum. Grund nok til et tilbageblik og et kort oprids af museets historie.

Nederlaget i 1864 førte til, at Danmarks gamle forsvarsvold mod syd kom til at ligge i Tyskland. Det ændrede afstemningen i 1920 heller ikke noget ved. Men Danevirke var for længe blevet en myte i Danmarkshistorien, som tusindvis af overvejende danske turister ønskede at se og opleve. Allerede kort efter 2. Verdenskrig fik ønsket om at skabe en dansk institution ved Danevirke grobund. Men planerne om at få indrettet et museum måtte vente henved 30 år. Først i midten af 1980'erne kunne planerne realiseres. Takket være en storslået bevilling fra "A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinny Møllers Fond til almene Formål", klækkelige beløb fra "Grænseforeningen" og offentlige midler fra både dansk og tysk side, kunne Sydslesvigsk Forening erhverve en nedlagt landbrugsejendom i landsbyen Dannevirke. Ejendommen lå, hvor Hærvejen gennemskærer Hovedvolden ved "Østre Kahlegat" lige ved siden af "Rødekro". Den 25. august 1990 var det så vidt og Prins Joachim kunne åbne det nyindrettede museum. Et museum, der har kunnet udvikle sig til det, det er i dag.

Museet rummer flere udstillinger, har handicapvenlig adgang og en nyindrettet museumsshop. Formidlingen, gennemgående tosproget, tidssvarende og fremtidsorienteret. Størstedelen af udstillingerne er indrettet efter de nyeste museumspædagogiske principper og væsentlige dele af udstillingerne formidles digitalt. Stueetagen rummer en udstilling om forsvarsværkets arkæologi og historie. Denne udstilling suppleres af udstillingen *Danevirke 1864 Myte og Fald* i den såkaldte kanonremise. Det var en stor dag, da museet i 2011 kunne slå døren op på første sal til udstillingen *Dansk i Sydslesvig*. Udstillingen havde været et par år under vejs som del af det grænseoverskridende projekt *Mindretalsliv*, der involverede en række kulturhistoriske institutioner og mindretallene på begge sider af grænsen. En udstilling, der med udgangspunkt i genstande og begivenheder fra hverdagen giver et godt indblik i mindretallets daglige liv og de rammebetingelser, vi lever og har levet under.

Danevirke Museum var blevet spået at blive et væsentligt mindretals- og kulturpolitisk indsatsområde. Og er blevet en institution, der står godt opstillet i museumslandskabet på begge sider af grænsen. Museet glæder sig over samarbejdsaftalen med Museum Sønderjylland og de mange samarbejdsopgaver der er opstået mellem museet og de slesvig-holstenske museumsinstitutioner og fredningsmyndigheder. Herunder ikke mindst de igangværende bestræbelser på at få sat Danevirke og Hedeby på UNESCO's liste over verdenskulturarv.

Folketingets formand Pia Kjaersgaard, den slesvig-holstenske landdagspræsident, Museum Sønderjyllands direktør Orla Madsen og De slesvig-holstenske Landsmuseers direktør Claus von Carnap-Bornheim var hovedtalerne ved jubilæet, der blev fejret den 25. september.

Nis Hardt

Deutsches Museum Nordschleswig

2015 var for Deutsches Museum Nordschleswig et roligt år. Ganske vist blev den i efteråret 2014 åbnede særudstilling *Gold gab ich für Eisen* vist frem til sommeren 2015, men mange gæster havde set den allerede i 2014, og den udøvede ikke længere den samme tiltrækningskraft. Svarende hertil lå vort besøgstal på det normale niveau. Positivt var det, at der blandt de besøgende grupper er flere skoleelever. Museumslederens fire måneder lange forældreorlov betød, at der var færre aktiviteter end sædvanligt. Ikke desto mindre fandt flere arrangementer sted.

Som i de senere år havde Deutsches Museum Nordschleswig åbent i forbindelse med kulturnatten i Sønderborg. Vort tilbud bestod i rundvisninger på dansk og tysk samt bespisning med gullaschsuppe. Trods foromtalen i de lokale medier var besøgstallet lavere end forventet. Heldigere forløb museets deltagelse i Deutsche Schule Sonderburgs sommerfest. Ved det forud forberedte rally gennem skole, SFO, bibliotek og museum kunne mange nye ansigter bydes velkommen i museet, herunder mange forældre og bedsteforældre til skolebørnene.

I 2015 kunne Turnerbund Tondern von 1865-Spielgemeinschaft West fejre sit 150-års jubilæum. I den anledning blev der vist en lille udstilling. Den bestod af genstande, som foreningen selv har afleveret til museet, samt af et større

antal fotos fra Archiv der deutschen Minderheit. I forbindelse med den lille udstilling fik vi flere genstande med forbindelse til SG West. Blandt andet flere emblemer fra forskellige epoker i foreningens historie.

Ved et gennemsyn af vores beholdning var det påfaldende, at vi fra den nationalsocialistiske epoke kun har få genstande fra NSDAP-N. Modsat har vi mange genstande fra Deutsche Jungenschaft Nordschleswig, og der kommer stadig flere til. Således en vandreturskniv og en rygsæk, som er blevet brugt af tysksindede nordlesvigere i deres tid i Jungenschaft.

En anden glædelig nyttilgang er et fotoalbum fra en medarbejder ved Den internationale Kommission ved folkeafstemningen i 1920. Her findes ikke kun officielle fotos af kommissionen, men også flere fra begivenhedernes udkant. Blandt andet fotos fra de tomme luftskibshaller i Tønder.

2015 præsenterede Deutsches Historisches Museum i Berlin en særudstilling med titlen *1945-Niederlage. Befreiung. Neuanfang. Zwölf Länder Europas nach dem Zweiten Weltkrieg*. Et af disse lande var Danmark. Deutsches Museum Nordschleswig kunne bidrage med to genstande til udstillingen. Den ene var en granitblok til minde om brandattentatet mod Deutscher Ruderverein i Aabenraa, hvor en fanespids, som kunne reddes ud af den brændte bygning, blev indsat og datoen for branden indgraveret. Den anden genstand var et bind med digte, som blev skrevet og illustreret af Arndt Georg Nissen i anledning af en medfanges fødselsdag i Fårhuslejren.

Udadtil var 2015 et roligt år for Deutsches Museum Nordschleswig, men ud over de indgåede genstande skete der andet positivt. Således kunne der ud over den fuldtidsansatte leder for begge tyske museer antages endnu en frivillig medarbejder. Desuden gjorde vi store fremskridt i registreringen af vores gamle beholdning, og i efteråret og vinteren blev en særudstilling om det sorbiske mindretal i Tyskland forberedt.

Hauke Grella

Deutsches Schulmuseum Nordschleswig

Det er for enkelt blot at måle et museums succes på besøgstallet. Men museets genstande og viden om dem skal nu engang formidles til flest muligt mennesker. Derfor siger besøgstallet alligevel en del om et museums succes. Set i dette perspektiv var 2015 ikke noget vellykket år.

Alligevel skete der noget, som giver løfter for fremtiden. For det første kunne yderligere en frivillig medarbejder tilknyttes. For det andet skal som noget positivt nævnes beslutningen i Bund Deutscher Nordschleswiger om at tildele det tysk-nordlesvigske museumsvesen en fuldtidsstilling fælles for begge museer. Derved åbner der sig nye muligheder som f.eks. ansættelse af en praktikant.

En sådan beskæftigede sig i efteråret 2015 med digitalisering af det eksisterende billedmateriale. Praktikanten kunne desuden medvirke til mindre forandringer i skolemuseet. Således byttede det hidtidige kontor og teknikrummet plads, hvormed udstillings- og arbejdsområder blev adskilt.

Endvidere fandt nogle spændende genstande vej til os. Som eksempler kan nævnes to læsebøger. Den første stammer fra før 1920 og blev udgivet af det

danske undervisningsministerium til brug i de tyske afdelinger af de offentlige skoler i Nordlesvig. I indledningen fremhæver udgiveren læse bogens neutralitet i forhold til de nationale modsætninger. Om det svarer til virkeligheden, må de besøgende selv afgøre.

Den anden læsebog kommer fra den tyske skole i Stubbæk. Den var, sammenlignet med ovennævnte læsebog, bestemt ikke neutralt skrevet, men indeholdt nogle nationalsocialistisk prægede sider. Efter Anden Verdenskrig var der i de efter 1945 nyindrettede tyske skoler mangel på undervisningsmateriale. Derfor besluttede en af de involverede lærere at klippe siderne med nationalsocialistisk præg ud og så iøvrigt genbruge bogen.

Som nævnt var 2015 et blandet år for skolemuseet. Men flere ting giver håb om, at det i 2016 atter vil bevæge sig i den rigtige retning og flere besøgende finde vej til museet.

Hauke Grella

Forskningsafdelingen og Den Slesvigske Samling ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

Gennem 2015 og 2016 har der været et stadigt tættere samarbejde mellem Forskningsafdelingen og Den Slesvigske Samling, og vi har derfor valgt at skrive en fælles årsberetning. I løbet af efteråret 2016 flytter afdelingerne sammen, så vi alle kommer til at sidde tættere på brugerne af materialet fra Arkivet og af bøgerne i Den Slesvigske Samling. Vi vil samtidig hermed kunne vejlede vore brugere bedre.

Samtidig fortsætter arbejdet med udviklingen af Den Slesvigske Samling som et forskningsbibliotek. Projektet løber i perioden 2014-17 og indebærer både en udvikling af samlingens fysiske rammer samt en styrkelse af samarbejdsrelationerne til andre forskningsinstitutioner og en udbygning af vores tilbud til forskere og slægtsforskere. I løbet af det seneste år har vi bl.a. etableret faste studiepladser, hvor interesserede studerende og forskere, der arbejder med vores materiale, har mulighed for at sidde i fred og ro med deres arbejde. Samtidig har vi indført en fast træffetid, som sikrer brugerne mulighed for at modtage vejledning af en historiker fra en af de to afdelinger. Derudover er der indgået aftale om et tættere samarbejde med European Center for Minority Issues, der arbejder med forskning og formidling af forholdene for europæiske mindretal.

Publikationer og forskning

Merete Bo Thomsen er godt undervejs med sit projekt *Danskhed og dansksindede i de sydslesvigske landdistrikter 1919-1945*. Projektet forventes afsluttet i slutningen af 2017. I september 2015 gik Rejhan Bosnjak i gang med et ph.d.-projekt, der har arbejdstitlen *En undersøgelse af det danske mindretals selvforståelse*. Det er en nutidig undersøgelse af, hvordan det danske mindretal i Sydslesvig opfatter sig selv, og det gennemføres som en kombineret spørgeskema- og interviewundersøgelse. Jesper Thestrup Henriksen har desværre måttet stoppe hos os på grund af sygdom, og derfor er hans ph.d.-projekt også stoppet.

I slutningen af 2015 blev Karsten Merrald Sørensens afhandling udgivet på Syddansk Universitetsforlag og bogen har fået titlen *Kirkebrug gennem 250 år. Fyrsternes, præsternes og befolkningens brug af kirkerummet*.

I det forløbne år har Mogens Rostgaard Nissen udgivet to artikler i peer reviewede tidsskrifter, i Sønderjyske Årbøger således artiklen *Jens Mungard – Strandtidsliden er min blomst* om den nordfrisiske digters brydsomme liv. Han er i gang med at skrive en politisk biografi om Karl Otto Meyer, og ifølge planen er manuskriptet færdigt i løbet af 2017. Klaus Tolstrup Petersen er i gang med at skrive en biografi om Gustav Johannsen, og den forventes at udkomme i begyndelsen af 2017.

Marco Petersen er tovholder på en antologi om Slesvigs koloniale historie, der forventes at udkomme i efteråret 2017. Antologien udarbejdes som en del af et større grænseoverskridende projekt om Slesvigs koloniale historie. Projektet, der har titlen *Sønderjylland-Schleswig Kolonial* foregår i samarbejde med Museum Sønderjylland og Søfartsmuseet i Flensborg.

Arkivet og bogsamlingen

Åbningen af www.arkiv.dk i februar 2015 har haft meget stor betydning, da det nu er muligt for brugerne at sidde hjemme og søge i materialet, der er i vores og i danske lokalarkivers samlinger. Siden www.arkiv.dk gik i luften, har der har i alt i 2015 været godt 17.000 søgninger på arkivmaterialet hos os, mens der i første halvår af 2016 har været over 13.000 søgninger. Det har også haft som direkte konsekvens, at antallet af brugere, der kontakter os pr. telefon, mail eller ved egentlige besøg, er steget betydeligt i forhold til de foregående år.

Ved udgangen af 2015 var ca. 17.000 af vore billeder, plakater, kort mm. scannet, og vi er dermed et af de arkiver, der har lagt flest billeder ud på www.arkiv.dk. Alene i 2015 er der scannet omkring 7.000 billeder, ligesom der er foretaget mange omregistreringer, så materialet passer bedre til søgninger i www.arkiv.dk.

I 2015 modtog vi 35 enkeltafleveringer, som samlet fylder godt 24 hyldemeter. Dertil kommer, at der er afleveret fotografier, historiske film og lydbånd. I første halvår af 2016 har vi fået indleveret et meget omfattende arkiv fra SSW's landdagsgruppe, ligesom vi har modtaget Karl Otto Meyers privatarkiv. Igen i år har vi modtaget en lang række bogdonationer til Den Slesvigske Samling, hvilket vi er yderst taknemmelige for. Samlingen nærmer sig dermed de 60.000 materialer om Slesvig.

Formidling

Martin Bo Nørregaard arbejder på de to formidlingsprojekter *Sydslesvigere i krig og sydslesvighistorie.dk*, som blev igangsat i 2015 med projektstøtte fra Folketingets Sydslesvigudvalg. Begge projekter forløber som planlagt, og de forventes afsluttet ved udgangen af 2017.

Vi afholder det årlige sommeruniversitet for danske og tyske universitetsstuderende i midten af august, og i 2015 og 2016 har det fundet sted på Christianslyst. Der deltager ca. 35 studerende, og kurserne afholdes i samarbejde med Syddansk Universitet; universiteterne i Kiel og Greifswald samt Konrad Adenauer

Stiftung. I april 2016 afholdt vi desuden på Jaruplund Højskole et ph.d.-kursus, hvor 18 danske og tyske ph.d.-stipendiater deltog. Det er første gang, vi har afholdt et ph.d.-kursus, og det skete i fællesskab med de samme samarbejdspartnere, som står bag sommeruniversitetet. Vi er rigtig godt tilfredse med både sommeruniversitetet og ph.d.-kurset, som vi forventer at fortsætte med fremover.

Den 10. oktober 2015 åbnede vi dørene op til en stor udstilling i bibliotekets udstillingslokaler under navnet *Slesvia 2015 - Museumslandskab Slesvig*. Her deltog mere end 20 danske og tyske museer med præsentation og udstilling af et udvalg af deres bedste genstande. Udstillingen var velbesøgt og løb over 3 uger. Vi har desuden haft opstillet tre forskellige udstillinger i Den Slesvigske Samling og i afdelingerne i Slesvig og Husum.

I april 2016 blev der afholdt et arrangement i forbindelse med Forsknings Døgn, hvor omkring 150 elever fra Duborg Skolen og A. P. Møller Skolen deltog. Der var fem forskellige foredrag relateret til perioden før, under og efter Anden Verdenskrig i det dansk-tyske grænseområde. I løbet af året har medarbejderne i de to afdelinger afholdt omkring 25 foredrag i Danmark og Sydslesvig, ligesom der er holdt oplæg og gennemført rundvisninger for omkring 15 forskellige besøgsgrupper på Dansk Centralbibliotek. I løbet af 2016 afholder vi i samarbejde med Historisk Samfund for Sønderjylland og SSW en foredragsrække om danske mindretalspolitikere. Derudover deltog vi med stande og foredrag ved Historiske Dage i København og ved Tag der Schleswig-Holsteinisches Geschichte i Rendsborg.

I september 2015 udgav vi i samarbejde med fotografen Peter Lukas fotobogen *Forandring Flensborg*. I bogen er gamle Flensborg-billeder fra arkivet stillet op over for nye billeder, der er taget det eksakt samme sted, og på den måde vises den visuelle forandring, der har fundet sted i mellemtiden.

Mogens Rostgaard Nissen og Klaus Tolstrup Petersen

Frøslevlejrens Museum

Besøgstal

Museet har i 2015 haft 45.800 gæster, hvilket er en følelig tilbagegang i forhold til 2014, hvor 51.440 gæster besøgte museet. Det er vanskeligt at give en entydig forklaring på denne tilbagegang. Måske har det forhold, at museets Hvide Bus var udlånt til en stor særudstilling i Nationalmuseets Egmonthal, spillet en rolle. Bussens overflytning til København var stærkt omtalt i de landsdækkende medier, herunder de elektroniske. Eller måske skyldes tilbagegangen ganske enkelt, at interessen, og dermed besøgstallet, svinger over årene. Hvad angår de forudbestilte arrangementer i form af foredrag og omvisninger for større grupper holdt museet dog stort set skansen, idet der blev afholdt 234 arrangementer mod 239 i 2014.

Udstillinger

Nyopstillingen af den permanente Frøslev-udstilling i Barak H4 blev endelig færdiggjort i 2015. Dog udestår en retablering af udstillingsrummet om Den

Hvide Bus og det danske hjælpearbejde i relation til kz-fangerne, men dette arbejde kan først gennemføres, når Den Hvide Bus i maj 2016 er blevet transporteret tilbage til Frøslevlejren. Det er museets forventning, at udstillingsafsnittet om Den Hvide Bus og det danske hjælpearbejde til kz-fangerne genåbnes i en fornyet sammenhæng, hvor dele af særudstillingen i Egmonthallen overføres til den faste udstilling i Frøslevlejrens Museum.

Våbentyveri

Den 4. august blev fem håndvåben stjålet fra en montre i Hovedvagtårnet i museets åbningstid. Trods alarmer på montren lykkedes det for tyven at liste et glas ud af montren og fjerne våbnene, som dog ikke var unika eller med specielt interessant proveniens. Ikke mindst på grundlag af billeder fra museets overvågningskameraer lykkedes det imidlertid for politiet at pågribe gerningsmanden efter et par dages forløb. Tyveriet, som fik en del omtale i dagspressen, medførte, at Nationalmuseets Sikringsafdeling gennemgik museets sikringsforanstaltninger.

Ny deportationstavle

Ved hjælp af bl.a. en donation fra Alex Binneballes Fond fik museet i 2015 etableret en ny deportationstavle over de 1600 Frøslevfanger, som blev deporteret til kz-lejre i Tyskland. Den nye tavle er korrigeret for de fejl, som det er lykkedes museet (ikke mindst på baggrund af henvendelser fra gæster, der er efterkommere) at lokalisere. 1600 navne med fødselsdatoer og hjembyer rummer ganske mange muligheder for fejl. Desuden er den nye tavle grafisk afpasset til den nye udstilling i Barak H4.

Særudstillingen om De Hvide Busser i Egmonthallen

Den 19. juni 2015 åbnede særudstillingen om De Hvide Busser i Egmonthallen. Frøslevlejrens Museum havde taget del i planlægningen af denne udstilling i et tæt samarbejde med især Formidlingsafdelingen. Overinspektør Henrik Skov Kristensen fungerede som faginspektør på udstillingen, hvilket medførte, at det øvrige personale på Frøslevlejrens Museum måtte yde en ekstra indsats for at opretholde museets aktivitetsniveau. Det var tanken, at udstillingen skulle vare til årsskiftet, men direktionen besluttede at forlænge udstillingen, som har været meget velbesøgt, til og med påsken 2016.

Formidling og publikationer

Museumsinspektør Dennis Larsen holdt i 2015 11 eksterne foredrag, primært i folkelige sammenhænge og med afsæt i sine publikationer om danskere i SS-tjeneste. Han deltog endvidere i konferencen Holocaust in the Nordic Countries, som blev afholdt i København i oktober 2015. Bøgværket *En skole i vold*, som Dennis Larsen udgav i 2014 sammen med Therkel Stræde, udkom i 2015 i 2. oplag.

Overinspektør Henrik Skov Kristensen holdt 33 foredrag og forelæsninger i folkelige og faglige sammenhænge. Emnerne varierede, men tog hovedsage-

ligt udgangspunkt i egen forskning over årene. Fx forelæste han ved arrangementet Facing Evil. Civil Choices in Scandinavia during the German Occupation (København, oktober 2015), ligesom han talte ved Københavns Kommunes officielle markering af Auschwitzdagen (Glassalen i Tivoli, januar 2015). Og også i 2015 viste han et større publikum rundt i det tidligere Shellhus på den københavnske Kulturnat den 9. oktober. Henrik Skov Kristensen betjente også jævnligt medierne, ikke mindst i forbindelse med 75-året for den tyske besættelse af Danmark den 9. april og 70-året for Befrielsen samt i forbindelse med særudstillingen om De Hvide Busser.

Henrik Skov Kristensen publicerede i 2015 følgende skriftlige arbejder:

Webartikler om temaet *De Hvide Busser* på Nationalmuseets hjemmeside.

De Hvide Busser – er det din tur? (sammen med Mette Boritz og Cecilie Wallengren), undervisningshæfte for Folkeskolens overbygning.

Tre artikler "Livet i kz-lejren", "Skandinaviens lejren – et moralsk dilemma", "Stjernestund eller pagt med djævelen" i Mette Boritz m.fl. (red.): *De Hvide Busser – er du (med)borger*, undervisningsantologi for ungdomsuddannelserne.

"De Hvide Busser reddede tusinder – andre måtte dø", featureartikel i *Jyllands-Posten* den 17. april 2015, tillægget 'Viden'.

"En humanitær triumf eller en sort plet?" Essay i *Kristeligt Dagblad* den 27. april 2015.

"De Hvide Busser i et sønderjysk perspektiv" i *Sønderjyske Årbøger* 2015.

"Den 9. april – og virkningshistorien". Kronik i *Jyllands-Posten* den 9. april 2015.

"Befrielsen af Danmark" i *Nyt fra Frøslevlejren* nr. 98, 2015.

Den hvide bus løftes ud af barakken i Frøslevlejrens Museum for at blive kørt til en særudstilling om De Hvide Busser på Nationalmuseet i København. Foto: Frøslevlejrens Museum.

“Vom Ehrenhain zur Gedenkstätte – Veränderung der Erinnerungspolitik und –kultur in der deutschen Minderheit” i *Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig (SHAN)* 90, 2015.

Henrik Skov Kristensen har endvidere fungeret som beskikket censor ved landets universiteter i faget historie samt som anmelder og fagfællebedømmer af videnskabelige artikler.

Bogpræsentationer og andet

I maj var museet vært ved præsentationen af Hans Boll-Johansens bog *Danskerpak-tyskerpak* (Gyldendal), og i november præsenteredes årets udgave af *Sønderjyske Årbøger* i museet, ikke mindst fordi en af årbogens artikler omhandlede De Hvide Busser i et sønderjysk perspektiv. Endelig lagde museet rammer til en udsendelse i rækken af DR's historiequizzet.

Helhedsplan for Frøslevlejren

På initiativ af Aabenraa Kommune og Den Selvejende Institution Frøslevlejren arbejdes der på en 'helhedsplan for Frøslevlejren'. Der har i den forbindelse været afholdt møder i løbet af 2015, hvor Nationalmuseet har deltaget og bidraget til fremstillingen af den endelige rapport om lejrens fremtid.

Henrik Skov Kristensen

Museum Sønderjylland

Der har i 2015 været mange overvejelser internt om organisatoriske tiltag, der kan understøtte og vedligeholde processen med at skabe synlig ledelse, fælles information, fælles identitet og samtidig plads til faglig forskellighed på tværs af fagområdernes geografiske spredning i hele landsdelen – inden for de fælles rammer for Museum Sønderjylland og dets egenart. Disse overvejelser er imidlertid *overhalet af flere meget væsentlige faktorer i 2015* – nemlig:

For det første har Slots- og Kulturstyrelsen – museets hovedbidragsyder – foretaget en kvalitetsvurdering af Museum Sønderjylland i efteråret 2015. Vurderingen indeholder ikke uventet en række kritikpunkter – ikke mindst omkring museets magasinforhold; men også en lang række positive tilkendegivelser omkring museets drift og resultater. Desuden peger styrelsen på en række organisatoriske og ledelsesmæssige forhold, som skal overvejes. Overordnet er museet vurderet med "karakteren" tilfredsstillende – den næsthøjeste på skalaen – hvilket må siges at være netop tilfredsstillende.

For det andet har konsulentfirmaet BDO på initiativ af de fire sønderjyske kommuner, som også er bidragsydere – i efteråret 2015/foråret 2016 udarbejdet en analyse af museets svagheder og styrker. På denne baggrund anbefales det at en række mindre afdelinger udskilles og at den faglige profil styrkes via en række såkaldte "fyrtårne".

For det tredje står museet ved indgangen til 2016 i den situation, at museets direktør har valgt at fratænde sin stilling.

Besøgmæssigt må museet konstatere et mindre fald i besøgstallet i 2015 på godt 50.000 i forhold til 2014 hvor besøgstallet var ekstraordinært stort – som følge af markeringen af 150 året for 1864, 100 året for 1. Verdenskrigs udbrud og Wegners 100 årsdag.

I forhold til arbejdet med den sønderjyske kulturarv er indsatsen opretholdt og det gode og tillidsfulde forhold til museets fire tilskudskommuner er udbygget. I forhold til Kolding kommune er det en optimal beslutning for museet, at det arkæologiske ansvarsområde fortsat er forankret i museets arkæologiske afdeling. Museet deler for de fleste afdelingers vedkommende ansvarsområde med museer i Sydslesvig, og det grænseoverskridende samarbejde er derfor også i 2015 styrket yderligere – f.eks. fortsættelsen af det fondsfinansierede fælles udgravningsprojekt ved Danevirke.

De konkrete indsatsområder i 2015

Regnskabsresultatet for 2015 viser overordnet et positivt driftsresultat på 1,4 mio. kr. Selvom Museum Sønderjylland således går ud af 2015 med et nogenlunde tilfredsstillende overskud, er økonomien fortsat under pres. Udviklingen i økonomien vil også i 2016 indgående blive drøftet med bestyrelsen med henblik på, at museets drift kommer i balance fra og med 2017, således som det er ønsket af kommunerne og som den undersøgelse ved firmaet BDO, som de fire sønderjyske kommuner har igangsat, peget på – med krav om betydelige besparelser og nedlæggelse af en række museumsafdelinger til følge.

Fagområdernes særlige arbejdsindsats i 2015

Nedenstående summariske oversigt beskriver de enkelte fagområdernes målsætninger og særlige arbejdsindsats i 2015.

Sønderjyllands Arkæologi

Den største bygningsmæssige ændring i 2016 var, at museets stubmølle fra Møgeltonder /Nr. Rangstrup fik påsat nye vinger. De gamle havde vist sig at være delvist gennemrådnede, så de blev savet ned i 2013. I 2015 kunne nye vinger monteres takket være et fornemt tilskud fra A.P. Møllers Fond.

På formidlingsområdet arrangerede museet i anledning af 75-året for besættelsen, hvor en væsentlig del af kampene mellem de danske og tyske tropper foregik i Haderslev by, en særudstilling med titlen *Det sidste skud. Kampene i Haderslev 9. april 1940*. Udstillingen foregik i et tæt samarbejde med Tøjhusmuseet, samt Nordisk Film, der havde lavet en film om angrebet. Væsentlige dele af filmen var optaget i Haderslev. Til lejligheden udviklede vi et koncept, hvor publikum så udstillingen, fik en rundvisning i byen til stederne, så filmen samt spiste en middag som i 1940. Det blev meget populært og er et koncept, som der bør arbejdes videre med i andre sammenhænge. Desuden lavede vi en hurtig udstilling af den store møntskat fra Errested, inden den blev sendt til danefæsvurdering på Nationalmuseet.

I 2015 havde afdelingen et ekstra stort besøgstal på 10.684 besøgende, hvilket må tilskrives 9. april udstillingen og den store møntskat fra Errested. Desuden

mødte medarbejderne 8.621 personer ved alle mulige former for formidlingsarrangementer uden for afdelingen, et tal som medarbejderne med rette er stolte af.

Formidlingsinspektøren har desuden i 2015 arbejdet med at indgå i forskellige former for forpligtende samarbejder med undervisningssektoren. Følgende aftaler blev etableret i 2015: *Skolen på museet/museet på skolen* - Partnerskabsaftale mellem afdelingen og to skoler i Haderslev kommune. *Historiefortællingen* – samarbejde med VUC-Syd. *Outdoor learning and living for world citizenship* – samarbejde med VUC-Syd. *Renæssancen* – samarbejde med Ernærings- og sundhedslinjen på UC-Syddanmark. Desuden samarbejder afdelingen med Skoletjenestenetværket og projekt *Den åbne Skole*. En fast deltagelse med en arbejdende stand på Naturvidenskabsfestivalen på UC-Syddanmark er efterhånden også blevet til et forpligtende samarbejde. Disse samarbejder med undervisningssektoren er meget givende, men også meget arbejdskrævende. Dette er et felt, hvor en central skoletjeneste indenfor Museum Sønderjylland vil blive et væsentligt aktiv.

Formidlingen har i 2015 arbejdet med at udvikle afdelingens digitale tilbud. Teksterne på www.Oldtidsglimt.dk blev indlæst, således at de både kan høres og læses. Der blev lagt nye historier op, og museet indviede desuden en arkitekturguide på mobiltelefon til udvalgte bygninger i Haderslev. Det er meningen i de kommende år at udvikle dette tilbud, både lokalt i Haderslev i et samarbejde med Historisk Arkiv for Haderslev Kommune og for hele Sønderjylland – bl.a. med reformationssteder i hertugdømmet til 2017. Desuden er der arbejdet med at integrere afdelingens digitale arkæologispil – Jeg er arkæolog – i udstillingen, samt gjort forberedelser til at oversætte udstillingstekster til tysk i et app format til de besøgendes smartphones.

Afdelingen deltog igen i det kommunale telt på Fællesdyrskuet i Aabenraa, hvor fokus som sædvanlig var de fredede fortidsminder i det dyrkede land. Forsøgstillinger har vist, at godt 1000 personer studerer museets posters om fortidsminderne og taler med arkæologerne i løbet af de to dage dyrskuet varer.

Afdelingen foretog stort set ingen ændringer i den permanente udstilling i 2015. Større tiltag afventer etableringen af et nyt magasin for hele Museum Sønderjylland, således at museets udstillingsareal kan udvides med det nuværende magasin.

På indsamlingsområdet har afdelingen igennem hele året indsamlet i henhold til dens indsamlingsstrategi. Genstande fra arkæologiske udgravninger, der skal kasseres, bliver kasseret på selve udgravningen. Museet er ved at være færdig med registreringen af gamle privatsamlinger, der er indgået til museet. Her er der foretaget omfattende kassationer.

Afdelingen deltager med sin kulturhistoriske samling i den magasingennemgang, der finder sted indenfor Museum Sønderjyllands kulturhistoriske samlinger. I 2015 var det landbrugsgenstande, der var i fokus, og enkelte genstande fra samlingen i Haderslev blev anbefalet udskilt, en proces, der er i gang.

Næsten 100 % af afdelingens samling er indberettet til Museernes Samlinger. Der mangler dog stadig nogle få store, ældre udgravninger med mange genstande. Genstandene er beskrevet i håndskrevet form, men disse lister kan ikke

scannes ind i Regin og skal altså indskrives fysisk via afskrift af de gamle lister. Dette arbejde er i gang og har været det igennem et par år.

Afdelingen har ikke større problemer med bevaring af genstande. Der bliver foretaget løbende kontrol, og afdelingen er meget langt med at flytte alle metalgenstande ind i et specielt rum til opbevaring af metal. I 2015 indledte afdelingen sammen med de øvrige afdelinger i Museum Sønderjylland arbejdet med at udfærdige en evakueringsplan samt en værditømningsplan for afdelingens samlinger. Processen frem mod en færdig plan fortsætter til 2017. Desuden arbejdes der med at opføre et fælles magasin til hele MSJ. Afdelingen har en medarbejder i planlægningsgruppen.

Afdelingen foretog i 2015 i alt 75 arkæologiske undersøgelser. Heraf var 74 prøvegravninger og 22 udgravninger. Bortset fra museets store forskningsudgravning ved Danevirke i samarbejde med Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein var alle foranlediget af museumslovens kapitel 8. Alle var finansieret af forskellige bygherrer, dog var to af udgravningerne betalt af Slots- og Kulturstyrelsen – en eftergravning af det store møntfund ved Ersted og udgravningen af en erosionstruet boplads fra ældre stenalder ved Arnåen. Desuden var 21 af 75 prøvegravninger såkaldte "mindre" prøvegravninger, der betales af museet selv.

Afdelingen har i 2015 afgivet 277 høringsvar til lokalplaner, byggeansøgninger og mange andre typer af sager, der involverer anlægsarbejde under overfladeniveau. Sagerne dækker alle de fem kommuner, hvor afdelingen har det arkæologiske ansvar, og kommer fra mange forskellige myndigheder. Det samlede antal sager er svagt stigende i forhold til de foregående år, hvilket kunne tyde på, at byggeriet igen er ved at komme på fode. Det er langt over 6000 sager, der passerer museet årligt med henblik på at vurdere, om jordfaste fortidsminder kan blive ødelagt ved anlægsarbejder.

Afdelingen har udarbejdet strategier for alle seks hovedområder (registrering, bevaring, indsamling, forskning, formidling og administration) og følger disse strategier i det daglige. Den sidste af disse strategier, formidlingsstrategien, blev endelig godkendt og indsendt til styrelsen i december.

Afdelingen har igennem årene haft et betydeligt beretningsefterslæb, der er opstået som følge af et meget stort antal arkæologiske undersøgelser foranlediget af henholdsvis en motorvej, en naturgasledning samt et antal meget store udgravninger foretaget inden for ganske få år. Afdelingen har udarbejdet en plan for afviklingen af dette beretningsefterslæb, der vil være afviklet ved udgangen af juni måned 2017.

Afdelingen har i løbet af 2015 påbegyndt en systematisk uploadning af de skrevne beretninger på Historisk Atlas, således at beretningerne er offentligt tilgængelige her direkte fra museets hjemmeside. Det er et større arbejde, som det vil tage nogen tid at få færdiggjort. Samtidigt lægges beretningerne naturligvis også på Fund & Fortidsminder, så de er tilgængelige for kolleger.

Afdelingen udfører på vegne af Kulturstyrelsen tilsynet med fredede fortidsminder og beskyttede sten- og jorddiger i de fire sønderjyske kommuner og Kolding kommune. Således også i 2015, hvor omfanget af tilsynet og dermed også det tilknyttede tilskud til opgavens løsning fra styrelsen faldt med om-

trent en tredjedel. Dette har helt klart ikke gjort det lettere at løse opgaven, men at kunne knytte arbejdet med de synlige og de ikke-synlige fortidsminder sammen i samme forvaltninger har dog så store indlysende fordele for afdelingen og formidlingen af fortidsminderne i landskabet, at afdelingen fortsat, på trods af den forringede økonomi, med glæde varetager arbejdet.

Afdelingen har i 2015 fortsat sin tradition med at forske og at levere forskningspublikationer i mange sammenhænge, både i form af monografier og artikelbidrag til forskellige tidsskrifter. I 2015 blev det til 11 artikler, heraf 7 i internationale tidsskrifter og 4 i danske tidsskrifter. Af stor betydning i denne sammenhæng er afdelingens tidsskrift *Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig*, som afdelingen udgiver i et samarbejde med *Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein* og det arkæologiske institut på Kiels Universitet. Redaktionen er dansk-tysk, artiklerne er fagfællebedømt og tidsskriftet er optaget på Uddannelses- og Forskningsministeriets autoritetsliste. Her bliver en væsentlig del af afdelingens forskning publiceret, og afdelingen har alle intentioner om at udbygge tidsskriftet i de kommende år. Tidsskriftets nr. 15 udkom i 2015.

Endelig indledte afdelingen i 2015 et forskningsprojekt omkring Danevirke i et samarbejde med *Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein*. De to institutioner havde igennem to år foretaget udgravninger på Danevirkes hovedvold og porten gennem volden. Til at bearbejde denne udgravning videnskabeligt og sammenholde resultaterne med de mange ældre udgravninger bevilligede Augustinusfonden en fornemt beløb. Projektet vil komme til at løbe igennem et par år og blive afsluttet med en publikation.

Sønderjyllands Historie

Sønderborg Slot

Mens 2014 var meget stærkt præget af jubilæet for 1864 og til dels også 1914, havde 2015 ikke på helt samme måde ét samlende tema. Men markeringerne af 1864 og Første Verdenskrig rakte langt ind i 2015.

Museet viste to særudstillinger, som begge har 1864 som tema. I begyndelsen af året viste vi udstillingen *Fra Fjendskab til Forsoning*, som var lavet på bestilling af Folketinget og i 2014 havde vandret rundt i både Tyskland og Danmark. Med udgangspunkt i krigen 1864 trækker den hovedlinjer af grænselandets historie op fra den nationale konflikts forhistorie til udviklingen af den såkaldte slesvigske model – dvs. kombinationen af folkeafstemningsgrænse og mindretalsordninger.

Desuden producerede museet den nye særudstilling *Breaking News*, som viser krigen 1864 i samtidige pressebilleder. Den internationale presse havde ikke bare korrespondenter, men også tegnere ved fronten. Deres tegninger blev hjemme omsat i såkaldte xylografier, der blev trykt i de illustrerede magasiner, som var højeste mode. Udstillingen viste 100 af de billeder, museet året før havde købt med støtte fra Historisk Samfund for Als og Sundeved. De var suppleret med en del af museets mange blankvåben fra samme krig.

I de permanente udstillinger skete der kun mindre fornyelser i 2015. Til gengæld blev der arbejdet desto mere med planer, der peger frem. Vi tog fat på at forny et par rum, som åbner i 2016, men først og fremmest blev der udarbejdet et udstillingsoplæg om en stor permanent udstilling med titlen "Sønderjylland 1920-2019", som skal fylde en stor del af sydføjens øverste etage. Udstillingsoplægget blev indsendt til A.P. Møllerfonden, som i efteråret bevilgede 7 millioner, den største fondsbevilling, Sønderborg Slot nogensinde har fået. Det er vi meget taknemlige for. Arbejdet går for alvor i gang i 2016, og udstillingen skal åbne i januar 2019.

Et projekt, der kom til at fylde en del i 2015, var arbejdet med Sønderborg Kasernes historie. Hovedmålet var udarbejdelse af museets og Historisk Samfund for Als og Sundeveds fælles årbog. Som led i dette arbejde blev en række personer, som havde været ansat eller elever på kasernen, interviewet, og det lykkedes at samle et stort billedmateriale. Ud over bogen blev projektet markeret med tre foredrag på Sønderborg Slot.

I 2015 udkom to bøger, der begge var udløbere af arbejdet med jubilæet for 1864. Den ene er bogen *Efter 1864 – krigens følger på kort og langt sigt*. Den samler bidrag fra et seminar i 2014 og er redigeret af Inge Adriansen og Steen Bo Frandsen. Sammen med Jens Ole Christensen fra Tøjhusmuseet stod Inge Adriansen også bag en lille bog om Treårskrigen, som er kommet både på dansk, tysk og engelsk. De to forfattere udgav året før en tilsvarende bog om krigen 1864, som slog rigtig godt an.

Besøgstallet var noget lavere end i 2014, men højere end i 2013. Museet fortsatte med omvisninger i skolernes sommerferie. De var meget velbesøgte. Som tidligere år har museet haft en lang række skoleklasser gennem sine undervisningsforløb, der er afholdt historisk ringridning, koncerter og foredrag.

Sønderborg Slot formidler ikke kun historie på museet, men også på andre måder. Bøger, byvandring og foredrag er velkendte og stadig vigtige. I dag fylder de moderne medier også en hel del. I 2015 lagde museets medarbejdere ganske mange kræfter i tre projekter på internet og TV.

Hjemmesiden www.denstorekrig1914-1918.dk blev lanceret i 2014, men videreført gennem 2015. Dag for dag bringer den præcis et hundrede år gamle nyheder om sønderjyder og Sønderjylland under Første Verdenskrig. Hovedkraften bag den er museumsinspektør René Rasmussen, som får hjælp af engagerede frivillige. Hjemmesiden har vakt stor og berettiget interesse. Stabilit, måned for måned, har den haft over 40.000 såkaldte sidevisninger pr. måned og mange følger også den tilknyttede facebookgruppe.

René Rasmussen var gennemgående figur i den historiske serie *100 år i Syd- og Sønderjylland*, som blev sendt på TV Syds ekstrakanal. Her fik historien i sjældnen grad lov til at folde sig ud – ti programmer af en halv time, hver om et årti mellem 1850 og 1950. Programmerne kan stadig ses på internettet. Et andet stort formidlingsprojekt findes kun på internettet. I samarbejde med HistorieLab i Jelling, der skal lave moderne materiale til historieundervisningen, udvikledes *Ungdommens sønderjyske historiekanon*, også kaldet *20 højdepunkter i Sønderjyllands historie*. Det begyndte som en hjemmeside med tyve ret korte

tekster, forfattet og udvalgt af Carsten Porskrog Rasmussen. Til det er knyttet undervisningsspørgsmål og en quiz, og de unge skal selv vurdere, hvilke af de tyve begivenheder, de finder vigtigst. Projektet blev videreudviklet, så TV Syd producerede tyve små film, som Carsten Porskrog Rasmussen skrev tekst til. De kan også findes på internettet. Ser man dem alle, har man fået et lynkursus i Sønderjyllands historie på en time.

Årets mest markante erhvervelse var en slesvig-holstensk pikkelhue fra Treårskrigen. Året før købte vi et tysk maleri af krigen i 1864 og en række overvejende tyske grafiske blade fra aviser. Det er et tegn på, at vi lægger vægt på også at have den tyske side godt repræsenteret.

Institut for Sønderjysk Lokallhistorie

På ISL var der flere markante projekter i 2015. De omfatter en meget velillustreret bog, men ellers har året i høj grad været præget af digitalisering og dermed øget tilgængeliggørelse af en et meget stort antal billeder, film og lydoptagelser. Ud over det har afdelingen fortsat sit løbende arbejde med Sønderjysk Månedsskrift, samlingerne af billeder og andre medier og den lokalhistoriske konsulentvirksomhed.

Foråret 2015 var stærkt præget af færdiggørelsen af *Gårde og huse i Løjt Sogn*. Den yderst velillustrerede bog er en registrant over bevaringsværdige og fredede huse i Løjt sogn. Sognet har gennem århundreder været velhavende og påvirket af sine søfartsforbindelser, og det har efterladt en særlig rig bygningsarv. Bogen er blevet til ved finansiel støtte fra Michael Jepsens Fonden og Fonden til bevarelse af gamle bygninger på Løjt Land. På fondenes foranledning blev registranten uddelt til ejere og ejere af bevaringsværdige bygninger på Løjt.

ISL har desuden arbejdet videre med digitalisering og registrering af billeder med støtte fra A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal. Dette store projekt blev afsluttet i efteråret. Det har medført, at antallet af offentligt tilgængelige billeder på Sønderjyske billeder blev forøget med 42 % til godt 45.000 billeder. Databasen havde i løbet af året lidt over 30.000 besøgende. Digitaliseringerne omfatter dog ikke kun billeder. I løbet af året er der blevet digitaliseret 152 film, hvoraf de 73 er tilgængelige på Sønderjyske billeder. ISL har endvidere digitaliseret Sønderborgs Slots store samling af etnologiske interviews samt en stor samling af interview om sprog og dialektforhold i Sønderjylland og Sydslesvig, som ISL modtog fra dr.phil. Karen Margrethe Pedersen. Interviewene er indsamlet fra 1970'erne og frem til slutningen af 1990'erne.

Sønderjyllands Erhvervshistorie

Kulturhistorie Aabenraa

I marts 2015 indviedes den nye udstilling *Det globaliserede kaptajns hjem*, som er baseret på museumsinspektør Mikkel Leth Jespersens forskningsprojekt *Et globaliseret lokalsamfund. Ude og hjemme med Aabenraa-søfarten under 1800-tallets*

kolonialisme. Derudover vist tre særudstillinger, nemlig *Mare Intim* ved Flensborg Fjords Kunst og Kulturförening, *Store hænder bygger små skibe* med mange flotte modelskibe, som blev til i samarbejde med museets venneforening samt sommerudstillingen *De tre makreller spræller på søfartsmuseet*.

Årets foredragsrække indeholdt foredrag om både byhistoriske og maritime emner. Byhistorien blev derudover formidlet gennem byvandring, samtidig med at museet var repræsenteret ved julemarkedet i Julehjerterbyen. Som noget nyt havde vi fået skrevet et monolog, som "Jomfru Fanny" (alias Anna Kindberg) med stor succes opførte i museets udstillinger.

Blandt museets udendørs arrangementer kan nævnes værftsdagen på Kalvø og havnefestivalen Kongelig Classic, hvor museet var repræsenteret i både Aabenraa og Sønderborg. For børn havde museet en række formidlingstilbud bl. a. i ferierne, og en meget populær *Nat på museet*. Som noget nyt gennemførtes som del af projektet *Future Port Cities* en boatcamp for unge, som udviklede deres idéer for fremtidens havne.

Afdelingen udgav i 2015:

Bodel Callesen (udg.): *Kaptajnsfrue Dorothea Nissens dagbøger fra Kinakysten, 1863-1867*. Skrifter til Aabenraas Søfartshistorie bd. 7.

Stefanie Robl (red.): Genudgivelse af Hans Schlaikiers bog *Aabenraa Søfarts Historie*. Skrifter til Aabenraas Søfartshistorie bd. 6.

Rolf Larsens bog *Hvorhen?* – en oversigt over Aabenraa-skibenes sejlads til verdenshavene.

I samarbejde med praktikant Nadia Larsen fra Aarhus Universitet gennemgik vi museets etnografiske samling med relation til Afrika. Dette arbejde fortsættes i de kommende år som del af det flerårige projekt *Sønderjylland/Schleswig Kolonial*, som museet gennemfører sammen med Flensburger Schifffahrtsmuseum og Den Slesvigske Samling/Dansk Centralbibliotek.

Gennemgangen af museets omfattende samling på ca. 25.000 genstande fortsatte. I fokus stod bl.a. museets etnografiske samling.

Jacob Michelsens Gård

Årets udstilling handlede om syning og gamle symaskiner. Gården, dens stuer og haven vist frem i forbindelse med fastelavnsarrangementet samt de tre traditionelle bageweekender (forår, sommer, jul). Ved alle bageweekender var håndværkere til stede, som bl.a. viste pileflet, træarbejde, honningslyngning etc. Som noget nyt indgik gården et samarbejde med Aabenraa Kommunes demenskoordinatorer og tilbyder nu et forløb på gården som er målrettet demensramte borger. Dette tilbud bliver meget godt taget imod.

Cathrinesminde Teglværksmuseum

Cathrinesminde Teglværk havde ca. 18.000 besøgende i 2015. Udstillingssæsonen blev indledt af *Broagerlands Kunstforening* i april med værker af Hans Kaas Laursen, Falko Behrendt, Peter Hesk Møller og Asger Kristensen. Sommerens særudstilling præsenterede *Fiskerne på teglværkskysten*. Udstillingen blev til i

samarbejde med Landschaftsmuseum Angeln /Unewatt, Naturwissenschaftliches Museum i Flensburg, Museumsverft i Flensburg, Chr. Gregersen, E. Egholm, W. R. Kuhnke og Dansk Fiskerimuseum i Grenaa.

Sundeved Husflid holdt deres årlige udstilling 20. september. I oktober vist igen plancheudstillingen *Hans Munk Hansen: Arkitekt i fire verdensdele*.

Cathrinesminde *Julemarked* fandt sted 22.-23. og 29.-30. november. I maj var der *Kulturmåned* med fire aftener med bl.a. Benny Andersen og Poul Dissing, Ole Bornedal, Marco Evaristi og de Tre Kongelige Tenorer. Blandt de øvrige arrangementer kan nævnes diverse foredrag, en Folk Baltica koncert og en sang-aften med Mandskoret Sønderborg.

I april udkom årsskriftet af Torben A. Vestergaard: *De havde deres tid – På sporet af Sønderborgs tidlige industrier*. I tilknytning til særudstillingen om Fiskerne på Teglværkskysten udgav museet et hæfte om *Teglværkskystens fiskere*. Torben A. Vestergaard publicerede artiklen *Die Ziegelei Cathrinesminde an der Flensburger Förde* i tidsskriftet *Industriekultur*, nr. 3, 2015. Cathrinesminde Teglværk var sammen med Rigsarkivet i Aabenraa og Institut for Grænseregionsforskning arrangør af konferencen *Sønderjysk Erhvervshistorie* 24.-25. september.

Oldemorstof

Årets landbrugshistoriske særudstilling *Malkemaskinens udvikling i perioden ca. 1860-1960* var indlånt fra Dansk Landbrugsmuseum. Magasinforeningen forhindrede adgang til egne genstande. Desuden vist en særudstilling i samarbejde med Padborg Aktivitetshus' amatørkunstmalere og glaskunstnere, der rådede over vores særudstillingslokaler i ca. tre måneder. Den 1. november åbnede vi en særudstilling om folkedragter, i anledning af Grænskvadrillens 50-års jubilæum.

Op til årsskiftet 2015-16 ansatte vi projektmedarbejder Leah, som i hele 2016 får ansvaret for at udvikle museets fremadrettede formidling til skoleklasser og et koncept for nye, permanente landbrugshistoriske udstillinger.

Konceptet for Det Sønderjyske Kaffebord ændredes således, at der nu holdes mindre, men til gengæld lidt flere arrangementer, hvor der er bedre plads til en egentlig formidling af kaffebordets og kagernes historie.

Der arbejdes på at etablere grundsamlingen af særligt sønderjyske frugtsorter. Anlæggelsen af museets "kalgård", er begyndt og haven forventes færdig i løbet af 2016. Den er, sammen med frugthaven, tænkt som et levende formidlingssted om den gamle landbokultur. Juleaktiviteterne for børn i alderen 1-8 år trak ca. 700 børn til museet i november og december.

De kasserede genstande fra samlingsgennemgangen blev i løbet af 2015 sat til side og afventer endelig destruktion. Projektet trak noget ud grundet den opdagede magasinforening, der i praksis forsegledede vores magasin i næsten halvandet år. Fra 2016 arbejder Mads Mikkel Tørsleff med samlingsgennemgang i Museum Sønderjylland inden for genstandsgrupperne: Håndværk, våben, møbler og uniformer.

Slesvigske Vognsamling

I 2015 blev der i Vognsamlingens permanente udstilling indrettet flere værksteder (maler-, smede- og saddelmagerværksted samt polsterhjørner), som belyser alle traditionelle vognrelaterede håndværk. Ud over det blev der arbejdet på at gennemgå og opstille nok Danmarks største og mest omfattende samling af bidsler til heste, som skal blive særudstillingen i 2016.

I april var der klassisk koncert med Trio del Basso. I anledning af busteafsløring af Schaumanns klædefabrik grundlægger Max Schaumann var der åbent hus og reception. Vognsamlingen deltog også i Fuglsang bryggeriets 150 års jubilæum og stillede med deres tidligere ølvogn og et spand heste. Ud over det har museet deltaget i håndværkermessen i Christiansfeld, været repræsenteret med ekvipager og bod på Hertug Hans festen i Haderslev og haft et vældigt fint kunsthåndværksjulemarked. Vi har udover det udbygget vores formidlingstilbud til de lokale skoler i Haderslev.

I juni måned udkom bogen *Hestevogne på Landet* af forfatteren Per Ole Skovsbo.

På værkstedet har museets faste gruppe af frivillige i 2015 arbejdet med en total reovering af en rappert til Dybbøl, som blev afleveret i april 2016, rekonstruktionen af vores middelaldervogn (fruervogn) samt konservering og restaurering af diverse vogne.

På den Slesvigske Vognsamling arbejder man med rekonstruktionen af en middelaldervogn (fruervogn). Her ses den rekonstruerede underdel. Foto: Museum Sønderjylland – Slesvigske Vognsamling.

Sønderjysk Kunsthåndværk og Kunstindustri

Kulturhistorie Tønder

Frem til 6. april 2015 vistes særudstillingen *Troens landskab – Religion i Vestslesvig før og nu*. Fra den 30. maj 2015 til 24. april 2016 vistes særudstillingen Guld i Tønder – guldsmede i Tønder i det 20. og 21. århundrede. Fra 30. juli til 22. november viste museet udstillingen *Danish Lace: History and Present* med Tønderkniplinger mm. i den russiske kniplingsby Vologda, 500 km nord for Moskva.

Foruden foredragsrækker arrangerede Kulturhistorie Tønder også i 2015 en lang række andre formidlingsarrangementer, fordelt hen over året: Månedlige kulturhistoriske strikkecaféer, mølledag, stoledag, kulturhistoriske vandringer, musik- og filmaftener. Desuden holdt museumsinspektørerne en lang række foredrag på og uden for museet.

Museet indgik fra 2015 i et treårigt forskningsprojekt *Handel og vandel i 16-1700-tallet – Det danske vadehav og Holland* i samarbejde med Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg og Syddansk Universitet. Kulturhistorie Tønders bidrag beskæftiger sig med handelen langs den slesvigske vadehavskyst med særligt henblik på forekomsten af hollandske fliser. Projektet er finansieret af Veluxfondens Museumssatsning.

1. november fratrådte museumsinspektør Iben Eslykke Kristensen sin stilling ved Kulturhistorie Tønder for at flytte til Odense.

Drøhøns Hus

28. marts 2015 åbnede særudstillingerne *Ro, afstresning og fordybelse – Håndarbejde som terapi* og *Hvad æsken gemte... Københavnerfruen Ella Lofts (1885-1978) kniplingssamling*.

Højer Mølle

Udstillingen *Det daglige brød – brød og bagning gennem 2000 år* blev udbygget og fornyet. Der er fortsat en gennemgang, konservering og registrering af afdelingens samling til Regin. Inspektøren har været meget involveret i formidlingsprojekter i Vadehavets Formidlerforum sammen med de øvrige museer langs Vadehavet.

Til brug i tidsskriftet *Mad og regionalitet – Dansk Madhistorie* nr. 16, udgivet af Dansk Landbrugsmuseum Gl. Estrup, udarbejdede Anne Marie Overgaard en artikel med titlen "Fastholdelse og revitalisering af kosttraditioner ved Vadehavet". I forbindelse med Nationalpark Vadehavet og Vadehavets Formidlerforum var Anne Marie Overgaard redaktør af to temahæfter: *Bygningskultur langs Vadehavet* og *Græsning i fortid, nutid og fremtid*.

Skærbæk

Museet fortsatte den påbegyndte gennemgang og registrering af museets samling. Arbejdet blev intensiveret pga. konstateringen af en pesticidforekomst i museets magasin, hvilket igangsatte en proces i hele Museum Sønderjylland med gennemgang og rengøring af museets magasiner.

Ehlers Lertøjssamling

Arbejdet i afdelingen var hele 2015 præget af afdelingsleder Anneli Borks alvorlige sygdom. Der blev fortsat arbejdet med digitalisering af afdelingens genstandsregistrant. På Ehlers Lertøjssamling havde man også i 2015 flere formidlingstiltag i samarbejde med lokale musikere og teaterfolk.

Naturhistorie og Palæontologi

Vi har på naturhistorisk afdeling fokus på at styrke forskningsindsatsen omkring vores kerneområde, det sent Miocæne hav, herunder især de fossile hvaler. Som resultat har vi i årets løb produceret et forholdsvist højt antal forskningspublikationer (12 i alt). Vores Ph.D. studerendes beskrivelse af en ny art af uddøde næbhvaler fra Gram Havet venter nu kun på endelig publicering i 2016. Fundet har betydning for vores forståelse af næbhvalernes evolutionære udvikling af fødefangst og dybthavsdykning. I samarbejde med forskere fra Belgien, Italien og Frankrig har han beskrevet en næbhval fra Peru, som er verdens første næbhval med maveindhold. Det var fisk som lever på tæt på havoverfladen, hvilket viser at næbhvaler tidligere levede ved lavere havdybder end i dag, hvilket også forklarer hvorfor vi finder dem i Gram Havet. Med støtte fra Kulturministeriets Forskningsudvalg har vi genbeskrevet en fossil bardehval fra Gramleret. Den er nu typeeksemplaret for en helt ny familie af uddøde bardehvaler, som hedder *Tranatocetidae*, opkaldt efter hvalen fra Gram.

Med særudstillingen *Livet over grænsen* udstillede vi skeletter af nulevende dyr, der illustrerer de tilpasninger hvirveldyr udvikler, når de overvinder grænsen mellem et liv i vand, land eller luft. Udstillingen udtryk og virkemidlerne tog afsæt i papirteaterets udtryksform. Det var med til at skabe en anderledes stemning og fortællerform. Udstillingen trak dog ikke så mange besøgende som dinosaurudstillingen årene forinden, og vi havde en lille nedgang i besøgstallet.

Vi har startet en foredragsrække i samarbejde med Folkeuniversitetet og Gram museumsforening. Grindedrab på Færøerne, hvalernes evolution og næbhvalernes udvikling var emnerne for efterårets tre foredrag. Fremmødet var begrænset til nogle foredrag, som også var på engelsk. Vi håber på større opbakning når kendskabet til foredragene udbredes, bl.a. ved at vi fremadrettet fast afholder tre foredrag pr. halvår, og ved at afholde foredrag fælles med Foreningen Norden og Orion Planetarium.

Vi har en langsigtet strategi om at forbedre oplevelsen for de besøgende. 2015 var året hvor vi afprøvede muligheden for at få en guide i Lergraven hele sommerferien, så museets kunne få adgang til personlig formidling uden på forhånd at booke en rundvisning. Dette blev oplevet meget positivt af publikum der deltog. Der arbejdes videre med udviklingen af dette tilbud i 2016.

I årets løb blev der i Lergraven fundet en lårbensknogle fra, hvad der formodentlig er verdens ældste søpapegøje. Fundet blev erklæret Danekræ og vil blive videnskabeligt beskrevet af en medarbejder fra Statens Naturhistoriske Museum. Der blev desuden fundet en tand fra en muræne eller ålefisk, som

også blev erklæret Danekræ. Vi sluttede året af med at tage hul på en tiltrængt ombygning til forbedring af vores publikumsfaciliteter i Lergravshuset.

Sønderjysk Kunst

På Kunstmuseet Brundlund Slot havde vi endnu et spændende og travlt år med fokus på den sønderjyske kunsthistorie. Vi viste to forskningsbaserede udstillinger *GIGANT - Svend Wiig Hansen (1922-1997)* og *Nolde, Clausen og Eckersberg – alt du skal vide om sønderjysk kunst* samt udstillingen *Kvadrat, Kugle og Kube - Poetisk geometri i parken*. Samlet havde vi 15.977 gæster. Besøgstallet er på Kunstmuseet Brundlund Slot støt stigende fra år til år.

Alle medarbejderne på slottet er optaget af at lære af de nationale brugerundersøgelser for at blive klogere på, hvad museumsgæsterne forventer af et museumsbesøg. Resultatet er lærerigt for museets ansatte, da vi med små justeringer i de gamle rutiner, nye markedsføringsgreb og ny indsigt i gæstens adfærd, kan tilrettelægge vores formidlingsarbejde på nye måder. Det har allerede givet gode resultater i form af en markant større entreindtægt, forøget salg i butikken og en fordobling af omsætningen i slottets lille cafe.

På forskningssiden var 2015 særlig ved at Ny Carlsbergfondet bevilligede 1.500.000 kr. til en treårig post.doc. stilling inden for forskningsfeltet Franciska Clausens værker i relation til den europæiske avantgardebevægelse. Stillingen er et resultat af et samarbejde mellem Kunstmuseet Brundlund Slot og Institut for Kommunikation og Kultur ved Århus Universitet og forskeren ansættes i løbet af 2016. I 2015 arbejdede vi på tre forskningsprojekter, et om Kunstnerkolonien fra Egersund, et om kunstneren Karin Lind og et om O. D. Ottesen, som alle skal ende med markante udstillinger og bøger i 2016.

Slots- og Kulturstyrelsen anbefalede i Kvalitetsvurderingen fra 2015, at museet opprioriterer sin forskning inden for det kunsthistoriske ansvarsområde, og at den kunsthistoriske forskning i højere grad varetages af museets egne medarbejdere, så den viden, der produceres, bliver fastholdt i organisationen. Denne anbefaling vil vi imødekomme i de kommende år dels ved at tilrettelægge færre udstillinger om året for at skabe mere tid til forskningsarbejdet, og dels ved at skaffe eksterne midler til frikøb for de andre museumsfaglige opgaver, så der frigives væsentlig mere tid til forskningsarbejdet.

I 2015 var flere kunstværker af vores sønderjyske stjernekunstnere lånt ud til andre udstillinger: C. W. Eckersbergs kunst var på Statens Museum for Kunst og Hamborg Kunsthalle og Franciska Clausens værker var på Gl. Holtegård, Sorø Kunstmuseum og Statens Museum for Kunst. I løbet af året har flere af gæsterne fra de nævnte kunstmuseer for første gang taget turen til Aabenraa for at besøge Brundlund Slot og den fine sønderjyske kunstsamling. Det har også påvirket i positiv retning for synligheden, at både udsendelsen »Den store Strikkedyst« og »Scavenius og Kær på tur i kunsthistorien« har formidlet Franciska Clausens kunst på TV. Emner om sønderjyske kunstnere blev også i 2015 formidlet gennem foredrag holdt i Aabenraa, Aarhus, Odense, København og Sønderborg.

I 2015 fortsatte Billedskolen med 50 børn, der arbejdede i værkstedet og i salene en gang om ugen. Vi havde tilbud til børnehavebørn gennem børneklub-

ben Kunstmuseet, tilbud til børn, der gæstede Brundlund i weekenderne sammen med voksne og særlige projekter specialsyet til læringsmål og læseplaner til folkeskolernes og gymnasieskolernes elever. Også i 2015 gennemførte vi et formidlingsprojekt rettet til folkeskolens ældste elever nord og syd fra grænsen i samarbejde med Gottorp Slot i Slesvig. Alle projekterne for børn og unge var tilrettelagt med udgangspunkt i det kunstfaglige arbejde, således, at der altid er en lige linje fra forskning til formidling. I 2015 fik vi lavet et særligt projekt til barselsforældre, som kan mødes på slottet. Som ekstra bonus får sundhedsplejerskerne mulighed for at dukke op og møde 5-6 unge forældre med deres børn i de skønne historiske rammer. Slottet er blevet et mødested, hvor forældre med deres babyer kan få introduktion til den aktuelle udstilling og ellers nyde de fine rammer både ude og indenfor. Projektet stilet til barselsforældre blev især benyttet i sommermånederne.

Kunstmuseet Brundlund Slot fik også i 2015 støtte fra mange fondsbestyrelser, som samlet gav økonomiske tilsagn på 3.008.991 kr. til indsamlings-, formidlingsprojekter og forskningsprojekter inden for fagområdet sønderjysk kunst, og det er vi meget taknemmelige for.

Nordisk Kunst og Hans J. Wegner

Kunstmuseet i Tønder indledte 2015 med to mindre særudstillinger. Den ene var *Den kvindelige form* med den svensk-danske billedhugger Gerhard Henning (1880-1967), hvis fremragende kvindeskulpturer har fået plads mange steder i det offentlige rum i Danmark. Hans fascination af kvindekroppe, kærlighedshistorier og koketteri belystes på udstillingen via sensuelle skulpturer i bronze, porcelæn og sandsten samt en række tegninger og grafik. Udstillingen beroede først og fremmest på udlån fra en privat samling og museets egne værker. Det er museets hensigt på et senere tidspunkt at arrangere en stor udstilling med Gerhard Henning, der skal ledsages af en forskningspublikation.

Samtidigt viste museet udstillingen *Hours of Darkness – Hours of Light*, der bestod af en lang række mindre malerier på træ udført af den engelske billedkunstner Ian McKeever (født 1946). Ian McKeever, der er en af de betydeligste billedkunstnere i England, er nært beslægtet med nordisk kunst. Han er kendt for sine grupper af værker i meget stort format. På museets udstilling vises udelukkende små fortættede tavlemalerier, der hentede deres udgangspunkt i religiøse ikonmalerier. Hans abstrakte billeder med såvel pastøse som transparente farvers overlappinger frembringer et særligt lys og mørke, heraf udstillingens titel.

Sommerperiodens store udstilling *Surrealisme og Surrealitet* præsenterede hele kunstmuseets samling af surrealistisk kunst i tre udstillingsforløb EGOID, TEATER og ENIGMA. Da Kunstmuseet i Tønder blev nyoprettet i 1972, var det tanken, at kunstmuseets bærende profil skulle være som specialkunstmuseum for dansk surrealisme. Man gik dog bort fra tanken, men forinden var det lykkedes at skabe en afrundet samling, der i dag giver et godt tilbageblik til surrealismen i 1920'erne og 1930'erne. Udstillingen EGOID i Hal 1 viste Kunstmuseet i Tønders egen samling af dansk surrealisme og omfattede 56 malerier

og skulpturer af kunstnerne Wilhelm Bjerke-Petersen, Franciska Clausen, Harry Carlsson, Wilhelm Freddie, Rita Kernn-Larsen og Elsa Thoresen. Udstillingen *TEATER* i Hal 2 viste uddrag af Kunstmuseets egen samling indkøbt i perioden mellem ideen om et surrealismemuseum og museets nuværende profil, hvor fokus er på det nordiske. I udstillingen *TEATER* vises fra kunstmuseets egen samling malerier, skulpturer, objekter, ready-mades og installationer, der på forskellig vis gennem deres indhold pegede på en surrealitet. Udstillingen *ENIGMA* var opbygget i kunstmuseets seks atelier'er og to kabinetter. I hvert af disse otte rum udstilledes én kunstner fra hvert nordisk land. En islandsk kunstner, en færøsk, en norsk, en svensk, en finsk, en britisk, en nordtysk og en dansk. I denne udstilling var det overvejende installationer og skulpturer, der blev udstillet, og her var temaet også det surrelle indhold.

Sidst på året viste kunstmuseet udstillingen *Gensyn* med fotografiske værker af Per Bak Jensen (f. 1947). Kunstmuseet i Tønder fokuserer i sit virke på nordisk kunst. Inden for denne geografiske ramme udforsker museet de særlige karakteristiske træk, der er ved begrebet 'det nordiske'. Per Bak Jensens fotografiske billeder rummer en nordisk klangbund, der placerer ham som en af de væsentligste repræsentanter for nordisk bildende kunst. Samtlige fotografier på udstillingen havde alle deres oprindelse i Norden med fotografier fra bl.a. Island og Grønland. Hans tyste og i mol stemte billeder visualiserer en grundtone, der i særlig grad knytter sig til en nordisk mental klangbund.

Samtidigt med denne udstilling viste museet udstillingen *The Tønder Project*. En række danske og udenlandske studerende fra Det Kongelige Danske Kunstakademis Skoler for Arkitektur, Design og Konservering havde opholdt sig i Tønder gennem fire måneder, hvor de via besigtigelse af Tønders arkitektur, indblik i byens historie og aktuelle byplanlægning samt gennem samtaler med borgere i byen fremkom med forslag til byfornyelse ud fra de potentialer, Tønder rummer. Udstillingen gav anledning til megen debat blandt Tønders borgere, og kunstmuseet arrangerede et symposium, hvor studerende og lærere fra akademiet mødtes med borgere fra Tønder.

Kunstmuseet i Tønder fik i 2010 Den Danske Museumspris for, som det hed i prismotiveringen, "den kvalitative og konsekvente etablering af museets samling af nordisk og nordeuropæisk kunst fra det 20. og 21. århundrede". På baggrund heraf bad The Latvian National Museum of Art i Riga om Kunstmuseet i Tønder i efteråret 2015 ville etablere en udstilling med signifikante nordiske kunstværker til visning på kunstmuseet i Riga. Kunstmuseet indvilligede, og de to museer arrangerede en stor udstilling *Contemporary Nordic Art* i Riga med værker fra Tønder. Udstillingen blev den hidtil bedst besøgte kunstudstilling i Letland, og udstillingen bidrog til at Letland inden for de kommende år vil bygge et nyt kunstmuseum for moderne kunst.

Kunstmuseets nordiske samling blev i 2015 forøget med en række egne erhvervelser. Herunder først og fremmest fire mindre skulpturer i porcelæn af Gerhard Henning, der indholdsmæssigt supplerer museets 2 bronzeskulpturer af kunstneren. Museets Ian McKeever malerier blev suppleret med 2 grafiske serier trykt under kunstnerens ophold i 2015 på Færøerne, og så blev den finske kunstner

Tommi Toijas skulptursamling på museet øget med fem akvarellerede tegninger udført af kunstneren i 2015. Med økonomisk tilskud fra Ny Carlsbergfondet kunne museet endvidere erhverve den norske billedkunstner Olav Christopher Jenssens (1954) store olie maleri *The Letharia Painting no.24* fra 2012.

Ny Carlsbergfondet skænkede efter ansøgning fra museet 15 skulpturer af den danske billedhugger Ib Braase (1923-2009). Braase er helt unik inden for nordisk skulptur og har på mange måder været foregangsmand for udviklingen af skulpturens sprog og udtryk i efterkrigstiden. Museet indkøb af litografier af Ian McKeever supplerede Ny Carlsbergfondet ved at skænke ni store akvareller af same kunstner til museet. Den engelske billedkunstner Henry Moores (1898-1986) fantastiske grafiske serie *The Elephant Skull* fra 1969/70 indkøbte Ny Carlsbergfondet og skænkede til museet.

Den konkret-abstrakte maler Ole Folmer Hansen (r. 1937) skænkede 22 malerier til museets samling, og privatsamleren Hans Henrik-Dyhr skænkede diverse nordiske glas og nordisk porcelæn primært fra 1960'erne samt en stofbane fra Marimekko ligeledes fra 1960'erne. Sidstnævnte genstande vises i museets café, hvor museet benytter nordisk glas og service, der endnu er i produktion.

Hans J. Wegners (1914-2007) Baljestol tegnet i 1954 blev i 2015 relanceret af PP Møbler i Allerød. Wegners Tegnstue Aps skænkede et eksemplar til museets omfattende samling af Wegner stole. Kunstmuseet i Tønder har et godt samarbejde med Design Museum Danmark, først og fremmest i forhold til formidlingen af Hans J. Wegner. I 2015 resulterede samarbejdet blandt andet i, at designmuseet deponerede Hans J. Wegners berømte Fiskeskab på kunstmuseets Wegner afdeling.

Kunstmuseet i Tønder havde i 2015 en omfattende udlånsvirksomhed af tegninger, akvareller, malerier, fotoinstallationer og skulpturer til danske og udenlandske udstillinger.

Kunstmuseet udgav i 2015 fire publikationer i forbindelse med sin særudstillingsvirksomhed: *Gerhard Henning og den kvindelige form* med tekster af Kehnet Nielsen, Lotte Goothardsen og Anne Blond *Hours of Darkness – Hours of Light* med tekster af Guido Schlimbach og Ian McKeever, *Surrealisme og Surrealitet* med komplet illustreret liste over museets surrealistsamling og tekster af Ole Jul om kunstmuseets historie og indførende tekster til surrealismen og de seks surrealismekunstnere i museets samling samt *Gensyn Per Bak Jensen* med tekster af Per Bak Jensen, Synne Ribbjerg og Ove Mogensen.

Endvidere fik museet oversat og udgivet sin publikation fra 2014 på engelsk *Hans J Wegner. A Nordic Design Icon from Tønder* med tekster af Anne Blond, Ove Mogensen, Elsemarie Dam-Jensen, Kirsten Hegner, Barry Phipps, Mia Borch Münster, Peter Tholstrup, Bernt og Lotte Gotthardsen.

Året i gennem har der været gennemført talrige rundvisninger og foredrag af museets inspektører. Med tilskud fra Statens Kunstfonds huskunstnerordning har billedkunstner Rick Towle tilrettelagt undervisningsforløb for designskoleelever fra Højer og gymnasieelever fra Aabenraa og Sønderborg i forbindelse med særudstillingerne *Surrealisme og Surrealitet* og *Gensyn Per Bak Jensen*. Blandt de arrangementer, der har været afholdt på museet, skal nævnes den

årlige Stolens Dag, hvor publikum kan få egne stole vurderet og bestemt af et ekspertpanel, den årlige uddeling af Wegner Prisen, som uddeles af Kunstmuseet i Tønder og Tønder kommune. Prisen i 2015 gik til den japanske møbelsamler professor Oda Noritsugu fra Hokkaido.

Venner af Kunstmuseet i Tønder er en af Danmarks største foreninger for kunstinteresserede. Foreningen arrangerer foredragsaftener, koncerter og ekskursioner i ind- og udland samt støtter op omkring Kunstmuseet i Tønders skiftende udstillinger. Foreningens overskud har blandt andet finansieret flere af kunstmuseets publikationer. Foreningen og kunstmuseet udgiver et medlemsblad, som i 2015 passerede udgivelse nummer 25.

Kunstmuseet fik i 2015 ombygget adgangsforholdene til museets kælder magasin med bl.a. en elevator, således at sikkerhedsforholdene opfylder arbejdstilsynets krav. Ligeledes er indkøbt diverse løftegrej til lettelse af arbejdet med at håndtere museets kunstværker.

Museum Sønderjylland, herunder Kunstmuseet i Tønder blev kvalitetsvurderet af Kulturstyrelsen. For kunstmuseets vedkommende resulterede vurderingen bl.a. i, at museet fremover ikke har nordisk design som sit ansvarsområde, men alene Hans J. Wegners virke, og at museets egen kunsthistoriske stab skal opprioritere forskningen.

Henrik Schou

Rigsarkivet i Aabenraa

Rigsarkivets arbejde var også i 2015 stærkt præget af omlægningen af etablerede rutiner i forbindelse med den nye struktur, som blev indført i 2014. Ikke mindst voldte indførelsen af et nyt telefonsystem med fælles omstilling i København både arkivets ansatte og brugerne en del besvær.

Modtagelse og registrering af arkivalier

Rigsarkivet i Aabenraa modtog i 2015 flere små og store private arkivalier. Den største aflevering kom fra Digelaget for Marsken ved Tønder. Den omfattede ca. 40 hyldemeter og er under ordning og registrering. Universitetslektor, dr.phil. Poul Enemark, Højbjerg, afleverede sine samlinger primært om oksehandelens historie. Pastor Erik Stidsen, Aabenraa, afleverede sit privatarkiv. I løbet af året lykkedes det ikke alene at få registreret disse to arkiver, men også at få has på den betydelige pukkel på over 90 især mindre private arkiver, som i kortere eller længere tid har henligget uregistreret i arkivets kelder. Bitten Lund Thonesen forestod arbejdet sammen med flere kolleger og en større skare af praktikanter og løntilskudsansatte. Disse arkiver kan nu benyttes via arkivdatabasen Daisy.

Læsesal

Antallet af læsesalsgæster fortsatte med at falde og nåede i 2015 ned på 1.900. Det er vedvarende i hovedsagen tilgængeliggørelsen af kilderne til slægtsforskning på arkivalieronline, som bevirker dette, men det mærkes også, at de histo-

riestuderende har fået snævrere rammer for udarbejdelsen af deres specialer og derfor vælger tidsrøvende arkivundersøgelser fra. Antallet af ekspederede enheder var 2.513. Skærpede sikkerhedsforanstaltninger førte til opsætning af en bom, som læsesalsvagtens skal åbne og lukke ved gæsternes ind- og udslusning fra læsesalen. Arkivet kunne i 2015 glæde sig ved store gruppebesøg bl.a. fra Archivschule Marburg, Museum Sønderjylland, Deutsches Gymnasium Nord-schleswig og Brandbjerg Højskole, foruden flere mindre.

Crowdsourcing – en ny aktivitet

I Rigsarkivets crowdsourcing-portal bliver kilder gjort tilgængelige og søgbare ved, at frivillige indtaster oplysningerne fra kilderne. I januar holdtes et introduktionsmøde for frivillige, der gerne ville indtaste ansøgninger om erindringsmedaljer fra de slesvigske krige. Der blev senere etableret en særlig Sønderjysk Samling med kilder, som alle fortæller en væsentlig side af sønderjydernes historie. Den blev åbnet ved et arrangement den 28. oktober, hvor Hans Petersen indtastede det første kort fra Det midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggendes kartotek over krigsfanger fra 1. verdenskrig. Kortet omhandlede hans far, Mathias Petersen, der sad som krigsfange i Aurillac i Frankrig i et år. De ca. 80 deltagere i åbningen fik desuden demonstreret indtastningsportalen og blev beværtet med et sønderjysk kaffebord. Portalen blev hurtigt en succes, og i løbet af blot fire måneder var alle 4.000 sønderjyske krigsfanger indtastet, alt sammen ved frivilliges hjælp. De oplysninger, der bliver tastet ind, bliver tilgængelige på www.sa.dk/find. Ud over krigsfangekartoteket er medlemskartoteket over Dansksindede Sønderjyske Krigsdeltageres afdeling i Sønderborg samt mindeblade over faldne fra 1. verdenskrig indtastet, og de alfabetiske lister fra landrådsarkiverne (lægdsruller fra den preussiske tid) under indtastning. Det sønderjyske indtastningsarbejde koordineres af Mai-Brit Lauritsen og Leif Hansen Nielsen.

Øvrig formidling

Også i 2015 trak Rigsarkivet i Aabenraa mange tilhørere til sin foredrags- og kursusvirksomhed. I alt blev det til 1.055 fordelt på 29 arrangementer. Flest tilhørere var der til Hans Schultz Hansens foredrag om Stolligaffæren 1936/37, der samlede 155 tilhørere. 150 deltog i foredragsarrangementet om den 9. april 1940 med indlæg ved Hans Schultz Hansen om det tyske angreb, ved Henrik Skov Kristensen om det tyske mindretal og grænseflytningsplanerne og ved René Rasmussen om de danske reaktioner. Hans Schultz Hansens foredrag om Spadeslaget den 8. december 1940 i Haderslev trak 110 tilhørere. Derudover holdt Jørgen Witte foredrag om Aabenraas ældste historie, Arne Øland om Tyskerbørn og Lars Froberg Mortensen om Jyllandsslaget. Dertil kom en række redskabsbetonede foredrag og workshops om session, lægdsruller og alfabetiske lister, kilder til besættelsestiden, slægtsforskning, ejendoms historie og søgning i Daisy. Udstillingsvirksomheden begrænsede sig til en mindre udstilling om den 9. april 1940.

Forskning

Med året 2015 på titelbladet udkom *1864 – Mennesker mellem magterne/Menschen zwischen den Mächten* hos Hamburg University Press. Bogen udspringer af et seminar, som blev afholdt i marts 2014 af landsarkiverne i Slesvig og Aabenraa. Den beskæftiger sig med de forskellige civile forvaltninger under krigen, befolkningens vilkår i større eller mindre afstand fra slagmarkerne og folks nationale og politiske holdninger. Desuden behandles krigens følger for den økonomiske udvikling og krigens rolle i identitetspolitikken. Leif Hansen Nielsen bidrog med et kapitel om Aabenraa Amt under preussisk-østrigsk besættelse, mens Hans Schultz Hansen skrev om befolkningen, de nationale bevægelser og kampen om Slesvigs fremtid i 1864. Bogen er redigeret af Rainer Hering og Hans Schultz Hansen under medvirken af Elke Imberger. Bidragene bringes både på dansk og tysk. Bogen udgives af Hamburg University Press i samarbejde med Landesarchiv Schleswig-Holstein og Rigsarkivet i Aabenraa. Den kan købes for 250 kr. plus evt. forsendelse på arkivet eller ved henvendelse til blt@sa.dk.

Ved Institut for Grænseregionsforsknings konference om det sønderjyske erhvervslivs historie den 24. og 25. september på Alsion berettede Leif Hansen Nielsen om de sønderjyske bryggerier siden 1850'erne, mens Hans Schultz Hansen fortalte om mejeribruget fra fællesmejeriet i Pøl fra 1865 til nutidens Naturmælk i Broderup, med andelsmejerierne, Mejeriselskabet Danmark og Arla som mellemstationer. Hans Schultz Hansen publicerede endvidere artikler om *Stolligaffæren 1936-1940 i Sønderjyske Årbøger*, om *Wienerfredens konsekvenser for Slesvig i antologien Efter 1864 – Krigens følger på kort og lang sigt*, redigeret af Inge Adriansen og Steen Bo Frandsen samt om *Prins Frederik af Nørs kup mod Rendsborg Fæstning den 24. marts 1848 i Siden Saxo*. Leif Hansen Nielsen indtrådte i styregruppen for Børn i arkiverne – barndomshistorisk netværk. Hans Schultz Hansen fik overrakt Sprogforeningens Kulturpris som anerkendelse for sin indsats som formidler af den sønderjyske historie.

Hans Schultz Hansen

Studiecenter for Sønderjyllands Historie i Aabenraa

Takket være en rundhåndet bevilling fra Velux Fonden kunne Studiecenter for Sønderjyllands Historie fortsætte sin virksomhed i 2015, selv om Aabenraa Kommunes tilskud blev indstillet. Der blev optaget tre nye medlemmer: Inge Adriansen, Axel Johnsen og Carsten Porskrog Rasmussen – alle nuværende eller tidligere medarbejdere ved Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot. Merete Bo Thomsen fra Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig blev optaget som gæsteforsker i forbindelse med hendes ph.d. projekt om danskheden i de sydslesvigske landdistrikter 1919-1945. Der er i årets løb afholdt otte møder med ofte intensive diskussioner af projektbeskrivelser og manuskripter til artikler og bogkapitler. Der blev lagt planer til markering af 100-året for Genforeningen bl.a. med et seminar. Medlemmernes engagement i udforskningen og formidlingen af den sønderjyske historie resulterede i ca. 60 publikationer, heraf seks bøger, og ca. 150 foredrag. Krigen i 1864 og dens følger var emne for adskillige publikationer og foredrag.

Hans Schultz Hansen

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 2015

Historisk Samfund for Sønderjylland

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag den 30. april 2016 årsmøde på Musik- og Teaterhøjskolen i Toftlund. Ca. 70 medlemmer deltog i årsmødet. Formanden for Tønder kreds, Carl E. Michelsen, valgtes på generalforsamlingen til dirigent. Han konstaterede, at årsmødet var indvarslet i henhold til foreningens vedtægter og gav ordet til formanden, Hans Schultz Hansen, der aflagde følgende beretning:

Mens arbejdet i Historisk Samfund i 2014 var meget præget af jubilæer – 150-året for krigen i 1864, 100-året for udbruddet af Første Verdenskrig, og 125-året for Sønderjyske Årbøger – blev 2015 i højere grad et normalt arbejdsår. Helt fri for at beskæftige os med runde årstal blev vi dog ikke.

Sønderjyske Årbøger og to besættelsesjubilæer

Sønderjyske Årbøger 2015 indeholdt således to artikler om krigen i 1864. Den første har Jens Ole Christensen kaldt *En øretæveindbydende fuckfinger til de politiske opgavestillere – nogle (efter)tanker om TV-serien "1864"*. Her giver han sin uforbeholdne mening om Danmarks Radios og Ole Børnedsens stort anlagte tv-serie "1864". Også den næste artikel omhandlede 1864 og synet på krigen i sam- og eftertiden. Inge Adriansen præsenterede i sin artikel *Krigen 1864 i dansk og tysk billedkunst* en række danske og tyske historiemalerier med motiver fra 1864-krigen.

Resten af årbogen handlede om 1900-tallet. I februar 1940 døde den frisiske digter Jens Mungard i koncentrationslejren Sachsenhausen. Mogens Rostgaard Nissen skildrede i artiklen *Jens Mungard – Strandtidslin er min blomst* en af de vigtigste nordfrisiske digteres liv, der både familiemæssigt, socialt og politisk var brydsomt og ulykkeligt. I 1926 anholdt politiet en lille gruppe yngre officerer i Tønder og anklagede dem for forsøg på at anstifte oprør. De tre officerer havde handlet på opfordring af den karismatiske bondefører Cornelius Petersen. Nikolaj Petersen gennemgik i artiklen *"Løjtnant-oprøret" i Tønder 1926: Drama, tragedie eller farce?* sagen og baggrunden for, at de anklagede blev pure frifundet af Sønder Landsret.

Det danske mindretal engagerede sig i 1920'erne i Forbundet af Nationale Mindretal i Tyskland for bl.a. at forbedre mindretallets rettigheder. Jana Prose belyste i artiklen *Det danske mindretals engagement i mindretalssamarbejdet i Weimarrepublikken*, hvordan mindretallets engagement blev vurderet i den danske og den tyske regering.

I anden halvdel af 1930'erne lagde den lille landsby Stollig på Løjt Land navn til en "affære", der begyndte med en tvangsauktion over en gård og fortsatte med trusler og hærværk mod gårdens nye ejer og endte i et omfattende retsligt

opgør mellem ledende nazister i det tyske mindretal og landsdelens justitsmyndigheder. I artiklen *Stolligaffæren 1936-1940* redegjorde Hans Schultz Hansen for affæren og dens udløbere.

Mod slutningen af Anden Verdenskrig blev omtrent 17.500 fanger reddet ud af de tyske kz-lejre gennem den såkaldte Bernadotte-aktion. Henrik Skov Kristensen beskrev i sin artikel *De Hvide Busser i et sønderjysk perspektiv*, hvordan synet på aktionen har udviklet sig, og om der er baggrund for en justering af hele vurderingen af De Hvide Busser.

Udover artiklerne rummede årbogen som sædvanligt anmeldelser, årsberetninger og en oversigt over indholdet i de lokalhistoriske årbøger. I redaktionen er der sket en udskiftning, idet Hans-Ole Mørk er blevet erstattet af Klaus Tolstrup Pedersen fra Den slesvigske Samling på Dansk Centralbibliotek i Flensborg. Hans-Ole Mørk har været krumtappen i årbogsredaktionen siden 2009 og især taget vare på indholdsstyring, korrekturlæsning, anmeldelser og årsberetninger, kontakt til trykkeri, organisering af pakning m.m. Fremhæves skal især indholdsfortegnelsen over årgangene 2000-14, som bragtes i 2014. Historisk Samfund skylder ham en stor tak.

Henrik Skov Kristensens artikel udsprang af foredraget på vort årsmøde den 25. april på Sundeved Efterskole i Bovrup. Dermed markerede foreningen 70-året for Danmarks befrielse den 5. maj 1945. 75-året for Danmarks besættelse den 9. april 1940 blev heller ikke glemt. På dagen blev der om eftermiddagen holdt et foredragsarrangement på Rigsarkivet i Aabenraa med tre foredrag. Hans Schultz Hansen behandlede det tyske overfald den 9. april og kampene i Sønderjylland, mens Henrik Skov Kristensen tog sig af det tyske mindretal den 9. april og grænseflytningsrygterne i forsommeren, mens René Rasmussen skildrede de danske reaktioner på den 9. april. Der var 150 tilhørere, og de var gode bogkøbere.

2015 var desuden jubilæumsår for København-Bonn-Erklæringerne fra 1955. Sydslesvig kreds arrangerede den 12. marts en debataften om erklæringernes aktuelle betydning med MF Mette Bock, Jørgen Møllekjær fra Flensborg Avis, Gwyn Nissen fra Der Nordschleswiger og Martin Lorenzen fra SSW i panelet. Arrangementet samlede 62 deltagere.

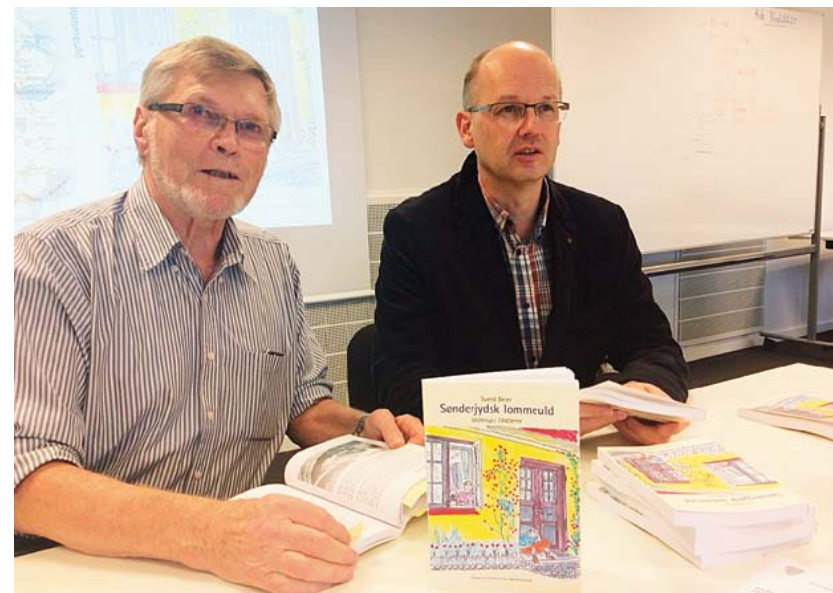
Sønderjysk Månedsskrift

Sønderjysk Månedsskrift udkom med otte numre, heraf et temanummer om de sønderjyske højskoler med artikler om højskolebevægelsen og højskolerne fra etableringen af den første, Rødding Højskole i 1844, til – den heldigvis kun forbigående – lukning af Løgumkloster Højskole i 2014. Årets første nummer bragte artikler og erindringer med tilknytning til Første Verdenskrig. 100-året for kvindernes stemme- og valgret i Danmark i 1915 blev markeret, endskønt de sønderjyske kvinder først fik retten i 1919. En af de kvinder, der kæmpede for kvindernes valgret i Tyskland, kvindesagen generelt og samfundets svageste stillede, var Anne Mosegaard, som der blev tegnet et portræt af. Arkitekturen i landsdelen blev belyst, ligesom også den nationale kamp fik sin plads i månedsskriftet. Grænselandskronikken fortsatte med H.E. Sørensen som forfatter.

To bøger

I november udgav Historisk Samfund to nye bøger. Den ene var H.E. Sørensens grundlæggende værk om sønderjysk litteratur gennem tiderne. Den fik titlen *Alle de skjalde*. Litteratur i Sønderjylland og Sønderjylland i litteraturen. Værket spænder fra guldhornene til Erling Jepsen og andre af nutidens forfattere. Bogen behandler ikke kun berømte forfattere som H.A. Brorson, Edvard Lembcke, Marcus Lauesen, Willy-August Linnemann og Peter Seeberg, hvis værker er blevet stående, men også mange mindre kendte og for størstedelen nu glemte ophavs-mænd til digte, noveller, romaner og skuespil til brug i grænsekampen. Bogen dækker forfatterskaber på dansk og tysk fra Nordslesvig og forfatterskaber på dansk fra Sydslesvig. Den er et grundigt pionérværk. Det har pressen heldigvis haft blik for. Bogen har fået mange virkelig fine anmeldelser, og det er helt efter fortjeneste. Den blev udgivet i behageligt samarbejde med Sprogforeningen.

Sønderjysk lommeuld er Svend Beiers historie om sin opvækst i landsbyen Vollerup, midt i Sønderjylland, midt i det nationale, midt i mekaniseringen af landsognet og landbruget. En opvækst med masser af fylde og med mulighederne marked placeret overalt i det lille samfund, hvor der både er gode ek-

Midt i november kunne Historisk Samfund for Sønderjylland præsentere tre nye udgivelser. Tirsdag den 17. november 2015 blev Svend Beiers erindringsbog *Sønderjysk lommeuld* præsenteret på Mediehuset i Aabenraa; forfatteren ses til venstre på billedet. Onsdag den 25. gjaldt det *Sønderjyske Årbøger 2015*, som blev vist frem i Frøslevlejrens Museum, og fredag den 27. november markerede Historisk Samfund og Sprogforeningen på Folkehjem, at H.E. Sørensens *Alle de Skjalde* udkom. Foto: Kristian Pallesen.

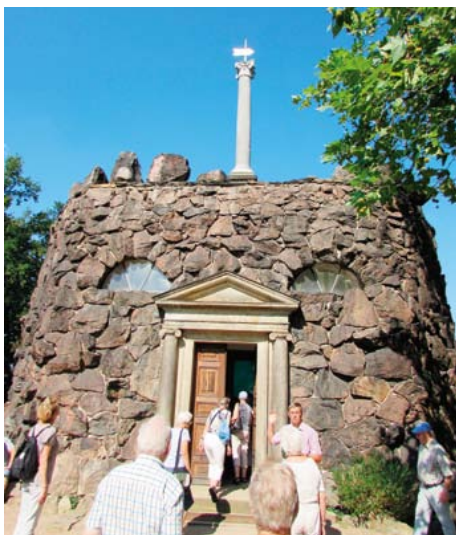
sempler på udviklende frihedsgrader og eksempler på præcis kontrol. Forfatteren er skarp i erindringen og medrivende i de mange små episoder, som må bringe erindringen om barndommen op i alle, der er født før 1960. Også denne bog fik god omtale i pressen.

Historiske udflugter 2015

2015 tilbød Historisk Samfund såvel en endagstur den 13. juni til Ditmarsken som en firedages rejse den 20-23. august til Sachsen-Anhalt, begge gange med Lars N. Henningsen og Carsten Porskrog Rasmussen som fagligt kyndige og underholdende ledere og med Mogens Asmund som praktisk tovholder. Begge ture blev gennemført med 48 deltagere i en fuld bus og gentages i 2016. På turen til Ditmarsken så deltagerne kirken og kirkegården i Lunden, Wesselburen, Heide med det gigantiske torv ved den store bykirke, Hemmingstedt, hvor ditmarskerne besejrede danskronen i år 1500 samt Meldorf med landbrugsmuseet, kirken og den velbevarede bykerne.

Udflugten til Anhalt havde byerne Dessau, Zerbst, Köthen og Bernburg som mål. I Köthen så deltagerne byens slot og kirke. I Bernburg blev det store og meget malerisk renessanceslot besøgt. I Zerbst lå både slot og kirke som ruiner og mindede på én gang om byens ældre historie og om krigens ødelæggelser. Omkring den største af byerne, Dessau, så deltagerne den perlerække af slotte og parker, der samlet er erklæret for UNESCO-verdensarv: Oranienbaum, Mosigkau og Wörlitz.

Historiske udflugter fylder også meget i kredsens program. Tønder kreds tog den 4. juni på en seks-dages bustur. Den gik over Tyskland og Holland til Belgien, hvor deltagerne så Brügge og Brüssel og slagmarken Flandern med

Historiske rejser og udflugter spiller en stor rolle i Historisk Samfunds virksomhed. Det gælder såvel kredsene som hovedforeningen. Her et glimt fra Anhalt-rejsen 2015, hvor Carsten Porskrog Rasmussen fortæller ved et af de storslåede monumenter i slotsparten i Wörlitz. Foto: Preben Jensen.

forskellige museumsbesøg, bl.a. Hooge Crater og Käthe Kollwitz Tower. Turen gik videre til Ardennerne til Sedan med overnatning på en middelalderborg og derfra hjem. Der var 40 deltagere i turen.

De øvrige udflugter, som kredsene arrangerede, havde mål i hjemstavnen. Haderslev kreds besøgte Sønderjysk Skolemuseum den 9. december og så det nye byggeri, og der blev givet eksempler på de historier, som museet fortæller.

Aabenraa kreds tilbød tre turoplevelser i pilgrimenes spor på den gamle Hærvej gennem Aabenraa Kommune. Den første tur gik til Øster Løgum Sogn og havde Erling Madsen som guide. Deltagerne så kirken og kørte derfra videre til Immervad Bro og pilgrimsherberg. Turen fortsatte til Hærulf-stenen og den nærliggende kæmpehøj, Strangelshøj, med bautasten og sluttede på Damgårds Mølle. Næste tur havde Carsten Porskrog Rasmussen som guide og Toldsted som udgangspunkt. Næste stop var det gamle tingsted Urnehoved, og derefter gik turen videre til Klipleve Kirke med fortælling om Ahlefeldt-slægten fra det nærliggende Søgård Gods. Turens sidste mål var Strågårds Smedje i Klipleve. Tredje tur havde Arne Bondo Andersen som guide. Den startede ved Bommerlundstenen/Gejlåbroen. Næste stop var Bov kirke med fortælling om slaget ved Bov den 9. april 1848. Derefter kørte deltagerne til "Den krumme vej". Aftenen sluttede på Oldemorstof. Til dels på grund af dårligt vejr var deltagerantallet noget svingende, fra 32 til 20 og 16. Til gengæld havde kredsens en stor succes med 100 deltagere i sin udflugt *På sporet af de gamle kaptajner på Løjt Land* med Mikkel Leth Jespersen som guide. Turen førte fra Strågård, hvor Jørgen Bruhn og hans søskende voksede op i slutningen af 1700-tallet gennem Dyrrave og Støllig, Løjt Skovby, Barsmark og videre til Løjt Kirkeby. Aftenen sluttede på Rundemølle.

Sønderborg kreds havde i 2015 infrastrukturen på Als som tema. Kredsens besøgte veteranforeningen "Amtsbannerne på Als" – "Æ Kleinbahn". Her så man værkstederne og foreningens godsvogn og motortrolje og fik et foredrag om Die Alsische Kleinbahnen. Sonny B. Andersen tog kredsens med på en vandretur gennem Sønderborg. Man fulgte statsbanens gamle spor fra Christian X's bro op gennem byen til den nuværende busstation og gennem Kongevejsparken, og dernæst søgte man forløbet af æ Kleinbahn og kulbanen tilbage til Søndertorv. Et tredje arrangement inden for temaet fandt sted i tilknytning til generalforsamlingen, hvor Henning Mathiesen holdt foredrag om postvæsenets historie, specielt i Sønderborg. Kredsens sidste udflugt gjaldt Sottrup Kirke, hvor sognepræst Vibeke F. von Oldenburg viste rundt i kirken og Mindelunden.

Kredsens øvrige arrangementer

Kredsene holdt som sædvanlig generalforsamling med foredrag. I Sydslesvig kreds blev den indledt med en rundvisning i Slesvig roklubs nye lokaler, og Nis Hardt fra Danevirke Museum fortalte om arkæologi i Slesvig. I Tønder kreds fortalte Dan Obling fra Toftlund om Første Verdenskrig. I Aabenraa kreds var der foredrag af Lars N. Henningsen om hertugslægten på Gottorp. Aabenraa kreds var som sædvanlig medarrangør af afstemningsfesten på Folkehjem.

Sønderborg kreds arrangerede to foredragsaftener om arkitektur. Peter Dragsbo fortalte om grænselandsarkitektur i Sønderjylland 1864-1940 og John

Kronborg Christensen om landlige bygge- og boligtraditioner på Als fra 17- og 1800-tallet. René Rasmussen holdt desuden foredrag om russiske krigsfanger på Als og i Sundeved.

Sydslesvig kreds arrangerede en vellykket og velbesøgt debataften med temaet: Hvem og hvad er Det danske Mindretal i dag? På Jaruplund Højskole. Aftenen havde udgangspunkt i en undersøgelse af mindretallet ved Adrian Schaeffler-Rollfs (MA), som blev kommenteret af Jørgen Kühl og Karen Margrethe Pedersen. Aftenen var arrangeret i samarbejde med Dansk Centralbibliotek, Sydslesvigsk Forening og Folkeuniversitetet.

Kredsene nord for grænsen holdt efter sædvanen møde med de lokalhistoriske foreninger og arkiver i deres område. Der er stadig god tilslutning til disse fællesmøder. Kredsbestyrelserne samledes med to styrelsesmedlemmer fra hovedforeningen til et fælles efterårsmøde, hvor fælles udfordringer og tiltag blev diskuteret, beretninger aflagt og planer fremlagt.

Blik ind i fremtiden

Historisk Samfunds og Museum Sønderjylland fælles projekt med en sønderjysk søfartshistorie i to bind gjorde gode fremskridt i 2015. Takket være bevilninger fra P.J. Schmidts Fond og Michael Jebsen Fonden og senest fra BHIJ-Fonden – og i kraft af samarbejdspartnerens egenfinansiering – kunne vi i 2015 ved Stefan Pajung gennemføre et forberedende studium i Sønderborg Skipperlavs arkiv. Et forstudium om glasfiberværfter kunne udføres ved en praktikant på Marstal Søfartsmuseum. Pengene rækker ligeledes til frikøb af de fire af de fem forskere, som skal skrive de to bind: Flemming Rieck, Bjørn Poulsen, Martin Rheinheimer og Karsten Hermansen, mens Mikkel Leth Jespersens bidrag bliver til i hans arbejdstid ved Museum Sønderjylland. De forskellige forfattere går i gang i løbet af 2016. Der gøres endnu forsøg på at finansiere et forstudium af de maritime stednavne, ligesom der via fondstilskud skal skaffes dækning for trykkeudgifterne. Værket vil udkomme i 2018.

I 2015 og begyndelsen af 2016 har vi været igennem mange overvejelser om digitale udgivelser. Som tidligere nævnt har vi indgået samarbejde med Det Kongelige Bibliotek om at få Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift på nettet i søgbar form fra henholdsvis 1889 og 1924 og indtil tre år fra nutiden. Samarbejdet vil muligvis blive udvidet til også at omfatte digitale udgaver af de løbende årgange, men under den forudsætning, at det stadig skal være en fordel at være medlem. Når det gælder vore bøger, tog vi i begyndelsen af i år det første skridt ved at udgive *Sønderjylland under krig og besættelse* som e-bog hos Publizon. Men det er ikke gjort med det, det andre ældre skrifter skal også på elektronisk form, og foreningen skal have en ny hjemmeside, hvilket der også er gjort indledende skridt til i dette forår. Endelig er der indgået en aftale med Grænseforeningen om synliggørelse af vort leksikon *Sønderjylland A-Å* på Grænseforeningens hjemmeside.

Forberedelserne til genforeningsjubiléet i 2020 fyldte også en del på foreningens dagsorden i 2015. Der blev lagt planer for vore egne tiltag – foredragsrække, bogudgivelse og e-bog – og for samarbejde med andre om de tiltag, vi

ikke selv kan eller skal løfte. I dette forår blev jubilæet på vort initiativ drøftet i de nationale foreningers netværk, som rettede henvendelse til Region Syddanmark og de syd- og sønderjyske kommuner.

For så vidt er der grund til et optimistisk syn på fremtiden – hvis det blot ikke var for tilbagegangen i vores medlemstal. Ved årets begyndelse var der 2.304 medlemmer og ved dets slutning 2.218. Selv om der langtfra er tale om noget frit fald, er der nu igen – efter de gode år som følge af udgivelsen af *Sønderjyllands Historie 1-2* og *Sønderjylland A-Å* – tale om en gentagende årlig afgang. Den udvikling vi vil naturligvis gerne have vendt, og bl.a. vores deltagelse i "Historiske Dage" tidligere på måneden er et initiativ, der trækker i den rigtige retning. På positivsiden skal fremhæves, at vi – ikke mindst via omkostningsreduktioner – har fået styr på vores økonomi, som har lidt under savnet af store sællerter på bogfronten. Vores kasserer Arne F. Jørgensen har i samarbejde med kontoret et solidt greb om bogholderi- og regnskabsopgaverne.

Kontoret – frivillige hjælpere

Ændringerne på kontoret, der blev iværksat i begyndelsen af 2015, har i det hele taget været en succes. Som nævnt i sidste årsberetning bemannes og styres kontoret nu helt og holdent af frivillige: Hans-Ole Mørk, Mogens Asmund, Henrik Posselt og Maria Erbs. Efter formandens mening har kontoret ikke i mange år kørt så godt som nu. Andre frivillige kræfter har medvirket i 2015. Finn Bach har besøgt alle sønderjyske boghandlere for at afsætte vore bøger i kommission, ligesom han har stået for bogsalget ved mange arrangementer. Vi har med Kristian Pallesen som ankermand videreudviklet de elektroniske nyhedsbreve. Kristian Pallesen redigerer endvidere foreningens indstik i *Sønderjysk Månedsskrift*, mens Hans-Ole Mørk står for den grafiske udformning. Foreningen skylder alle de frivillige en stor tak for indsatsen.

Tak til fonde og samarbejdspartnere

Historisk Samfund for Sønderjylland skylder som de foregående år Museum Sønderjylland - Institut for Sønderjysk Lokalhistorie en stor tak for assistancen til vores sekretariat, ligesom Museum Sønderjyllands andre afdelinger og Rigsarkivet i Aabenraa lagde plads til mange af vore arrangementer på favorable vilkår.

I 2015 har vi igen haft et godt samarbejde med Idrætshøjskolen i Sønderborg om et ugekursus i historie, denne gang med landbrugets historie nord og syd for Kongeåen som tema. Der deltog 37 i kurset. Også det gode samarbejde med Folkeuniversitetet blev fortsat, idet der blev holdt en foredragsrække i Herning om Sønderjyllands historie med 29 deltagere.

I årets løb har vi med tak modtaget tilskud fra Kulturministeriet, Den sønderjyske Kulturaftale, Dansk Kultursamfund af 1910, Gunder og Mattes Mathiesen Nissens Fond, Vicepolitimester Per Thaulows og Hustru Eva Agnete Thaulow, født Kihlstrøm's, Fond, H.P. Hanssens Mindefond, Sydbank Sønderjylland Fond samt Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat.

Beretningen blev enstemmigt godkendt af forsamlingen. Dernæst fremlagde foreningens kasserer, Arne Fredsted Jørgensen, regnskabet, der fremviste et underskud på 63.913 kr. Ses der bort fra en ikke-realiseret negativ kursdifference på 73.791 kr., var der et overskud på tæt ved 10.000 kr. Kassererens beretning blev ligeledes enstemmigt godkendt. Kontingentet for 2017 fastsattes 325 kr., mens særkontingentet for medlemskab alene med *Sønderjyske Årbøger* fastsattes til 225 kr. og abonnementsprisen for *Sønderjysk Månedsskrift* til 275 kr. Inge Adriansen, Inge Adriansen, Kim Furdal, Henrik Skov Kristensen og Carsten Porskrog Rasmussen blev genvalgt til styrelsen. Som nyt styrelsesmedlem valgtes Axel Johnsen. Som revisorer genvalgtes Olaf Krag, Revisionscentret, og fhv. regionsdirektør Jørn Andersen. Under eventuelt omtalte formanden foreningens seneste udgivelser. Christian Mylin efterlyste, at en skarpere politisk profil hos Historisk Samfund. Efter generalforsamling og kaffebord lyttede forsamlingen med stor interesse til Mogens Rostgaard Nissens foredrag *Da Det Tredje Rige skulle forsvares i Sønderjylland – tyske forsvarslinjer nord og syd for grænsen 1944/45*. Som afslutning fremviste Hans Jørgen Clausen Toftlund kirke og Herrestedgård.

Hans Schultz Hansen

Aabenraa kreds

Ved sidste års generalforsamling på Rigsarkivet havde vi fået Lars Henningsen til at komme og holde et glimrende foredrag om Gottorperne.

Kredsen havde som mål for sine udflugter denne sommer taget den gamle Hærvej som pilgrimsrute. Vi indledte i det gamle Øster Løgum sogn den 12. maj. Der kom 32 deltagere og undertegnede fortalte om kirken, og bagefter besøgte vi det nærliggende pilgrimsherberg hos familien Skytt i Øster Løgum. Derpå kørte vi i sluttet trop til Immervad Bro og Hærulfstenen og Strangelshøj. Vi sluttede den første udflugt på Damgård Mølle, hvor læge Gert Jacobsen fra Rødekro fortalte og viste rundt. Den næste tur var med Carsten Porskrog Rasmussen som guide. Den fandt sted den 2. juni i et frygteligt regnvejr. Der kom 20, som trodsede regnen, Vi besøgte Toldsted, Urnehoved og Poulsbro og sluttede i Klipleve kirke, hvor vi fik fortalt om den mægtige Ahlefeldtslægt fra Søgård. Den sidste tur gik til Bov sogn med Arne Bondo Andersen som guide. Vi startede ved Gejlå og Bommerlunderstenen, hvor vi selvfølgelig fik en mindre forfriskning. Så kørte vi til Bov kirke og derfra til Den krumme Vej ved grænsen. Vi sluttede med kaffe på Oldemorstof i Bov. Der deltog 16 den aften.

I ugen forud havde kredsen haft en tur med Mikkel Leth Jespersen til kaptajnsgårdene på Løjt land, og da kom der små 100 deltagere. Turen indledtes ved Jørgen Bruhns fødehjem Strågård, den nuværende Åbæk Efterskole. Vi kørte til Stollig og hørte om Bendixenslægten, og videre til Skærrev og Barsmark. Da vi sluttede på Rundemølle, var det blevet sent. Vi gentager turen i 2016. Det årlige møde med de lokalhistoriske foreninger og arkiver i november måned måtte desværre aflyses af personlige årsager.

Erling Madsen

Haderslev kreds

Haderslev Kredsen har haft et meget stille år pga. formindskelsen af kredsbestyrelsen i forlængelse af sidste års generalforsamling, hvor Jørn Olesen og Jørgen Petersen stoppede efter mange års deltagelse. I det forløbne år har kredsen deltaget i fællesmøder med de lokalhistoriske foreninger i det gamle Haderslev Amt, der har været afholdt to møder i bestyrelsen. Der har været afholdt møde på Sønderjysk Skolemuseum, og der har været generalforsamling på Gretbjerghus - det nye forsamlingshus på den tidligere Halk Skole. Her blev der fortalt om nyfortolkningerne omkring Starups oprindelse og Haderslevs oprindelse i forlængelse i de mange udgravningsresultater fra Starup og Haderslev, herunder Møllestrømmen. Udgangspunktet blev taget i den nye fine bog, som Museum Sønderjylland - Arkæologi Haderslev har udgivet. Kredsen forventer at blive fuldtallig i bestyrelsen i løbet af foråret.

Karl Erik Olesen

Sønderborg kreds

Kredsen holdt generalforsamling den 15. april. Forinden var der foredrag om postvæsenet på Als ved Henning Mathiesen. Frede Ihle trådte ud af bestyrelsen efter mange års solidt arbejde. Indvalgt blev i stedet Lisbet Marcussen og Hans Steengård Jessen. Den 25. august førte Sonny B. Andersen os rundt i Sønderborg for at se resterne af de tidligere jernbaneforløb. Den 28. september var der foredrag ved Peter Dragsbo om byggeri i grænselandet. Den 22. oktober fulgte John Kronborg Christensen op med et foredrag om alsisk byggeskik. Den 4. november holdt kredsen det årlige møde med de lokalhistoriske arkiver og foreninger. Den 17. november fortalte René Rasmussen om de russiske krigsfanger i vores område. Vi har i årets løb holdt en række bestyrelsesmøder, hvor vi har drøftet fremtidige arrangementer i kredsen. Skal det være langsigtede projekter eller enkeltstående foredrag/arrangementer? F. eks. var vores projekt med skovene ikke en udpræget succes, hvorimod besøg i kirker altid får stor tilslutning.

Christian Bo Bojesen

Tønder kreds

Forud for generalforsamlingen den 23. april havde Finn Clemmensen forberedt bestyrelsen på, at han ville holde op som formand. På generalforsamlingen takkede den nye formand, Carl Erik Michelsen, ham for mange gode års ledelse af vores forening. Det var Finn Clemmensen, som tog initiativet og slæbet med vore udflugter hvert år i juni måned. Et tiltag, som har givet genklang i hovedforeningen, og som skiller Tønder kreds ud fra de andre lokalforeninger til stor glæde for vore medlemmer. Efter generalforsamlingen holdt Dan Obling fra Toftlund foredrag om "Den store Krig" som optakt til vores årlige ekskursion den 4.-9. juni til slagmarkerne fra 1. verdenskrig. Denne seksdagestur førte gennem Holland, Belgien og Frankrig. Den første overnatning var nær Arnhem i Holland. Næste dag kørte vi via Brügge - hvor der var frokost - til Bryssel med to overnatninger. I de dage var der museumsbesøg i Bryssel og på slagmar-

ken i Flandern, bl.a. Hooge Crater og Käthe Kollwitz Tower. Den fjerde dag kørte vi til Sedan i Frankrig, hvor vi overnattede på La Chateau fort Sedan, en ombygget gammel middelalderborg. Den femte dag påbegyndtes hjemturen gennem Belgien og Luxembourg mod Köln, hvor der overnattedes på hotel Mühlenkamp, for så på sjattedagen, tirsdag d. 9. juni, at køre nordpå mod Tønder. Endnu en vellykket tur, den tiende i rækken af vore ekskursioner, var slut.

Den 9. september havde vi inviteret de lokalhistoriske foreninger i Tønder kommune til det årlige fællesmøde, hvor foreningerne fortæller om deres arrangementer i det forløbne år og hvad de har af planer for det kommende. Mødet var som sædvanligt godt besøgt med fremmøde fra 14 af de 16 inviterede lokalhistoriske foreninger. Christian Jacobsen fra Arrild lokalhistoriske forening viste rundt i Arrild Ferieby og fortalte om dens historie. Det blev en spændende fortælling om planlov, EU-midler, byudvikling, landskabspleje og kommunesammenlægning – om en tid med sprudlende optimisme i halvfjerdserne.

Carl Erik Michelsen

Sydslesvig kreds

I anledning af 60-året for de slesvigske mindretalserklæringer fra 1955 afholdt vi den 12. marts en debataften på Christian Paulsen Skolen med titlen *København-Bonn erklæringerne – 60 år og hvad så?* med fokus på erklæringernes aktuelle betydning. I debatpanelet medvirkede Grænseforeningens formand Mette Bock, MF, chefredaktør Jørgen Møllekær, Flensborg Avis og hans kollega Gwyn Nissen fra Der Nordschleswiger samt SSW-landssekretær Martin Lorenzen. Generalsekretær Jens A. Christiansen fra SSF var ordstyrer. Debatten og det efterfølgende kaffebord, der afholdtes i samarbejde med SSF, Dansk Skoleforening, Den Slesvigske Kvindeforening og Aktive Kvinder, samlede 62 deltagere.

Den 23. april holdt vi generalforsamling i Slesvig roklubs nye lokaler. Vi begyndte med en rundvisning ved formanden Birger Kühl. Efter generalforsamlingen fortalte museumsinspektør Nis Hardt fra Danevirke Museum om arkæologi i Slesvig.

Den 10. november stod kredsens for endnu et velbesøgt debatarrangement, denne gang på Jaruplund Højskole. Temaet var *Hvem og hvad er Det danske Mindretal i dag?* Diskussionen tog udgangspunkt i den nyligt foretagne undersøgelse af mindretallet ved docent Adrian Schaeffler-Rollfs, MA fra Uni Hamburg. Undersøgelsens resultater blev efterfølgende kommenteret af rektor Jørgen Kühl, Slesvig, og dr.phil. Karen Margrethe Pedersen, Aarhus, tidligere Institut for Grænseregionsforskning ved Syddansk Universitet. Derefter blev debatten givet fri. Aftenen var arrangeret i samarbejde med Dansk Centralbibliotek, SSF og Folkeuniversitetet.

Kirsten la Cour

Oversigt over årsskrifter og periodica 2015/2016

Udgivet af de lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver 2015/2016.

Agerskov

Årsskrift 2016

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Agerskov sogn. 2016. 32 sider.

Indhold: Hans Buhl: "Historien om Nulbjerg" – Asmus Clausen: "Genskrivning af artikel i "Dannevirke" 1953" – Klara og Tinus fortæller" – "Udflugt" – "Bestyrelsen".

Ekspedition: Jens Lautrup, "Meldkjær", Overbyvej 4, Geestrup, 6520 Tofthund, tlf.: 40 45 11 79, email: meldkjaer@mail.dk.

Augustenborg

Årsskrift 2016

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg og Omegn. 2016. 40 sider.

Indhold: Birte Tuesen: "Forord" – Jens Raben: "Brovold" – Hans Lind m.fl.: "Kinderheim Sonnenschein" – Poul Krog: "Da Als og Ærø var et bispedømme" – Hans Lind: "Margrethe og Genforeningsfesten" – Peter Hess: "Fra høstens tid" – Birte Thuesen: "Det franske ur" – Max Hansen: "En gammel skik" – Jens Lampe: "Færgestedet ved Fynshav" – Rasmus Jensen: "Notmark krøniken – Almsted" – Hans Lind: "En kvinde, der arbejdede i det stille" – Lisbeth Schou: "Skrivemaskinen".

Ekspedition: Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg og Omegn, Slotsallé 10, 6440 Augustenborg, tlf.: 74 47 18 08, email: aug.larkiv@pc.dk

Bevtoft og Tirslund

Årsskrift 2016. Aktuelt fra arkivet

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Bevtoft og omegn. 2015. 29. årgang. 23 sider. Indhold: Carsten Christensen: "Ungdom i Hjartbro – Bevtoft i halvtresserne" – Peter Mortensen: "Det er længe siden. Erindringer fra min barndom i 1940'erne i Strandelhjørn" – Inger Lauridsen: "En sønderjysk familie mellem dansk og tysk" – "Årets gang i Bevtoft – Tirslund Lokalhistoriske Forening" – "Minde om Jens Christensen" – "Ole Lindholdts Grundlovstale i Bevtofts præstegråd 2015".

Ekspedition: Lokalhistorisk Arkiv for Bevtoft og omegn, Bevtoft Skole, Krygersvej 45, 6541 Bevtoft.

Bov og Holbøl sogne*Historisk årbog for Bov og Holbøl sogne årgang 2015*

Udgivet af Historisk Forening for Bov og Holbøl Sogne. Årgang 38. 2015. 76 sider. Indhold: "Forord" – Kim Furdal: "Kruså vandmølle et svært klenodie" – Rigmor Heiselberg: "Kylle i Kruså Forsamlingshus" – Ernst Christiansen: "Mine forældre til ære – en beretning fra Kollund Bjerg" – Harry Petersdotter: "Højt skum på Flensborg Fjord" – Leif Kiesbye: "Det rene Klondike på Kollunds Molevej" – Leif Lindersgaard: "Padborglejren lant ud i skoven" – H.C. Jørgensen: "En svær plads ved Kollund" – Torben Ølholm: "En ildsjæl har fået sin sten" – Kristian Jørgensen: "Hvor blev de mon af?" – H.C. Jørgensen: "Bov kirkelige sognekronike en guldgrube" – "Årets hus" – Mads Mikkel Tørsleff: "Nyt fra Oldemorstof" – John Levin: "En udflugt ud i det blå" – John Levin: "Året der gik i foreningen" – Jørgen Rasmussen: "Årets gang i Lokalarkivet" – "Historisk årbog" – "Bestyrelsen i Historisk Forening for Bov og Holbøl Sogne". Ekspedition: Museum Sønderjylland, Oldemorstof, Bovvej 2, 6330 Padborg, tlf.: 74 67 51 50, email: bov@museum-sonderjylland.dk

Bredebro*Æ Huulspor 2015*

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv, Bredebro. 13 årg. 2015. 84 sider. Indhold: "Husk os" – "Forord" – "Årets glimt" – Brian Nesgaard: "Stadig midt i en globalisering" – "Glimt fra for 25 år siden i 1990" – "Jubilæumsåret på godt og ondt" – "Gammel Stine o hind flag" – "Magnus Thomsen – fra passiv til aktiv modstand i Bredebro og omegn" – Martin Thyssen: "En fortælling om min bedstemor" – Niels Henriksen: "En Slesviger krydser sit spor" – "Ballum Enge og Skast Mose blev afvandet" – Liv Øvlisen Brun Jensen: "Litteraturens rolle i Sønderjylland 1864-1920" – Signe Beier Lønne: "Udvekslingsstudent i Colorado, USA" – Mette Larsen: "Guldkonfirmation" – "Årets udflugt" – "Bogliste 2015" – "Lokalhistorisk Arkiv" – "Bestyrelsen" – Ekspedition: Sparekassen i Bredebro, Min købmand i Ballum og Lokalbruksen i Visby.

Egen*Årsskrift 2015*

Udgivet af Egen Sogns Lokalhistoriske Forening. 2015. 48 sider. Indhold: Henrik Skrydstrup: "Forord" – "Egenmølle kro" – "Soldaterskæbner 1914-1918" – "Familien Ebbesen Madsen" – "En tue e' gammel min barndoms by" – "Vers af Deichgräber".

Ekspedition: Peter Petersen, Møllevej 6, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 82 36.

Ensted*Årsskrift 2015*

Udgivet af Ensted Sogns Lokalhistoriske Forening. 2015. 64 sider. Indhold: "Indholdsfortegnelse" – "Forord" – Günther Rossen: "Mit livs teatereventyr" – "Det skete i 1915" – "Billeder" – "Det skete i 1965" – Martin Reimers: "Lytte-

posten" – "Billeder" – "Krondiamantkonfirmation 2015" – "Guldkonfirmation" – "Årsberetning 2014-15" – "Foreningens bestyrelse – åbningstider".

Ekspedition: Niels Høj Rossen, Sdr. Hostrup Bygade 64, Sdr. Hostrup, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 61 33 57, email: biniro@mail.dk

Felsted*Historisk Årbog for Felsted Sogn 2015*

Udgivet af Historisk Forening for Felsted Sogn. Nr. 33. 2015. 103 sider. Indhold: Sven Zachariassen: "Anlægsgartner Frank Sørensen – en iværksætterhistorie i Felsted" – Ejner Thaysen: "En landmandskone i Tumbøl, Metha Thaysen, 1901-1981" – Kai Eskildsen Møller: "Musiker og kromand i Felsted, Rasmus Møller" – Kai Eskildsen Møller: "Varetagelse af arbejdet ved kirker, skoler og fattigvæsenet i slutningen af 1700-tallet" – Dorte Holm Frandsen: "Mit Tråsbøl" – Dorte Holm Frandsen: "Mit Tråsbøl, 3 Tråsbøldrenes fortællinger fra 'det gamle Tråsbøl'" – Mit Tråsbøl, som jeg husker det" – Andreas Asmussen: "Landsbyen Tråsbøls historie" – Andreas Asmussen: "Gårde og kåd i Tråsbøl" – Lorenz Lorenzen: "Uddrag af Hejmdal 1915 for Felsted Sogn" – Lorenz Lorenzen: "uddrag af Hejmdal 1965 for Felsted Sogn" – Kai Eskildsen Møller: "Christian Jesper Jespersen Ensted – en gårdmaler" – "Kai Eskildsen Møller: "Brændevinens gode egenskaber" – "Guldkonfirmation i Felsted kirke den 3. maj 2015" – Andreas Asmussen: "Set og sket i årets løb" – Kai Eskildsen Møller: "Foreningen – Arkivet – Patsches Hus".

Ekspedition: Andreas Asmussen, Kirkevej 2, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 53 30, e-mail: asmussen@bbsyd.dk

Gråsten*Årsskrift 2015*

Udgivet af Historisk Forening for Graasten by og egn. 2015. Nr. 41. 56 sider. Indhold: Gerd Conradsen: "Kværs hede – Kværs Plantage" – Jens Hansen og Lars Thiesgaard: "Interview med forhenværende politimester Aksel Bjerre" – Hans Munk Hansen: "Æbelhave og træplantage på gården 'Schönheim' i Rinkenæs". Gerd Conradsen: "En besynderlig historie fra Justitsprotokollen for Gråsten Gods" – Leif Hansen Nielsen: "Gråsten. En kommune under forandring 1970-2006" (anmeldelse) – Else Egholm: "Årets gang" – Bodil Gregersen: "Foreningens beretning" – Bodil Gregersen: "Æresmedlem" – Else Egholm: "Beretning fra arkivet" – "Bestyrelsen".

Ekspedition: Bodil Gregersen, Klokkevej 2, Rinkenæs, 6300 Gråsten, tlf.: 74 65 31 81, email: bouf@post.tele.dk

Haderslev*Langs fjord og Dam. Lokalhistorie omkring Haderslev 2015*

Udgivet af Forlaget Gammelting 2015. 113 sider. Indhold: Helge Wiingaard: »En højgård jomfru, en ædel kongebrud« - Helge C. Jacobsen: »Ultanggård og Ultang Mølle« - Kaj Erik Andersen: »Min familie var aktiv i afholdsbevægelsen i Haderslev« - Mogens Asmund: »De første skal blive de sidste« - Lars

Amenda: »Haderslev-Hamborg. Et tidligt og vigtigt cykelløb i Nordtyskland: 1894-1906« - Helge C. Jacobsen: »Det tyske mindretal i Haderslev efter 1945« - Sven Borregaard: »Nis A. Jacobsens rejse 1915-1920« - Anja Usbeck Pedersen: »Spadeslaget 8. december 1940« - Hans Vilhelm Bang: »Et frugtbart tiår i Haderslevs nyere historie.

Ekspedition: Museum Sønderjylland - Arkæologi Haderslev, Dalgade 7, Postboks 122, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 75 66, haderslev@museum-sonderjylland.dk

Hejls-Hejlsminde

Jesper J. Schultz – en jernbaneingeniør fra Hejls i Kina. Årsskrift 2015

Udgivet af Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde 2015. 96 sider. Indhold: Gunnar Krag: "Slægten Schultz i Hejls ca. 1680-1920" – "Præsentation af Albert König" – Albert König: "Jesper Johansen Schultz (6.12.1865-15.11.1943)". Ekspedition: Gunnar M. Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf.: 75 57 47 54, email: trappendal@profibernet.dk

Hoptrup

Hoptrup Sogns Lokalhistoriske forening 2015

Udgivet af Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening. 32. årgang. 2015. 47 sider. Indhold: Jens Knudsen: "Formandens beretning" – Margit Friborg: "Sønderjyske erindringer" – "Hoptrup Forsamlingshus" – "Udflugt 2016" – "For 100 år siden" – "For 75 år siden" – "For 50 år siden" – "For 25 år siden" – "Hoptrup Forsamlingshus" – Ove Ethelberg: "Faldne fra Hoptrup sogn i 1915" – Jørgen Lei: "Familien Lei fra Dundelum".

Ekspedition: Jørgen Hasberg, Kalmargårdparken 18, Marstrup, 6100 Haderslev, tlf.: 64 57 68 86.

Højer

Højer Lokalhistoriske Forening 2016

Udgivet af Højer Lokalhistoriske Forening. 2016. 22 sider. Indhold: Jørn F. Petersen: »Året der gik« - Rosa Barfod: »En mor under besættelsen« - Jørn F. Petersen: »Højer Kirkes døbefont« - Jette Lausten: »Sognekroniken for Emmerlev Sogn« - »Dengang man lavede sin egen strøm i Højer« - Jørn Petersen: »Da præsten skød på prædikestolen« - Hans Peter Wendicke: »Grænsehandel ved Rudbøl 1957 til 1968« - »Program 2016«.

Ekspedition: Jørn Frendesen Petersen, Ternholm 3, 6280 Højer, tlf.: 74 78 28 79, email: dejbjerg@email.dk

Hørup

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn. Årsskrift nr. 34 - 2016

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn. 40 sider. Indhold: Karin Kaad, Mary Larsen og Bent Zachariassen: "Hist hvor vejen slår en bugt – historie om et hus" – Peter A. Christensen: "Bysamfundet Høruphav" – Chresten Wolf: "Havnen i Høruphav" – Christen Clausen: "Frygt for hestesygdom" – Christen Clausen: "Mailbølgård kom i arvepagt 1744" – Hans Aa. J. Schmidt:

"Da e Korre bløv Bombe (2)" – "Hørup Kirkeklokke stjålet i 1805" – "Hørup Kirke som krudtmagasin" – Kurt Philippsen: "Min vej til Hørup Centralskole (fortsat fra årsskrift nr. 33, 2015)" – Birthe Danielsen: "Året der gik – ifølge avisudklip" – Andreas Kaad: "Årets gang i lokalarkivet i kælderens på Hørup Skole" – "Sognet rundt (fortsat)" – Henning Popp: "Arkivet 2015" – "Generalforsamling 2016 med dagsorden".

Ekspedition: Bent Zachariassen, Skovhøj 47, 6470 Sydals, tlf.: 74 41 52 89.

Jegerup

Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn 2015

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn. 2015. 36 sider. Indhold: "Roser ved Bygaden" – "Året 2015 i Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn" – Ellen L. Petersen: "Jørgen Junkers stilehefte fra 1922" – Lisbeth Kærgaard Pedersen: "En uventet gæst" – Kaj Sandholdt: "Fattighuset" – Børge Hansen: "Her er vort liv" – Kaj Sandholdt: "Jes Brams barndomsindringer" – Knud Jensen: "Christian Schmidt, Adelvej 33" – Ole Aalling: "2 minutter til Mellemøsten" – Kaj Sandholdt: "Præstetavlen".

Ekspedition: Vojens Boghandel, Rådhuscentret 23, 6500 Vojens, tlf.: 27 11 79 55.

Kliplev

Fra Kliplev Sogn 2015. Lokalhistorisk Forening

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Kliplev Sogn. 2015. 79 sider. Indhold: "Forord ved formanden" – "Krigsdagbog – fortsat fra Årsskrift 2014" – "Klip fra Jydske Tidende 1965" – "Bjærndrup Husholdningsforenings 60 års jubilæum 1999" – "Huse i Kliplev, Storegade 29, 33, 16 (Kliplev Hovedgade)" – "Jernbansabotør 1943-45. Om stationsmester Lorenz Jessen" – "Hitler-skæg" – "Klip fra Heimdal 1915" – "åbningstider, bestyrelse m.v.".

Ekspedition: Kaj Lassen, Holmvej 15, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 74 62, email: lassen@bbsyd.dk

Løgumkloster

Historisk Forening for Løgumkloster Kommune. Årsskrift 2016

Udgivet af Historisk Forening for Løgumkloster Kommune. 2016. 62 sider. Indhold: Allan Honoré: "Breaking News" – Niels T. Sterum: "Fra Judas Iskariot til Jakob den Ældre – en sengotisk træskulpturs forvandling" – Vagn Lauritzen: "Ved en korsvej – om bebyggelsen Løgumbjerg" – "Afleveringer til arkivet, 2015".

Ekspedition: Vagn Lauritzen, Ved Dammen 56, 6240 Løgumkloster, tlf.: 74 74 43 03, e-mail: vagn-lauritzen@mail.tele.dk

Nordborg

Årsskrift 2016

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Nordborg-området. 2016. 40 sider. Indhold: "Indhold" – Jens-Ove Hansen: "Forord" – "Redaktørens side" – "Peter Grau – et fyrtårn i grænselandskampen" – "Efterårets bogudgivelser" – "Min-

deord over Jens H. Møller og Erik Manthei Nielsen" – "Billedeksempler fra efterårets bog".

Ekspedition: Hans Jørgen Berg, Skovvej 14, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 10 58, email: famberg@berg.mail.dk

Rens

Historisk årbog 2013

Udgivet af Rens & Omegns Lokalhistoriske Forening. 2013. 56 sider. Indhold: "Forord" – Karen Marie Jensen: "'Lille Jensen' Gendarm Karl Otto Jensen, Lille Jyndeved" – Knud Erik Gehrt: "Kongebesøget i Rens – 1934" – Karin Sofia Gehrt: "Fra Finland til Rens Hedegård" – Tove Hansen: "Glimt fra min barndom i Store Jyndeved" – Svend Petersen: "Uden Rens-Lokalhistorie var vi aldrig kommet videre" – Kitta og Svend Petersen: "Peter Kühner – en kolonist" – Knud Erik Gehrt: "Landsbyidyl i Store Jyndeved (1966)".

Historisk årbog 2014

Udgivet af Rens & Omegns Lokalhistoriske Forening 2014. 76 sider. Indhold: Ruth Christensen: "Forord" – Andreas Ruhlmann: "Restaureringen af Burkal Kirke" – Georg Hansen: "Georg Hansen fortæller" – Adolf Muus: "Rens Mejeri og Mølle" – Kitta og Sven Petersen: "De, der aldrig kom hjem" – Lorenz Hansen: "Jyndeved forsøgsstation" – Ruth Christensen og Jens Chr. Jensen: "Huse, der er forsvundet fra bybilledet" – "Bestyrelsen".

Historisk årbog 2015

Udgivet af Rens & Omegns Lokalhistoriske Forening 2015. 71 sider. Indhold: Ruth Christensen: "Forord" – "Bestyrelsen" – Ruth Christensen: "Vraagaard" – Erik Pedersen: "Jyndeved Mølle. Vandmøllen ved Sønderåen" – Kitta og Sven Petersen: "De, der aldrig kom hjem" – Jens Chr. Jensen: "Historisk rids og erindringer fra Rens" – Gabi Andresen: "Interview med Nis Andresen" – Johs. Johanssen: "Æ bokmøll snakker med".

Ekspedition: Rens & Omegns Lokalhistoriske Forening, Pebersmarkvej 4, 6372 Bylderup-Bov, e-mail: rens@rens-lokalhistorie.dk

Rødding

Historisk Årbog fra Rødding-egnen 2015

Udgivet af de lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg i den "gamle" Rødding Kommune. 2015. 120 sider. Indhold: "Forord" – M. Mackeprang: "Honnet Ambition eller Naar Damer fører Krig" – Mogens Lorentsen: "Toldergården i Foldingbro" – Kaj Frandsen: "Da æ Kleinbahn kom til Øster Lindet" – Kirsten Rosendahl: "Mariøgård ved Jels Sø" – Marita Kreienbring: "Venskab i generationer – trods krige og grænser" – Valborg Hansen: "Frans Rist" – Arne Juhl: "Forbrændte brandmænd" – Ingrid Jensen: "Ole Gotveds livshistorien" – Niels Chr. Andersen: "Nej til antenneskov i Rødding" – John Ipsen: "Jens Ipsen, Sdr. Hygum – hans tid i Fremmedlegionen og Royal Air Force" – "Lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg".

Ekspedition: Rødding Lokalhistoriske Arkiv, Søndergyden 15, 6630 Rødding, tlf.: 79 96 56 65, e-mail: roeddingarkivet@hotmail.com

Rødekro

Lokalhistorisk Forening Rødekro 2015

Udgivet af Lokalhistorisk Forening i Rødekro. 2015. 160 sider. Indhold: "Foreningens bestyrelse og udvalg" – "Afleveringer til arkivet 2013" – "Året 2014-2015" – "Muligheder for søgning af billeder på arkiv.dk" – Verner Sieger: "Fra Duka-lakering til autolakering i Rødekro" – Terkel Petersen: "24 år i Ørslev" – Agnes Elisabeth Pedersen: "Fra stilehefte: Min skoletid" – Hans H. Toft: "En kommune blev til" – Ingrid Nissen: "Hjemdal for 100 år siden" – Johannes Jensen: "Bomber over Sønder Ønlev" – Hans Chr. Clausen: "Erindringer og oplevelser" – "Uddrag af poesibog" – Ingrid Nissen: "En rejse til Affenraa" – Egon Kaas: "Alle oplysninger er fra Jydske Tidende i 1965" – Ingrid Nissen: "Immervad Bro" – Egon Kaas: "Min skoletid" – Hans Michelsen: "Rise en landsby" – Peter Høier: "Kommunalt arbejder" – Ole Edward Mogensen: "Rødekro station" – Bjarne Andresen: "Magge Slawter fra Rødekro" – "Harry Nielsen Dall" – Robert Hjed Christensen: "Fra mine barndomsår i Rødekro" – "Livsvarig aftægt" – Peter Høier: "Erindringer" – Hans Michelsen: "Ejendomme på Rise Bygade" – Frederik Kolmos: "Sparevise".

Ekspedition: Rødekro Boghandel, Østergade 3, 6230 Rødekro, tlf.: 74 66 10 77.

Sundeved

Skrift for Lokalhistorisk Forening for Sundeved 2015

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Sundeved. 2015. 94 sider. Indhold: Nuværende bestyrelse for Lokalhistorisk Forening for Sundeved" – "Mindeord, Kathe Sørensen, Verner Brodersen og Louise Schulz" – Birthe Solmer: "Jes L. Solmers erindringer" – Musse Fenn-Hansen: "Hans Peter Petersens skudsmål-bog" – Peter J. Brodersen: "Hændelser og data om skoler i Blans 1684 til 1962" – H. Petersen: "Sorrige og glæde" – Carl Peter Møller: "På det første rekruthold med sønderjyder siden 1864" – Asta Flyvholm Kjær: "Bosse' o andt gotfolk!" – John Solkær: "Lokalhistorisk Arkiv i nye rammer" – "Året der gik 2014".

Ekspedition: Lokalhistorisk Arkiv, Truenbrovej 21 A, Avnbøl, 6400 Sønderborg, tlf.: 74 46 61 05, e-mail: sundevedarkiv@gmail.com

Toftlund

Toftlund Lokalhistoriske Forening. Årsskrift 2016. årgang 10

Udgivet af Toftlund Lokalhistoriske Forening. Årgang 10. 2016. 64 sider. Indhold: "Forord" – "Mindeord" – CEC: "Han blev fornærmet og gik rettens vej" – LM: "Et rigt liv med arbejde og familie" – "Gæster på arkivet 30. september 2015" – Lis Mikkelsen (red.): "Der har altid været masser af arbejde og mange børn" – "Et dejligt legested" – Jens Jørgen Laursen: "Verden er stor" – CEC: "En danskers ansættelse i Tyskland" – LM: "Bondegårdsferie" – "Billede fra det gamle Stenderup" – LM: "En usædvanlig sangskjuler" – LM: "Alle de engelske

ord!" – LM: "Beboerne på Storig" – Sine Hansen: "40 år på plejehjem" – LM: "Mogens Holst Knudsen" – "Nyt på arkivet" – "Bestyrelsen for Toftlund Lokalhistoriske Forening".

Ekspedition: Anne-Grethe Petersen, Mariavænget 9, 6520 Toftlund, 74 83 22 34/20 25 95 13 email: agp@toftlund.net

Tønder

Tønder-erindringer XVI. Lokalhistorisk Forening for Gl.-Tønder Kommune. 2015

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Gl.-Tønder Kommune 2015. 48 sider. Indhold: Eddie Carstensen: "Børnenes Paradis i Tønder" – Knud Madsen: "Seminarielærer Claus Eskildsens deltagelse i 1. Verdenskrig" – Holger Rasmussen: "Hvad pokaler kan fortælle" – Jørn Vestergaard: "Min tid blandt sortekunstens svende" - Verdenskrig" – Holger Rasmussen: "Hvad pokaler kan fortælle" – Jørn Vestergaard: "Min tid blandt sortekunstens svende" – Poul Raaby Pedersen: "Svinget – røddernes barndom u' i æ Lejr" – Thomas Selmer: "3 generationer i træets verden" – "Indholdsfortegnelser".

Ekspedition: Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Gl.-Tønder Kommune, Richtsensgade 10, 6270 Tønder, tlf.: 74 72 33 26, email: mail@lha-toender.dk

Vojens

Årbog 2015 for Lokalhistorisk Forening for Vojens-området. 29. årgang

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vojens-området. 29. årgang. 2015. 67 sider. Indhold: "Forord" – Knud Schmidt Petersen: "Optegnelser fra en bevæget tid" – Erik Christensen: "Dora von Manteuffel – en adelsfrue i Vojens" – "Noter fra aviser. For 75 og 100 år siden" – "Bakken gav hvile efter 5 onde år" – Agnes Svendsen: "Gavle: Dybbølgade" – Sven Stuhr: "Flyveangreb på Vojens Station, 1945" – Peter Rasmussen: "Mølleri gennem 6000 år" – Agnes Svendsen: "Kyhls Vej, Skovby" – Johannes Jespersen: "Erindringer: Margarethe Schmidt, født Lykke" – Jens Peter Gram: "Hans Gram, Skrydstrupmark" – Niels Munch Christensen: "Lokomotiver på Vestergade i 1945" – "Navneliste over faldne i Vedsted Sogn i 1. Verdenskrig" – "Navneliste over faldne i Hammelev Sogn i 1. Verdenskrig" – Helge C. Jacobsen: "Arkitekt Julius Hallenberg" – Chr. Mortensen: "Betragtninger over vor Families indsats gennem fire Generationer i Kampen mellem Tysk og Dansk" – Agnes Svendsen: "Mindeord Laurids Lund" – Preben F. Nørup: "Foreningens virke 2015" – Agnes Svendsen: "Årets gang på Arkivet i 2015" – "Adresseliste m.m. for Lokalhistorisk Forening for Vojens-området".

Ekspedition: Preben F. Nørup, Kædevænget 1, 6500 Vojens, tlf.: 74 54 16 02, e-mail: noerupsenior@gmail.com

Vonsbæk

Lokalhistorisk Forening for Vonsbæk Sogn. Årsskrift 11. årgang 2015

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vonsbæk Sogn 11. årgang 2015. 27 sider. Indhold: "Formanden har ordet" – "Efterlysning" – "Det stod i avisen" – Holger Eskildsen: "Generalforsamlingen d. 18. marts 2015" - "Første Verdenskrig"

– "Notater i 'Dannevirke 1915' – "Overlevende fra 1. Verdenskrig" – "Indkaldelse til krig. 1. Verdenskrig. Min bedstefar Peter Aarøe" – Peter Aarøe: "2. Verdenskrig. Min far Søren Lausen Aarøe" – "Breve fra 1. verdenskrig skrevet af Knud Nielsen til hans kone Anna, Ørbyhage" – "Det skete for 100 år siden. Dannevirke 1915" – "Pædagogen" – "Plantning af Valgtræ ved Vonsbæk Skole". "Glimt fra 2015".

Ekspedition: Holger K. Eskildsen, Kildager 30, Bæk, 6100 Haderslev, tlf.: 74 57 91 10, email: he9110@gmail.com

Øster Lindet

Glimt. Fra Øster Lindet sogns historie, nr. 29, 2015

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Øster Lindet sogn, nr. 28, 2014, 24 sider. Indhold: Jørn Frank: »Træk fra min barndom og ungdom i Rojbøl« - Frode Rindom: »Fra avisudklip 1956 og 1957« - »Forening og arkiv«.

Ekspedition: Kaj Frandsen, Villavej 13, Øster Lindet, 6630 Rødding, tlf.: 74 84 61 06.

Aabenraa

Historier fra Bybakken. Årsskrift for Aabenraa Byhistoriske Forening 2015

Udgivet af Aabenraa Byhistoriske Forening i samarbejde med Museum Sønderjylland - ISL. 2015. 85 sider. Indhold: Lars N. Henningsen: "Aabenraa på revolutionstiden – Inficeret af Pariserluft?" – Erik Housted: "Englandskrigenes kystbatterier i Aabenraa" – Manfred Federau: "Trange Kår. Livet i 'Æ Stenbarakke' i Aabenraa under og efter anden verdenskrig" – Erik Jakob Petersen: "Set fra trappestenen – flere småglimt fra drengetiden i 1940-47" – C. Gamborg: "Ungdomsminder fra 1848".

Ekspedition: Bog og Idé, Ramsherred 28, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 62 22 29.

Historisk Samfund for Sønderjylland

Styrelse:

Forretningsudvalg:

Formand: Områdeleder Forskning og Arkivgang, adj. professor, dr. phil., Hans Schultz Hansen, Østergade 14, 6392 Bolderslev, tlf. 41 71 74 01 (Rigsarkivet i Aabenraa), e-mail: hsh@sa.dk

Næstformand: Tidl. arkiv- og forskningschef, dr.phil. Lars N. Henningsen, Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 76 17, e-mail: larsnhenningsen@gmail.com

Kasserer: Områdedirektør Arne Fredsted Jørgensen, Mågen 53, 6270 Tønder, tlf. 73 72 44 17, e-mail: ilaj5352@gmail.com

Cand.oecon. Mogens Asmund, Nørreløkke 5, 6200 Aabenraa, tlf. 40 36 09 38, e-mail: moas@post.tele.dk

Journalist Finn Bach, Flensborgvej 26, 2.th., 6200 Aabenraa, tlf. 40 68 20 98, e-mail: finnbach@hotmail.com.

Museumsinspektør, ph.d. Kim Furdal, Museum Sønderjylland – ISL Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail: kifu@museum-sonderjylland.dk

Cand.polit. Hans-Ole Mørk, Farverhus 21, 6200 Aabenraa, tlf. 22 74 80 62, e-mail: haomoerk@gmail.com

Tidl. kommunikationschef Kristian Pallesen, Sletmarken 38, 6310 Broager, tlf. 61 51 47 88, e-mail: pallesen6310@gmail.com

Styrelsesmedlemmer i øvrigt:

Tidl. museumsinspektør, adj. professor, ph.d. Inge Adriansen, Gustav Johannsens Vej 6, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 95 25, e-mail: inge.adriansen@mail.dk

Overinspektør Elsemarie Dam-Jensen, Markledgade 20, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 51 34, e-mail: edj@mail.tele.dk (privat), elda@museum-sonderjylland.dk (arbejde)

Museumsinspektør, ph.d. Mikkel Leth Jespersen, Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa, H.P. Hanssens Gade 33, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 26 45, e-mail: mije@museum-sonderjylland.dk

Museumsinspektør, ph.d. Axel Johnsen, Stjernevej 27, 6300 Gråsten, tlf. 71 72 55 30, e-mail: adjo@museum-sonderjylland.dk

Overinspektør Lennart S. Madsen, Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev, Dalgade 7, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 75 66, e-mail: lema@museum-sonderjylland.dk

Museumsinspektør, cand.mag. Anne Marie Overgaard, Margrethevej 1, 6280 Højer, tlf. 35 12 03 21, e-mail: over@museum-sonderjylland.dk

Overinspektør, dr.phil. Carsten Porskrog Rasmussen, Rodekær 1, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 66 05, e-mail: marionogcarsten@webspeed.dk (privat), cpr@museum-sonderjylland.dk (arbejde)

Museumsinspektør, cand.mag. René Rasmussen, Nygade 36, 6270 Tønder, tlf. 73 72 00 06, e-mail: renerasmussen@bbsyd.dk

Arkiv- og forskningschef, ph.d. Mogens Rostgaard Nissen, Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Norderstrasse 59, D-24939 Flensburg (Postboks 528, 6330 Padborg), tlf. 0049 461 86 97 190, e-mail: mrrn@dcbib.dk

Overinspektør, ph.d. Henrik Skov Kristensen, Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, tlf. 74 67 65 57 (Frøsløvlejren), e-mail: henrik.skov.kristensen@natmus.dk

Kredsudvalgsformænd:

Haderslev: Karl Erik Olesen, Diernæsvej 220, Sønderballe Strand, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20, e-mail: keohaderslev@gmail.com

Aabenraa: Erling L. Madsen, Dybvighoved Møllevej 1, Løjt, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04, e-mail: elmmadsen@mail.dk

Sønderborg: Christian Bo Bojesen, Havbo 2, Høruphav, 6470 Sydals, tlf. 74 41 59 74, e-mail: havbo2@stofanet.dk

Tønder: Carl E. Michelsen, Galgestrømvej 2, 6270 Tønder, tlf. 74 72 50 63, e-mail: galgestroemvej-2@dlgmail.dk

Sydslesvig: Kirsten la Cour, Gammelau 2, D-24980 Schafflund, tlf. 0049 4639 782402, e-mail: lac@skoleforeningen.de

Sekretariat og ekspedition:

Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 46 83, e-mail: hssdj@hssdj.dk

Hjemmeside: www.hssdj.dk

Åbningstid: mandag-tirsdag 9-16, onsdag-torsdag 9-12.

Redaktionsadresser:

Sønderjyske Årbøger: Arkiv- og forskningschef, ph.d. Mogens Rostgaard Nissen, Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Norderstrasse 59, D-24939 Flensburg (Postboks 528, 6330 Padborg), tlf. 0049 461 86 97 190, e-mail: mnr@dcbib.dk.

Sønderjysk Månedsskrift: Museumsinspektør, ph.d. Kim Furdal, Museum Sønderjylland – ISL Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail: kifu@museum-sonderjylland.dk

Skriftrække: Overinspektør, ph.d. Henrik Skov Kristensen, Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, tlf. 74 67 65 57 (Frøslevlejren), e-mail: henrik.skov.kristensen@natmus.dk

Kredsudvalg:*Haderslev kreds:*

Karl Erik Olesen (formand), Diernæsvej 220, Sønderballe Strand, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20, e-mail: keohaderslev@gmail.com

Kirsten Fynbo (kasserer), Søndergade 34 E, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 84 81 48, e-mail: kirstenfynbo@hotmail.com

Ellen Jensen, Persillegade 9, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 20 30 13 48, e-mail: ellenjensen@skodborg-net.dk

Anders Orris, Teaterstien 19, 4. 0028, 6100 Haderslev, tlf. 30 35 60 90, e-mail: boesystem@hush.com

Aabenraa kreds:

Erling L. Madsen (formand), Dybvighoved Møllevej 1, Løjt, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04, e-mail: elmmadsen@mail.dk

Iver H. Ottosen (kasserer), Runesvinget 39, 6330 Padborg (send ikke brevpost), e-mail: iverho@mail.dk

Lone Janfelt (sekretær), Jørgensgård 52, 6200 Aabenraa, tlf. 73 62 21 55, e-mail: lonejanfelt@gmail.com

Tove Nørgaard, Jørgensgård 43B, 6200 Aabenraa, e-mail: tovenoergaard@yahoo.com

Peter Rastrup, Jørgensgård 47, 6200 Aabenraa, e-mail: peter@rastrup.net

Sønderborg kreds:

Christian Bo Bojesen (formand), Havbo 2, Høruphav, 6470 Sydals, tlf. 74 41 59 74, e-mail: havbo2@stofanet.dk

Margrethe Iversen (sekretær), Farverløkke 33, 6310 Broager, tlf. 74 44 08 01, e-mail: mai@lhuset.dk

Svenn-Erik Outzen, Vester Søvej 1, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 00 40, e-mail: buchoutzen@adr.dk

Sonny B. Andersen, Brogade 7, 1., 6400 Sønderborg, tlf. 20 91 39 01, e-mail: sba@bukhmark.dk

Hans Stengaard Jessen, Egernvej 1, Sundsmark, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 72 09, e-mail: Stengaardjessen@mail.tele.dk

Lisbet Marcussen, Sandbjergvej 101, 6400 Sønderborg, tlf. 23 63 28 07, e-mail: Lisbet@bbsyd.dk

Tønder kreds:

Carl E. Michelsen (formand), Galgestrømvej 2, 6270 Tønder, tlf. 74 72 50 63, e-mail: galgestroemvej-2@dlgmail.dk

Olav Madsen (sekretær), Rylen 19, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 19, e-mail: gorylen@gmail.com

Marie Stærk (protokolfører), Abterpvej 50, 6261 Bredebro, tlf. 74 71 11 00, e-mail: nielsbock@mail.dk

Finn Clemmensen, Toften 22, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 21 47, e-mail: odaogfinn@gmail.com

Jens Lautrup, Overbyvej 4, 6520 Toftlund, e-mail: meldkjaer@mail.dk

Sydslesvig kreds:

Kirsten la Cour (formand), Gammelau 2, D-24980 Schafflund, tlf. 0049 4639 782402, e-mail: lac@skoleforeningen.de

Kristian Bøgebjerg Arentsen (næstformand), Margarethenstr. 16, D-24939 Flensburg, tlf. 0049 461 5058224, e-mail: kbarentsen@hotmail.com

Sybilla Nitsch (kasserer), Königsbergerstr. 14, D-25852 Eggebek, e-mail: Sybilla_Nitsch@skoleforeningen.de

Klaus Tolstrup Petersen, Norderstr. 59, D-24939 Flensburg, tlf. 0049 461 8697 140, e-mail: ktp@dcbib.dk

Mogens Rostgaard Nissen, arkiv- og forskningschef, ph.d., Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Norderstrasse 59, D-24939 Flensburg (Postboks 528, 6330 Padborg), tlf. 0049 461 86 97 190, e-mail: mnr@dcbib.dk

Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland

RESULTATOPGØRELSE
for perioden 1. januar til 31. december 2015

FORENINGSVIRKSOMHED	2015	2014
	<u>kr.</u>	<u>kr.</u>
INDTÆGTER		
Foreningskontingent og abonnement	527.037	521.159
Tilskud	243.527	269.909
Andre indtægter	<u>902.982</u>	<u>910.697</u>
UDGIFTER		
Sønderjyske Årbøger	-179.669	-248.462
Sønderjysk Månedsskrift	-458.794	-447.281
Medlemsaktiviteter	<u>-143.144</u>	<u>-140.309</u>
	<u>-781.607</u>	<u>-836.052</u>
RESULTAT AF FORENINGSVIRKSOMHED	<u>121.375</u>	<u>74.645</u>
FORLAGSVIRKSOMHED		
Indtægter vedr. skrifter	250.374	291.839
Omkostninger vedr. skrifter	-168.162	-102.356
Lagerregulering	<u>-53.921</u>	<u>-84.013</u>
RESULTAT AF FORLAGSVIRKSOMHED	<u>28.291</u>	<u>105.472</u>
DÆKNINGSBIDRAG	149.666	180.117
Sekretariats- og styrelsesomkostninger	<u>-186.450</u>	<u>-379.235</u>
RESULTAT FØR RENTER	-36.784	-199.118
Renteindtægter og udbytte	46.662	72.783
Kursdifferencer m.v.	<u>-73.791</u>	<u>-3.790</u>
ÅRETS RESULTAT	<u>-63.913</u>	<u>-130.125</u>

Årets resultat modregnes i de frie reserver.

BALANCE

	31.12.2015	31.12.2014
	<u>kr.</u>	<u>kr.</u>
AKTIVER		
Beholdning af skrifter	0	53.921
Debitorer	204.108	185.617
Periodeafgrænsningsposter	118.367	64.508
Obligationer	66	210
Investeringsbeviser	2.232.697	2.305.310
Likvide beholdninger	<u>779.176</u>	<u>827.900</u>
AKTIVER I ALT	<u>3.334.414</u>	<u>3.437.466</u>
PASSIVER		
Ikke disponerede midler	1.819.308	
Fra årets resultat	<u>-63.913</u>	1.755.395
		1.819.308
<i>Hensættelser:</i>		
Den sønderjyske søfarts historie	500.000	
Kommende års udgivelser	<u>350.000</u>	<u>850.000</u>
EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER	<u>2.605.395</u>	<u>2.669.308</u>
Forudfaktureret kontingent	502.562	527.028
Skyldige omkostninger m.v.	164.661	141.773
Skyldig skat, moms, feriepenge mv.	34.981	99.357
Mellemregninger kredse	<u>26.815</u>	<u>0</u>
KORTFRISTET GÆLD	<u>729.019</u>	<u>768.158</u>
PASSIVER I ALT	<u>3.334.414</u>	<u>3.437.466</u>

Vi har revideret foranstående regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland. Revisionen har ikke givet anledning til bemærkninger.

Sign. Olaf Krag og Jørn Andersen

